

9(47.922)

4-17

Մ Ո Վ Ս Ե Ս
Կ Ա Ղ Ա Ն Կ Ա Տ Վ Ա Չ Ի

9(47.925)

Մ- 91

Ա Յ
 Մ Ա Տ Ե
 Ն Ա Գ Ի Ի
 Ն Ե Ի

Մ Ո Վ Ս Ե Ս
Կ Ա Ղ Ա Ն Կ Ա Տ Վ Ա Յ Ի

Պ Ա Տ Մ Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն
 Ա Ղ Վ Ա Ն Ի Յ
 Ա Ը Խ Ա Ի Ն Ի

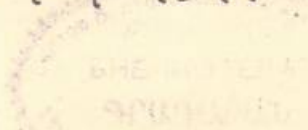
357

Թարգմանությունը, առաջաբանը
 և ծանոթագրությունները
 վարագ Առաքելյանի

ՆԱԶԱՏԱՆ

Իրավաբանական թղթաբանական կրթական կենտրոն
 1969

Խմբագրական կոլեգիա՝

ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆ Ա. Ա., ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆ Ա. Գ., ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ Վ. Գ.,
ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ Խ. Հ., ԽԱԶԻԿՅԱՆ Լ. Ս., ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Ա. Գ.,
ՄԵԼԻՔ-ՕՉԱՆՋԱՆՅԱՆ Կ. Ա., ՄԻՐԻՉԱՆՅԱՆ Լ. Վ., ՌԻՓՄԱԶՅԱՆ Հ. Մ.

Բնագրի հետ համեմատեց և խմբագրեց

Ա. Ա. ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆԸ

МОВСЕС КАГАНКАТВАЦИ

ИСТОРИЯ АГВАНА

(На армянском языке)
Издательство «Айастан»

Ереван 1969

Ա Ռ Ա Ջ Ա Ր Ա Ն

Մովսես Կաղանկատվացու «Աղվանից աշխարհի պատմություն»-ը աշխարհաբար թարգմանություն մը առաջին անգամն է ներկայացվում ընթերցող լայն հասարակայնությանը: Գիրքը, իբրև ամբողջություն ու պատմական աղբյուր, ձևավորվել է մի քանի դարի ընթացքում: Նրա սկիզբը զբվել է յոթներորդ դարում, իսկ վերջնական ավարտուն ձևակերպումը ստացել է 10-րդ դարի վերջում: Այս գիրքը ծանոթ է հայ հին մատենագրությունը՝ սկսած ութներորդ դարից: «Աղվանից աշխարհի պատմություն»-ը 8-րդ դարում ծանոթ է կելի Մաքենացիների վանքի վանահայր Սողոմոնին, իսկ 9-րդ դարում՝ Մաշտոց կաթողիկոսին: 10-րդ դարի առաջին քառորդում Հովհ. Գրասխանակերացի պատմագիրը օգտվել է «Աղվանից աշխարհի պատմություն»-ից, բայց թե՛ այս վերջինը և թե՛ նախորդները ոչ մի հիշատակություն չեն նշում: Առաջին անգամ «Աղվանից աշխարհի պատմություն»-ը հիշատակում է Մովսես Անանիա կաթողիկոսը (943—967) իր թղթերի մեջ: Ինչպես Անանիա Մովսեսի կաթողիկոսը, այնպես էլ Ուխտանեսը, որը նույնպես օգտվել է «Աղվանից աշխարհի պատմություն»-ից, չեն տվել պատմիչի անունը:

Հաջորդ հեղինակը 12-րդ դարի պատմիչ Մխիթար Անեցին է, որ իր ժամանակագրության սկզբում նշում է ձեռքի տակ գտնված օտար և հայ պատմական աղբյուրները: Մխիթար Անեցին «Աղվանից աշխարհի պատմության» հեղինակի անունը չի հիշատակում, իսկ գիրքը տեղադրում է Սեբեոսից հետո և Ղևոնդ Երեցից առաջ: Սեբեոսը 7-րդ դարի հեղինակ է, իսկ Ղևոնդը անցնում է 8-րդը: Մխիթար Անեցին Կաղանկատվացուն 8-րդ դարից առաջ է տեղադրում:

«Աղվանից աշխարհի պատմություն» երկը ավելի ընդարձակ շահույթ օգտագործել է 13-րդ դարի պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը իր «Պատմութիւն նահանգին Սիսական» երկի մեջ: Օրբելյանը բանիցս հիշատակում է Կաղանկատվացու գիրքը, բայց առանց հեղինակի անվան:

Առաջին հեղինակը, որ նշում է հիշյալ երկի գրողի անունը, Մխիթար Գոշն է: Սա 10-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսած լրացրել է աղվանից կաթողիկոսների ցանկը և հասցրել է մինչև իր ժամանակը: Մխիթար

Փոշը «Աղվանից աշխարհի պատմություն» հեղինակ է համարում Մովսես Դասխուրանցուն: Այս անունը հիշատակվում է նաև Փոշի աշակերտ Վանական Վարդապետի կողմից: Վերջին երեք գրողները 13-րդ դարի հեղինակներ են և ժամանակով ու ծննդավայրերով սերտ կապված են միմյանց հետ, հենց շասենք, որ Վանական Վարդապետը եղել է նաև Մխիթար Փոշի աշակերտը: Իսկ սրանցից անմիջապես հետո նույն դարի մատենագիր Փոշի ու Վանականի աշակերտ Կիրակոս Գանձակեցին՝ հայ մատենագրությանը լավատեղյակ մի մարդ, մտառում է իր երկու ուսուցիչների հիշատակած անունը և «Աղվանից աշխարհի պատմություն» հեղինակին կոչում է Մովսես Կաղանկատվացի: Ամենայն հավանականությամբ Կիրակոսը Կաղանկատվացի մականունն է սովել Գրասխուրանցու փոխարեն՝ նկատի ունենալով հիշյալ պատմության երկրորդ գրքի 11-րդ գլուխը, որտեղ հեղինակը, խոսելով Ուտիքի Կաղանկատույք գլուխի մասին, ասում է. «որտեղից ես եմ»:

Ահա Կիրակոս Գանձակեցուց հետո «Աղվանից աշխարհի պատմություն» հեղինակ է ճանաչվում Մովսես Կաղանկատվացին:

«Աղվանից աշխարհի պատմություն»-ը հիշատակվում է նաև Գրիգոր Անավարդեցի կաթողիկոսի, Վարդան Բաղրշեցու, Եսայի կաթողիկոսի (Աղվանից), Ղազար Զահկեցու և Խաչատուր Զուղայեցու կողմից:

Կաղանկատվացին յոթերորդ դարի հայ պատմիչ է, որի «Աղվանից աշխարհի պատմություն»-ը մեզ է հասել լրացված ու խմբագրված վիճակում: Պատմությունը բաղկացած է երեք գրքից: Առաջին և երկրորդ գրքերի հիմնական նյութը վերաբերում է յոթերորդ դարի պատմական իրադարձություններին, որոնցից մի մասին պատմիչը ականատես է եղել:

Առաջին գրքի սկզբում պատմված իրողությունները վերաբերում են սկզբնական շրջանի՝ հատկապես 4-րդ և 5-րդ դարի դեպքերին: Այդ պատմությունները քաղված են Բուզանդից, Եղիշեից, Խորենացուց, Ագաթանգեղոսից, Գիրք թղթոցներից և հայկական այլ աղբյուրներից, որոնք կարող էին անել նաև շատ ուշ շրջանի մատենագիրներ, բայց ինչ վերաբերում է այնպիսի դեպքերի, որոնք ժամանակը հայտնի է, և ականատես հեղինակն է պատմում ու ասում, թե ինքը աչքով տեսել է այն կամ այն եղելությունը, ապա դրանց պետք է նայել իբրև արժանահավատ պատմական իրողությունների, օրինակ՝ երկրորդ գրքի 14-րդ գլուխը վերաբերում է Շախի՝ Աղվանք կատարած արշավանքին, որը տեղի է ունեցել 628 թվականին:

Պատմիչը այնպես է նկարագրում, որ պարզ երևում է, թե դա պատմություն է և ոչ թուղթ կամ մի այլ բնույթի գրություն՝ անկախ ինչ-որ ամբողջությունից: Ընդհակառակն, դա ամբողջության մի մաս է, և, մանավանդ, ամբողջ գլուխը վերաբերում է կաթողիկոս Վիրոյին, որից անմիջապես հետո պատմիչը օգտագործում է Վիրոյի թուղթը սովի և ժանտախտի մասին:

Հաջորդ՝ 16-րդ գլուխը այն հարկահավաքման մասին է, որ պիտի կատարեր Ծաթը Չորպան-Քարխանի առաջնորդությամբ, ապա ճակատամարտը պարսիկների դեմ, պարսիկների պարտությունը և հետո խարանի ետ կանչումը:

Պատմիչի 7-րդ դարում ապրած լինելու վերաբերյալ ստույգ տվյալներ ենք գտնում երկրորդ գրքի 28-րդ գլխում, ուր նա ասում է, թե հարավի բունակալի մտոից Զվանշիրը վերադառնում է մեծ շուքով ու ընծաներով: Զվանշիրը այցելում է իր շինած եկեղեցին, որ գտնվում էր Փարդանում, ապա այդտեղ լինում է ընդհանուր ժողով, ուր պատմիչը նրան տեսնում է ափերի պահված ու զարդարված: Ընդհանուր ժողով, ուր պատմիչը նրան տեսնում է հակասություններ, սակայն որքան էլ հակասություններ լինեն, մենք չենք կարող այնպիսի նկարագրությունները երևակայության արդյունք համարել: Պատմիչը Զվանշիրի ստացած նվերները՝ թուփակն ու փիղը, նկարագրում է այնպես, ինչպես որ նրանք կան և նա չէր կարող դրանք հնարել: Երկրորդ համար փիղն ու թուփակը եղել են հեթանոսական կենդանիներ, այդ է պատճառը, որ պատմիչը տեսածը նկարագրում է զարմացած, բայց և նկարչական ճշտությամբ: Բացի դրանից, ինչպես վերը նշվեց, «Աղվանից աշխարհի պատմություն»-ը 8-րդ դարում ծանոթ է եղել Մարենացիների վանքի վանահայր Սողոմոնին, 9-րդ դարի Մաշտոց կաթողիկոսին:

Ուրեմն «Աղվանից աշխարհի պատմություն»-ը իր հիմնական մասով կազմվել է 7-րդ դարում: Սակայն 10-րդ դարում, գուցե և 11-րդ դարի սկզբում մի այլ հեղինակ՝ Մովսես Դասխուրանցին, այն վերջնականապես լրացրել, խմբագրել է, և դիրքը, իբրև մեկ ամբողջություն, արտագրվել. ստացել է իր վերջնական տեսքը ու այդպես էլ մեզ է հասել: Շատ ավելի ուշ այդ պատմությանը կցվել են Աղվանից աշխարհի հայ կաթողիկոսների անվանացանկերը մինչև 18-րդ դարը, գրվել է Արցախի և Ուտիքի պատմությունը: Կուր և Արաքս գետերի միջև ընկած այդ երկու նահանգները հայերը կոչում էին «Հայոց արևելից կողմանք», «Երկիրն արևելից», «Աղվանից աշխարհ»:

Երեք գրքի բովանդակության ու աղբյուրների բնութիւնը պարզ ցույց է տալիս, որ պատմիչի աղբյուրը իր մայրենի լեզվով գրված կամ թարգմանված գրականությունն է: Կաղանկատվացին լայնորեն է օգտագործել ձեռքի տակ եղած մայրենի հայ գրականությունը, այդ է պատճառը, որ նրա երկու գրքերը իրենց բովանդակությամբ ավելի շուտ այլևայլ նյութերի հավաքածուի տպավորություն են թողնում, քան մի հետևողականորեն շարադրված պատմական աշխատության:

Ինչու է պատմիչը այդքան զանազանաձև նյութերը հավաքել մի աշխատության մեջ:

Նա ցանկացել է Հայոց արևելից կողմանց պատմությունը գրել, ինչպես որ նույն ձևով Հովհան Մամիկոնյանը գրել է Տարոնի պատմությունը: Որքան էլ Հայաստանի առանձին նահանգներ լեզվով, կրոնով և մշակույթի այլ դրսևորումներով կապված էին միմյանց հետ իբրև մի ընդհանուր երկրի մասեր, այնուամենայնիվ ավատական հասարակարգին հատուկ էին կենտրոնախույս տրամադրությունները, երկրի ընդհանուր թագավորի դեր-իշխանությունից դուրս գալու և ինքնուրույն թագավորություն կազմելու միտումները, մի բան, որ բուն կերպարանք էր ստանում մանավանդ այն ժամանակ, երբ երկրի ընդհանուր իշխանությունը թուլանում էր:

կենտրոնախուշ այդ տրամադրությունները, որ ունենին տնտեսական ու քաղաքական հիմնավորում, դառնում էին տվյալ նահանգի ու զավատի համար ընդհանուր՝ արմատավորված հոգեբանություն:

Ավատական տնտեսական ու քաղաքական կյանքում ամեն զավառ կամ վարչատարածական այլ միավոր իր առանձնության մեջ առաջնորդում էր տարբեր շահերով ու շահագրգռություններով և նույնիսկ հաճախ թշնամական հարաբերությունների մեջ էր գտնվում հարեան նույնանման զավատների ու նահանգների հետ: Այդ թշնամությունները, որ առաջանում էին տնտեսական ու քաղաքական հողի վրա, հաճախ վերահամ էին եղբայրասպան պատերազմների, տարածությունների հափշտակման, մեկը մյուսի նըկամամբ դերիշխանության նվաճման: Տնտեսական ու քաղաքական այս հակամարտությունը արտահայտվում էր նաև պատմագրության մեջ: Ամեն իշխող նախարարական տուն ձգտում էր իր տոհմի ու բնակված երկրի գործերը լուսավոր գույներով ներկայացնել, իսկ երբեմն հակառակորդներին սևացնել: Արծրունի նախարարությունը Վասպուրականում ի հեճուկս Մամիկոնյանների, որոնք Հայաստանում ինքնուրույն պետականություն էին ըստնդծել դեռևս 9-րդ դարից և շատ տարածություններ նվաճել իրենց գալիտոնի տակ, կազմակերպում է անբառ թագավորություն, և հրամայում է Քովմա Արծրունի պատմիչին գրելու Արծրունի տոհմի ու նրա երկրի՝ Վասպուրականի պատմությունը: Իսկ Հովհ. Մամիկոնյանը փառաբանում է Մամիկոնյանների տոհմային բարեմասնությունները, վեր է հանում Տարսնի ու հատկապես Սուրբ Կարապետի վանքի դերն ու նշանակությունը համահայկական պատմության մեջ: Ստեփանոս Օրբելյանը նույն ելակետով գովերգում է Սյունիքի իշխաններին ու սրանց աշխարհը: Այս առումով նաև ետ շի մնում Կաղանկատվացին: Նա Աղվանից աշխարհի իշխան Զվանշիրին ներկայացնում է այնպիսի կերպարանքով, հերոսական այնպիսի սխրագործություններով, որոնց առջև գլուխ են խոնարհում արքաները: Ամենուրեք նա պատվի ու մեծարման է արժանանում թագավորների կողմից և ամեն մի ճակատամարտում հաղթանակով է դուրս գալիս՝ շարժելով մյուս իշխանների նախանձը: Նա արաբական միապետից հեթաթախին նվերներ է ըստանում, բոլոր թագավորները իրենց աղջիկներն են առաջարկում նրան: Կաղանկատվացին, տեղական մտայնությունը տուրբ տալով, ազվանից իշխաններին աղակցական կապերով շղթայում է թագավորների հետ:

Կաղանկատվացու ժամանակ Հայոց արևելից կողմների քաղաքական միժձակը այլ էր: Վաղուց ի վեր հայկական երկու շատ կարևոր նահանգներ՝ Ուտիքն ու Արցախը, պոկված էին Հայաստանից և մասն էին կազմում աղվանից մարզպանության: Թվում է, թե Հայաստանից բռնի անջատած այս երկու նահանգները պետք է իրենց տնտեսական ու քաղաքական շատ ծանր միժձակում զգային՝ հայրենի երկրից կտրված լինելու և մի այլ երկրի կազմի մեջ մտնելու պատճառով: Սակայն պատմական իրադրությունն այստեղ բոլորովին այլ կերպարանքով է հանդես գալիս: Ունենալով մշակութային ու եկեղեցական որոշ ինքնուրույնություն՝ տեղացի կառավարիչները և երկիրը իրենց որոշ չափով ազատ էին զգում: Աղվանից աշխարհում

էր գրվում հայոց դրականության մի մասը, այստեղ կենտրոնացած էին գյուրոցներ, այդտեղ խոսվող հայերենը պաշտոնական, կրոնական արարողությունների և գյուրոցների լեզուն էր: Կիրակոս Գանձակեցին, խոսելով Աղվանից աշխարհի մասին, ասում է՝ թե ինչ վերաբերում է Աղվանքին, այնտեղ ապրողները արյունակիրց հայեր են, այնտեղի թագավորներն ու իշխանները խոսում են հայերեն: Գանձակեցու խոսքը, իհարկե, հիմնականում Կուրի այսրկողմյան տարածությունների մասին է: Հատկապես մշակութային տեսակետից ինքնուրույնությունը, վարչաքաղաքական տեսակետից գերիշխան դիրքը մնացած ողջ երկրի նկատմամբ բավարարում էին տեղական մտայնությանը. անհրաժեշտ էր այդ կարևոր երևույթը նաև պատմագրությանը, գրավոր կերպով հաստատել, վկայագրել՝ բարձրացնելով երկրամասի վարչաքաղաքական հեղինակությունը ոչ միայն այնտեղի բնակչության, այլև ողջ Հայաստանի աչքում:

«Աղվանից աշխարհի պատմություն» գրող հեղինակը պրպտել է իր մայրենի հայ գրականությունը և ինչ որ գտել է այդ աշխարհի վերաբերյալ, քաղել ու օգտագործել է իր պատմության մեջ: Նրան առանձնապես հետաքրքրել է իր երկրամասի եկեղեցու պատմությունը, մանավանդ որ այդ եկեղեցին, լինելով Հայաստանի եկեղեցու մի մասը, ուներ իր առանձին հոգևոր պետք, որ կրում էր արքեպիսկոպոս-կաթողիկոս տիտղոսը: Եկեղեցին միջնադարյան պատմիչի աչքում երկրի ամենահեղինակավոր հաստատությունն էր, ուստի և նրա պատմությունը շէր կարող դուրս մնալ պատմություն գրող քրիստոնյա հեղինակի տեսողատից: Անհրաժեշտ էր հաստատել այդ եկեղեցու առաքելականությունը, լուսավորականությունը, հնությունը, հրաշագործ գորությունը, որպեսզի երկրի եկեղեցու հեղինակությունը բարձրացվեր, և նրա որոշ անկախ դիրքը իրավականորեն հաստատվեր ու արդարացվեր: Եվ որովհետև քրիստոնեություն՝ Աղվանք մուտք գործելու, նրա բնույթի, տարածման, հետագա զարգացման մասին պատմող պատմիչը շատ նյութ չի գտել, այդ պատճառով գիրքը լցրել է սրբերի նըշխարների գյուտերի մանրամասն պատմություններով, տեսլիքների հրաշապատմում նկարագրություններով, վարբաբանական նյութերով, զավանաբանական վեճերի մեջբերումներով, նամակներով, որոնք իր՝ հեղինակի և տվյալ ժամանակի հասարակության մտայնության տեսակետից հսկայական նշանակություն ունենին եկեղեցու հեղինակության բարձրացման ու նրա գոյության իրավական հիմնավորման համար:

Մրբերի մասունքների՝ որևէ վայրում տեղադրելու փաստը հսկայական իրավական ու բարոյական հիմունք էր այդ վայրի եկեղեցու գոյության, հզորության և իշխող դիրքի:

Պատմության 1-ին գրքի 30 գլխից 7—8 գլուխ վերաբերում է նահատակված սրբերին, նրանց մասունքների որոնմանն ու հայտնաբերմանը և կամ դրանք Աղվանք տեղափոխելուն: Այդպիսի նյութեր աժելի շատ ունի նաև 2-րդ գիրքը:

Այս նկարագրությունները, անշուշտ, բխում են պատմիչի քրիստոնեական հավատի նկատմամբ տածած ջերմեանդրությունից, բայց դրանից

զորս պատմիչի հիմնական նպատակն է Աղվանից աշխարհը ներկայացնել իբրև բրիտանոնեություն տարածման օրրաններից շատ կարևոր մի երկրամաս, որտեղ դեռ վաղուց այցելել են այդ կրոնի նշանավոր տարածիչները, քարոզել են բրիտանոնեական ուսմունքը և շատերն էլ հենց այնտեղ են նահատակվել ու թաղվել: Սրանց նշխարների գլուտերը, հանդիսավոր թափոններով փոխադրելը, երկրի այլևայլ եկեղեցիներում ու վանքերում դրամանք տեղավորելը, մանավանդ հայ ժողովրդի այն մասի համար, որ վեղև չէր ընդգնել քրիստոնեությունը և կամ չէր հավատում, Աղվանից եկեղեցիների հեղինակություն բարձրացման, բրիտանոնեության արմատավորման, վանքեր ու եկեղեցիներ այցելելու, նրանց նկատմամբ ժողովրդի պարտավորությունների կատարման անշուքով հսկայական նշանակություն ունենին:

Որպեսզի պատմիչը իր երկրամասի եկեղեցու հեղինակությունը բարձրացնի և ապացուցի նրա առաքելական, լուսավորչական ծագումն ու էությունը, պատմում է, թե ինչպես Աղվանքի իշխան Վարդա-Տրդատը Իսրայել եպիսկոպոսին առաքում է Այրարատյան աշխարհը, որպեսզի նա այնտեղից սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի մատունքներից բերի Աղվանք: Եվ Իսրայել եպիսկոպոսի երկար թախանձանքներից ու Հեղինե մեծ տիկնոջ (որ Աղվանքի Ջվանշիր իշխանի թույլն էր) բազմաթիվ միջնորդություններից հետո Այրարատյան աշխարհի իշխանն ու հայոց կաթողիկոսը վերջապես Գրիգոր Լուսավորչի ծնոտից մի մաս են տալիս, որ եպիսկոպոսը տանում ու հանդիսավորությամբ տեղադրում է աղվանից Գլխովանքում: Պատմիչը փայտեղ միտածամանակ նշում է, որ Լուսավորչի մատունքների բաժանումը արգելված էր, բայց Աղվանքի եկեղեցու համար արվեցին այդպիսի մեծ շնորհ ու բացառություն:

Աղվանքի եկեղեցու առաքելական ծագման մասին պատմիչը մտահոգվել է դեռևս պատմության սկզբում: Առաջին գրքի 6-րդ գլխում պատմում է, որ Հայաստանում քրիստոնեությունը տարածեց Քաղստ առաքյալը, որի աշակերտ Նիղան Սրուսաղևնում վարդապետ օժիվուց հետո անցավ Աղվանք, Գիս ավանում կառուցեց եկեղեցի և տարածեց քրիստոնեությունը: Կաղանկատվացու պատմության մեջ հետագայում նույնիսկ թափանցել է մի մտայնություն, որ ցույց տա, թե Հայոց արևելից երկիրը ավելի վաղ է բնդունել քրիստոնեությունը, քան կենտրոնական Հայաստանը:

Ահա թե ինչու Կաղանկատվացու գիրքը հարուստ է պատմության հետ կապ չունեցող վերոհիշյալ նյութերով: Պետք է նշենք, որ երկի լուրջ թեթևությունը այդ նյութերով խճողված լինելն է:

Սրբերի նշխարների գլուտերի նկարագրությունները, դավանաբանական վեճերի մեղքերումը, հրաշագործությունների պատմությունները և պատմության հետ կապ չունեցող այլ նյութեր խաթարել են Կաղանկատվացու պատմական աշխատության բնույթը՝ դարձնելով այն մի քաղաքություն, մանավանդ եթե նկատի առնենք, որ համախ պատմության բուն շարադրանքի հետ շատվաղ այդ գրությունները խախտում են պատմության ընթացքը, ընդմիջարկում են այն՝ գրկելով ընթերցողին պատմական

անցքերի հետևողական շղթան ընկալելու հնարավորությունից: Բավական է միայն մի օրինակ, որպեսզի ընթերցողը պատկերացնի, թե այդ կողմնակի նյութերն ի՞նչ բացասական նշանակություն ունեն պատմական սույն երկրի հետևողական շարադրանքի համար: Երկրորդ գրքի 34, 35-րդ գլուխները, որ շարունակությունն են 28-րդ գլխի, ընդմիջարկվել են 29, 30, 31-րդ գլուխներով, ուր բերված են տեսիլների, նշխարների գլուտերի պատմությունները ու նամակներ: Այդ կողմնակի նյութերը ողջ գրքի մեջ այնպիսի կցկոտուրություն են առաջ բերել, որ մեր բանասիրության մեջ առաջարկվել է գիրքը քանգել և վերագասավորել ըստ պատմական անցողարձերի ժամանակագրությամբ:

Հարց է առաջ գալիս. պատմությունը գրող հեղինակը մի՞թե շի նկատել, որ այդպիսի նյութերի խճողումը վնասում է գրքի շարադրանքին: Անկարելի է, որ դա չնկատվեր հեղինակի կողմից, բայց այն ժամանակ այդ նյութերին շատ մեծ կարևորություն է տրվել: Չի բացառվում նաև այն պատճառան, որ հեղինակի մահից հետո այդ նյութերը գրքի մեջ տեղադրված կարող են լինել Աղվանքի եկեղեցու հոգևոր հայրերի ձեռքով, որոնց համար եկեղեցու հեղինակության բարձրացումն ու պահպանումը շատ էին անհրաժեշտ ազանգավորների, անհավատության ու եկեղեցու այլ թշնամիների գեծ պայքարելու համար: Այդ կողմնակի նյութերի անկարգ միջարկումը թե՛նչպեղում է մտածել, որ դրանց մի մասը գրքի մեջ մտցվել է ուրիշ մեղքերով: Այդպիսի միջարկումները հաստատված են: Ապացուցված է, որ սովի և ժանտախտի նկարագրությունը գրել է կաթողիկոս Վիրոն, իսկ երբորդ գիրքը և երկի վերջնական խմբագրումը ուրիշ հեղինակի ձեռքի գործ են և վերաբերում են 10-րդ դարին, մինչդեռ գիրքը ձեռնարկվել է 7-րդ դարում:

Եվ շնայած այդպիսի նյութերի անկարևորության, այնուամենայնիվ Կաղանկատվացու գրքի պատմական արժեքը շատ բարձր է հենց այսօրվա գեահատությամբ: Հայոց արևելից կողմանց պատմությունը, իբրև հայոց ընդհանուր պատմության մի մաս, մանրամասն ու բազմակողմանի չի լուսաբանված հորենացու, Փարպեցու և հայոց մյուս պատմիչների կողմից. Կաղանկատվացի լրացնում է այդ թերին. օրինակ՝ առաջին գրքի 5-րդ գլխում, որ գծաբառաբար շատ է համառոտ, նկարագրված են Հայոց արևելից կողմանց բարեբերությունը, հանքային հարստությունները, բուսական փայտանյութները: Եթե այս հատվածը ընդարձակ վերցվել, կդառնար երկրամասի բնության ու բնական հարստությունների մի հիասքանչ նկարագրություն՝ համահավասար Փարպեցու՝ Արարատյան դաշտի նկարագրության: Այս փոքրիկ հատվածի մեջ իսկ զգացվում է Կաղանկատվացու նկարագրելու միջոց և բուն սերը իր երկրամասի նկատմամբ:

Առաջին գրքի 16-րդ գլխում պատմիչը ցույց է տալիս, որ Վաչեից մինչև Բաղդադա Վաչագանը՝ մոտ երեսնամյա մի ժամանակաշրջան, Աղվանից աշխարհը չունի իր թագավորը: Նա այս գլխում մերկացնում է պարսից Պերոզ արքայի նվաճողական քաղաքականությունը իր հայրենի երկրամասի վերաբերմամբ: Ցասունով նկարագրում է, թե ինչպես նա քանդում

էր եկեղեցիները, հալածում, արսորում ու կոտորում էր քրիստոնյաներին և ձգտում էր հրով ու սրով տարածել մոգութեան գիվապաշտական կրօնը: Պատմիչը վշտով է հայտնում Հայաստանի, Վրաստանի ու Աղվանքի բազմաթիվ նախարարների բռնի կամ շքեղ խոստովանելով կատարված կրօնափոխությունը, ատրուշանների կառուցումը: Այս հատվածը, որ Պերոզի նվաճողական քաղաքականության մերկացումն է, պատմական առումով շատ փարեւոր է, որովհետև շարունակությունն ու ընդօրինակությունն էր Հաղկերտի վարած նվաճողական, ձուլման և Հայաստանի, Վրաստանի ու Աղվանքի մարզպանությունների որոշ ինքնուրույնության խաթառ վերացման քաղաքականություն: Ընդամենը ութ տարի էր անցել Ավարայրի ճակատամարտից, որից հետո, թվում էր, թե պետք է փոխվեր քաղաքականությունը Անդրկովկասի մարզպանությունների նկատմամբ, բայց Կազանկատվացի փաստերով հաղորդում է, թե այդ քաղաքականությունը, նույն խըստությամբ շարունակվում էր այնքան ժամանակ, մինչև որ հեփթաղները հշուսիսից խուժում և շարդում են պարսիկներին ու ոչնչացնում հենց իրեն՝ Պերոզ թագավորին:

Այնուհետև Կազանկատվացին 17-րդ դիսում մանրամասն պատմում է Ուտիքում և հատկապես Արցախում քրիստոնեության վերատարածման, աղանդների և մաղղեզական կրօնի վերացման մասին: Վաչագանը վերականգնում է նախարարական տները իշխանությունը, բոլոր փախած իշխաններին ևտ է դարձնում և հաստատում իրենց կալվածքներում՝ նախկին իրավունքներով ու արտոնություններով, և երկիրը մտնում է իր զարգացման բնական ու պայմանների մեջ՝ վերականգնելով թագավորությունը:

Պատմիչի հաղորդած տեղեկությունները Պերոզի մահից հետո Վաղարշի նոր քաղաքականության, Վաչագան Բարեպաշտի՝ երկրում իշխանական տները վերահաստատելու, քրիստոնեությունը մասամբ բացի վերատարածելու, աղանդները վերացնելու, կախարհներին, բուրմերին ոչնչացնելու, նրկիրը բարեկարգելու մասին պատմական արժանահավատ հաղորդումներ են, որոնք խոշոր նշանակություն ունեն հայոց պատմության՝ Վարդանանց պատերազմին հաջորդող շրջանի համար:

Իսկ ինչ վերաբերում է երկրի մշակութային պատմությանը, ապա այդ կողմից հաջորդ՝ 18-րդ դուլսը բացատրկ մի հատված է, ուր պատմիչը ներկարագրում է, թե ինչպես Բարեպաշտ Վաչագանը վերացված ու ոչնչացված կախարհների, գյուլթողների, քրմերի, մատնահատների, դեղատուների մանուկներին հավաքում է իր Ռուտակ գյուղում, տեղավորում է դպրոցներում, գրեկարգում և քրիստոնեական կարգ ու կանոն է ուսուցանել տալիս, մինչև իսկ երբ ինքը զուլ էր գնում, այցելում էր դպրոց և աշակերտներին էր շուրջ հավաքում ու միարբան կարգալ էր տալիս:

Այս գլխում նկարագրվում է, թե ինչպես է թագավորը հայտնաբերում և վերացնում մատնահատների ու դեղատուների աղանդները, որոնք մեծ շարիքներ էին գործում երկրում: Քրիստոնեության տարածման, Հայաստանում տարբեր աղանդների գործունեության, նրանց ծագման ու գոյության, մանավանդ դպրոցական գործի կազմակերպման համար այս գլխում պատ-

միչը շատ գնահատելի տեղեկություններ է հաղորդում, որպիսիք շատ սակավ են հայոց մյուս պատմագրերում:

Կազանկատվացու երկի առաջին գրքի 26-րդ գլուխը նույնպես պատմական խոշոր նշանակություն ունեցող կանոնական վավերագիր է, որ կազմվել է 5-րդ դարի վերջում Արցախի Աղվեն վայրում Վաչագան Բարեպաշտի, Շուրիհաղիշ կաթողիկոսի կազմակերպած եկեղեցական ժողովի կողմից: Աղվենի ժողովի այս կանոնները արժեքավոր են այն տեսակետից, որ բացահայտում են 5-րդ դարի Հայաստանում գոյություն ունեցող եկեղեցիների ու վանքերի տերերի իրավունքները, եկեղեցուն տրվող տուրքերի տեսակներն ու չափը, գործված հանցանքների դիմաց տրվող պատիժների չափը, ժողովրդի ու հոգևորականության իրավունքների սահմանները և այլ հարցեր: Այս կանոնները վերջիվերջո խաբսխված են հայկական ընդհանուր եկեղեցու կանոնների վրա, բայց արտացոլում են նաև տեղական առանձնահատկություններ՝ կապված երկրի տեսնական ընդհանուր կյանքի ու ավանդությունների հետ: Աղվենի ժողովի կանոնները ցույց են տալիս, որ Վաչագան Բարեպաշտը մի խոշոր ու տաղանդավոր թագավոր է եղել, և ամենից առաջ նրան հետաքրքրել է երկրի մշակութային կյանքի զարգացումը, իրավական նորմաների ստեղծումը, հայ եկեղեցու հզորացումը, որը խոշոր ազդակ էր մարդկանց կիսավայրենական վիճակից դուրս բերելու, պետության ու երկրի իսկական քաղաքացիներ դարձնելու ճանապարհին: Ըստ այդ կանոնների՝ արգելվում էին կնաթողությունը, մեռելների վրա հեթանոսական ողբն ու կոծը, կախարհների դիմելը և այլն, որոնք այն ժամանակվա համար հսկայական քաղաքակրթիչ նշանակություն ունեին:

«Աղվանից աշխարհի պատմության» մեջ ավանդաբար կամ դուրս գրավոր հիշատակարանների միջոցով անցած, նկարագրվում է Մեսրոպ Մաշտոցի առաքելական գործունեությունը Արցախում, Ուտիքում: Մեր պատմության համար այս տեղեկությունները, որ արձանագրված են առաջին գրքի 27 և 28-րդ գլուխներում, շատ թանկագին հիշատակներ են, որոնք ցույց են տալիս, թե Մեսրոպ Մաշտոցը որքան էր տենչում իր ժողովրդին, հատկապես նրա ժայրամասային հատվածներին, դուրս բերելու հեթանոսական խավարից և հաղորդակից դարձնելու հայ գրի, գրականության և ուսման նորածագ լույսին: Եթե այս փաստերը Կազանկատվացու գրքի մեջ են անցել պարզոր աղբյուրներից, ապա դրանք պատմական ճշմարտություններ են և շատ արժեքավոր են հայ գրի, գրականության տարածման ու դպրոցների կազմակերպման նախնական պատմության և Մեսրոպի գործունեության համար: Իսկ եթե Կազանկատվացին դրանք բերում է իբրև ժողովրդական ավանդություն, որ 5-րդ դարի սկզբից եկել-հասել է մինչև 7-րդ դարը, ապա ցույց է տալիս, թե Հայաստանի ժայրամասի ժողովուրդը ինչ սեր ու հարգանք է տանել մեծ լուսավորչի գործունեության հանդեպ:

Կազանկատվացու երկը թանկագին աղբյուր է հայոց ու ողջ Անդրկովկասի պատմության համար, հյուսիսային ցեղերի ու Անդրկովկասի, սրանց, Պարսկաստանի ու Բյուզանդիայի պատմական փոխհարաբերությունների ուսումնասիրության տեսակետով:

խազարների արշավանքների և դրանց քաղաքական ու տնտեսական զորդապատճանների համար Կաղանկատվացու զիբբը մնում է իբրև պատմական անփոխարինելի աղբյուր. 7-րդ դարի առաջին կեսում պարսկա-բյուզանդական պատերազմները լավ առիթ են ծառայում, որ խազարները (ըստ Կաղանկատվացու՝ խազիր) շարժվեն դեպի Անդրկովկաս՝ Դերբենդի վրայով: Բյուզանդիան դաշնակից է դառնում խազարների հետ ընդհանր Պարսկաստանի և նրանց հրապարտում է դեպի Անդրկովկաս: Խազարները մինչև այդ չէին կարող Դերբենդից այս կողմ անցնել. հզոր Պարսկաստանը զսպում էր նրանց ախորժակը: Այժմ Պարսկաստանը դրադված էր Բյուզանդիայի դեմ ընդարձակ պատերազմական գործողություններով, իսկ Հերակլը խազարներին հրավիրում էր իբրև դաշնակիցներին, և նրանք իրենց Ջեբու խաբանի զլխավորությամբ բանակներով հեղեղում են Հայոց արևելից կողմանքը և դնում-պաշարում են Տփղիսը, որ իր հարստություններով հուշակված էր: Կաղանկատվացին վիպական մանրամասնություններով է նկարագրում պաշարված քաղաքի ժողովրդական ծաղրունակը՝ պաշարող խաբանի նկատմամբ, որ անզոր կատաղությամբ վրիժառույթյան երզումով վերադառնում է իր երկիրը: Մի տարի հետո, 628 թ. Ջեբու խաբանը, ըստ Հերակլի հետ ունեցած դաշնագրի, Անդրկովկաս է ուղարկում իր որդի Եաթին: Եաթի այս արշավանքը ահավոր ազդեցություն էր Անդրկովկասի, մասնավորապես Ուտիքի ու Արցախի համար: Տփղիսի երկրորդ անգամ պաշարումից և գրավումից հետո Եաթը վերադառնում է Ուտիք և Արցախ: Սկսվում են անասելի կոտորածն ու թալանը: Պատմիչը զարհուրելի գույներով է նրկարագրում խազարների զորքը, սրանց կերպարանքն ու անդրությունը:

Կաղանկատվացու նկարագրած այս արշավանքները Աղվանից աշխարհից դուրս են դալիս, հասնում են մինչև Ատրպատական ու Սևանի ափերը. խազարների արշավանքը առայժմ հեռուներ չեն գնում. նրանք ճանապարհ էին բանում հետագա մոնղոլական ցեղերի հորդանների առջև: Կաղանկատվացին իբրև պատմիչ նախակարապետն է այդ ցեղերի ռազմատենչության, վայրագության, նրանց կյանքի, կենցաղի ու սովորույթների նկարագրության ընդազվառուս, ուստի այդ առումով պատմիչի երկը խազարների պատմության համար անզուհասակ ի նշանակություն է ստանում, մասնավորապես կենցաղի և նկատի առնենք, որ պատմիչը բավական մանրամասն է պատմում նրանց ռազմական գործողությունների, կենցաղավարության, զենքերի, ձիերի, մինչև իսկ նրանց արտաքինի, հագուստների և ուտելիքների մասին: Խազարների մասին Կաղանկատվացու պատմությունները ստուգապատում են և եզակի արժեք են ներկայացնում մեր պատմության համար:

Կաղանկատվացին պատմական արժեքավոր տեղեկություններ է տալիս նաև արարական արշավանքների մասին: Այդ տեղեկությունները վերաբերում են ոչ միայն արարների մուտք գործելուն, այլև Հայաստանում նրանց կրթիվներին ու շահատակություններին: Այս իմաստով Կաղանկատվացին արարական շրջանի մյուս պատմիչներին մեծ լրացումներ է անում: Կաղանկատվացին է նկարագրում Մուհամեդ Իբն Մովանի գործունեությունը Հայաստանում ու Աղվանքում 7-րդ դարի վերջում և 8-ի սկզբում:

Նա գրում է, թե ինչպես Իբն Մովանը 696 թ. զորքերի մի մասը թողնելով Գլինում շարժվում է դեպի Դերբենդ՝ խազարներին ու հոներին զսպելու, որտեղից նրանք մուտք էին գործում Անդրկովկաս: Հայերը, օգտվելով նրա ժամանակավոր բացակայությունից, ապստամբում են և շարդում Գլինում կանգնած արաբական զորքերին: Այս պատմության մանրամասներին, Իբն Մովանի՝ Հայաստան վերադառնալու, նրա վրիժառույթյան՝ նախարարների կոտորածի, ամրոցների գրավման, հրով ու սրով երկրի նվաճման նկարագրությունը և նույնիսկ արար այդ դահճի մահվան մասին տեղեկատու աղբյուրը Կաղանկատվացու պատմությունն է: Կաղանկատվացու երկը աղբյուր է նաև Հերակլի ու Խոսրով Փարվեզի մղած պատերազմների, այս վերջինիս կործանման ու Կավատ Բ-ի զահակալության համար: Խոսրով Փարվեզի թագավորության և նրա անկման մասին Կաղանկատվացին պատմում է վիզական մանրամասնություններով ու շքեղ գույներով. առանձնապես ոգևորությամբ է նկարագրված համաժողովրդական ապստամբությունը, Անհուշ բերդի դռների բացումը և շղթայակապ կալանավորների մուգնած երթը Խոսրովի դեմ: Հեղինակը ծաղրական երանգներով է նկարագրում դաժան բռնավորումն մենակությունը ու լքվածությունը, վախկոտությունը, թաքստը այգու թփերի մեջ, որպեսզի մի քանի րոպեով երկարաձգվի իր շարահուշ գոյությունը: Նա Կավատին ներկայացնում է իբրև բարի թագավոր, բայց մոռանում է, որ նույն Կավատը սպանում է հորը, անդամահատում է իր բոլոր եղբայրներին և հետո դա էլ քիչ համարելով՝ կոտորում է բոլորին:

Կաղանկատվացին երկրորդ գրքի քսանմեկերորդ գլխում հիշատակում է նաև պատմական մի շատ կարևոր իրադարձություն, մի եզակի տեղեկություն, որ ոչ մի հայ պատմիչի երկում արձանագրված չենք գտնում: Դա վերաբերում է երեք հազար հոգուց բաղկացած ռուսական մի զորամասի առաջին անգամ Անդրկովկասի սահմանները մուտք գործելուն: Կաղանկատվացին չի բացահայտում, թե ինչպե՞ս էր այդ զորամասը Դերբենդ անցել, ի՞նչ ընդհարումներ էր ունեցել հյուսիսային ցեղերի հետ, որտեղից էր եկել, նույնիսկ չի հիշատակում այդ զորամասի գալու թվականը, բայց արձանագրում է այդ փաստը իբրև պատմական իրողություն. Ռուսաստանի ու Անդրկովկասի միջև գոյություն ունեցող երկարամյա հարաբերությունների առաջին տեղեկատվությունն է, որ պատմիչը արձանագրել է իբրև ստույգ իրողություն: Բանասիրական քննությունները ցույց են տվել, որ պատմական այդ իրողությունը տեղի է ունեցել 944 թվականին, որի մասին արար պատմիչները նույնպես հիշատակում են: Մեր պատմիչը ասում է՝ մրրկի նման ընթանալով համատարած Կասպից աշխարհածովի ելքով՝ հանկարծ հասն Աղվանքի Պարտավ մայրաքաղաքը:

Կաղանկատվացին միակ աղբյուրն է Միհրական ու Եռանշահիկների հարստության ծագումն ու պատմությունը ուսումնասիրելու համար. այդ առումները կարևոր դեր են կատարել Հայաստանի պատմության մեջ: Կարևոր աղբյուր է ժողովրդի հավատալիքների, կենցաղի ու այլ սովորույթների նրկարագրության առումով:

Նա հազարավոր տեղեկություններ է հաղորդում երկրում տիրող շահագործող ազանդների մասին, որոնք քրիստոնեության մուսթով և հայերեն գիր ու գրականության տարածումով վերացվեցին: Այդպիսի մի ազանդի էությունն և ապա ոչնչացման մասին է պատմում պատմիչը իր առաջին գրքի 18-րդ գլխում: Դա կալվում է մատահատների ազանդ: Նկարագրվում են նաև թունավորողները, կուրացնողները և այլ ազանդներ:

Վերջապես հիշենք նաև, որ Կաղանկատվացուն ենք պարտական Գավթակի գեղեցիկ ողբի համար, որը հայոց այբուբենի կարգով գրված առաջին աշխարհիկ քերթվածն է մեր գրականության մեջ:

Նյութերի պակասի, կողմնակի լրացումների, հեղինակի մոռացության, շահագնացումների և այլ պատճառներով «Աղվանից աշխարհի պատմություն»-ը ունի մի շարք թերություններ, որոնք շատ հասկանալի են այն հեռավոր ժամանակներում պատմություն գրող հեղինակի առնչությամբ:

Կաղանկատվացին Ունայրին վերաբերող նյութը վերցրել է Խորենացուց, բայց Խորենացին չի ասել, թե Ունայրը Շապուհի քրոջ ամուսինն է: Հավանորեն դա ավանդություն է, որ պատմիչը ընդունել է իբրև ճշմարտություն: Բայց կա նաև մի այլ հանգամանք: Պատմիչը սիրում է Աղվանքի թագավորների սերնդ տալ ավելի բարձր ու զորեղ արքաներից կամ խնամիացնել նրանց հետ:

Կաթողիկոսների ու թագավորների ժամանակագրական շարքի մեջ խախտումներ կան. ինչպես երևում է, պատմիչը ուշադիր, կամ ավելի ճիշտ, հմուտ չի եղել պատմական որոշ իրադարձությունների վերլուծման մեջ:

Պատմիչը չի ասել, թե ինչու Ջվանշիրը ընդունեց արաբների տիրապետությունը և ինչու էր նրա հայրը կողմնակից այդ տիրապետությանը, իսկ հետո դիմում է Կոստանդինին, որպեսզի ընդունի նրա իշխանությունը: Կայսրը նրան շնորհում է մեծամեծ պարգևներ և դարձնում պրոտոն պատրիկ ու թուլս է տալիս, որ նա հազար երկու հարյուր մարդու պատիվներ շնորհի: Այդ աստիճաններն են՝ պատրիկություն, հյուպատոսություն, հյուպարքոսություն, ստրատելատություն, էլիստություն: Պատմիչը բերում է կայսեր հրովարտակը, որտեղ նվերների մասին ոչ մի խոսք չկա: Ըստ պատմաբան Աղոնցի՝ այդ հրովարտակը վավերական չէ, և ոչ էլ վավերական է Ջվանշիրի թուղթը: Առասպելական են նաև կայսերական ընծաները, 1200 մարդու հատկացվելիք պատիվները:

Կայսրը Ջվանշիրին նվիրում է նաև կենաց փայտից, որը ոչ որի չէր նվիրել: 660 թվականին Կոստանդինը Պարսկաստան կամ արևելք չի գնացել: Նա Հայաստան եկավ իր թագավորության 12-րդ տարում՝ 653 թվականին: 659 թվականին ու ոչ էլ գրանից հետո Կոստանդինը Հայաստանում չի եղել և չէր կարող Աղվանքի իշխանին ընդունել Կաղարշապատում: Կոստանդինը չի եղել մարաց Քունգր գյուղում և չէր կարող այնտեղ Ջվանշիրին կենեղուտ խաչից մաս տալ: Նա չէր կարող Ջվանշիրին իշխան նշանակել Վրաստանի սահմաններից մինչև հոների դրուները: Մուսվին այդ տարածությունները մինչև Ճորա պահակը հանձնել էր Թեոդորոս Ռշտունուն և ոչ թե Ջվանշիրին:

Կաղանկատվացու երկր սոսկ պատմություն չէ, որովհետև հեղինակը

շատ անգամ առանց ընտրություն կատարելու օգտվել է բազմաթիվ գրքերից: Պատմության հետ խառն են վարքագրություն, վկայաբանություն, հերոսապատում, սովորույթների ու կենցաղի նկարագրություն և այլն:

Կաղանկատվացին իր զգացումներով, աշխարհայեցողությամբ, նըպատակներով ու ձգտումներով հայրենասեր հայ է: Նրա ամբողջ մտասեղևումը ուղղված է այն բանին, որ հյուսիսային ժողովուրդները քրիստոնեաց դառնան և միավորվեն հայ եկեղեցու հովանու ներքո: Հայաստանը մասին Կաղանկատվացու համար տիեզերական աշխարհ է, իսկ սուրբ Գրիգորի մատենները բաղձալի այն սրբություններն են, որոնց համար Խուսյան եպիսկոպոսը ամեն շանք զործադրում է մի մաս ձեռք բերելու Աղվանքի համար:

Մովսես Կաղանկատվացին ցնծությամբ է դիմավորում Տրգատի հաղթանակը հյուսիսայինների դեմ, որոնց Տրգատը ըջում է մինչև հոների երկիրը: Հոնաստանում թագավորող Սանատրուկը, որ հոն էր մասթոթների ցեղից, ոմն է Կաղանկատվացու համար, որովհետև այդ Սանատրուկը թըշնամի է Հայաստանին: Եվ երբ Սանատրուկը հարմար ժամ է գտնում Հայաստան արշավելու, գալիս է Օշականի առապարը: Այդտեղ նրա հսկանապարտելի զորապետներից մեկին Վահան Ամատունին նիզակահարում է և «Լնդ գուսակ միոյն յերկիր կործանէր զահագին վիրազն»,— ցնծությամբ բացականչում է Կաղանկատվացին:

Կաղանկատվացին Վաչագան Բարեպաշտին համեմատում է Կոստանդինոս կայսեր կամ Մեծ Հայքի Տրգատիոս Արշակունու հետ, որ «Հայոց փրկությունը գտնողը և մեզ՝ արեւելյանների համար լուսո գոտ ու բազմազան բարիքների օրինակ եղավ»,— ասում է Կաղանկատվացին սիրով ու պատկառանքով:

Մասթոթների Սանեսան թագավորը հետապնդելով Գիղափայտ լեռան վրա նահատակում է բազմաթիվ քրիստոնյաների: Կաղանկատվացին, հազորդելով այս տեղեկությունը, սրտաբուխ բացականչում է. «Նրանց բարեխոսությունը թող աստված միշտ գթա Աղվանից աշխարհին ու Հայաստանաց երկրին»:

897 թվականն է. մեռնում են հայոց մեծ հայրապետ Գևորգը և Սյունիքի Աշոտ իշխանը, արաբների կողմից խաչվում է հայոց Սմբատ թագավորը: Պատմիչը լայահատաչ ասում է, թե աղետավոր ձայն է դուժում Թարգամի տանը (Հայաստանում) և առհասարակ ավերանք էր հասնում երկրին: Եվ պատմիչը խոր զոհունակությամբ է նշում արաբների հեռացումը Հայաստանից: Այս արգեն Աղվանից պատմությունը շարունակող Գախուրանցին է, որը նույն ոգով է ապրում, ինչ ոգով ներշնչված էր Կաղանկատվացին:

Ողջ պատմությունը շնչում է հայ մշակույթի, հայ եկեղեցու, հայ պատկանության գաղափարներով: Պատմիչի ամբողջ իղձն է Հայաստանը ա-

1 Գիրք 1-ին, գլուխ 12:
2 Գիրք 2-րդ, գլուխ 5-րդ:

զատ տեսնել օտար տիրողներից ու բարբարոսներից, որպեսզի երկրում թաղկեն գաղտնեքը, շենանան եկեղեցիները, և հայ մարդը սպարի ազատ, ինքնօրեն ու լի:

Կաղանկատվացու այս աշխատությունը մենք թարգմանել ենք 1958 թվականին. մեր ձեռքի տակ էր գտնվում միայն Ք. Պատկանյանի ոտներին թարգմանությունը, որ կատարված էր 1860 թվականի էմինի հրատարակությունից: Այս հրատարակությունը պակասավոր կտորների շատ ունի, որ արտացոլվել է ոտներին թարգմանության մեջ: Մինչև թարգմանելը մենք մեր Մատենադարանի բոլոր ձեռագրերի ու հրատարակի վրա եղած տպագրերի հիման վրա կաղմեցինք՝ համեմատական-քննական բնագիր, որտեղ հավաքվեցին բաց մնացած հատվածներն ու պակասները, և հայկական այդ կարևոր սկզբնաղբյուրը ամբողջացավ, լրացավ: Ապա այդ քննական բնագրից թարգմանեցինք սույն աշխարհաբար հրատարակությունը:

1961 թվականին լույս տեսավ Կաղանկատվացու երկի անգլիացի հայագետ Գուլսեթի ձեռքով կատարված անգլերեն թարգմանությունը՝ առաջաբանով ու ծանոթագրություններով հանդերձ:

Քանի որ մեր թարգմանությունը ավելի վաղ էր կատարված, քան հիշյալ անգլերեն թարգմանության հրատարակությունը, և մանավանդ երկու թարգմանությունների բնագրական հիմքերը տարբեր են, ուստի այդ թարգմանությունը մենք հետագայում շենք համեմատել մեր թարգմանության հետ՝ երկյուղելով հնարավոր թյուրիմացություններից: Պետք է նշենք, որ հակառակ դրան օգտվել ենք անգլերեն հրատարակության առաջաբանից և գիտական ծանոթագրություններից, որոնք թարգմանչի գիտական մեծ ջանքի ու հմտության արդյունքն են:

Հայ անվանի պատմիչ Կաղանկատվացու սույն երկը առաջին անգամն է թարգմանվում աշխարհաբար: Մեր պատմական սկզբնաղբյուրները մեզ են հասել բազմաթիվ արտագրություններից հետո և իրենց վրա կրում են այդ արտագրությունների անխուսափելի սխալանքները: Մենք ձգտել ենք, որքան մեր կարողությունը թույլ է տվել, ընթերցողին հանձնել ճշգրիտ թարգմանություն:

ՎԱՐԱԳ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

Գ Ի Բ Ք Ե Ռ Ե Ջ Ի Ն

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա

ՆԵՐԱՄՈՒԹՅՈՒՆ ԱՂՎԱՆԻՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

Աստու ստեղծած առաջին մարդը՝ մեր հայր Ադամը, ապրեց երկու հարյուր երեսուն տարի ու սերեց Սեթին: Սեթը ապրեց երկու հարյուր հինգ տարի ու սերեց Ենոքին: Ենոքը ապրեց հարյուր ինսուտն տարի ու սերեց Կայնանին: Կայնանը ապրեց հարյուր յոթանասուն տարի ու սերեց Մազաղայիին: Մազաղայիը ապրեց հարյուր վաթսուներկու տարի ու սերեց Հարեթին: Հարեթը ապրեց հարյուր վաթսուներկու տարի ու սերեց Ենոքին: Ենոքը ապրեց հարյուր վաթսուհինգ տարի ու սերեց Մաթուսաղային: Մաթուսաղան ապրեց հարյուր վաթսուներկու տարի ու սերեց Ղամեթին: Ղամեթը ապրեց հարյուր ութսուն տարի ու սերեց Նոյին, իսկ Նոյը ապրեց հինգ հարյուր տարի և սերեց երեք որդի՝ Սեմին, Քամին ու Հարեթին:

Սեմի ծնունդից հարյուր տարի հետո տեղի ունեցավ ջրհեղեղը՝ Նոյի կյանքի վեցհարյուրերորդ տարում: Ադամից մինչև ջրհեղեղը լինում է երկու հազար երկու հարյուր քառասուներկու տարի և տասը ցեղ:

ՀԱՐԵԹԻ ՍԵՐՈՒՆԳՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄՆԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Այստեղ տրվում է տեղեկութուն Հաբեթի սահմանների մասին, իսկ նրա ծագումնաբանութիւնը կգտնես իր տեղում: Հաբեթի սահմանները հետևյալներն են, որ Նոյը բաժին տվեց և միաժամանակ երգումք պահանջեց եղբայրների միջև, որպեսզի եղբայրները միմյանց չըրկեն, Մարաստանից¹ մինչև Գաղիբոնի² հյուսիսային կողմը և մինչև Դիլաթ³ գետը, որ հոսում է Մարաստանի ու Բաբելոնի միջով: Իսկ Հաբեթի որդիներն են՝ Գամբը, որի անունից առաջացել են գամիրները⁴, Մագոգը, որից՝ կելտերը⁵ և գալաթները⁶: Մադան, իսկ սրանից՝ մարերը⁷: Հունանը, իսկ սրանից՝ հելլենները և հույները: Թորելը, իսկ սրանից՝ թեսալացիները⁸: Մոսոքը, իսկ սրանից՝ լուրիկիացիները⁹: Թիրամը, իսկ սրանից՝ թրակացիները: Քեսինը, իսկ սրանից՝ մակեդոնացիները: Իսկ Թիրասի որդիներն են՝ Աքքանազը, որից և առաջացել են սարմատները¹⁰: Երիփատը, որից՝ սավրոմատները¹¹: Թորգոմը, իսկ սրանից էլ՝ հայերը:

Հունանի որդիներն են՝ Եղիսան, որից էլ առաջացել են սիկիլիացիները¹² և աթենացիները: Թարշիշը, իսկ սրանից՝ վրացիները և տյուրենացիներն¹³ ու Կիտրիսը, որից էլ և՛ հոմեացիները*, և՛ լատինները, և՛ հոմվդացիները¹⁴: Բոլորը միասին կազմում են տասնհինգ ժողովուրդներ, որոնցից անջատվեցին և հեռացան հեթանոս կղզեցիները, այսինքն՝ կիպրացիները, որ կիտիացիներից¹⁵ են, Հաբեթի որդիները:

Իսկ նրանք որ հյուսիսային կողմն են գտնվում, ցեղակից են կիտիացիներին¹⁶, որոնցից առաջացան աղվանները: Նրանցից կան ժողովուրդներ, որ գտնվում են Հեղաս¹⁷ երկրում, ուր հետո տեղափոխվեցին, ինչպես օրինակ՝ սայեսացիները¹⁸, որոնք բնակվում են Հունաստանի հոյակապ Աթենք քաղաքում: Իսկ թերեացիներից¹⁹, որոնք ծագել են Ագենովրի որդի

* Բնագրում՝ հռոմմ, մենք թարգմանեցինք «հոմեացիները», որովհետև Կաղանկատվացի նկատի ունի ոչ թե բուզանդացիներին, այլ հոմեացիներին:

Կազմուսից, բաժանվեցին սիդոնացիները²⁰ և գաղթեցին, իսկ կարգեգոնացիներն²¹ էլ եկվորներ են Տյուրոսից²², իսկ երբ որ լեզուները խառնվեցին, Հաբեթից ծագեցին տասնհինգ ժողովուրդներ և Մարաստանից տարածվեցին մինչև Սպարթոն*, որ ձգվում է մինչև օվկիանոս²³ և ուղղվում է դեպի հյուսիս: Նրանց երկրները հետևյալներն են՝ Ատրպատական, Աղվանք, Ամազոնիա²⁴, Մեծ և Փոքր Հայք²⁵, Կապադովկիա²⁶, Գալաթիա, Կողքիս²⁷, Հնդկաստան, Բոսփորիա²⁸, Մեովտիս²⁹, Գեռիս³⁰, Սարմատիա³¹, Տավրինիս³², Սավրոմատես, Սկյութիա³³, Քրակիա, Մակեդոնիա, Դալմատիա, Մովդիս³⁴, Թեսալիա³⁵, Լոկրիս³⁶, Բիովտիա³⁷, Հեսալիա³⁸, Ատտիկե³⁹, Աքաիա⁴⁰, Պեղենիս⁴¹, Ակարնես⁴², Հեպիրոտիս⁴³, Իլյուրի⁴⁴, Լիբնիտիս⁴⁵, Ագրիակե⁴⁶, որից Ագրիատիկ ծովը: Գալիա⁴⁷, Սպանո-Գալիա⁴⁸, Իբերիա⁴⁹, Սպանիա մեծ⁵⁰: Այստեղ վերջանում են Հաբեթի սահմանները մինչև Բրիտանական կղզիները: Եվ բոլորն էլ ուղղված են դեպի հյուսիս:

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ

ՅԵ ՈՐ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐՆ ՈՒՆԵՆ ԳԻՐ ՈՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Վերոհիշյալներից զիր ու գրականութուն ունեն հրեաները, լատինները, որոնց գիրը օգտագործում են նաև հոմեացիները, իսպանացիները, հույները, մարերը, հայերը, աղվանները: Մարաստանի հյուսիսային կողմից մինչև Գաղիբոնի սահմանը, որ տարածվում է Պարգամիդոս⁵¹ գետից մինչև Մատուսիա, որն Իլիոնն⁵² է: Իսկ Սիկիլիա, Եվբիա⁵³, Ռոդոս⁵⁴, Քրոս⁵⁵, Լեմնոս⁵⁶, Կիթերա⁵⁷, Զակինթոս⁵⁸, Կեփաղենիս⁵⁹, Իթակե⁶⁰, Կորկյուրիա⁶¹, Կելադեմ⁶² կղզիները և Աոփայի մի մասը, որ կոչվում է Հովանիա, և Դիլաթ գետը,

* Եզրայիս երկր չկա: Անանուս ժամանակագրության հեղինակը համարում էր, որ այդտեղ բառը հատուկ անուն է կարծել, և Կաղանկատվացի նույնությամբ վերցրել է: Տե՛ս «Բանբեր Մատենադարանի» № 8, Հրաշ Բարձրականի հոդվածը, էջ 75:

որը հոսում է Մարաստանի ու Բաբելոնի միջով: Սրանք են Հաբեթի սահմանները:

Սեմը գրավեց երկրի արևելյան կողմը, Քամը՝ հարավայինը, իսկ Հաբեթը՝ արևմտյանն ու հյուսիսայինը, որտեղ գտնվում են Աղվանքը և Կասպից ծովը: Աշխարհի ծայրը արևելքն է. այս ժողովուրդները ձգվում հասնում են արևմտյան կողմը՝ մինչև Տրապիզոնս⁶³:

Իսկ Հաբեթից մինչև Տիգրան եղել են քառասունչորս թագավորներ, բայց Պարսկաստանի կողմերի թագավորները Արշակից մինչև Արտավան տասնչորս են, իսկ տարիները (այդ ժամանակաշրջանում) չորս հարյուր հիսուն են:

Արտավանին սպանեց Սասանյան Ստահրացի Արտաշիրը և վերացրեց պարթևների թագավորությունը, որոնք տիրեցին Պարսկաստանին ու Ասորիքին մեր կենարար Քրիստոսի գալուց երկու հարյուր հիսուներկու տարի առաջ և հրեաների՝ Բաբելոնի գերությունից վերադառնալուց երկու հարյուր յոթանասուն տարի հետո:

Նույն պարթևներից նրանք, որոնք (թագավորեցին) Վաղարշակից մինչև Վառաշապուհի որդի Արտաշիրը, եղել են քսանվեց հայոց թագավորներ, իսկ տարիները կազմում են վեց հարյուր քսան:

Այս ժամանակ վերացան Արշակունիների թագավորությունը և սուրբ Գրիգորի տոհմի հայրապետությունը: Իսկ եթե կամենում ես Բագրատունիների մասին իմանալ, ապա Պարույրը՝ Սկայորգու որդին, կոչվում էր Հրաչյա* . սա հայոց թագավոր էր՝ Հայկի որդին, որ Բաբելոնի թագավորից խնդրեց հրեա գերջալններից Շամբաթ անունով մեկին, որին բերելով մեծ պատվով բնակեցրեց Հայաստանում: Սրանից սերվեց Բագրատունիների տոհմը, երբ սպառվում էր հաբեթական մեծ ցեղը:

ՎԱՂԱՐՇԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ ԱՂՎԱՆՔԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ

Այստեղ է սկսվում Աղվանքի իշխանությունը, քանի որ մարդկային աշխարհաստեղծման սկզբում Կովկասյան մեծ լեռան շուրջը բնակվածների վերաբերյալ որևէ ստույգ բան չենք կարող ասել լսողներին մինչև հայոց Վաղարշակ արքան, որ իրեն սեփականելով հյուսիսային կողմը, կոչ է անում վայրենի եկվոր ժողովուրդներին, որոնք բնակվում էին սկած հյուսիսային դաշտից, կա՛մ Կովկասի ստորոտում, կա՛մ հովիտներում, կա՛մ խորածորներում՝ հարավային կողմով մինչև դաշտի մուտքը, և պատվիրում է վերջ տալ ավազակությունն ու գողությունը ու հնազանդվել արքունի հարկատրվության: Հետո նրանց համար նշանակում է առաջնորդներ ու պետեր, որոնցից Վաղարշակի հրամանով գլխավոր է կարգվում Հաբեթի սերունդներից՝ Սիսակի տոհմից Առան անունով մեկը, որ ժառանգեց Աղվանքի դաշտերն ու լեռները՝ Արաքս գետից մինչև Հնարակերտ⁶⁴ ամրոցը: Եվ այդ երկիրը նրա քաղցր բնավորության պատճառով կոչվեց Աղվանք, որովհետև նրան աղու էին անվանում իր քաղցր բնավորության համար:

Այս Առանի ժառանգներից, ասում են, անվանի և քաջ բաղամաթիվ կուսակալներ նշանակվեցին Վաղարշակ Պարթևի կողմից: Նաև ասում են, թե սրա տոհմից են սերվել ուտիացիների, գարդմանացիների, ծավղեացիների և գարգարացիների իշխանությունների ցեղերը:

Այս մինչև այստեղ ծանոթությունն է ծագումնաբանության վերաբերյալ:

* Ըստ ավանդական պատմության՝ Հայկազն թագավոր Սկայորգու որդին և հաջորդը Պարույրն էր, իսկ այս վերջինի որդին՝ ու հաջորդը՝ Հրաչյան:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե

ՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԱՂՎԱՆՔԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԵՎ ԱՐԳԱՎԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ, ԱՅՄԻՆՔՆԻ ԻՆՉ ՈՒՆԻ
ՄԱՐԿԱՆՑ ԿԱՐԻՔՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

Գեղեցկատես և հաճելի է Աղվանքը՝ ամեն տեսակ բարիքներով և Կովկասի բարձրաբերձ լեռնային վտակներով: Մեծ Կուր գետը մեղմահոս ընթացքով իր մեջ բերում է մեծամեծ ու մանր ձկներ, հոսելով գալիս-անցնում ու թափվում է Կասպից ծովը:

Նրա շուրջը գտնվող դաշտերից ստացվում են առատ հաց ու գինի, նավթ ու աղ, մետաքս ու բամբակ. այնտեղ աճում են անբավ ձիթենիներ, իսկ լեռներից պեղվում են ոսկի, արծաթ, սլդինձ և դեղնախոունկ: Վայրի կենդանիներից կան առյուծ, ինձ, հովազ, վայրի էջ, իսկ բազմաթիվ թռչուններից՝ արծիվներ, բազեններ և սրանց նման ուրիշներ: Իսկ մայրաքաղաքը մեծ Պարտավն⁶⁵ է:

Գ Լ Ո Ւ Խ Զ

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆ՝ ՄԵՋ՝ ԱՐԵՎԵՂԻՆԵՐԻՄ, ՄԵՐ ԱՍՏՈՒ
ԵՐԵՎԱՆՈՒ ՄԱՍԻՆ. ՃՇՄԱՐԻՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Վաղարշակի կողմից Առանին Աղվանքի վրա առաջին թագավոր նշանակելուց բացի, մինչև քաջ Վաչագանը, որ կատարելապես տիրեց Աղվանքին, ոչ մի այլ բան չգտանք:

Իսկ երբ հասավ արդարութայն արեգակի երևալու ժամանակը, այցի եկավ մեզ մեր փրկութայն անքննելի էությունը, փառքի լույսը և հոր էութայն ծագումը՝ ամբողջովին գլուխ բերելով մարմնանալը, նստեց աստծու փառքի մեջ, որից բաժանված չէր: Իր սուրբ և սիրելի աշակերտներին ուղարկեց իբրև քարոզիչներ տիեզերքի համար, ըստ որում և մեզ՝ արևելցիներին, վիճակվեց սուրբ Թադեոս առաքյալը: Սա եկավ

Հայաստանի Արտաղ⁶⁶ գավառը, որտեղ և հայոց Սանատրուկ թագավորի ձեռքով մարտիրոսվեց:

Նրա աշակերտ սուրբ Եղիշան վերադառնում է Երուսաղեմ և պատմում է նրա առաքելակիցների սքանչելի նահատակությունը: Այնտեղ սուրբ հոգու ներշնչումով Եղիշան ձեռնադրվում է սուրբ Հակոբի՝ տիրոջ եղբոր կողմից, որ Երուսաղեմի առաջին հայրապետն էր: Իր համար վիճակ ընտրելով արևելքը՝ Երուսաղեմից ճանապարհվում է Պարսկաստանի միջով, մտնում է մասբուլթների⁶⁷ մեջ՝ խուսափելով հայերից: Քարոզությունն սկսում է Չողում⁶⁸ և բազմաթիվ տեղերում՝ շատերին աշակերտ դարձնելով, ճանաչել է տալիս փրկությունը (քրիստոնեությունը):

Այնտեղից երեք աշակերտող մարդկանցով գալիս է Ուտի գավառի Սահառ⁶⁹ քաղաքը. նրանց անհավատ հարազատներից ոմանք հետապնդում են, և աշակերտողներից մեկը նրանց կողմից նահատակվում է: Իսկ մնացած երկուսը թողնում են երանելի Եղիշային և գնում են անօրեն մարդասպանների ետևից: Իսկ սուրբ հայրապետը, գալով Գիս⁷⁰, կառուցում է եկեղեցի և մատուցում է անարյուն պատարագ: Արևելցիների եկեղեցիների սկիզբը այս տեղում եղավ, որը դարձավ մայրաքաղաք և լուսավորութայն տեղ: Այնտեղից անցավ Զերգունի⁷¹ դաշտակը, որը դիցամուկ կռապաշտների զոհազործունեների տեղն էր: Այդտեղ էլ նահատակվեց: Ինչ-որ անհայտ է, թե ո՛ւմ կողմից կատարվեց այդ գործը: Եվ հենց այնտեղ մահապարտների մի փոսի մեջ նետվեց դիակը ու երկար ժամանակ ծածկվեց այդ տեղում, որ կոչվում է Հոմենք⁷²:

Գ Լ Ո Ւ Խ Է

ԱՐԵՎԵՂԻ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ ՍՈՒՐԲ ԵՂԻՇԱՅԻ ՆՇԽԱՐՆԵՐԻ
ՀԱՅՏՆԱԲԵՐՈՒՄԸ

Ճշմարտությունը չէր կարող ծածկված մնալ, և լույսը փակի տակ լինել: Երկար ժամանակից հետո աստվածավախ մարդիկ տեսիլքով համախմբվեցին փոսի տեղում. այնտեղ տեսան

շեղջակուտված շատ ոսկորներ. բուրն էլ ընդհանրապես տարակուսեցին, սակայն հանեցին, դիզեցին և այդ գիշերը աղոթքներով հսկեցին: Առավոտյան տեղի ունեցավ այնպիսի մեծ երկրաշարժ, որ այնտեղ գտնվողները ընկան գետին: Անապատից սաստիկ հողմ փչեց և անսուրբ մարդկանց ոսկորները ամբողջ դաշտով մեկ ցաք ու ցրիվ դարձրեց. այդ տեղում մնացին միայն առաքելական նշխարները: Միայն թե գլուխը Ուռեկան⁷³ գլուղի մեծահավատ ոմն Ստեփանոս քահանան հափշտակեց ոսկորների միջից և աճապարելով նստեց իր երիվարն ու հեռացավ: Եվ բազմութունը նրա հոտից շարժվեց, սակայն մթամած մառախուղը, փայլատակումներով դրանց մեջտեղը երևալով, սարսափեցրեց նրանց, որոնք վերադարձան հավաքատեղը:

Սուրբ Եղիշայի տեսիլքով հայտնաբերված նշխարները տարան, թաղեցին Ուռեկան ավանում, ուր սուրբ քահանա Ստեփանոսի ձեռքով ամփոփված էր գլուխը: Այս այնտեղից փոխադրեցին Ներսիսի⁷⁴ սուրբ միաբանութունը, որ այժմ կոչվում է Ջրվշտիկ՝ ի փառս տեղ ամենակալ աստծու: Երկար ժամանակ անցնելուց հետո Աղվանքի բարեպաշտ Վաչագան թագավորը Եղիշայի նահատակության փոսի վրա հուշասյուն կանգնեցրեց: Իսկ թագավորի սենեկապանը, առանձնանալով այնտեղ, իր կյանքը վերջացրեց այդ հուշասյան վրա:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ը

(Քե Ին ԶՊԵՍ) ԱՌԱՆԻՑ ՄԻՆԶԵՎ ԱԳՎԱՆՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐ
ՈՒՌՆԱՅՐԸ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ԱՐՔԱ ՏԵԳԱՏԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ
ԿՔՐԳՈՎ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԶԳՏԵԼՈՎ՝ ՀԱՐԵՎԱՆՑԻ
ԳՐԵՑԻՆՔ ԱՅՆ, ԻՆԶԻՆ ԱՆՀՐԱԹԵՇՏ ԷՐ ՏԵՂԵՍԱԿ ԼԻՆԵԼ

Չափազանց ցանկալի էր ժամանակագրական կարգով իմանալ այն պատմութունն ու գործերը, ինչ որ Առանի սկզբնական թագավորութունից մինչև այսօր կատարվել են: Բայց արևելցիների բազմազգ լինելը առաջ է բերում խռովութուն-

ներ և գրքերի ու հիշատակարանների հրկիզումներ: Սակայն այստեղ մեղ օգնում է քերթողահայր Մովսեսը, որը նկարագրում է Արտավազդի պատերազմի ճակատագրի գեմ: Նա Ատրպատականի բազմաթիվ գորքերը հավեքելիս՝ այնտեղ կանչեց Կովկասի լեռնական հզոր ցեղերին, Աղվանքի ու Վրաստանի գորքերը, շարժվեց Միջագետք և սրանց յուժով հալածեց հոռմեացիներին:

Իսկ երբ Արտաշեսը հարձակվեց Երվանդի վրա, սա գտնվում էր Աղվանքի սահմաններում՝ Ուտի գավառում: Սա այնտեղ է թողնում իր գորքը և ինքը գնում է իր մայրաքաղաքը: Արտաշեսը, գալով Աղվանք, Աղվանքի գորքը միացնում է իր գորքին և դուրս է գալիս Գեղամա ծովակի ափը. այս գորքերով հալածում է Երվանդին և ինքը տիրում հայերին:

Այս ժամանակներում աղվանները միաբանվում են բոլոր լեռնականների հետ, որոնց միանում են մասամբ նաև վրացիներ ու մեծ բազմությամբ շարժվում են դեպի Հայաստան: Արտաշեսը նրանց դեմ համախմբում է իր գորքերը և բանակ է դարկում Կուր գետի մոտերքը: Բորբոքվում է պատերազմը, և Աղվանքի արքայորդին գերի է ընկնում Արտաշեսի ձեռքը: Այս պատճառով Արտաշեսը օրիորդ Սաթենիկին կնության է առնում և վերադառնում է խաղաղութուն հաստատած: Վախճանվում է Սաթենիկի հայրը, և ինչ-որ մեկը բռնի կերպով թագավոր է դառնում ու սկսում է հալածել Սաթենիկի եղբորը: Արտաշեսի դաստիարակ Սմբատը մեծ զորքով գալիս, դուրս է շարտում բռնի տիրացողին, Սաթենիկի եղբորը տեղ է դարձնում հայրենի գահին և Հայաստան է վերադառնում մեծ ավարով ու բազմաթիվ զերիներով: Արտազ գավառից գերվածներին բնակեցնում է Շավարշանում⁷⁵:

Առավելյան տոհմի նախարարութունը Սաթենիկի ազգականներից է նշանակված, որը Տրդատի հոր՝ Մեծ Խոսրովի ժամանակներում Բասիլից⁷⁶ եկած մի քաջ մարդու հետ խնամիացավ:

ՈՒՌԱՅՐԻ ՔՐԻՍՏՈՆՅԱ ԴԱՌԱՆ ԱՆ ՈՒ ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՐԻ
ՁԵՌՔՈՎ ՄԿՐՏՎԵԼԸ ԵՎ ՀԱՄԱՅՆ ԱՂՎԱՆՔԻ ԼՈՒՍԱՎՈՐՎԵԼԸ
(ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅՈՒՆ ԸՆԴՈՒՆԵԼԸ) ՈՒՌԱՅՐԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՆԵՐՔՈ

Որովհետև Երանելի Եղիշան քրիստոնեության տարածումը սկսեց երկրի ծայրամասերից, ուստի լուսավորեց հյուսիսարևելյան որոշ մասեր միայն և ոչ թե ամբողջը. ինքն էլ, այդ օգտակար պայթարը մղելով իր ժողովրդի համար, շարշարվեց, տանջամահ արվեց: Բայց այն ժամանակ, երբ աստված այցելեց մարդկային ցեղին, Կոստանդիանոս մեծ կայսեր միջոցով ծաղկեցրեց ամբողջ արևմուտքը և երանելի Տրդատի ձեռքով լուսավորեց նաև Մեծ Հայքը: Հավատի բերեց և արևելքը⁷⁷, որ մասնավոր կերպով ծանոթացել էր ճշմարիտ արեգակի փրկական ծագմանը: Ուռնայրի միջոցով կրկնակի ու կատարյալ կերպով լուսավորվեցին: Եվ այս հրաշագործությունները աստծու կողմից միաժամանակ կատարվեցին:

Աղվանից Ուռնայր արքան պարսից Շապուհ թագավորի քրոջ ամուսինն էր, մի քաջ և զորեղ տղամարդ, որ մեծամեծ պատերազմներում հոյակապ անուն վաստակեց՝ հայերի մեջ հաղթության դրոշ կանգնեցնելով: Նա կրկին ծնունդ է ստանում հայոց լուսավորիչ սուրբ Գրիգորից և գալիս է (Աղվանք)⁷⁸ սուրբ հոգու կողմից լուսազգեստավորված, ավելի է լուսավորում Աղվանքը և շարունակում է մնալ միշտ տիրող լուսի որդի՝ վերջացնելով երկրային կյանքը: Իսկ սրա մահվանից հետո աղվանների կողմից իրենց կաթողիկոսության համար խնդրվեց պատանի Գրիգորիսը, քանի որ մեր Ուռնայր արքան սուրբ Գրիգորից խնդրեց նրա սուրբ ձեռնադրությունը լինել իր երկրի եպիսկոպոս: Հայաստանը և Աղվանքը այս կանոնով մնացին համակամ եղբայրությունում և անքակտելի դաշինքով մինչև այսօր:

ԱՂՎԱՆԻՑ ԱՐՔԱ ՎԱԶԵՆԻ ՄԱՍԻՆ, ԹԵ ԻՆԶՊԵՄ. ՀՐԱԺԱՐՎԵՑ
ՀԵԹԱՆՈՍԱԿԱՆ ՄՈՂՈՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ, ՀԱՎԱՏԱՑ ԿԵՆԴԱՆԻ
ԱՍՏՄՈՒՆ, ՊԱՏԵՐԱԶՄԵՑ ՊԱՐՄԻԿԵՆԻՐԻ ԴԵՄ ԵՎ ՍՈՒՐԲ
ԿՅԱՆՔՈՎ ՄԻԱՆ ԶՆԱՑԱՎ ԱՆԱՊԱՏՈՒՄ

Հազկերտի թագավորության տասնիններորդ տարում մահը վրա է հասնում նրան: Սրա որդիները, միմյանց հակառակորդ լինելով, կոչում էին իշխանություն համար: Նրանք այս հակառակության մեջ էին, երբ ապստամբվում է նաև աղվանից արքա Վաչեն. բայց քանի որ Վաչեն նրանց քեռորդին էր ու առաջ ըստ հայրենի ավանդույթի, որ Ուռնայրն էր հաստատել, քրիստոնյա էր եղել, անօրեն Հազկերտը բռնի ուժով նրան մոգ դարձրեց: Իսկ այս ժամանակ, նա, հարմար պահ գտնելով իր համար, բարվոք համարեց պատերազմով մեռնել, քան ուրացություն իր թագավորությունը պահել:

Պարսկական զորքի այս երկար խռովության ընթացքում Միհրյան տոհմից Ռահատ անունով մեկը, որ Հազկերտի կրտսեր որդու դաստիարակն էր, անթիվ զորքով եկավ թագավորի ավագ որդու վրա: Զարկեց, ջարդեց վերջինիս զորքը, ձերբակալեց թագավորի որդուն և հենց այնտեղ տեղնուտեղը սպանեց. իսկ մնացած զորքը հաշտեցրեց և համախմբեց պարսկական բանակի մեջ: Սա թագավորեցրեց իր սանին, որի անունն էր Պերոզ: Իսկ աղվանից արքան չկամեցավ նորից նվաճվել ու ենթարկվել, այլ քանդեց Չողա լեռնանցքը⁷⁸ և մասբուլթների զորքը անցկացրեց այն կողմը: Իր հետ միավորեց տասնամեկ լեռնականների թագավորներ, պատերազմեց պարսկական բանակի դեմ և մեծ ջարդ տվեց արքունի զորքերին: Երկուերեք անգամ խնդրագրեր գրեց (Պերոզը), բայց չկարողացավ նրան (աղվանից արքային) համոզել. այլ երկուերեք անգամ գրած նամակով և պատգամավորի միջոցով հանդիմանում էր նրան՝ Հայաստանը զուր տեղը ավերելու համար. հիշեցնում էր նախարարների մահը, գերիներին շարշարելը, «որոնց հավատարմության և վաստակի համար կյանք շնորհելու փոխա-

րեն արևից զրկուամ էք: Ես բարվոք եմ համարում տանջանք-
ներով մեռնել, քան ուրացող լինելով ապրելով:

Եվ երբ իմացան, որ ոչ բռնութիւնը, ոչ էլ սիրալիրութիւն-
ը կարող են նրան համոզել, մեծ գանձ ուղարկեցին խալւան-
դուրներին⁷⁹ երկիրը: Ապա բաց արին Ալանաց լեռնանքը⁸⁰ և
զուրա բերին մեծ քանակութեամբ հոնական զորք ու մի տարի
կովեցին աղվանից թագավորի դեմ: Չնայած որ պակասեցին
և ցաք ու ցրիվ եղան նրա (աղվանից թագավորի) զորքերը,
սակայն շկարողացան համաձայնութեան բերել, այլ, ընդհա-
կառակն, մեծ հարվածներ հասան նրանց: Շատերը կովի մեջ
ոչնչացան, շատերն էլ տանջալից հիվանդութիւններից հյուծ-
վեցին: Պաշարման երկարելուց երկրի մեծ մասը ավերվեց,
բայց ոչ ոք այնտեղից չհեռացավ:

Ապա Պերոզ թագավորը նամակ է ուղարկում Վաչեին.
«Իմ քրոջը, — ասում է, — և քեռորդուս ուղարկիր, որովհետև
նրանք ծագումով մոզութեան էին պատկանում, բայց դու
քրիստոնյա դարձրիր. իսկ քո երկիրը թող քեզ մնա»:

Իսկ այդ երանելի տղամարդը, ոչ թե իշխանութեան համար
էր կռվում, այլ աստվածապաշտութեան պատճառով էր մար-
տընչում: Մորը և կնոջը ուղարկեց, իսկ ամբողջ երկիրը թողեց և
ինքը ավետարանն առավ, կամենում էր հեռանալ: Այս բանը
լսելով պարսից Պերոզ թագավորը՝ զղջաց, ամբողջ հանցանքը
իր հոր վրա գցեց. անսուտ երզմնագիր կնքեց և ուղարկեց նրան՝
առաջարկելով, թե «միայն մի՛ հեռանա երկրից, և ինչ որ պա-
հանջես, կկատարեմ»:

Իսկ սա ցանկացավ վերցնել միայն իր սեփական բաժինը՝
հազար ծուխ, որ հորից էր ժառանգել: Այն առավ թագավորից
և բնակվեց երկրում՝ միայնակացներով հանդերձ. և այգպես
անզվարճ կյանք էր վարում ըստ աստվածային պատգամի:
Նա ամենևին չհիշեց, թե մի ժամանակ թագավոր է եղել:
Այսպես անցավ նրա կյանքը:

Աստծու երկնավոր շնորհներով ողջույն: Քո առաքինի
սուրբ սիրո խոսքերով և իմ կամքով երկնավոր զորութեան
շնորհիվ հորդեցին իմ մտքերը, ուստի մտադրվեցի խոսքով
պատմող լինել:

Մեծ ու սարսափելի ահ ընկավ իմ սիրտը, որը ավելի բարձր
է, քան երկինքների երկինքը և ավելի խոր է, քան վարի կիսա-
գունդը: Այն ինձ պաշարեց ամեն կողմից՝ վերից ու վարից,
ետևից ու առաջից, աջից ու ձախից: Փախչել չեմ կարողանում,
իսկ խորամուխ լինել՝ վախենում եմ: Գուցե խորասուզվեմ՝
ինչպես Պետրոս առաքյալը*, անհատակ ծովում, բայց արդո՞ք
տեք Հիսուսը կմեկնի ձեռքը օգնելու համար: Սրանով մի փոքր
կքաջալերվեմ և խորամուխ կլինեմ անխորամուխ լինելի
մեջ: Որովհետև խոսք ունեմ, այսինքն՝ լեզու, միայն գտնեմ
քաջ մարդկանց առաքինութեան մեջ հոգեկիր նյութ, մարդիկ,
որոնք հրեշտակներին հիացրին, անգիր օրենքներով իրենք
իրենց համար օրենքներ եղան, առանց օրենքների վերևում
տիրոջը ճանաչեցին, եղածները ընդունեցին իբրև օրենքների
տակ ընկած և առանց որևէ առաջնորդ մարգարեի կամ հրեշ-
տակի աստվածատեսներ դարձան:

Արդ ահա՛ ինչից երկյուղ ունեի, սիրով մոտենում եմ,
հույսով մերձենում, հավատով ամբանում և սկսում եմ, որ-
տեղից պետք է սկսել: Ինչպես հենց սկզբում Քրիստոսի
նկատմամբ սերը տեղ գտավ քո նախնի Ուռնայրի մեջ, որ
երկնավոր նախանձով լցվեց հայոց թագավոր Տրդատի հետ:
Երբ սրանք իմացան աստծու մեծամեծ հրաշքների, սքան-
չելիքների, հրաշագործութիւնների մասին, որոնք սուրբ Գրի-
գորի ձեռքով կատարվեցին Հայաստանում, անմիջապես մո-
լար ճանապարհի բազմաթիվ շավիղներից ետ դարձան դեպի
ճշմարիտ աստված: Ծանոթութեամբ ու բարեկամութեամբ
նրանք դեն նետեցին հեթանոսական ճնշող լուծը և թեթևա-

* Տե՛ս Մատթ, ԺԴ, 29:

ցան, թոթափվեցին, թեւածեցին, թռան, երկնքում ճախրեցին:

Քաջ Ուռնայրը այս լսելով՝ այլևս հանգիստ ու դադար չունեցավ և ոչ էլ սուրհանդակի ծառայութիւնն էր օգտվեց, այլ հենց ինքը՝ մեծ թագավորը, մեծամեծ նախարարներով, բազմաքանակ զորքով եկավ-հասավ Հայաստան և հանդիպեց հսկայագոր թագավորին: Իսկ նա (Տրդատը) եղբայրորեն, սիրով ու բարեկամութեամբ ընդունեց, ամեն բան հայտնեց նրան, իր ներքին ու արտաքին գաղտնիքները բացահայտեց սուրբ Գրիգորի ու հայոց բազմաթիվ զորքերի ներկայութեամբ: Խոնարհվում էր ձեր թագավորը, ընկնում էր գետին, փաթաթվում էր սոբերն ու ձեռքերը և պատմում էր հեթանոսական ամբողջ մոլորութեան մասին, ինքը ևս խոստովանում էր անգիտութեամբ կատարած իր անցած մեղքերի մասին:

Քաջալերում էր նրան սուրբ Գրիգորը աստուծո յորդու մարմնավոր գալուստով, որը թողութեան համար եկավ և ոչ թե դատապարտելու, եկավ ապրեցնելու և ոչ թե մեռցնելու, իսկ նախապես մեռածներին խոստացավ հողից կյանքի դարձնել: Երբ ձեր թագավորը այս ամբողջը լսում է, ինքը և իր հետ նշած ամբողջ զորքը քառասուն օր իրենց պահքի են նվիրում (սլաւ են պահում) և հրաժարվում են նախկին դատապարտելի գործողութիւններից: Հիսուներորդ օրը, երբ հրաժարվեցին սատանայից և սրա բոլոր գործերից ու ընդունեցին սուրբ երրորդութիւնը, միրտվեց թագավորը ամբողջ զորքի հետ միասին: Սուրբ երկնավոր երրորդութեամբ քահանայապետը կրկին վերածնեց նրանց երկնային որդեգրութեամբ. նրանք բոլորը ելան՝ լցված սուրբ հոգով: Նույն ժամանակ նրանց շնորհվեց մի երանելի մարդ, որ եպիսկոպոս էր ձեռնադրված Հռոմ քաղաքի կողմից. սա եկել էր Տրդատ թագավորի հետ այս երկնավոր բարիքներով:

Ուռնայր արքան եկավ, մուտք գործեց աղվանից երկիրը, սովորեցրեց և մկրտեց նրանց առաքելական կանոններով: Բոլորը ընդունեցին երկնավոր օծումը և գրվեցին կյանքի գրքի մեջ: Հալածվեցին այդ երկրի դեերը, վերացան զոհագործումներն ու ձենձերհոտութիւնը, ամոթով մնաց մոլորութիւնը, բարձրացավ ճշմարտութիւնը, թագավորեց աներևույթ լույսը,

մերժվեց կամայական խավարը, հաստատվեցին եկեղեցու առաջին պողիները, տասնապատկվեցին կալերի, հնձանների ու շտեմարանների բերքերը և բոլոր ընտանի անասունները: Նաև երկրի հողը նրան ժառանգութիւն տվեց և հաստատվեց ու տիրեց ուղիղ կարգ ու կանոն ձեր նախնիների՝ քո հոր և մեծամեծ երանելի պապերի ու տատերի օրոք մինչև քո սքանչելի տերութեան ժամանակները: Վիշապը, որ հին էր, գոյութիւն ուներ առաջին մարդու օրերից, տեսավ քո էութեան շքնաղ ծնունդը՝ ա) հայրենի հավատից, բ) ահեղ վիճակից:

Չարակամ թշնամու սիրտը խիստ կասկած ընկավ, թե գուցե ինչպես որ կյանքը մուտք գործեց Աղվանք, այնպես էլ ճշմարտութեան ծնունդը և մուտքը տեղի կունենան արևելքում (Պարսկաստան): Շփոթվեց (թշնամին), տազնապահար եղավ, տարակուսութեան մեջ ընկավ ավելի, քան արդար Հոբի օրերում: Հավաքեց, ի մի գումարեց իր խավարային զորքերը, հայտնեց նրանց իրեն տանջող շար մոլուցքը: Բոլորը սարսափեցին ու դողացին և համաձայնութեան գալով՝ ելք որոնեցին: «Այդպես տազնապահար մի՛ լինիր ինքդ քո մեջ, — ասում են, — ով քաջ. մեր մոլորութիւնը ավելի վաղ է, քան նրա ճշմարտութիւնը. տկար գազանով առաջին մարդուն հալթեցիր, այս մեծ թագավորով չե՛ս կարող երեխաներին դիմադրել»: Այս ասացին և համատարած ծովը շարժեցին քո վրա: Մրրկաբեր քամիներ իջան նրա վրա, շարժեցին և փոթորկեցին նրա բազմաթիվ ալիքները: Սկսեց մոմալ, ելնել, տարածվել, ոչնչացնել դաշտերը և լեռները: Ահավոր գազաններով, զանազանակերպ դրոշակներով, բազմաձայն փողերով, գալարափողերի գոշլուծով, անտառացած նիզակներով, ճառագայթող սուսերներով, ոսկյա կումբ ունեցող վահաններով, խոշոր ու հաստ մկուռներով եկան և միահամուռ քեզ վրա հարձակվեցին բազմաթիվ հեթանոս ցեղեր: Երկրայինները երկնայիններին սարսափեցնում էին, մահկանացուները կամենում էին անմահներին կորցնել, և անասովածները ցանկանում էին քեզ՝ աստվածային շառավիղիդ, արմատից կտրել. Երկակի և եռակի անգամ պարտվեցին, բայց չամաչեցին:

Իսկ նա, որ նստում է երկինքների երկնքում և տեսնում է ամբողջ աշխարհը՝ դիտելով ու կշռադատելով բարի օրենք-

ները և նրանց, որոնք ընդդեմ են, քեզ միայն օրինական համարեց, թույլ տվեց, որ բարկ հնոցը շրջապատի քեզ: Վառվեցին, բորբոքվեցին և այրվեցին այնպես, ինչպես փշերը կրակի մեջ: Նմանվեցիր երեք մանուկներին*, հնոցի մեջ կրակի բոցը մարեցիր, կայծակների զորութունը վարդի փափկության փոխեցիր, ծխի հեղձունակութունը շուշանի սպիտակության դարձրիր, կրակի այրող էությունը վերածեցիր ստեղծող ուժի, երրորդ աստծուն երկնքից վար բերիր երկիր՝ իբրև քեզ օգնական: Նրանց իմաստունները հիմարացան, նրանց քաջերը վախկոտ դարձան, նրանց սպառնալիքները դադարեցին, նրանց հերոսները թաքնվեցին, նրանց բազմութունները քչացան:

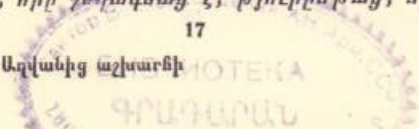
Նրանի քեզ և երանի նրանց, որ մոտ են քեզ: Թվով քիչ էիր, բայց բազմությամբ անթիվ դարձար, սակավ էիր հայտնիներով, բայց ոչ. հայտնիներով անթիվ դարձար: Քո նիզակը Հեսուեի⁸¹ նիզակն է, իսկ քո սպառազինությունները աստծու սպարապետի սպառազինություններն են, քո փողի ձայնը այնպես է, ինչպես աստծու հրեշտակապետի փողի ձայնը. աստծու, որ իջնում է նրա հետ հարություն օրը: Նրա ձայնը, որ աշխարհը ցնցում է, քարերը դողացնում, գերեզմանները ավերում, մեռելներին հարություն տալիս, հնացածներին նորոգում, դատ ու դատաստան է կտրում՝ առանձնացնելով ոմանց ձախակողմը, ոմանց՝ աջակողմը: Սա աստծուն է միայն հատուկ և վայել է նրան: Իսկ քեզ, իբրև հավատարիմ ծառայի և սիրելիի ու արքայության ժառանգորդի, տվեց երկնային շնորհներ, որ նմանվում է հարություն օրվան: Նա, որ շարով պարծենում էր, տագնապահար եղավ. նա, որ մոլորությունք էր խիզախում, հիմարացավ: Քո զորքի ամեն ինչը կրկնակի է: Եթե զրահները մարմինը պահպանելու համար էին, ապա միաժամանակ դրանք հավատի զրահներ էին. եթե սաղավարտը օգտագործվում էր սուսերից պաշտպանվելու համար, դրա հետ այն նաև փրկություն սաղավարտ էր. եթե վահան ունեիր այրական լանջքը ապահովելու, նրա հետ ունեիր նաև համբերություն ու հավատքի վահան. երբ նետը քո աղեղից ուղիղ թռչում էր, նրա հետ քո սուրբ աղաչանքի աղոթքները շուտ և ավելի

վեր էին գտնվում, քան երկինքը աստծու առաջ. երբ քո անական բազուկների մեջ սուսերը շողում էր, քո հավատքի լույսը հրեշտակների մեջ ցուրբեր էր արձակում: Քո դրոշակները երկնավոր դրոշակներ են և քո նիզակը ճառագայթավոր է, ինչպես արեգակի արծաթյա շողբերը:

Սա է, որ ինձ այս պատմության հենց սկզբից վախով պաշարել է, թե ինչպես կկարողանամ խոսքով պատմել այն բանի մասին, որ ավելի բարձր է, քան խոսքը: Խոսքը ի վիճակի չէ շորս նյութից կազմված աշխարհը ներկայացնել: Եվ այս ամենքին չի վիճակվում, այլ նրանց է բաժին ընկնում, որոնք ջանասիրաբար զբաղվեցին գիտություններով, այսինքն՝ թվաբանությունք, երկրաչափությունք, աստղաբաշխությունք, բժշկությունք և ապա հասան ծայրագույն գիտություններին՝ մարգարեականին, առաքելականին, ավետարանականին, որը սկիզբն է ու ծլարձակումը: Եվ թեպետ ես ունեի նյութական երևույթները պատմող այս բոլոր արվեստները, իսկ դու մի ժամանակ նյութական էիր, բայց այժմ աննյութականներին ես նմանվում: Եթե քեզ արուսյակի հետ համեմատեմ, բայց չէ՞ որ դու ավելի պայծառ շողեր ես արձակում, քան արուսյակը: Արուսյակը վեց ամիս արուսյակություն է անում (լուսաստղի դեր է կատարում), իսկ վեց ամիս գիշերավար է (գիշերն է լույս տալիս). դու երբեմն արուսյակ ես, բայց ավելի բարձր ես, քան արուսյակը: Արուսյակը այգաբացին է միայն երևում, իսկ դու ամբողջ քսանշորս ժամ՝ տիվ ու գիշեր: Իսկ եթե լուսինը վերցնեմ իբրև քեզ օրինակ, չափազանց ծիծաղելի կլինի իմաստուններին. տարվա մեջ տասներկու անգամ վիժած, խիստ ժանգոտ, մանգաղածև, կիսազունդ, խոնավալի, կիսալույս, հիվանդոտ, գիշերընթաց, խավարասեր, լուսատյաց, շղանման, ընթացքի մեջ պակասավոր, կրակով տանջված, բազմաթիվ անգամ թաքնվող. իսկ դու լիալայն, բարձր, լուսանման, ավետարեր, հրեշտակակերպ, ուրախարար, քաջալերող, պայծառ, ավելի գեղեցիկ, քան քո բոլոր հասակակից ընկերները: Քեզ ոչ մի բան հավասար չէ. բավական է սեսմ, որ արեգակից բարձր ես գտնվում և սրանով ոչ նրան կնախատեմ և ոչ էլ քեզ կգովաբանեմ, այլ նրա (արեգակի) էությունը կպատմեմ քեզ, որը շեղագնաց է, թյուրընթաց, միակողմանի,

357

* Տե՛ս Դան., 9, երբ., ԺԱ, 34:

ստվերատու, հարավային կողմում գտնվող, ձմռանը տանջվող, ամռանը կիզվող, գարնանը անձրևոտ, իսկ աշնանը երաշտա-
յին, գիշերը մտնող, առավոտածին, ծաղիկները թարշամեց-
նող, կանաչները շորացնող, միջօրեին կենդանիներին դեպի
ստվերները հալածող, ամբողջ օրը երկու մասի բաժանվող,
հուլիները իրավացիորեն սրան Ապոլոն կոչեցին: Իսկ եթե մի
չնչին ճառագայթ մտքովդ անցկացնես, ապա դրա հետ իմացիր
և այն, որ գիշերը ծածկվում է, ամպերում թաքնվում է, փոշով
մշուշապատվում է, մորիկներով ալեկոծվում է: Իու նմանվե-
ցիր արեգակին, հորից զորացար, որդուց քաջալերվեցիր,
սուրբ հոգուց լուսավորվեցիր, գիշերը տեսնվում ես, իսկ
ցերեկը քո հավատքի ճառագայթները թափանցում են:

Քո վերաբերյալ համեմատավոր խոսք կասեմ. ամեն կող-
մից աչք կտրեցիր. արծվից ավելի սրատես ես և ավելի արագ
լսող, քան խաղաղ անասուններից մեկը: Ոչ միայն երկիրը
տեսար, այլև՝ երկինքների մեծը. փոքրերը թողեցիր, անցա-
վորները տվեցիր, իսկ անանցը առար, դեև նետեցիր ոսկեկուռ
թագավորությունը, և ահա քեզ համար կա և ապահովվում է
անձեռագործ պսակը, որ ընդունելու ես քրիստոսի ամենասուրբ
ձեռքերից: Նա, որ ավետարանի համար թողնի հորը, մորը,
քույրերին, եղբայրներին և իր ամբողջ ունեցվածքը, այստեղ
հարյուրապատիկը և հավիտենական աշխարհի կյանքը կընդունի,
որ անանց է: Որևէ աղքատ մարդ այդ բանը դյուրությամբ
կարող է անել, իսկ թագավոր մարդու համար, որպիսին դու
ես, անհնարին է: Իսկ եթե որևէ մեկը անի այնպես, ինչպես դու
ինքդ արեցիր, այն է՝ մարդկանց անհավատալի, հրեշտակնե-
րին զարմանալի, աստծուն նմանելի, ինչպես որ նա թողեց
հրեշտակների անհաշիվ զորքերը և առավ մարդկային փուշ
կերպարանք. քո գործը նմանվեց նրան. նաև ամբողջ աշխարհի
համար եղավ կյանք ու փրկություն, դու ևս ամբողջ աշխարհին
բացեցիր կյանքի ու փրկության դուռ: Քո բուն երկրի հավատ-
քը պահպանվեց, եկեղեցիները շին մնացին, մատուռները խա-
ղաղության մեջ ընկան, քահանաները քահանայությունը ըզ-
բաղվեցին, պատարագները տեղի ունեցան սեղանների վրա,
մարգարեները թաղվեցին ընթերցանության մեջ, առաքյալ-
ները զբաղվեցին մխիթարություն, սաղմոսերգուները՝ օրհ-

նությամբ, կույսերը մնացին կուսության մեջ, եկեղեցական-
ները՝ սրբության մեջ, և ամեն մեկը գտնվում էր իր գործի մեջ:
Քո գործունեության լուրը հասավ արևելքից մինչև Գաղիբոն,
հարավից մինչև հյուսիս:

Քո մարտիրոսական անունը առաքյալների և առաջին նա-
հատակների, հայրապետների և եպիսկոպոսապետների (ա-
նունների) հետ գրվեց ոսկի տախտակների վրա, միաժամանակ
նաև կյանքի գրքի մեջ՝ երկնքում: Զգո՛ւյշ եղիր, ո՛վ դու սքան-
չելի, որ արժանացար այսքան մեծամեծների և բարձրացար
հասար այսքան բարձրությունների, հաստատուն պահիր
հույսի խարխիսը, անբաժան եղիր սիրուց, համբերող եղիր
ճշմարիտ հավատի մեջ, որպեսզի մեռած վիշապը պոչը չձար-
ժի մեր կյանքի վրա:

Որովհետև մինչդեռ մանուկ էիր, հաղթեցիր նրան, շափահաս
դարձած, գիտեմ, որ ոտնակոխ կանես նրա շարունական բոլոր
մեքենայությունները: Բայց թե ես ինչքան եմ սիրում քեզ,
եթե հնարավոր լիներ խոսքերով գրի առնել այդ, մագաղաթի
համար խոշոր ծախքեր անհրաժեշտ կլինեին: Քեզ սիրելու
պատճառով շատ անգամ պատրաստվել եմ քեզ մոտ գալ, իսկ
այժմ մեր և եկեղեցու սուրբ ուխտի բարեխոսությունը քեզ
հանձնարարում ենք սուրբ հոգուն. տերը քեզ հետ, ամեն:

Քրիստոսի համար նահատակ, խաչին շարչարակից, հրեշ-
տակների կողմից փառատու պատմունճանով զարդարված,
դու շքարշող որդյակ իմ վաչե՛ Աղվանքի արքա, Գյուտ եպիս-
կոպոսը տիրոջ միջոցով ողջունում է:

Ամոթալի ծուլության պատճառով չենք կարողանում հա-
մարձակվել մխիթարության խոսքեր ասել քեզ՝ այս աներևույթ
պատերազմի մեջ հաղթողիդ, որ ոչ թե մարդկանցից քաջա-
լերվեցիր, այլ Քրիստոսի հույժ ահավոր զորությունը քեզ
օգնության կանչելով՝ գերազանցեցիր ամբողջ աշխարհին
և ավելի բարձր երևացիր:

Բայց արդ՞ քեզ քո համեստությունը համաձայնեցնելով,
աղաչում եմ, որպեսզի իմ ողջունյն հաճելի և քաղցր լիվա քեզ.
բայց գոհ լինելով քո բարձրացումից, ո՛վ քրիստոսի զորական,
ես՝ աղքատ տգետս, շունեմ գիտություն ու պատրաստություն

տանի կենտրոնը: Տեղավորներից մի շատ քաջ և հաղթանդամ զորապետ զրահավորված թաղիքով՝ ճակատամարտում, Օշականի առապարի մոտ, առաջ է նետվում. երբ ղենքով հարվածում էին, չէր ներգործում, այլ ետ էր թռչում: Այդ ժամանակ քաջ Վահան Ամատունին նայելով կաթողիկեին, ասում է. « Օգնի՛ր ինձ» և նիզակը ուղղելով ձիու գավակին՝ դետին է տալալում հսկա գազանին:

Գ Լ Ո Լ Խ Ժ Գ

ՇԱՊՈՒՂԻ ԿՈՂՄԻՑ ՏԻՐԱՆԻՆ ԹԱԳԱՎՈՐԵՑՆԵԼԸ ԵՎ
ՀՅՈՒՍԻՍՑԻՆԵՐԻՑ ՓՐԿԵԼԸ ԵՎ ԴԱՐ ԶՅԱԼ ՏԻՐԱՆԻՆ ԿՈՐԱՑՆԵԼԸ,
ՀՅՈՒՍԻՍՑԻՆԵՐԻ ԽՈՒՎՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԱՐՇԱԿԻ ՄԱՂԸ ԵՎ ՊԱՊԻ
ԹԱԳԱՎՈՐԵԼԸ, ՄԵՐՈՒԺԱՆԻ ՄԱՂԸ ԵՎ ԱՅԳ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ
ՈՒՌԱՅՐԻ ՎԻՐԱՎՈՐՎԵԼԸ

Տիրանը, Հայաստանի վրա թագավոր դառնալով, Պարսկաստանի հետ հաշտվում է և դառնում է Շապուհին դաշնակից ու ազատում նրան հյուսիսցիների հարձակումից, որոնք, շորս տարի բնակվելով Աղվանքում, անհանգստացնում էին հայերին: Ապա իր շար բնավորության պատճառով Տիրանը կուրացվում է Շապուհի կողմից, և նրա որդի Արշակը ստանձնում է թագավորութունը: Նույն ժամանակում Շապուհի դեմ ապստամբվեցին հյուսիսային ցեղերից (ոմանք): Շապուհը անցնում է Բյութանիա և շատ ամիսներ նստում է այնտեղ, բայց ոչինչ անել չի կարողանում: Ապա ծովափին մի սյուն է կանգնեցնում, գլխին դնում է մի քանդակված առյուծ, որը իր թաթերի տակ պահում է մի էգ կենդանի (մատակ): Դրանով ուզում է հասկացնել, որ առյուծը Պարսկաստանն է, իսկ մատակը՝ Բյուզանդիան*:

Արշակը մեռնում է, թագավոր է դառնում Պապը: Ապստամբվում է Մերուժան Արծրունին՝ իր համար պատրաստելով Աքիտոսի⁸⁶ կորուստը: Մեծ պատերազմ է տեղի ունենում Պապի և Մերուժանի միջև: Այդ ժամանակ լեկացիների⁸⁷ թա-

գավոր քաջ Շերգիրը սպանվում է Սպանդարատ Կամսարականի ձեռքով: Այնտեղ Աղվանքի թագավոր Ունայրը ծանր վիրավորվում է Վասակի որդի Մուշեղ Մամիկոնյանից: Սատկում է նաև Մերուժանը Սմբատ Բագրատունի սպարապետի ձեռքով, որը բոցավառ երկաթով պսակում է նրա գլուխը՝ սուրբ ներսեսի աղոթքներիով:

Գ Լ Ո Լ Խ Ժ Գ

ՀԱՄԱՌՈՑ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐԻ
ԵՎ ՆՐԱ ԵՐԱՆԵԼԻ ՈՐԳԻՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ. ՄՐԱ ՀԵՏ ՎԹԱՆԵՍԻ ՈՐԳԻ
ՄԵՄ ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐԻ ԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐԻՍԻ՝ ԱՂՎԱՆՔԻ ՈՒ
ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԿԱՌՂԻԿՈՍ ՁԵՌՆԱԳՐՎԵԼԸ ԵՎ ՄՐԱ ԱՂՎԱՆՔ ԳԱԼԸ՝
ԵՐԿՐՈՒՄ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅՈՒՆ ՏԱՐԱԾԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ, ԱՊՍ ՆՐԱ
ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ՄԱՍՈՒՆՔՆԵՐԻ ԲԵՐՈՒՄԸ

Տիրոջ աշակերտներից Թադեոս անունով մեկը, որին, ինչպես վերևում ասացինք, բաժին էր ընկել Հայաստանի մի մասը, քրիստոնեություն էր տարածում արևելյան երկրի կողմերում, երբ եկավ հռչակվելու արժանի մարտնչողը և երիցս երանելի Գրիգորիոսը. սրան հայոց թագավոր խոսրովին սպանելու ժամանակ, երբ այս վերջինին նենգություն բռնեց սպանեց Գրիգորի հայր Անակ Պարթևը, որը և փախչելիս Արաքսի ջրերի մեջ խեղդվեց, խնամածուններից ոմանք փախցրին Հունաստան և ազատեցին: Եվ այս բանը կատարվեց մեծ աստծու նախախնամությունով՝ նախամարգարև Մովսեսի օրինակով, որը եղեգնյա արկղում, ջրերի մեջ ազատվեց անհավատ փարավոնի ձեռքից*, որպեսզի փրկի աստծու ժողովուրդը եգիպտական տառապալից ստրկություններից:

Այսպես էլ ամենասուրբ Գրիգորը ազատվելով հայոց նախաբարների սրից՝ պահվեց նույն Հայաստանի և ամբողջ արևելյան կողմերի փրկության համար. նա Հունաստանում պահվեց իբրև կապարճում թաքցված մի ընտիր նետ, որով խոցոտելով սպանեց աներևույթ թշնամուն: Սրան ընտրեց (աստված)

* Բնագրում՝ «զհոովմայեցիս», մենք թարգմանեցինք «Բյուզանդիան»:

* Տե՛ս Առաք., է, 21:

իր մոր որովայնից և արգանդում նվիրաբերեց իբրև հաղթող առաջամարտիկ, միաժամանակ և առաքյալ ու իբրև արժանափոր քահանայապետ հանձնեց Թորգոմյան երկրին⁸⁸, Ասքառազի սերնդին:

Եվ ահա երջանիկ Գրիգորիոսը, սնունդ առնելով և ուսանելով բրիտոսական հավատի զորությունը, առաքելական և քաջալերված համարձակությամբ եկավ ներկայացավ հայոց թագավոր Տրդատին՝ անկեղծ հավատարմությամբ և սիրով ծառայելու նրան՝ համաձայն Պողոսի խոսքի⁸⁹, ըստ որի ավելի հեղ համբերությամբ պետք է ծառայել մարմնավոր տերերին, որով ծառայում ենք զորությունների տիրոջը և ոչ թե առերես ծառայությամբ ու հնազանդությամբ: Այստեղ նա երկու որդի է ունենում՝ Արիստակես և Վրթանես: Իսկ թագավորը, մոլեգնելով դեկրի այլևայլ ու պղծալից պաշտամունքների մեջ, շար վիշապի օժանդակությամբ ձեռք է գցում Քրիստոսի ամենազորեղ առաջամարտիկին՝ կամենալով ծառայեցնել աստվածների աղտեղի պաշտամունքին կորստյան խորխորատում: Բազմաթիվ ու այլևայլ տանջանքներով շարշարելով սրբին՝ շկարողացավ խախտել երանելու անասան հավատը, այլ օրավուր քաջաբար մարտնչելով՝ հաղթության մրցանակ է շահում անհրևելի և երևացող թշնամու դեմ: Երբ ոչ մի հնար չկարողացավ գտնել՝ առաքինի մարդուն Քրիստոսի ուղիղ հավատից շեղելու, այդ ժամանակ շարի խորհրդով թագավորի շար ծառաները սուրբ Գրիգորիոսին տարան և զցեցին Արտաշատ քաղաքի անասելի խորվիրապի մեջ, որտեղ տասներեք տարի օձերի հետ միասին վայրի կյանք վարեց, մինչև որ երանելի կանաչը՝ Հռիփսիմեն և Գայանեն, երեսունհինգ ընկերներով միևնույն հայոց թագավորի կողմից նահատակվեցին. և այդ երանելի մարմինները նետվեցին արևի երես:

Գրանից հետո ամենազոր աստված վրեժխնդիր եղավ երանելի Գրիգորիոսի ու երանելի նահատակներ սուրբ Հռիփսիմ-

⁸⁸ Պողոսը ասում է. «Մտալք, հնազանդ լերուք տերանց ձերոց մարմնաւորաց ահիւ և զողութեամբ և միամտութեամբ սրտից ձերոց՝ սրպէս և քրիստոսիս Եփես., 2, 5:

յանների համար և խիստ կերպով պատուհասեց Հայաստանը Բայց դա ոչ թե պատուհասի, այլ մեծ ողորմածության նշան էր, ինչպես որ խրատում են սիրելի որդուն և անտես անում օտարացած խորթին: Հենց նույն դեկրին, որոնց նվերներով ու մատաղներով մեծարում էին, ինչպես որ թշնամու վրա են ընկնում, կատաղեցնում և կերցնում էին հենց իրենց մարմինները: Նաև նույն թագավորի մարմինն ու էությունը ի ուշայլն զարծրեց, և նա փախավ եղեգնուտները: Այդ ժամանակ ահն ու երկյուղը սաստկապես բռնեց բոլորին, այնպես որ արդեն սպասում էին երկրի կյանքի վերացմանը: Մինչդեռ մեծից փոքր այս ահուգողի մեջ էին, գիշերը երազում խորովզուխտ անունով մի կնոջ, որ հայոց թագավոր Տրդատի քույրն էր, երևաց աստծու ողորմածության հրեշտակը: «Դուք միայն, — ասաց, — Գրիգորի ձեռքով կարող եք հարվածներից ազատվել, այլ կերպ անկարելի է. գնացե՛ք, նրան հանե՛ք խորվիրապից»: Եվ նա զարթնելով պատմում է երազը, իսկ բոլորը, փակելով նրա բերանը, անարգում են կնոջը և ատում. «Դու նույնպե՛ս դիվահարվում ես, չէ՞ որ այժմ նրա սուկորներն էլ հնարավոր չէ գտնել»: Եվ երբ երազը կրկնվեց ու երեքկնվեց հարվածների վտանգավոր լինելու պատճառով, թերահավատները վերկացան և զնացին վիրապի բերանը ու հեղելով խոսեցին աստծու խոսքերով. «Դո՛ւրս եկ, եթե կենդանի ես»: Եվ նա անմիջապես հայտնում է, որ կենդանի ապրում է: Մեծ ուրախությամբ վերհանելով բերին հայոց արքայի նոր թագավորանիստ քաղաքը: Այնուհետև դեկրը ակամայից վերցնում էին մարդկանց, որ կատաղությամբ ուտում էին իրենց մարմինները և ընդառաջ էին տանում մեծ Գրիգորին: Թագավորին էլ նույնպես եղեգնուտից հանում են դեկրը և բերում սրբի առջև. նա ծունր է իջնում մեծ սուրբ Գրիգորի առջև, արտասուքներով խնդրում է ամենողորմ աստծուց թշվառացած ժողովրդի համար փրկություն: Եվ հենց այնտեղ սրբի ազալանքների միջոցով շուտափույթ ընդունում են մարմնական տանջանքների բժշկություն և սրա հետ հոգևոր լուսավորություն:

Չնայած ոչ մի տեղ չէր հայտնված երանելի կանանց, այսինքն՝ Հռիփսիմեի և իր ընկերների մասին, որ նահատակվեցին, ինքն իսկ խորվիրապի մեջ մարգարեական աչքով

տեսալ Քրիստոսի երանելի նահատակների մարտիրոսութունը և ասաց. «Ո՞ր են սրբերի մասունքները»: Իսկ մարդիկ զարմացած ասում էին. «Ո՞ր սրբերի մասին է խոսում»: Եվ երբ նրանից լսեցին նահատակվածների անունները, ապա հիշեցին և ցույց տվին ոսկորների թանկագին և ամենասուրբ մասունքները: Գրիգորը վերցնելով դրանք՝ փաթաթեց և հենց իրենց պատառոտված զգեստներով: Ոչ ոքի արժանի չի անում մոտեցնել երանելիների մարմիններին, մինչև որ մաքրված դուրս չգային փրկության ավազանից: Եվ նշխարները թաղում է հենց նույն տեղում, որտեղ նահատակվեցին սրբերը:

Իսկ ամբողջ հայ ժողովրդին ուսուցանում, խրատում և կնքում էր կենսատու խաչով, լուսավորում էր փրկարար ավազանի մկրտությանը և արժանի դարձնում ընդունելու անճանաչի հոգու շնորհները՝ կենսատու մարմնի և տիրոջ արյան ճաշակումով: Եվ ինքն իսկ շէր կամենում ստանձնել քահանայապետության աթոռը. ասածու հրեշտակը գալիս է Մեծ Գրիգորի մոտ և ասում է նրան. «Զպետք է անհնազանդ լինել և համառել համեստության պատճառով, այլ սրանով պետք է քաջալերվել և կրկին ստանալ անանց պատիվը, որ քահանայապետության համար շնորհվում է աստուծուց»: Այնուհետև ստանձնելով նաև քահանայապետությունը՝ գնում և քրիստոնյա է դարձնում Վրաստանն ու Աղվանքը: Մեկնում է Հարանդ⁸⁹ գավառը, ուսուցանում և խրատում է՝ պահել աստվածորդու պատվիրանները, հիմնարկում է Ամարաս⁹⁰ դուրաքաղաքի եկեղեցին և նշանակում է շինարարներ ու ղեկավարներ՝ եկեղեցի կառուցելու համար: Մեկնելով Հայաստան՝ իր փոխարեն օժում է Վրթանես որդուն և նստեցնում իր քահանայապետության աթոռին: Սա լցված էր հայրատուր շնորհներով և խրատական խոսքերով, որ ուղիղ ու առաքինասեր կյանք վարելով պատժում ու խրատում էր նրանց, որոնց բռնում էր դիվապաշտական աղանդի մեջ: Հանդիմանում էր նաև թաղուհուն, նրա այլանդակ պոռնկության պատճառով: Եվ մինչդեռ Տարոն գավառում նա մտած եկեղեցի՝ կառարում էր եկեղեցական արարողություն, բաղամթիվ շար ու դիվապաշտ մարդիկ թագուհու խորհրդով հավաքվել էին երանելի Վրթանեսին սպանելու դիտումով: Եվ երբ վաղեցին եկեղեցու գավիթը,

բարերար ասածու հրամանով դեերի կողմից ամուր կերպով կապվեցին ու կաշկանդվեցին, և բոլորը ուրված վզերով շղթայված անմոռուչ կանգնեցին, մինչև որ երանելին կատարեց աստվածային խորհուրդը ու դուրս գալով՝ զարմացավ: Եվ երբ հարցրեց պատճառը, խոստովանեցին իրենց շար մտադրությունը և թագուհու ցանկությունը: Եվ նա աղոթելով ձեռք դնում է բոլորի վրա, բուժում ու խրատում է, որպեսզի այլևս չարիք չգործեն, այլ ապաշխարություն գտնեն ողորմածություն:

Սա ուներ երկու որդի. մեկի անունը Հուսիկ էր, որն առաքինասեր էր և վարքով մաքուր: Սա նույնպես բարեպաշտ վարքով շավարտեց իր կյանքը: Որովհետև ստանձնելով հոր քահանայապետական աթոռը՝ հանդիմանում էր թագավորին նրա մեղսախրություն ու շարագործության համար. իսկ թագավորը հրամայում է հենց այնտեղ, եկեղեցու մեջ բրածո անելով սպանել նրան: Մյուսի անունը իր պապի անունով Գրիգորիս էր, որն իր առաքինի կյանքով համանման և հավասար էր նրան (պապին): Սա շամուսնացավ, ինչպես աշխարհի կարգն է, այլ փափաղում ու բաղձում էր ձեռք բերել հայրական հոգևոր ժառանգությունը. ուստի զեռ մանուկ հասակից հմտանում էր աստվածաշնչական գրքերի ընթերցանությունը և մարմնական ցանկությունները մեղմում էր պասերով ու աղոթքներով, հոգին սիրո հավատքով լուսավորում և արագորեն իր պապի՝ Մեծ Գրիգորի երկու գերաշխարհիկ բարձր աստիճանները ստանալով կարգավորում էր քահանայապետական աստիճանն ու աթոռը և կրում է մարտիրոսության բազմապատիկ բարձր պսակը:

Որովհետև տասնհինգ տարեկան հասակում մանուկ Գրիգորիսին ձեռնադրում են Վրաստանի և Աղվանքի եպիսկոպոս, ուր մեկնելով՝ լուսավորում է երկու երկրներն էլ ու նրանց քրիստոնյա դարձնում: Եկեղեցիներ է կառուցում համապատասխան շեների՝ ու քաղաքների, ձեռնադրում է քահանա-

* Բնագրում գրված է ըստ կարգաց և քաղաքաց: «Վառգաց» ձևը տեղին չէ, ենթագրում ենք աղավաղված «աղարակաց» ձևից ու ըստ այնմ էլ թարգմանում:

ներ, հորդորում է սուրբ պաշտամունքի՝ միշտ տոնելով սըրբերի հիշատակը: Բարի նախանձով լցվում էր առաքելական ճշմարտութեան հանդեպ և կատարում էր մարմին առած աստվածորդու հրամանը, այսինքն՝ շրջում էր բոլոր հեթանոսների մեջ և մկրտում էր հանուն հոր, որդու և սուրբ հոգու Ուսուցանում էր պահել տերունական բոլոր պատվերները՝ իրենց հետ չվերցնել ոսկի, արծաթ, պղինձ և պարկ ու ցուպ անգամ: Այդ ամենից խուսափելով՝ երանելին իր հետ վերցնում է վայելուչ և շահագանց թանկագին պաշար՝ Հովհաննեսի հոր՝ մեծ քահանայապետ ու նահատակ Զաքարիայի արյունից և մասունքները սուրբ Պանդալիոնի⁹⁰, որ դավանեց Քրիստոսի բարի դավանանքը և նահատակվեց Նիկոմիդիա⁹⁰ քաղաքում:

Ամենասուրբ նահատակների մասունքները տարավ Աղվանքի իշխանութեան տակ գտնվող Յրի⁹¹ մեծ քաղաքը, շինեց մի փոքրիկ եկեղեցի և մեծ զգուշավորութեամբ այնտեղ դրեց Զաքարիայի արյան ու սուրբ Պանդալիոնի մասունքների մի մասը: Այդտեղ թողեց Դանիել անուհով մի քահանա, որ պետք է սպասավորեր եկեղեցուն և ծառայեր նահատակներին: Իսկ ինքը իր հետ վերցրեց Քրիստոսի պատվիրաններին հնազանդ ու բարեսեր աշակերտներին և Սուրբ Զաքարիայի ու երանելի Պանդալիոնի մասունքների մյուս մասը, մեկնեց մասբուլթների երկիրը, ուր ներկայացավ մասբուլթների Սանեսան թագավորին, որը տոհմակից էր արշակունիներին: Նա քարոզում էր անճառելի երրորդութեան մի արարչական զորութունը, միաժին որդու մարմնավոր դառնալը, բազմաթիվ և բազմատեսակ հրաշագործութուններ աշխարհում կատարելը, խաչվելն ու մեռնելը, երեք օրում հարութուն առնելը, նույն մարմնով երկինք վերանալը, նույնպես և երկրորդ գալստյանը երևալը՝ դատելու կենդանիներին ու մեռածներին: Եվ ուրախութեամբ ընդունելով՝ հավատում են ավետարանական խոսքին առաջին անգամ:

Իսկ ամենաչար սատանան, թափանցելով նրանց սրտերը, գրգռում է տիրոջ խոսքերի կենսատու պատվիրանին շնազանդվել: Սկսեցին երանելու ճշմարիտ վարդապետական խոսքերի համար մեղադրանքներ հարուցել. որովհետև նա քարո-

զելիս արտահայտում էր բարերար աստծու կամքը, ըստ որի շպետք է ավարառութեամբ զբաղվել, շպետք է հափշտակել և ոչ էլ գողանալ, այլ պետք է վաստակել ձեռքերով, վայելել մարդկայնորեն և երանելի դառնալ աստծու համար: Նրանք ասում են. «Այդ հայոց թագավորի խաբեբայութունն է, որ ցանկանում է մեզ դրկել Հայաստանի ավարից, իսկ մենք ինչո՞վ պետք է ապրենք, եթե չավարենք ու չհափշտակենք»: Այս թագավորին և թեքեցին իրենց դաժան շարամտութեանը: Այն ժամանակ բռնեցին մանուկ Գրիգորիսին, կապեցին մի կատաղի ձիու պոչից և բաց թողին Վասնյան դաշտը⁹², եվ այս ձևով նահատակվեց սուրբը. նրան իր աշակերտները վերցրին, բերեցին Ամարաս գուղաքաղաքը, որ գտնվում էր Հաբանդ գավառում: Այնտեղ նրան դրեցին եկեղեցում՝ հյուսիսային կողմից բեմի մոտ: Զաքարիայի սուրբ արյունը լցրին մի ապակյա սրվակի մեջ, մի այլ սրվակի մեջ էլ դրին երանելի Պանդալիոնի նշխարները. երկու շշերն էլ տեղավորեցին ամենասուրբ մանուկ Գրիգորիոսի մասունքների հետ, իսկ իրենք փախան և իրենց զբեցին Հայաստան: Եվ որովհետև Սանեսանը հոների բազմաքանակ ու անթիվ զորքերով արշավում էր Հայաստան, իսկ աստվածային բարերարութունը զորութուն տվեց հայոց նախարարներին, որպեսզի սրանք սուրբ մանուկ Գրիգորիսի արյան վրեժը առնեն: Եվ ահա զորքերի ամբողջ բազմութունը սրածվեց իրենց ազգակիցների սրով, շմնաց անգամ մի գուժաբեր, որ գուլժ տաներ մասբուլթների երկիրը:

Իսկ այդ ժամանակ Յրի անվանված բերդաքաղաքը ասլուսամբվեց Աղվանքի թագավորի դեմ և ձեռք մեկնեց պարսից թագավորին: Արգեսացիները⁹³ եկան, գրավեցին քաղաքը: Այնտեղ գտան Դանիել քահանային, որ սպասավորում էր սրբերին, որին նշանակել էր սուրբ Գրիգորիսը, և մի ճիզը մանուկ, որին քահանան գտել, քրիստոսական կնունքով վերածնել էր: Սա ունկնդրում էր Քրիստոսի ուսմունքը և հավատալով մկրտվում է քրիստոսական մկրտութեամբ ու այնտեղ աշակերտում էր քահանային: Սա էլ էր կամենում խելամուտ լինել քրիստոնեություն հուլթյան մեջ:

Երկուսին էլ բռնելով կապանքների ու շարշարանքների մեջ

ննտեցին՝ ստիպելով մոխրապաշտ դառնալ դեւերի աղտեղութեանը: Եվ երբ շխարհացան բռնութեամբ ուղածները անել, համոզում էին Տիրոջ⁹³ տղային և ասում. «Դու մեր երկրի մարդ ես, մեր կամքը կատարիր, իսկ մենք քեզ կմեծարենք մեր իշխանութեան մեջ»: Իսկ երանելին պատասխանեց. «Ավելի լավ կլինի, որ ես Քրիստոսի անվան համար քահանայից առաջ մեռնեմ, քան թե բնակվեմ մեղավորների հարկի տակ»: Անմիջապես երկուսն էլ սրով գլխատվեցին և ընդունեցին երանութեան պսակն ու ամենավաղից և նահատակութեան հաղթանակի մրցանակը իրենց հողերը հայր և ուսուցիչ սուրբ հայրապետ Գրիգորիսի հետ: Սրանց ինչ-որ ասորի արեղաներ վերցնելով տարան Հակու անվանված գյուղը, այնտեղ գերեզման դրեցին, իսկ իրենք նույն տեղում վանք շինեցին: Եվ ասում են, մինչև այսօր այնտեղ են երանելիների մասունքները:

Այս բանը տեղի ունեցավ Աղվանքի արքա քաջ Վաչեի ժամանակ: Երանելի նահատակների ամենասուրբ մասունքները ամուր ծածկված մնում էին մինչև երրորդ բարեպաշտ Վաչազանի՝ Աղվանից արքայի թագավորութեան ժամանակները: Որովհետև քաջ Վաչազանից մինչև Վաչեն Աղվանից թագավորները թվով ինն հոգի էին, որոնց տասներորդը եղավ բարեպաշտ և աստվածասեր Աղվանից արքա Վաչազան թագավորը:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Ե

ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿ՝ ՆՇԱՆԱԿՎԱՅ ԻՇԽԱՆՆԵՐԻ, ՈՐՈՆՑ ԶԱՅՏԵԻ ԵՆ ԶԱՐԵԹԻ ԵՎ Ա.Ռ.ԱՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻՑ ՄԻՆՁԵՎ ՎԱԶԱԳԱՆ ԵՐՐՈՐԴԸ

Հաբեթ, Գամբր, Թիրաս, Թորգոմ, Հալի, Արամանյակ, Արամայիս, Ամասիա, Գեղամ, Հարմա, Արամ. սրա օրոք էր Աբրահամը, — Արա Գեղեցիկ և սրա օրոք Իսահակը, — Անուշավան, Պարետ, Արբակ, Զավան, Փառնակ, Սուր և սրա օրոք Հեսուն, — Հավնակ, Վաշտակ, Հայկակ, Ամբակ, Սոնակ, Շավարշ, Նորայր, Վասամ, Կար, Գոռակ, Հրանտ, Ընծակ, Դղակ,

Հորո, Զարմայր, Պերճ, որի ժամանակ էր Դավիթը, — Արբուն, Բազուկ, Հոյ, Հուսակ, Կայդակ, Սկայորդի, որը թագ ստացավ բարելացիների թագավորից, — Պարույր, Հրաշյա, Փառնավազ, Պաճուճ, Կոռնակ, Փավոս, մյուս Հայկակը, Երվանդ Սակավակյաց, Տիրահան: Սրանց սերունդներից Աղվանքի իշխան նշանակվեց Առանը, իսկ Առանից մինչև քաջ Վաչազանը, որ Արշակունցաց մեծ տոհմից էր, անունների թիվը հայտնի չէ. և ստույգ ինչ տոհմից են սրանք, չեմ կարող ասել: Ահա և նրանց անունները, որոնք ըստ հերթականութեան եղան Աղվանից տան թագավորներ. քաջ Վաչազան, Վաչե, Ուռնայր, Հոշական, Մերհավան, Սատո, Ասա, Եսվաղեն, Վաչե, ապա Աղվանքի թագավոր բարեպաշտ Վաչազանը: Սրանցից շատերը քրիստոսասեր ու բարեպաշտ կյանքով ապրեցին և յուրաքանչյուրը իր ժամանակը վերջացրեց: Սակայն սրանցից ոչ ոքի այնպիսի աստվածային և հոգևոր գանձ հայտնի չեղավ ու չհանձնվեց, ինչպես Աղվանքի բարեպաշտ արքա վերջին Վաչազանին: Եվ պարսից արքա Պերոզի հրամանով Վաչեի կողմից շինվեց Պերոզապատ մեծ քաղաքը, որ այժմ Պարտավ է կոչվում:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Զ

ԱՂՎԱՆՔԻ ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ԿԵՆՑԱԳԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԿԱՐԳ ՈՒ ԿԱՆՈՆԵՐԸ, ՈՐ ՎԱԶԱԳԱՆ ԱՐՔԱՅԻ ԿՈՂՄԻՑ ՍԱՀՄԱՆՎԵՑԻՆ. ԵՎ ՍՐԲԵՐԻ ՄԱՍՈՒՆՔՆԵՐԻ ԳՏՈՒՑԸ

Վաչեից մինչև բարեպաշտ Վաչազանը երեսուն տարի Աղվանքը մնաց առանց թագավորի, որովհետև պարսից ամենաչար և անհավատ թագավոր Պերոզը զայրացած մոլեգնում էր ինչպես մի կատաղած շուն ու կամենում էր միանգամայն վերացնել երկրի ամբողջ թագավորությունը, քանդել եկեղեցիները, ջնջել քրիստոնեությունը և իր իշխանութեան մեջ կարգել ու հաստատել մոզուլթան դիվապաշտությունը, որի համար նրա պղծալից ձեռքով Քրիստոսի բոլոր երանելի և սուրբ նահատակների անմեղ արյուն էր թափվում. անթիվ ու անքանակ անմեղ մարդիկ շարի սրով խողխողվում էին, այլև

կանայք երեխաների հետ միասին արտասվահառաչ ձայներով գերվում ու դառն ստրկութեան էին քշվում օտար երկիր: Հայոց, վրաց և աղվանից բազմաթիվ նախարարների ղեկավարատական մոգութեան մեջ քաշելով (Պերոզը) կործանեց. այդ անում էր ոմանց վրա բռնի ուժ գործադրելով, ոմանց պարզեներով մեծամեծ իշխանութիւն տալով: Զանազան տեղեր ատրուղաններ կանգնեցրից, որի շնորհիվ ուժեղանում էր աղետի աստվածների կրակավառ պաշտամունքը: Եվ չարամիտ սատանայի տեսակ-տեսակ աղանդներ բազմամտալով թըշվառացնում էին աղվանից երկրի խեղճ մարդկանց: Ամենապիղծը (պարսից թագավորը) սրանց զրպարտում էր՝ պատըրվակ բերելով ապստամբութիւնը, կապանքներով ու բանտերով տանջում և հարկադրաբար մոգութեան մղում: Թագավորի դաժան և խիստ չարութեան հետևանքով նրանց հետ ակամայից նաև Վաչագանը համաձայնվեց ընդունել մոգութիւնը, սակայն թաքուն աղոթում, պաս էր բռնում և միշտ կատարում էր Քրիստոսի պատվիրանները, մինչև որ ամենողորմ աստված լուծեց վրեժը Քրիստոսի սուրբ նահատակների արյան հեղուկի, եկեղեցու ավերման, ծերերի ու երիտասարդների անտեղի խողխողման, կանանց ու երեխաների գերեզմարութեան, անմեղ հոգիների կորստյան, որ թշվառացան մոգութեամբ: Նա իբրև բարկութեան զավազան պարսից բռնակալ ու արյունարբու թագավորի դեմ ուղարկեց հեփթաղներին⁹⁵, որոնք կոտորելով ոչնչացրին ու համահավասար ջնջեցին Պարսկաստանի անհավատ իշխաններին՝ հանդերձ խառնիճազանք ուսմաներով, անթիվ զորքերի բազմութեամբ: Եվ զուցե այս առթիվ էր մարդարեանում երջանիկ Եսային իր տեսիլքով, որ տեսավ Բաբելոնի վերաբերյալ՝ «դե, ահա ուղղութիւն առած գալիս են հսկաները հագեցնելու իմ ցասումը, ուրախանում, գալիս են միաժամանակ և թշնամանում: Զորութիւնների տերը հրաման տվեց բազմաթիվ ցեղերի, որ գան հեռավոր երկրից, իսկ տերը հասել է իր սպառազիններով: Ողբացի՛ք դուք՝ բոլոր պիղծ և չար զավակներդ, քանի որ մոտ է տիրոջ օրը, և աստծուց կոտորած է հասել ձեզ վրա: Դրա պատճառով բոլոր ձեռ-

* Տե՛ս Եսայի, ԼԹ, 6—8:

քերը կլքվին, և երկունքը կրճնի քեզ, ինչպես ծննդկան կանանց է բռնում. ահավասիկ տիրոջ օրը հասել է քեզ վրա, ով դու մարդախողխող, որպեսզի անասելի և անբուժելի բարկութեամբ անսերունդ դարձնի քեզ երկրում և չարութեան մեջ հնացած անձը սրախողխող տվայտանքով իջեցնի դժոխք, ոչնչացնի քո՝ անօրենիդ հպարտութիւնը և անբարտալանիդ մեծութիւնը կորացնելով գետին տապալի: Որովհետև նրանք, որոնք չար զավակի կողմից բռնվեն, կմատնվեն ամբարտաւանութեան և միատեղ հավաքվելով՝ սրախողխող կլինեն, իսկ նրանց որդիներին նրանց առջև կսպանեն, նրանց տները ավարառութեան կենթարկեն, նրանց կանանց նրանց աչքի առջև կխայտառակեն, և նրանց տները կլցվեն աղաղակով ու գուժով: Զար ժառանգ, քո որդիներին պատրաստիր սպանման քո՝ իրենց հոր մեղքերի պատճառով, որ չվերկենան երկիրը ժառանգեն և այն պատերազմներով լցնեն:

Կհարձակվեմ՝ նրանց վրա, — ասում է տեր Սաբավովթը**,— և երկրից կջնջեմ նրանց անունները, ցեղն ու զավակները: Թող ժողովուրդների բոլոր թագավորները, յուրաքանչյուր մարդ իր տանը պատվով քնի, և նրանց որդիները ժառանգեն նրանց թագավորութիւնները. իսկ դու ընկնես լեռների վրա որպես գարշելի մեռելը սրով կոտորվածների և դժոխք իջածների բազմաթիվ զիակաների մեջ, որովհետև դու ոչնչացրիր իմ երկիրը, անողորմ կերպով կոտորեցիր իմ ժողովուրդը. արդ՝ այսուհետև հավիտյան շես մնա: Դրա համար ստույգ կրկնվելով՝ կատարվեց այս մարգարեութիւնը պարսից թագավոր ամենաչար Պերոզի վերաբերյալ, որովհետև աստու հրամանով հսկայաբար եկան հեփթաղները⁹⁶, որպեսզի հագեցնեն տիրոջ ցասումը: Քանի որ նախ և առաջ նրա որդիներին իր առաջ սրի բերան տվին, սպանեցին չար զավակներին, երկրի բոլոր նախարարներին, կուսակալներին, որոնց հետ նաև անթիվ զորքերի խառնիճազանք բազմութիւնը, և հենց իրեն՝ թագավորին, այսինքն՝ ամենաչար Պերոզին, սրով խողխո-

* Բնագրում՝ «յարուցից»:

** Տե՛ս Եսայի, ԺԴ, 22:

դեցին, որ անթիվ դիակներին մեջ կորավ. էշի թաղումով անգամ չթաղվեց*։ Չարությամբ կուտակած անբավ հարստությունը ավարելով տանում էին, նրանց կանանց խայտառակում, անգամ չէին խնայում նրանց մանուկներին և ոչ էլ խղճում էին նրանց որբերին։ Եվ իրավացիորեն հագեցրին տիրոջ ցասումը, իսկ այն շարիքները, որ ամեն ժողովրդի հասցնում էր արյունարբու Պերոզը, յոթանասնասպատիկ հատուցվեցին, և շարիքը թափվեց հենց իր գլխին։

Այդ ժամանակ աստծու եկեղեցին երանությամբ լցվեց, որովհետև զայրացնող շար մանուկներին բռնելով ոչ թե քարի խփեցին, այլ թշնամիների սրի բերանին, որոնք (մանուկները) շարաշար մահով կյանքից զրկվեցին։ Այլև հենց իրեն՝ պղծին, շար գավակի հետ միատեղ սրախողխող անելով դառն ու դաժան մահով վերացրին հրկրից։

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Է

ՎԱՂԱՐՇԱԿԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼԸ ԵՎ ՎԱԶԱԳԱՆԻ՝ ՍՐԱՆԻՑ ԱՂՎԱՆՔԻ
ԻՐ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ՍՏԱՆԱԼԸ

Չար Պերոզի՝ դաժան մահով աշխարհից վերանալուց հետո, նրա փոխարեն թագավորում է նրա հորեղբայր Վաղարշակը։ Վաղարշակն արքայի ժամանակ կատարվում է տիրոջ ասված խոսքը, թե՛ «Նա, որ գործում է և ուսուցանում, աստծու արքայության մեջ մեծ է կոչվում»։ Հենց այս արեց աստվածասեր Վաղարշակն թագավորը։ Նախ ինքը ետ կանգնեց մեղանշական արարքներից ու շար ճանապարհից, բազմազան ու բազմաքանակ բարեգործություններ կատարեց և շատ երկրորներ դիվակտան, շարի հնարած պաշտամունքից ետ դարձրեց սուրբ, ուղիղ աստվածապաշտության պողոտան ու բարի քավությամբ վերջացրեց իր բարի գործունեությունը։ Որովհետև իր երկրի նախարարներին, որոնք մի անգամ արդեն մոգու-

թյամբ պղծել էին իրենց հոգու բանականությունը աստվածների գարշիլի պաշտամունքով և մարմինները պղծալից պուներկությամբ ցոփության մեջ էին նետել, հարդորիչ խրատով մղում էր դեպի Քրիստոսի ճշմարտության խոստովանությունը և Աստվածաշնչի վկայաբերություններով ուսուցանում էր, որ աստվածորդի Հիսուսի հարությամբ հավաստիորեն հարություն են առնելու մեռելները, իսկ ուրացողները, շոտատվանողները և անհավատ շարագործները անանց հավիտյանի գառն դատաստանին են ենթարկվելու անշեջ հրով. իսկ անքննելի աստված ճանաչողներին տրվելու են մշտնջենավոր անձառփառքի պարգևներ և նույն աստծու կամքով հրամայել է հարություն առածներին կարգավորել։ Իսկ նրանց, որոնք փրկող ավազանի շնորհը ստանալուց հետո մոլորված էին մոգության մեջ, ապաշխարությամբ վերականգնում էր. նրանց, որոնք նույնիսկ մանուկ հասակում բռնել էին կորստյան ճանապարհը, հրամայում էր լուսավորել ավազանի փրկությամբ (մկրտել) և արժանի էր դարձնում աստվածորդու կենդանացնող մարմնի ու արյան ճաշակմանը։ Իսկ ինքը անշափ ցնծալով ուրախանում էր ոչ այնքան թագավորության համար, որքան երկրի բոլոր նախարարների միաբանությամբ սուրբ եկեղեցու ուխտին հաղորդակից լինելով. լսում էր կենարար պատվիրանից, թե նա, որ մի ոգի ետ է դարձնում մոլորության շավղից և նրան ուսուցանում է բարեպաշտ կյանք, իր հոգին փրկում է մահից և քավում է յուր բազմաթիվ մեղքերը։

Եվ օրեցօր քաջալերվելով աստվածասեր պաշտամունքի մեջ՝ անձանձրույթ կերպով կատարում էր սրբերի հիշատակը։ Այնուհետև հրաման է տալիս իր իշխանության ենթակա Արցախ անառիկ երկրին՝ թողնել և լքել դիցապաշտության օրենքները՝ աղտեղի աստվածների զոհամատույց պաշտամունքը։ Չափազանց բարեոիրոտ, բարեբար, աշխարհաշեն ու խաղաղասեր լինելով՝ հրաման է հանում իր թագավորության բոլոր կողմերում, ու նրանց, որոնց թագավորությունից զրկել էր շար Պերոզը և այն իշխաններին, որոնց հայրենի ու բնիկ իշխանությունը վերացել էր, վերստին յուրաքանչյուրին վերադարձնում է նրանց իշխանությունը։

* Տե՛ս Երեմիա, ԻԲ, 19։

Այն ժամանակ, երբ Աղվանքի նախարարներից յուրաքանչյուրը ստանում է իր իշխանությունը, նրանք միաբանվում, վերցնում են քաջարի, իմաստուն, խոհականություն մտուտ, հասակով բարձր ու վայելուչ, Աղվանքի թագավոր Վաչի եղբոր՝ Հազկերտի որդի, իրենց հայրենի թագավորության ժառանգ Վաչագանին և տանում թագավոր են դարձնում պարսից Վաղարշ արքայի ձեռքով: Վերադառնալով Աղվանք՝ հնարներ ու պատճառներ է որոնում, որոնցով կարողանար աստվածուրաց մոգություն ազանդը թողնել և բացարձակ կերպով խոստովանեցնել, թե Քրիստոսը ճշմարիտ աստված է: Նաև մեծ աստժու նախախնամությունը ազդում է թագավորի մտքի վրա. պարսից Վաղարշակ արքան հրամայում է, որ ամեն կրոն կարող են դավանել ըստ իրենց կամքի ու ցանկություն: չպետք է ոչ ոքի նեղելով վերադարձնել մոգություն: Բարեպաշտ ու աստվածասեր Վաչագան արքան այս լսելով անշափ խնդությունը ու բերկրանքով դիմում է աստժու եկեղեցուն և շատ ազդեցություն ու արտասուքներով դավանում է մշտնջենավոր ու անճառ սուրբ երրորդությունը և շատ ազանքներով խնդրում է եպիսկոպոսին, քահանաներին, անապատականներին ու եկեղեցու բոլոր կրոնավորներին՝ իրեն ցավակից և ազդեցակից լինել, որպեսզի հաշտեցնեն ամենողորմ աստժուն: Եվ ինքը նվիրվում է պահքի ու ազդեցների, ազբատներին առատորեն ողորմություն է բաշխում՝ աչք տալով երանելի Պետրոսին, որ ուրացությունից հետո կարողացավ առաքյալների գլխավոր և միաժամանակ փակակալ ու երկնքի արքայության իշխան լինել*, Եվ հետո՝ տիրոջ աշակերտներից մեկը թերահավատ դարձավ, այնուհետև տեր և աստված պաշտելով՝ անցավ առաքյալների կարգը: Ուրիշ շատ շատերը ծայր աստիճան մեղանշելով, երբ բարեպաշտ դարձան, ժառանգեցին մշտնջենավոր և վայելչական արքայությունը: Բարեպաշտ Վաչագան թագավորը հենց դրանց

* Պետրոսը, ըստ ավետարանի, երեք անգամ ուրացավ քրիստոսին, բայց ներվեց և հետո դարձավ արքայության դեմապան: Տե՛ս Մատթ., ԻԶ, 74, 75, Մարկ., ԺԴ, 29, Յովհ., ԺԴ, 37, 38, Իկ, 45—48:

հետևելով իրեն սրբագործեց հավատքի և առ աստված անկեղծ դարձի բարեպաշտությունը: Սա նաև այլ երկրների համար դեպի բոլորի աստված Հիսուս Քրիստոսը դարձի բժիշկ եղավ և ազատեց աստանայի ծանր գերությունից, որովհետև հենց այն բժիշկն է հմուտ ու ավելի տեղյակ բժշկության գործին, որ իր մարմնի վրա ստացել է սրի ծանր վերք ու առողջացել է բժշկական բազմաթիվ դեղամիջոցներ ընդունելով, նույն դեղերով նաև այլ վիրավորների կարող է շուտափույթ առողջացնել: Այսպես էլ, երբ մեղանշած մեկը ամբողջ սրտով ուղղվում է առ աստված, հոգու առողջության համար ապաշխարություն բուժադեղ է ընդունում նույն կենսաբեր դեղով՝ խոստովանությամբ ու ապաշխարությամբ կարող է նաև ուրիշների հոգիները առողջացնող ու նորոգող, մարմինները անմահացնող լինել և դառնալ ամբողջովին սուրբ ու ամենապարկեշտ քրիստոնեության պաշտամունքին: Նիստ պատժում և տուգանում էր նրան, ով բազին էր կառուցում ու կախարդությունը զբաղվում, և կամ նրան, ով աղտողի աստվածներ էր պաշտում ու քրիստոնեական օրենքները լրիվ և հաստատուն կերպով չէր պահպանում: Մեկ-երկու անգամ խրատելուց հետո, երբ կախարդները, դուրբողներն ու քուրմերը զբաղվում էին միևնույն չար գործով, այդ ժամանակ ծանր տանջանքներով, դանաճարություն, կապանքներով պալատ էին հասցվում և ծանր պատիժ կրում: Այնուհետև կախարդներից, դուրբությանը զբաղվողներից, քուրմերից ոմանց անդամալուծ անելով, ոմանց աքսորելով, ոմանց ստրկացնելով, իսկ շատերին էլ խրատելով ու քրիստոնյա դարձնելով՝ աստվածապաշտության ճանապարհի համար ուսյալ մարդկանց էր վերածում: Բազմաթիվ տեղերում նշանակում էր եպիսկոպոսներ, քահանաներ, տեսուչներ: Եվ Կամբեջում⁹⁶, Աղվանքում միևնույն հրամանն էր տալիս ու հաստատում: Այսպես եպիսկոպոսները, քահանաները, սարկավազները և եկեղեցական ամբողջ միաբանությունը մեծարվում ու հարգվում էին բարեպաշտ Վաչագանի թագավորության ընթացքում:

ԿԱԽԱՐԳՆԵՐԻ ՉԱՐԱՍՆՈՒՆԳ ՄԱՆՈՒԿՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ ՎԱԶԱԳԱՆԻ
ԿՈՂՄԵՑ ԳՊՐՈՑՆԵՐ ՔԱՆԱՆՈՒՄ, ՄԱՏՆԱՀԱՏՈՒԹՅԱՆ ՊԻՂՄ
ԱՂԱՆԳԸ ԳՏՆԵՆՈՒ ԵՎ ԱՅԳ ԱՂԱՆԳՎՈՐՆԵՐԻ ՎԱԽՃԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Աստծու կողմից փառավորված այդ վաշաղանը հրամայ-
յում է՝ հավաքել կախարհների, դուրթողների, քրմերի, մատ-
նահատների, դեղատուների մանուկներին, տեղավորել դրպ-
րոցներում, ուսուցանել աստվածային գիտությունը, տեղե-
կացնել քրիստոնեությունը վարք ու բարքին, սրանց հաստատ
պահելու երրորդությունը հավատքի մեջ և իրենց կռապաշտ
հայրական ազգը ուղղելու դեպի քրիստոնեությունը: Մանուկ-
ներից շատերին հավաքում է իր սեփական Ռուտակ⁹² կոչված
գյուղը, նշանակում է թոշակներ ու դրանց վրա դպրագետներ.
հրամայում է դրանց վարժեցնել և հմուտ դարձնել քրիստոնեա-
կան կարգ ու կանոնին: Եվ երբ ինքը գյուղ էր գալիս սրբերի
հիշատակը տոնելու համար, նստում էր դասարանում, կախարհ-
ների ու քրմերի որդիներին իր շուրջն էր հավաքում: Մեծ
բազմությունը հավաքում էր շուրջանակի, որոնցից ոմանք
գրքեր, ոմանք պնակիտ* էին ունենում ձեռքներին: Հրամա-
յում էր, որ բոլորը միասին միաձայն կարդան. իսկ ինքը նրանց
մեջ ուրախանալով պարծենում էր՝ դա համարելով իր համար
որպես գյուտ, մի ինչ-որ մեծագույն պարգև:

Այլև ձեռնարկում էր քննության ենթարկել մատնահատու-
թյան և դեղատվության աղանդները, որոնք երկուսն էլ մար-
դասպանության աղանդներ էին: Մինչդեռ այս քննության
մեջ էր, մարդասեր աստված կամեցավ հայտնել սրան և աստ-
վածասեր թագավորի միջոցով երկրից վերացնել շար աղան-
դը: Որովհետև, ինչպես լսել էր Վաշեն, այս շարագործուծյու-
նը Աղվանքում կատարվում էր երկար ժամանակից ի վեր:
Իսկ Աղվանքի նախկին թագավորները չկարողացան բռնել և

* Պնակիտը տախտակ էր, որի մի երեսը պատում էին մոմով և սրածայր
ձողով գրում էին վրան. ապա հարթելով նորից էին գրում և այդպես շարու-
նակ:

կամ թե անուշադրություն էին մատնել: Իսկ պարսից անիծ-
ված ու շար մարդպանները շատ անգամ նրանց բռնում էին.
բայց, կաշառքներով կուրացած, ազատ էին արձակում:

Իսկ մի անգամ, երբ Կուր գետի ափին մի ապահով անտա-
ռում իրենց մատնահատություն շար գործողությունն էին
կատարում, այսինքն՝ շորս բթամատերը ամուր կապած
շորս ցցերից մի մանուկ կենդանի-կենդանի քերթում էին,
այնպես եղավ, որ մի այլ պատանյակ հենց նրանց մոտից
ճանապարհով անցնում էր. հառաչանքների վրա ներս է մըտ-
նում և տեսնում է մարդախոշոշների ոճիրը. իսկ նրանք հե-
տամտելով տղային՝ կամենում էին նրան ևս բռնել: Բայց նա
փախչում է և իրեն նետում Կուր մեծ գետը. այնտեղ՝ գետի
մեջտեղում, կղզու վրա մի ծառ է պատահում. լողալով անցնում,
բարձրանում է ծառը՝ այնպես անելով, որ շարագործները
չիմանան: Նա, լավ ուշադրություն դարձնելով, ճանաչում է
այդ մարդկանց: Այդտեղից դուրս գալով անցնում է Կուր մեծ
գետը ու գալիս, շուտափույթ թագավորին պատմում է:

Թագավորը, այս լսելով, աղոթք է անում, գոհություն
հայտնում մարդասեր Քրիստոսին, հրամայում է եկեղեցու
միաբանությունը պաս պահել և պաշտամունք կատարել առ
աստված՝ խնդրելով, որպեսզի շար գիվապաշտությունը հայտ-
նարեքվի ու վերացվի երկրի երեսից: Որովհետև սատանան
այնպես էր իր շար սպասավորների ուշ ու միտքը առել, որ
ոչ մեկը չէր կարողանում շար աղանդի մարդկանց խոստովա-
նեցնել: Այդ ժամանակ թագավորը հրամայում է բռնել այն
մարդկանց, որոնց հենց խողխողման ընթացքում տեսան և
բազմաթիվ այլ մարդկանց, որոնց ըստ լուրերի ճանաչում
էին. սարսափելի ծեծով ու դաժան տանջանքներով փորձու-
թյան ենթարկեցին դրանց, բայց չկարողացան խոստովանեց-
նել շարագործներին. ապա բարկ քացախ ու բորակ խառնե-
ցին միմյանց, պառկեցրին շարագործներին, ու թագավորը
հրամայեց լցնել քթանցքերից այնքան, մինչև որ աչքները
ամբողջովին շրջվեցին ու երևացին սպիտակուցները, սակայն
այդ դաժան տանջանքների մեջ էլ հրաժարվում էին և ուրա-
նում՝ չխոստովանելով:

Բայց քանի որ աստված նպաստել էր թագավորի միջոցով, ինչպես որ ասվեց, երկրի երեսից վերացնել շար աղանդը, թագավորը մտածեց խոհեմությամբ խոստովանեցնել: Հրամայեց բոլորին բերել գլխատման վայրը. նրանցից մեկին, որ տարիքով ամենից կրտսերն էր, բերել տվեց իր առջև ու ծանր երդում տվեց, թե. «Թույլ չեմ տա քեզ սպանել, եթե ճիշտն ասես ու հավաստի կերպով ցույց տաս եղելութունները»: Պատանին գլուխը կախ գցեց ու սկսեց պատմել շար աղանդի էությունը: Ասում է. «Դեք երևութապես մարդու կերպարանք է առնում ու հրամայում է բաժանվել երեք խմբի, յուրաքանչյուր խմբից երեք մարդ բռնել ու ո՛չ վիրավորել, ո՛չ էլ սպանել, այլ կենդանի-կենդանի մաշկել. նախ պետք է կտրել աջ ձեռքի բութ մատը ու քերթելով մորթու հետ տանել կրծքով ու ձախ ճկույթից հանել, և ապա կտրել ձախ ճկույթը՝ Ներքևում նույնպես պետք է անել և ոտքի մատները, քանի դեռ մարդը կենդանի է. ապա պետք է սպանել, մորթին հանել, ծալել ու դնել կողովի մեջ»:

Եվ երբ գալիս է շար պաշտամունքի ժամը, շինում են երկաթի ծալածո աթոռ՝ ոտքերը մարդու ոտքերի նման, որը հենց բերեցին, և շատերս տեսանք. աթոռի վրա դնում են ինչ-որ թանկագին հագուստ: Դեք գալով հագնում է այդ հագուստը ու նստում է աթոռին: Վերցնելով մարդկային զոհը՝ մորթին մատների հետ միասին տեսնում է: Իսկ եթե չեն կարողանում սահմանված կարգը կատարել, հրամայում է հանել ծառի կեղև, և արջառ կամ ոչխար մորթելով նրա առջև մատաղ են անում. նա իր շար գործակիցների հետ ուտում խմում է, և մի ձի թամբած, սանձած, կազմ ու պատրաստ պահում են. հեծնում է ձին ու արշավում է այնքան ժամանակ, մինչև որ ձին կանգ է առնում. դրանից հետո ինքը չքանալով անհայտանում է: Այսպես կատարում է ամեն տարի: Ապա նա մատնացույց է անում շար աղանդի անդամ տղամարդկանց ու կանանց, որոնցից ուրիշներն էլ գալով նույն բանը խոստովանում են: Դրանից հետո թագավորը ասում է նույն մարդուն, որ այս ամենը պատմեց, թե ճշմարիտ է կամ ոչ: Այսպես երդումի, որ ես տվեցի, բայց ահա ինչպես որ դրանք ուրիշների վրա

էին կատարում գործողությունը, դու նույնպես պետք է դրանց վրա կատարես»: Թագավորից հրաման ստանալով՝ խուսն բազմության առջև, իրենց օրինակով նրանց վրա կատարում է այդ գործողությունը: Եվ ինչպես խոստովանեց, նույնպես կատարեց նրանցից շատերի վրա արքայական բազմաթիվ բանակի առջև, իսկ նրանցից մի մասին՝ յուրաքանչյուրին իր գլուղում, իր ընտանիքի ներկայությամբ, սպանել տվեց: Բռնեց նաև շատ դեղատունների ու հրամայեց սպանել, որովհետև կար նաև պաշտամունքի այդպիսի աղանդ, ըստ որի, դեք հրամայում էր տարեկան մի մարդու դեղ տալ ու մեռցնել. իսկ եթե դեղատուն ուրիշ մարդու շէր կարողանում դեղ տա, դեռ այնքան էր նրան ստիպում, մինչև որ յուրաքանչյուրից մեկին էր տալիս մահացու դեղը:

Կային դիվապաշտության այլ աղանդներ ևս: Նրանց, որոնք ծուլանում էին շար պաշտամունքը կատարել, մի դեք կուրացնում, իսկ մյուս դեք բորոտ էր դարձնում: Եթե որևէ մեկին կախարգությամբ մատնում էին շար դեքերին, կուրուցության, բորոտության նույն պատուհասը դրա վրա էին թափում: Թագավորը դրանց ձեռք գցելով դաժան տանջանքներով վերացրեց երկրի երեսից: Թե՛ ավազակներին և թե՛ բոլոր վտանգավոր մարդկանց վերացրեց Աղվանքից ճիշտ այնպես, ինչպես ուժեղ ու արի մշակը ջերմ սիրով խնամում է արտերը՝ փուշն ու որոմը քաղհանելով, բարի սերմեր սերմանելով ու տարածելով, որպեսզի երեսնապատիկ, վաթսուհասապատիկ և հարյուրապատիկ պտղաբեր դարձնի: Այնժամ կարող, առատածեղն ողորմած աստված նայելով այս մարդու բարքերի անչափ ազնվությանը ու տեսնելով, թե ինչպես հոգատար է աստվածային կամքի կատարման նկատմամբ, այնուհետև շնորհեց նրան, ուր որ հողեր և անպատում ծածկված գանձ կար, այսինքն՝ Քրիստոսի ամենասուրբ նահատակների մատունքները:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍՒ ԶՈՐ՝ ՍՈՒՐԲ ԶԱՔԱՐԻԱՅՈՒ ԵՎ ՆԿՈՄԻԳԻՍ ՔԱՂԱՔՈՒՄ
ՆԱՀԱՏԱԿՎԱՄ ԵՐԱՆԵՂԻ ՊԱՆԳԱՆՈՒՆԻ ՄԱՍՈՒՆՔՆԵՐԻ ՀԱՅՏՆԱՐԵՐՈՒՄԸ,
ՈՐՈՆՔ ՄԱՆՈՒԿ ԳՐԻԳՈՐԻՍԸ ՏԱՐԵԼ ԷՐ ՃԻՂՔԸ

Յրի անվանված քաղաքում՝ այն տեղում, որտեղ Քրիստոսի երանելի նահատակների մասունքներն էին գտնվում, տեղի էին ունենում բազմաթիվ հրաշագործություններ: Բայց ոչ ոքի հայտնի չէր սրբերի մասունքների տեղը: Եվ շնայած այն երկրի բնակիչները հեթանոսներ էին, բայց և այնպես շքամողներն ու հիվանդոտները հող էին վերցնում եկեղեցուց, ուր գտնվում էին սրբերի մասունքները: Կատարվում էին զարմանալի բժշկություններ, թեպետև բարբարոսներ էին: Իսկ պարսկական ամենաչար լուսթյան պաշտամունքը միշտ թշնամի էր աստծու եկեղեցուն. մի պարսիկ մոզ մտնում է եկեղեցին, ուր գտնվում էին այս մասունքները. որպեսզի ծաղր ու ծանակի ենթարկի, կամենում է իր բնական պահանջը կատարել. հենց որ վարտիքն արձակում է, աղիքները վայր են թափվում և շարաչար տանջանքներով մեռնում է:

Հոների Հունան եպիսկոպոսը՝ չափազանց ճշմարտամիտ մի մարդ, որ մասքունների երկրում էր, պատմեց այս հրաշագործությունը, որին հենց ինքը ակնատես էր եղել: Իսկ Հակուում⁹⁷, որտեղ գերգեսացի պարսիկի առջև Յրի քաղաքում նահատակված երանելի վկանների, այսինքն՝ Յրի գլխատված և Հակու բերված քահանայի ու ճիզը* մանկան մասունքներն էին գտնվում, Հակոբ անունով վանական մի քահանայի գիշերը երազում հայտնվում են լուսավոր կերպարանքով փառավոր մի այր և մի այլ մանուկ, նույնպես ահազգու կերպարանքով, սրանք ասացին. «Գնա՛ Յրի Աղվանքի իշխան, քաղաքի կառավարիչ խոնկորիկի մոտ. մենք նրան էլ այդ երազը ցույց կտանք: Մենք եկեղեցու մեջ անարատ ենք, հանեք դու և նա»: Քահանան ուշադրություն չի դարձնում. նա

* Բնազրում «ճիբ» է, բայց ըստ մյուս գործածությունների դարձնում ենք հիզը:

կրկնում, երեքինում է միևնույն երազը, բայց սա հետաձգելով՝ անուշադրություն է մատնում: Եվ նա չի հիշում, մինչև որ մերձիմահ հիվանդանում է: Միևնույն մարդիկ մեծաշուք ու լուսավոր կերպարանքներով եկան և ասացին քահանային. «Ինչո՞ւ ես մեռնում, գիտե՞ս, թե չգիտես»: Նա պատասխանում է, թե՛ տյարք, չգիտեմ: Իսկ նրանք ասում են. «Քանի որ համառելով անուշադրություն մատնեցիր ու շքանցիր Յրի խոնկորիկի մոտ՝ մեր մասունքները այնտեղից վերցնելու, ահա և այդ պատճառով մեռնում ես»:

Եվ քահանան աղաչելով՝ բժշկություն է խնդրում, ասելով. «Ետապ կգնամ և կկատարեմ ձեր հրամայածները»: Նրանք ձեռք դրեցին նրա վրա ու անմիջապես բուժեցին: Առողջանալով՝ վեր կացավ, գնաց Յրի քաղաքը: Այնտեղ գտավ քաղաքի կառավարիչ խոնկորիկին. սա ոչ մի հարցաքննության չենթարկեց, այլ ընդունեց որպես աստծու մարդու: Եվ որովհետև երազում ասել էր, թե խոնկորիկին նույնպես ցույց կտա երազը, քահանան այդ մասին ոչ մի խոսք բաց չարեց: Եվ երբ նա ընթրեց, վեր կացան. քահանան երկու այլ քահանաների հետ, որոնք կառավարիչի մոտ էին, գնաց, եկեղեցում քնեց, իսկ խոնկորիկը երկու պատանիների հետ գնաց իր վանքը: Նույն մարդիկ երկու ահավոր կերպարանքներով եկան ու ասացին խոնկորիկին. «Վե՛ր կաց, գնա՛ եկեղեցի, սրբերը այնտեղ են, դու և քահանան միասին հանեք»: Նա, զարթնելով քնից, ասում է. «Այս նշանակում է, որ վաղաժամ եմ եկել, երազը այդ պատճառով է»: Դարձյալ ննջում է և անմիջապես քուն է լինում, ու կրկին միևնույն տեսիլքը երևում է: Նրանք ասում են. «Ոչ թե նրա համար ասացինք, որ վաղաժամ ես եկել, այլ մեր մասունքները եկեղեցում են, գնա՛, դու և քահանան հանեք»: Եվ սոսկալի երկյուղի մեջ զարթնում է, դարձյալ քաղցր քուն է մտնում: Երրորդ անգամ նույն լուսազգեստ մարդիկ գալիս են՝ շատ պայծառ կերպարանքով շքեղացած ու ասում են. «Վե՛ր կաց, գնա՛ եկեղեցին և այնտեղ եկեղեցու մեջ կտեսնես մեծ լույս: Նայի՛ր և ուշադիր եղիր լույսի նկատմամբ, ո՛ր տեղում լույսը կենտրոնանա, հենց այնտեղ էլ գտնվում են մեր մասունքները»: Միևնույն երազը նույն ժամին երեք անգամ երևում է քահանային: Այդ ժամանակ քահանան

վեր է կենում, եկեղեցուց դուրս է գալիս Խոճկորիկի մոտ գնալու, իսկ Խոճկորիկն էլ գալիս է քահանայի մոտ՝ հրազը պատմելու նպատակով: Իրար հանդիպեցին և երկուսն էլ խոստովանեցին, որ միեւնույն նպատակով են եկել, ու հրազը պատմեցին միմյանց: Այնուհետև Հակոբ քահանան, Խոճկորիկ անունով իշխանը, կառավարիչի հետ եղած մյուս երկու քահանաները ու իրենք իրենց կենարար խաչի նշանով խաչակնքած պատանիները դիմում են եկեղեցին: Երբ մտան եկեղեցու գավիթը, (տեսան) արտաքին դուռը խաչ ունեւր, այնտեղ երկրպագեցին խաչին ու նայեցին տեսան եկեղեցու մեջ սարսափելի ուժեղ լույս կա: Խիստ վախեցան, խաչի առջև ընկան երեսնիվայր ու շէին կարողանում իրենց գլուխները բարձրացնել և նայել երևացող նորահրաշ լույսին: Մի սաղմոս երգելով՝ կամեցան վեր կենալ, բայց չկարողացան. ասացին երկրորդ սաղմոսը, բայց այս անգամ էլ չկարողացան. իսկ երբ երրորդ սաղմոսը երգեցին, ամենազոր աստծուց օգնություն հասավ, կարծես թե մեկը եկավ ու բոլորին ոտքի կանգնեցրեց: Եվ նրանք, բարձրալի շնորհներից զորություն առնելով, մտան եկեղեցին, որ լցված էր ամենապայծառ լույսով. մինչև առավոտ պաշտամունք կատարեցին: Իսկ այգաբացին ամբողջ լույսը սկսեց հավաքվել բեմի վրա և գնալով խտացավ ա՛յն տեղում, ուր Քրիստոսի երանելի նահատակների ամենասուրբ մասունքներն էին: Լույսը նվաղման ընթացքում ճրագի նման մերթ վառվում էր, մերթ հանգչում այն տեղում, ուր սուրբ մասունքներն էին գտնվում, մինչև որ նկատեցին տեղը: Ապա բանալով գտան երանելիների մասունքները. և սրբերի մարմինները ամփոփող պարկի վրա կար մի գրություն հետևյալ ձևով. «Ես՝ Գրիգորիսս, բերեցի այս սրբերին՝ Հովհաննու հայր երջանիկ Զաքարիային, Քրիստոսի մեծ նահատակ երանելի Պանդալիոնին, որ նահատակվեց Նիկոմիդիա քաղաքում. ես նույնպես հենց այստեղ վախճանվեցի»: Դուրս բերելով լվացին ու անուշահոտ յուղերով օծեցին սրբերի նշխարները: Խոճկորիկը կնքեց իր մատանիով, իսկ ինքը հեծավ մի գեղեցիկ երիվար և շտապեց հասնել բարեպաշտ Վաչագանի մոտ, որպեսզի պատմի հրաշալիքների հայտնաբերումը:

Իսկ աստվածասեր թագավորը մեծ ցնծություն ուրախացավ. աղոթքներ էր անում ու բարեբանություն մատուցում մեծ աստծուն, զոհություն էր հայտնում մեծագույն պարգևները տվողին: Անմիջապես տեղնուտեղը հավաքում է եպիսկոպոսներին, վանականներին, անապատականներին և տոնում է սրբերի հիշատակը, առատ ուղորմություն է բաժանում աղքատներին, եպիսկոպոսներին, քահանաներին հազցնում է թանկարժեք հագուստներ: Իսկ իր պալատական քահանա Մանասին, որ մի շափազանց վատահելի մարդ էր, իր սպասավորների հետ ուղարկում է, որպեսզի շուտափույթ կերպով իր մոտ բերեն նահատակների ամենասուրբ ոսկորները: Եվ երբ սրբերը ժամանում էին, ընդառաջ է ելնում ինքը՝ թագավորը, թագուհու հետ միասին հետիոտն, բազմաթիվ սպասավորներով, տերունական պայծառ խաչով, խունկերով, գույնզգույն ծաղիկներով ու ժողովրդի անթիվ բազմությունը՝ հոգևոր երգերով Քրիստոսի առաքինասեր նահատակների առիթով օրհնելու և փառավորելու Հիսուս Քրիստոսին՝ ճշմարիտ աստծուն:

Այնուհետև արքայական տեսակ-տեսակ հանդերձներով փաթաթում է սրբերի աճյունասափորը, զարդարում է ոսկով, արծաթով ու թանկագին ակներով: Հրամայում է փայտից պատրաստել մի ծալովի սենյակ, պատել շիկակարմիր մորթիով և սպիտակ կերպասով, ներսում սրբերի հանգստարանն ու բոլոր ամփոփարանները դրվագազրել: Աղվանքի Շուշանիկ թագուհին, որ շափազանց հավատացյալ և բարեսիրտ մի կին էր, հրամայեց իր մեծ վրանը սրբերի շիկակարմիր սենյակի վրա եկեղեցու ձևով խփել, ուր պալատականները, թագավորը և ժողովրդից շատերը ներսում էին լինում: Վրանը շոգ եղանակներին սուրբ սենյակը զով, իսկ խոնավ եղանակներին շոք էր պահում: Վարագուրած և կերպասով մեծ վրանը շրջափակեց, ուր թագավորական բանակը ներս էր մտնում պաշտամունքի ժամին և ամենասուրբ խաչի ու Քրիստոսի երջանիկ նահատակների առաջ երկրպագում էր աստծուն և ունկնդրում աստվածաշնչական գրքերին:

Եվ որովհետև միշտ իր հետ ման էր տալիս երանելիներին

մատուցները, հրամայում է սրբերի համար կառք պատրաստել, որը նույնպես շիկակարմիր մորթիներով պատում է, սպիտակագույն թանկագին կերպասով պաստառում, և թանկարժեք քարերով զարդարված մի ոսկե խաչ, որի վրա ոսկեքանդակ տառերով թագավորի անունն էր գրված, կառքի վրա ամրացնում են, և արքունական թագի գույնը գույն կերպասներից պատրաստած խաչվառները փողփողալով շողում էին, իսկ պալատական ախոռից ընտրում է սպիտակ ձիեր, որոնք իրեն խիստ դուր էին գալիս և լավագույնն էին թվում: Ձիերի պոչերը կարմիր ներկով պատրաստել է տալիս և սրբերի կառքի ու ձիերի խնամքի համար սպասավորներ է նշանակում: Կառքի վրա ոչ մի բան չէր լինում, բացի սրբերից ու ավետարանից՝ հանդերձ աստվածաշնչական այլ գրքերով: Հրամայում է պատրաստել նաև սպիտակ եզներով լծված մի սայլ, որպեսզի սրբերի վրանը բարձի. պալատում պահում էր բազմաթիվ քահանաներ, սարկավազներ, գրակարդացներ, սաղմոսերգուներ, որոնք միշտ գիշեր-ցերեկ պաշտամունք մատուցելով՝ սպասավորում էին սրբերին: Եվ երբ քանակը շարժվում էր, նախապես սրբերի կառքը առաջ էր ընկնում, որը ծածկված էր սպիտակ կերպասով՝ վրան ոսկե խաչ՝ թագավորական թագով, գույնը գույն մետաքսների փողփողումով, սպիտակ ձիերով, կարմրագույն ընդելուզված կերպասներով: Թագավորական ձիերի գլուխները զարդարված էին պսակներով, բազմաթիվ սպասավորները կառքի առջևից ու ետևից ընկած, խաչերը ձեռքներին, սաղմոսանվագ երգերով միաբերան փառավորում էին երրորդության համազոգորութունը:

Այս սրա հետևից գնում էր թագուհու կառքը և նրա հետ կանանց խումբը: Երբ կամենում էին հանգստանալ, նախ պատրաստվում էր ոսկե խաչը՝ վրան սրբերի շիկակարմիր սենյակը, ապա սրա վրա խփվում էր սպիտակ մեծ վրանը, ուր գալով կրոնավորները մեծ զգուշութամբ, ամենաբուրավետ ծուխ արձակող խուռկերով ու քաղցրաձայն սաղմոսանվագ երգերով մտնում էին հանգստարանը: Դրանից հետո պատրաստում էին թագավորական վրանը և զանազան սպասքներ: Ինքը՝ թագա-

վորը, թագուհու հետ և ամբողջ բանակով գիշեր-ցերեկ աղոթք էին անում ու փառաբանում սրբերին: Եվ որովհետև աստվածասեր ու բարեպաշտ Վաչագան թագավորը երեխա շուններ, վանականների միաբանութունը սրբերի միջնորդութամբ պաղատում էր աստծուն, որպեսզի աստված նրան արու զավակ պարգևի: Եվ մարդասեր աստված, այսինքն՝ բարիքների մատակարարը, լսելով նրանց աղոթքները՝ շնորհեց նրան արու զավակ: Սուրբ նահատակների միջոցով աստծուց խնդրութամբ ընդունեց այդ պարգևը: Երեխայի անունը Պանդալիոն դրեց՝ Քրիստոսի պատերազմող նահատակ Պանդալիոնի անունով ու հրամայեց մանկանը դաստիարակել աստծու երկյուղածութամբ ու Քրիստոսի ամենասուրբ նահատակների առջև միշտ երկրպագելով:

Եվ երբ բարեսեր թագավորը ընթրում էր, հրաման էր տալիս արքունական սպասեղենից մի սափոր լցնել արքայի խմելու գինուց ու արքունական սեղանի առջև միշտ դնել երկու արծաթյա շատ մեծ սեղաններ, որոնք լցված լինեին թագավորական հացով: Մի սարկավագ կանգնում էր պալատական սեղանի առջև, և ինչ որ սեղան էր բերվում, բոլոր խորտիկներից վերցնում դնում էր սեղանի վրա: Իսկ երբ թագավորական ընթրիքը վերջանում էր, այդ ժամանակ սարկավագը ամեն ինչ առնում ու բաժանում էր աղքատներին: Երբ ամեն կիրակի պատրաստվում էին աստվածային պատարագ կատարելու ու բազմաթիվ ժողովրդի առջև կարդում էին կենարար ավետարանի խոսքերը, իրավունք շունեին դատարկաձեռն լինել, և ինքը՝ թագավորն էլ դատարկաձեռն չէր գնում ավետարանին ողջունելու: Եվ իսկապես նա միշտ կաշկանդված էր Քրիստոսի երկյուղով ու ջերմեռանդ սիրով միշտ պաս էր պահում ու աղոթք կատարում թագուհու և ամբողջ արքունիքի հետ. անձանձրույթ կերպով տոնում էր սրբերի հիշատակը՝ հորդորելով բոլորին դեպի Քրիստոսի հավատքը. Ուրախանալով միշտ լցվում էր Քրիստոսի հանդերձյալ հույսով, հավիտյան մնալուն անանց բարութամբ:

ԱՂՎԱՆՔԻ ԿՈՓՈՂԻԿՈՍ ԵՐԱՆԵԼԻ ԳՐԻԳՈՐԻՍԻ ՄԱՍՈՒՆՔՆԵՐԻ
ՀԱՅՏՆՆՈՐԵՐՈՒՄԸ, ՈՐ ՆԱՀԱՏԱԿՎԵՑ ՄԱՍ ՔՈՒԹՆԵՐԻ ԵՐԿՐՈՒՄ՝
ՄԱՍՔՈՒԹՆԵՐԻ ՍԱՆՆՍԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԶԵՌՔՈՎ

Աղվանքի թագավոր բարեպաշտ Վաչագանը մի շափազանց մեծ տենչ ունի, այն է՝ գտնել սուրբ մանուկ Գրիգորիսի մասունքները. նա հին մատենագիրների պատմութիւնից տեղեկացել էր, որ սուրբ Գրիգորիսը նահատակվեց Վատնյան դաշտում, մեծ ծովի եզերքին: Նրա աշակերտներից ոմանք նրա մարմինը վերցրին, բերին Ամարաս գյուղը ու թաղեցին եկեղեցու մոտ, որ հիմնարկել էր Մեծ Գրիգորը: Այդտեղ ոչ մի նշան չէին դրել՝ վախենալով, որ գուցե երանելու մասունքները ուրիշ տեղ կփոխադրեն, կամ ավազակների հետապնդման պատճառով, կամ թե շատ տարիներ անցնելու հետեւանքով մոռացման կարվեր սրբի մասունքների տեղը: Թագավորը խորհրդակցում է իր պալատական քահանաների հետ, որպեսզի հնարներ մտածի, որոնցով կարողանա գտնել իր համար խիստ բարի՝ ցանկալին: Կանչում է այդ գյուղի վանական քահանային և հարցնում է, թե որևէ նշան կա՞ եկեղեցու մոտ մեկնումեկի գերեզմանի վրա, թե ոչ: Իսկ նա պատասխանում է. «Այժմ եկեղեցու շուրջը շատ գերեզմաններ կան. որովհետև ավազակների արշավանքների պատճառով ու եկեղեցու կառուցվածքի խիստ մեծ լինելու հետևանքով ոչ ոք չկարողացավ շինել այնպիսին, որ Մեծ Գրիգորը հիմնադրել էր»: Թագավորը ասում է. «Հրամայում եմ այդ տեղի հողը քանդել հեռացնելք. և իր մտքում ասում է. «Գուցե գերեզմանների շատութիւնը հետևանքով չկարողանանք կանգ առնել երանելու ամենասուրբ գերեզմանի վրա. դրա համար պետք է ապավինենք պասի ու աղոթքների և բազմաթիվ աղաչանքներով խնդրենք ամենաողորմ աստծուն՝ հիշելով տիրոջ խոսքը, որ ասում է, թե բարի խնդրվածք անմիջապէս կարելի է ստանալ առատատուր աստծուց»:

ՎԱԶՍԳԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՆԱՄԱԿԸ ԲՈՂՈՐ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐԻՆ ՈՒ
ՔԱՀԱՆԱՆԵՐԻՆ, ՈՐՊԵՍՋԻ ՄՐԱՆՔ ԱՂՔՔՆԵՐԻ ՈՒ ՊԱՂԱՏԱՆ ՔՆԵՐԻ
ՄԻՋՈՑՈՎ ԻՐԵՆ ԵՆՈՐԸՆԵՆ ՊԱՀՎԱՍ ԳԱՆԶԸ

Այդ ժամանակ թագավորը հրամայում է հետևյալ օրինակով հրովարտակներ ուղարկել իր տերութիւն ամբողջ երկրում ապրող եպիսկոպոսներին, քահանաներին, սարկավանքներին, անապատականներին ու եկեղեցու բոլոր միաբաններին: «Ողջ՛ւնչ. ամենքդ անհապաղ հիշեցե՛ք, որ պետք է պաշտամունք կատարեք, պաս պահեք և աղաչեք մարդասեր աստծուն՝ շնորհելու մեզ երանելի Գրիգորիսի մասունքները. ողջ եղեք»: Դրանից հետո բոլոր եպիսկոպոսները յուրաքանչյուրն իր իշխանութիւն տակ գտնվող քահանաներին, սարկավանքներին ու եկեղեցու ամբողջ միաբանութիւնը առած՝ տիրոջ խաչի նշանով, միասին ու խիստ շտապ կարգով հավաքվեցին թագավորի սեփական Դյուտական⁹⁸ անվանված գյուղը: Եվ ով որ անհոգ գտնվելով ուշանում էր, հրամայում էր խստորեն պատժել: Այնտեղ երեք օր փառավոր կերպով տոնեցին սրբերի հիշատակը, ուր ինքն իսկ թագավորն ըստ իր սովորութիւնը ոտքի վրա մնաց ու հարգեց այնտեղ հավաքված եկեղեցական ամբողջ միաբանութիւնը: Նա գտավ Գրիգորի, շափազանց հոչակված Հռիփսիմեի ու Գայանեի ամենասուրբ մասունքները, որ գտնվում էին Արցախ⁹⁹ գավառի Դարահոջ գյուղում, և որ հայոց Հոհան կաթողիկոսից ստացել բերել էր Մատթե անվանված քահանան: Մասունքները կնքված էին կաթողիկոսի կնիքով. թագավորը քահանաներ է ուղարկում Դարահոջ ու այնտեղից բերել է տալիս և վերցնում իր մոտ: Եվ երբ Մեծ Գրիգորը իր մարտակից նահատակներ Հռիփսիմեի ու Գայանեի հետ գալիս էր Դյուտականի մեծ ժողովը, թագավորը թագուհու և բոլոր մեծամեծ իշխանների հետ միասին գյուղից մեծ հեռավորութիւն վրա ընդառաջ գնացին: Ընդառաջ գնացին նաև բոլոր եպիսկոպոսները՝ յուրաքանչյուրն իր իշխանութիւնը և կրօնավորներով, որոնք կացմել էին բազմաթիվ

գասեր ու խմբեր. իսկ յուրաքանչյուր խումբ ունեն իր խաչ-վառը, որ ավետարանին հավասար մեծ հարգանքով պաշտ-վում էր. բազմաթիվ խաչերը ու գուլնազուլն խաչվառները փողովողում էին, յուրաքանչյուր դասից խնկարկման ծուխը ուժգին բուլը էր արձակում, հոգևոր երգերի սաղմոսանվագ ձայնը անուշ հնչում էր անսպառ, որ օրհնաբանում էր մեծա-գույն պարզևատու աստծուն:

Սվ այսպես թագավորը մեծ բերկրանքով ողջունեց սրբե-րին ու բաղմությանը. ինքը մեծ զգուշությամբ սպասավո-րում էր այն քահանային, որ վերցրած տանում էր սրբերի մասունքները: Բերելով սրբերի հանգստարանը՝ դնում է երա-նելի Զաքարիայի և Պանդալիոնի մոտ: Այնուհետև բարեսեր արքան վստահ լինելով իր հաստատուն հավատով որոնելու, առաքինի ժողովրդի բարի հայցման վրա, ասաց. «Հաստատ գիտեմ, որ Մեծ Գրիգորի միջոցով աստված ինձ կտա սուրբ Գրիգորիսի ամենասուրբ մասունքները»: Այնուհետև թագա-վորը վերցնում է ամենասուրբ ժողովի բազմությունը և հրա-ման է տալիս բոլոր եպիսկոպոսներին, որպեսզի սրանք քա-հանաներով, սարկավազներով, անապատականներով, եկեղե-ցու ամբողջ միաբանությամբ, յուրաքանչյուրն իր կրոնա-վորներով, ավետարանով, խաչով, ամեն մեկն իր դասի բազ-մությամբ ու ժխացող խունկերի բուրվառների շատությամբ իրեն հետևել: Իսկ ինքը պալատական քահանայով ու բազմա-թիվ պաշտոնյաներով (զնաց), թեպետ (թագավորը) կամեցավ այնտեղ թողնել թագուհուն, որովհետև եղանակը զարնանա-յն էր, և առատ անձրևներ էին տեղում, բայց նա չհամաձայն-վեց, այլ մեծ ցանկությամբ տենչում էր, և ինքը նույնպես զնաց սրբերին որոնելու: Քրիստոսի հինգ ամենասուրբ նա-հատակներին՝ Մեծ Գրիգորիսին, երանելի Զաքարիային, ամենասուրբ Պանդալիոնին և շատ հաշակված, պատերազմում հաղթած Հռիփսիմին ու Գայանեին վերցրին բարեխոսելու ամենքի մեծ աստծուն, որպեսզի նրանց միջոցով շնորհվի իր փափագելին: Թագավորական զանազան հանդերձներով պատեցին սրբերի մասունքները, շատ խունկերով ու զանազան անուշաբույր ծաղիկներով դրեց սրբերի կառքի վրա, որը շիկակարմիր մորթով էր պատած և սպիտակ կերպասով պաս-

տաված. թանկագին քարերով քանդակված ոսկի խաչ էր խփված կառքի վրա, որին լծված էին սպիտակ ձիեր՝ պոչերը կարմիր ներկով գեղեցկացրած. թագավորական ձիերի զլուխ-ներն ու պոչերը պսակներով շքեղացրել էին, իսկ պալատական պաշտոնյաների բազմությունը խաչերը ձեռքներին ընթանում էր կառքի առջևից ու ետևից անվերջ քաղցրաբարբառ պատա-րազներով, գիշեր ու ցերեկ անդադար օրհնաբանում էին աստ-ծուն, իսկ ինքը՝ թագավորը, ընթանում էր կառքի մոտով և երգակցում էր սաղմոսների օրհնաբանությանը: Եպիսկոպոս-ների դասը յուրաքանչյուրը ընթանում էր իր մեծախումբ ժողովրդով՝ սրբերի կառքի շորս կողմից սաղմոսելով և օրհնա-բանելով միածին աստծուն ու խնդրելով բոլորի ցանկալին, այդինքն՝ Գրիգորիսի սուրբ նշխարները: Վաչագան թագա-վորը հրամայում է, որ բոլորն էլ եպիսկոպոսների հետ մինչև երեկո ոչ մի բան չճաշակեն, իսկ երեկոյան միայն քիչ հացով սնվեն: Թագավորն ինքն էլ նույնպես էր անցկացնում մինչև սրբերի մասունքների հայտնաբերումը: Իսկ պալատական քահանաները խիստ ջերմեանդ կերպով պաս էին պահում ու խնդրք անում բարերար աստծուց. ումանք նույնիսկ ոչինչ չճաշակեցին մինչև սրբերի մասունքների հայտնաբերումը: Ամբողջ ժողովուրդը գիշեր-ցերեկ անդադար աղոթում և ուժգին ձայնով խնդրում էր բոլորի ցանկալի Գրիգորիսին: Այս բարեպաշտ Վաչագան թագավորը խորհրդակցեց ու երանելի Գրիգորիսի մասունքները որոնելու ժամանակը հասած համարեց:

Այդ օրերին թագավորը Գարահոջի¹⁰⁰ Մատթե քահանա-յին բազմաթիվ կրոնավորների հետ ուղարկեց Սուհառ¹⁰¹ հանուն այնտեղ հայտնաբերված սրբերի՝ պաշտամունք կա-տարելու և պատարագ մատուցելու: Սվ մինչդեռ առավոտյան հոտնկալյաց արարողությունն էին կատարում, Մատթե քա-հանայի վրա նիրհ է գալիս. նա մի ուժգին ձայն է լսում, որ ասում էր. «Սուրբ Գրիգորիսին եք որոնում. եկեղեցու արևել-յան կողմն է»: Իսկապես աշպես էլ եղավ: Գերեզմանի տեղը բերելիս՝ սխալմամբ բրեցին հյուսիսային կողմը. երբ շատան, մեծ տխրություն պատեց բոլորին: Այս երբ աստծու ողոր-

մածուցթյամբ բրեցին արևելյան կողմը, ըստ եկած ձայնի հընչ՝ ման՝ դտան երանելու ամենասուրբ մասունքները:

Իսկ երբ թագավորը Դյուտականից ժողովրդի բազմությամբ, եպիսկոպոսներով, քահանաներով ու ամբողջ կրոնավորների խմբերով մեկնում էր, ինչպես որ ասել էր, առ մարդասեր աստված պաս, աղոթք ու մաղթանք էին կատարում բոլոր հավաքվածները: Երբ հասան Արածան¹⁰² կողմած գյուղը, Հովել անունով պալատական մի սարկավազ արևածագից առաջ երազում տեսավ, որպես թե ինքը բահը դրել է ուսին ու որոնում է երանելի Գրիգորիսի մասունքները: Հենց ինքը՝ Գրիգորն էլ երևաց սպիտակ հագուստներով՝ աբեղայի կերպարանք առած. նա հարցնում է սարկավագին, թե ի՞նչ ես որոնում, իսկ նա պատասխանում է, թե՛ «թագավորը, բոլոր կրոնավորներն ու Աղվանքի ամբողջ զորքը որոնում ենք Գրիգորիսին և չենք կարողանում գտնել: Իսկ երանելին բռնում է սարկավագի ձեռքից ու խոնարհեցնում է այն տեղի վրա, որտեղ գտնվում էին սրբի մասունքները, ասելով՝ «Եթե Գրիգորիսին եք որոնում, նա այստեղ է»: Եվ հրամայում է այդ տեղը փորել: Գերեզմանին մոտիկ մի թուփ կար, որի վրա խաչ էր տնկված: Երանելին բարձրանում է թմբի վրա ու կանգնում է խաչի մոտ: Իսկ նախան անունով մի քահանա՝ նույն սարկավագի կղբայլը, Գեղեոն անունով մի այլ քահանա փորում են այն տեղը: Հովելը ծունկ իջած առջևում մախաղ էր բռնել: Գտնելով սրբի մասունքները՝ ուրախ-ուրախ զնում էին, երբ նա ձայն տալով նորից ասաց. «Կողերս և զիստերս այստեղ են, վերցրե՛ք ձեզ հետ». և մենք գտանք այն, ինչ որ նա ասաց: Եվ զարթնելով երազը պատմեց թագավորին: Չնայած որ սարկավագը բնավ չէր զնացել Ամարաս, այնուամենայնիվ ասաց՝ «Այն տեղը, որ ցույց տվեց, ճանաչում եմ»:

Արքան չափազանց ուրախացավ. իր պալատական քահանա Մանասին և միևնույն սարկավագին նախքան իր գնալը ուղարկեց Ամարաս: Սարկավագը գնաց ու ցույց տվեց նույն տեղը. հենց այդտեղ էլ գտան սրբի մասունքները: Արածանքից մեկնեցին թագավորը, բազմաքանակ ժողովուրդը, եպիսկոպոսները, քահանաները, կրոնավորներն ու պաշտոնյաները՝ իրենց հետ վերցնելով սուրբ Զաքարիային, երանելի Պանդալիոնին,

չափազանց արժանավոր Գրիգորին, առավել հուշակված մարտիկ Հռիփսիմին, Գայանեի հետ միասին: Հասնելով Քարվեհ¹⁰³ փոքրիկ գյուղը՝ կատարեցին գիշերային ժամերգություն: Կրկին նույն Հովել սարկավագին երազում ցույց է տալիս նույն տեղում չորս տարեց աբեղաների, միևնույն Գրիգորիսին, որ նրանցից ավելի երիտասարդ էր. դրանք ահազդու դեմքերով խմբով շրջապատել էին այն տեղի սահմանները, որ հրամայեց փորել: Սարկավագը սարսափից բերանքսիվայր է ընկնում և երբ նորից վեր կենալով կամենում է ինչ-որ բան հարցնել, նրանք աներևութանում են նրա մոտից:

Եվ երբ նույն օրը գիշերային ժամերգությունն սկսվում է, բարեպաշտ թագավորը առանց դադարելու աստծուց խնդրում է սուրբ Գրիգորի հայտնաբերումը և իրեն խաչակնքելով բաղմաթիվ աղաչանքներով, սրտի խորքից հայցում է առատասուրբ աստծուց:

Երանելի Վաչագանի տեսիլքը

Մինչդեռ նստած գիշերային պաշտամունքն էր կատարում, մի վայրկենական նինջ է պատում թագավորին. մի ձայն հնչելով ասում է. «Այն, ինչ դու աղաչանքներով խնդրում ես, այնտեղ հայտնվեց»: Եվ երազում իմացավ, ինչպես ինքը պատմեց, ու ասաց, թե ինքն Ամարաս է գնում, և որ այնտեղ, ասում է, ինչ-որ մի մարդու, հայտնված պետք է լինի: Անմիջապես, շուտափույթ կերպով իրենից առաջ իր պալատական քահանա Մանասին Ամարաս է ուղարկում և ասում է. «Իմ երազը ոչ ոքի մի՛ պատմիր»: Եվ հետո թագավորը հարցնում է, թե արդյոք որե՛է մեկին չի՞ հայտնել: Իսկ Հովել քահանան, որ մի անապատական էր և արքայի մոտ էր լինում, պատմում է նրան՝ «Ես միևնույն տեղում, որտեղ Հովել սարկավագին հրամայվեց փորել, տեսել եմ, թե ինչպես ակունքից դուրս է գալիս մի խիստ սակավաջուր աղբյուր, բայց առաջ ընթանալով չափազանց հորդանում է: Եվ ես զարմացա, թե առաջ այստեղ աղբյուր չկար, այժմ այս հորդ ջուրը որտեղից է բխում»: Երբ Քարվեհից մեկնում են, կանայք Ամարաս գյուղաքաղաքից ընդառաջ են դուրս գալիս նրանց:

ինչպես ասվեց, եղանակը գարնանային էր, ուստի հորդա-
 առտ անձրևները անդադրում հոսանքով հեղեղում էին գետինը
 և բազմաթիվ ձիերը սմբակներով վարել էին ճանապարհը:
 Իսկ թագավորն ասում է. «Զպետք է դանդաղել»: Խիստ տե-
 դանքի պատճառով իջնում էր երիվարից, շրջում էր եպիսկո-
 պոսների ու քահանաների առանձին դասերի մեջ, կարգա-
 վորում նրանց, որպեսզի հարմար ընթանան, մեղմ հորդա-
 բուխ ձայնով, սաղմոսանվագ երգերով փառաբանեն կենարար
 երրորդութունը: Իսկ ինքը անցնելով մեծ զզուշությամբ
 սպասավորում էր Քրիստոսի երանելի նահատակների կառքին:
 Այլևայլ լեզվով կատարվող պաշտամունքի ձայներից երկիրը
 արձագանք էր տալիս. տիրոջ բազմաթիվ խաչածե դրոշակ-
 ները, գունդգուն գրոշակներ պարզած երանգներով առատ
 պատկերների փողփողումը, ոսկու, արծաթի և թանկագին
 քարերի փայլատակումը, որոնցով ձուլված ու ընդիլուզված
 էին բազմաթիվ խաչերը, իբրև լուսավոր ամպ ծածկում էին
 հողը:

Իսկ սպիտակագեեստ զարդարանքով, սպիտակ ձիով, ոսկի
 ականակապ խաչը վրան ամրացրած, շափազանց թանկագին
 գրոշարձակ խաչապսակը իբրև ամենապայծառ գունդով աստղ
 փայլում էր սրբերի կառքի վրա, որ անասելի շքեղացած փառ-
 քով ընթանում էր Քրիստոսի բանակի մեջ: Երբ սուրբ աստվա-
 ծասեր թափորը գլուզ էր մտնում, մի փոքրիկ գետակ էր անց-
 նում գլուղի միջով, որի կամուրջը արքունական պողոտայի
 վրա էր կառուցված, իսկ արքան սրբերին տածվող մեծ սիրուց
 չի համաձայնվում սրբերի կառքը որևէ մեկի հսկողության
 թողնել, այլ ինքը՝ թագավորական զգեստները հագին, մտնում
 է և անցնում է գետով: Գնալով նշանակված տեղը՝ երկար
 ծնրադուրթյամբ եպիսկոպոսներով և ժողովրդի բազմության
 հետ միասին թագավորը մաղթանք է կատարում: Եվ թագա-
 վորական վրանը խփելով այդ տեղի վրա՝ հրամայում է հսկել
 մինչև առավոտ: Բայց այն ժամանակ Ամարասում եպիսկո-
 պոս չկար, թագավորը հարցնում է գլուղի վաներեցին և այլ
 ծեբերի՝ «Դուք արդյոք որևէ նշան չե՞ք նկատել այդ տեղում»:
 Նրանք պատմեցին ինչ որ Հոր ճգնավորից լսել էին:

ԱՐՅԱԿԻ ՊԱՋԿԱՆՔ¹⁰⁴ ԵԱՏ ՄԵՍ ԳԱՎԱՌԸ ԵՐԱՆԵԼԻ ԸՈՐ
 ՏԳՆԱՎՈՐԻ ԿՈՂՄԵՑ ՔՐԻՍՏՈՆՅԱ ԳԱՐՁՆԵԼԸ

Վաներեցը պատմում է, ասելով. «Վեկերտի Հոր անունով
 մի քահանա, որը ճգնավոր էր և շափազանց առաքինի կյանքով
 ապրեց աշխարհի վրա, ուներ առաքելական շնորհներ, որով-
 հետև Արցախի Պարսականք կոչված մի մեծ գավառը մոլորու-
 թյունից ետ կանգնեցրեց և դարձրեց աստվածաճանաչ, երրոր-
 դության անճառելի խորհրդին խորհրդակից և պաշտող: Սա գա-
 լով բազմաթիվ անգամ կատարեց սուրբ Գրիգորիսի հիշատակը
 և երկու-երեք անգամ բազմության առջև ասաց, թե մի հա-
 վատացյալ թագավոր է հանդես գալու Աղվանքում, որոնելու
 է տեղն ու Գրիգորիսի սուրբ մասունքները: Դարձյալ մի այլ
 անապատական մեզ հյուր եկավ, իսկ մենք ընդառաջ ելնելով
 ընդունեցինք նրան միաբանակիցների սովորության համապա-
 տասխան: Լվանալով ոտքերը և մի քիչ ճաշակելով՝ ելավ այդ
 տեղում քուն մտավ: Ապա շտապ վեր կացավ, տեղնուտեղը
 խաչ պատրաստեց և կանգնեցրեց տեղում. մեզ պատվեք
 տվեց, ասելով. «Ոչ ոք այս խաչը այդ տեղից թող չհանի,
 ընդհակառակն, մի ավելի մեծ խաչ խփել տվեք այդ տեղում.
 և պետք է առավոտյան ու երեկոյան աղոթքներ առնել, խունկ
 ծխել, որովհետև այս տեղում մեծ հրաշքներ եմ տեսնում»:

Մի այլ արեղա հյուր եկավ, ու մենք կարգադրեցինք ճաշ
 տալ նրան. մինչդեռ նա հաց էր ուտում, իսկ մի մանուկ գինի
 էր մատուցում բաժակով, գլուղում աղմուկ-աղաղակ բարձրա-
 ցավ: Մենք բոլորս նրան մենակ թողեցինք ու գնացինք դեպի
 աղմուկը: Մեր գնալուց հետո հյուրը վեր է կենում, բաժակն
 առնում ու գնում է: Բաժակը տանում վաճառում է, արժեքն
 էլ առած դպրոց է մտնում ու վարձով սովորում: Այս բաժակա-
 գողը երազում տեսնում է, որ սպիտակ հագուստով, խիստ
 ահավոր կերպարանքով մի եպիսկոպոս աթոռի վրա նստած է
 այն խաչի մոտ, որը կանգնեցրեց վերոհիշյալ անապատակա-
 նը, և իբրև (բաժակագողին) մերկ կապած՝ հրամայում է տան-
 չել սրբի գերեզմանի վրա: Եվ քնից վեր կենալով, մարմինը

ցուլց է տալիս բազմութեանը, որ սարսափելի տանջանքի հար-
վածներէից կապուտակել էր: Այսպէս օրըստօրե հրամայում
է տանջել, իսկ նա տանջանքներից ազատվելու համար ապաս-
տանում է սուրբ քաղաք Երուսաղեմում՝ փրկութիւն խնդրե-
լով այն տանջանքներից: Նա կրկին տեսնում է, որ նույն տե-
ղում միևնույն եպիսկոպոսը հրամայում է ավելի դաժան կեր-
պով ծեծել, ասելով՝ «Դու այլ միջոց չունես այդ տանջանք-
ներից ազատվելու, միայն մնում է գնաս խոստովանես այն
տեղում, որտեղից բաժակը գողացար: Արեղան վեր է կենում,
վերցնում է բաժակի գինը, հեռանում է Երուսաղեմից և գալիս
է Ամարաս: Մտնելով եկեղեցին՝ իր մոտ է կանչում վաներեցին
ու սկսում է լալով խոստովանել իրողութիւնը: Շատ աղա-
շանքներով տալիս է բաժակի արժեքը և տանում, ցուլց է տա-
լիս այն տեղը, ուր խաչն էր կանգնած, ասում է. «Այդտեղ
լուսավոր հազուստով ու ահալոր կերպարանքով եպիսկոպոսն
էր նստում»: Ապա ցուլց է տալիս գերեզմանի տեղը՝ ասելով,
թե՛ «Հրամայում էր այդտեղ ինձ ծեծել»: Եվ տանջանքներից
ազատվելով՝ խաղաղութեամբ հեռանում է: Ասում են, թե
գուղերում շատերը անզավակ լինելով՝ գալիս, ուխտ են անում
և այստեղից հող վերցնելով երեսնաներ են ունենում: Նույն-
պես և բոլոր ջերմախտավորները հող վերցնելով, անմիջապէս
բուժվում են: Եվ դեռ այս բոլոր հրաշագործութիւնները
պատմում էին արքայի առջև, և նա լսում էր:

Գ Լ Ո Ւ խ Ի Գ

ԱՅՍ ՏԵՍԱԿ ՄԻ ՏԵՍԻԼՔ ԷՆ ԵՐԵՎԱՆԻ ԲԱԳՎԱՐ
ՆԱԳԱՂԵՆԻ ԱՊՕՐԻՆԻ ՈՐԴԻ ԽՈՅԿՈՐԿԻՆ, ՈՐ ԿՈՐՄԱԿԱԼ ԷՐ.
ՆՇԱՆԱԿՎԱՄ, ԵՎ ՍԱ ՊԱՏՄՈՒՄ Է ԲԱԳՎԱՐՈՐԵ

Խոճկորիկ անունով այն մարդը, որին Յրիում հայտնվե-
ցին երանելի Զաքարիաօրը և սուրբ Պանդալիոնը, միջօրեին
քնած լինելով՝ երազում տեսնում է սպիտակ, զարդարուն,
մինչև կրունկները հասնող պարեզոտներով յոթ մարդ եկեղե-
ցում. Խոճկորիկը, խոսելով արեղանքի հետ, ասում է. «Օրհ-

նրված մարդիկ, քանի որ դուք այստեղ եք, ինչո՞ւ սուրբ Գրի-
գորիսի մասունքների տեղը ցուլց չեք տալիս, երբ ոմանք
ասում են, թե այստեղ է, ոմանք՝ թե այնտեղ է, իսկ մենք
չարչարանքի ու մտահոգութեան մեջ ենք»: Բոլորը պատասխա-
նում ու ասում են. «Որևէ հրաշք չտեսա՞ր». նա պատասխա-
նում է՝ ո՛չ: Ի՞նչ մեկը, առաջնորդելով Խոճկորիկին, ասում
է. «Ե՛կ իմ ետևից, և ես քեզ ցուլց կտամ նշանակված տեղը»:
Եվ տանում է այն տեղը, որ առաջ ցուլց էր տվել: «Սա տեսա, որ
հողը ճեղքված է, իսկ ճեղքի մեջ մի վառված ճրագ է երևում.
ճրագի բոցը երկու մասի բաժանվելով ձգվում էր դեպի վեր»:
Արեղային, որ այդ հրաշքը ցուլց տվեց, ասաց, թե՛ «գնա՞մ
արքային պատմեմ այդ հրաշքը, որ ինձ ցուլց տվիր»: Նա պա-
տասխանում է. «Գնա՛ և պատմի՛ր»: Այդ մարդը պալատ է
գալիս. նրան թվում է, թե թագավորը քնած է, և ինքը չի հա-
մարձակվում արթնացնել:

Վերադառնալով նույն մարդու մոտ՝ ասում է. «Թա-
գավորը քնած էր, և չհամարձակիցի արթնացնել»: Երբ այն
մարդը վերադառնում էր, հողը այնպէս ճեղքված մնում էր,
ճրագն էլ վառված էր, իսկ արեղան մոտիկ կանգնած էր նույն
տեղում: Արեղան մարդուն ասում է. «Երբ թագավորը արթնա-
նա, ինչ տեսար, կպատմես նրան»: Դրանից հետո կամեցավ
ոտքով ճեղքը ծածկել ու լույսն արգելել: Իսկ Խոճկորիկը բռնե-
լով արգելեց, թե՛ «Այդ մի՛ անիր, մինչև որ թագավորն էլ
տեսնի»: Բայց նա չհամաձայնվելով՝ ոտքով խփեց այդ տեղին,
անհայտացրեց ճեղքվածքը, ասելով. «Երբ թագավորը զարթ-
նի, այս տեսածդ հրաշքը պատմի՛ր նրան»: Երբ թագավորը
արթնացավ քնից, նա եկավ և այս ամենը թագավորին պատմեց:
Բոլոր միաբանների բազմութիւնը ժողովրդի ամբողջ բազմու-
թեան հետ ողջ գիշեր անզազար խնդրում-պաղատում էր
ամեն բարութիւններ տվող աստծուն: Իսկ հետևյալ օրը, երբ
առավոտյան ժամերգութիւնն էին կատարում, ամբողջ միա-
բանութիւնը եկավ հրաշք խաչի տեղը, արքայական վրանը
խփեցին այդ տեղի վրա, վրանի շուրջը հեռվից վարագույր
քաշեցին. վարագույրից դուրս, վարագույրի շուրջը դաս-դաս
խմբվեցին եպիսկոպոսները՝ ամեն մեկն իր աշակերտներով,
սարկավազապետները խաչ էին բռնել ձեռքները, քահանա-

ները գրկած ունեին ավետարաններ, իսկ սպասավորները բուրվառները բռնած տեսակ-տեսակ խուճկներ էին ծխում: Եվ անճառելի երրորդությունը միաձայն բարբառելիս, սազմոսելիս, փառաբանելիս զետիներ արձագանքում էր:

Առաքինասեր թագավորը, կիսով մերկացած, բահը վերցրել և եռանդով փորում էր հողը: Իսկ բարեսեր և շափազանց հավատացյալ թագուհին արքայական ղգեստի փեշը պարզած արագ-արագ կրում էր հողը: Այդ ժամանակ եպիսկոպոսները, քահանաները, նախարարները, նախարարների կանայք յուրաքանչյուրն իր ղգեստով մեծ եռանդով սկսեցին կրել փորվածքի հողը: Միայնամբ փորում էին կողքանց, իսկ երանելու նշխարները մնում էին արևելյան կողմում:

Այդ ժամանակ թագավորը և ամբողջ ժողովուրդը արտամության մեջ ընկան, և թագավորը հուսահատված մեծ մտահոգության մեջ նստեց. իսկ հետո արքան, քաջալերված ճշմարիտ հավատով, ասում է. «Բոլորին ապրեցնող աստծու խոսքը անսխալ է լինում, եթե նույնիսկ երկու-երեք հոգի հավաքվեն հանուն կենարարի, անմիջապես կգտնեն իրենց բարի որոնելիքը: Իսկ այսքան բազմությունը հավաքված է ամենքի աստծու ամենասուրբ անունով, ես հաստատ դիտեմ, որ մեզ չի մերժի ամոթով ու անուշադիր թողնելով: Այնուհետև հրամայում է բերել սուրբ Զաքարիային, ամենասուրբ Պանդալիոնին, մեծ ու շափազանց հուշակավոր Գրիգորիսին և Հոսիոսիսին Գայանեի հետ միասին ղնել փորվածքի առջև: Մի մարդ անմիջապես վերցնում է բահը, թողնում է նախորդ փորածը, սկսում է դրա արևելյան կողմը բրել և հանդիպում է երանելու ամենասուրբ զերեզմանին: Թագավորը և նրա հետ վրանում գտնված բոլոր մարդիկ շափազանց ուրախանում են:

Սրբի մասունքների հայտնաբերումը հայտարարվում է հավաքված բազմությանը, և ամբողջ բազմությունը դիմում է ղեպի սրբի մասունքները՝ կամենալով ոտնատակ անել վարագույրն ու վրանը, մինչև որ թագավորը դուրս է գալիս ու հաղիվ մի կերպ կանգնեցնում է վրա թափվողներին: Իսկ երբ զերեզմանը բացում են, և երևում են մասունքները, անսովոր մի անուշ հոտ է բուրում այնպես, որ բոլորը երկար

ժամանակ թմրության մեջ են ընկնում, և այդ բույրը չեզոքացնում է բազմաթիվ խնկարկությունների հոտը: Գրա վրա շափազանց հիանում է արքան ու նրա հետ այնտեղ գտնված բոլորը, որոնք միաբերան փառք էին տալիս այդպիսի վսեմ բարիքներ տվողին: Թագավորը նստում է զետին, սրբի զերեզմանի մոտ և հրամայում է արքունի թանկագին տեսակ-տեսակ սպասեղեն բերել. և կողովը ղնելով իր ծնկների վրա՝ մեծ երկյուղածությամբ սպասում է: Քահանաները, մասունքները հանելով, հավաքում են այն կողովի մեջ, որ թագավորը գրկել էր: Նաև գտնում են երկու ապակյա սրվակներ նույն մասունքների մոտ, մեկի մեջ գտնվում էր Զաքարիայի արյունից, իսկ մյուսի մեջ՝ սուրբ Պանդալիոնի մասունքներից: Բոլորը դուրս բերելով՝ ամբողջ բազմությունը մինչև իրիկուն ողջագուրվում էր: Թագավորը կնքում է արքայական մատանիով և հրամայում է ղգուշությամբ պահել մինչև ատավոտ: Գերեզմանում գտնում են նաև մի ապակյա անոթ, որով նույն Գրիգորիսը խմում էր. այս վերցնելով թագավորը դոհանում է ամենակալ աստծուց՝ իրեն բարիքներ տվողից:

Եվ առավոտյան հրամայում է իր իսկ վառը զետին փռել ու անուշ գինով ոսկե սափորներ բերել. հրամայում է մասունքները վանալ, արևին տալ զետինին փոված վառի վրա:

Հենց այդտեղ Մամարասի վանքից մի արեղաս մասունքներից գողացավ: Գրիգորիսը մեծախելուչ փառքով երազում հայտնվեց և մեկին երևալով հայտնեց արեղայի անունն ու գողանալը. թագավորը հարցրեց նրան, իսկ սա խոստովանելով՝ նրան ներկայացրեց թաքցրած մասը: Քարակիր մի մարդ զժողովում սկսեց հայհույել Քրիստոսի նահատակ Գրիգորիսին, ասելով. «Մեղ համար նեո գարձավ այդ Գրիգորիսը»: Իսկույն աստծուց պատուհասվեց. նա զետին ընկավ, ղեմքը ետ շրջվեց. այսպես շատ օրեր նա տանջվեց, մինչև որ եկավ, հող վերցրեց այն տեղից, ուր սրբի զերեզմանն էր: Երկար արտասվեց, ապա առողջացավ ու հանցանքներին թողություն գտավ: Այդ ժամանակ սարսափելի հաջ բռնեց աշխատողներին և հսկողներին, ուստի շուտափուլի կերպով ու երկյուղով գլուխ բերին սուրբ եկեղեցու կառուցումը:

Այստեղ թագավորը հրամայում է եպիսկոպոսներից յու-

բաքանչյուրին տալ մի մաս՝ բաշխելու իրենց թեմերի մեջ, և կարգադրում է մասունքների մեծ մասը թողնել Ամարասում, իսկ մնացածը մեծ զգուշությամբ ու տեսակ-տեսակ անոթներով ինքն է սպասավորում ու պահում թագավորական կնիքով կնքված: Հրամայում է գերեզմանի վրա մատուռ հիմնել, շտապ ավարտել ու անվանել սուրբ Գրիգորիսի մատուռ: Այնուհետև ոտքի վրա տքնուկթյամբ ինքն՝ արքան, անձամբ սպասավորելով բոլոր եպիսկոպոսների հետ միասին ցնծալից ուրախությամբ պատվում է ամբողջ համայնաժողովը քաղցր ձայնով սաղմոսների հորդարուխ երգերով իրև փառաբանութուն աստծուն: Բանակից դուրս է գալիս ու երրորդ գիշերը, երբ շորորդ ցերեկը լուսանում էր, սյաշտամունք կատարելիս, կատարում են տերունական ու կենդանարար վսեմ խորհուրդը:

Գրանից հետո ամբողջ բանակը նախկին կարգով և սրբերի դասերով մեկնում է: Նույն տեղում երախտավոր Վաչագան արքան հոգևոր ու գերերկրային այն գանձը վերցրեց, որ անանցավոր ու անպատմելի բարիքների պատճառ էր և որ իրենից առաջ եղած թագավորներից, իր իսկ նախնիներից ոչ մեկին այսպիսի մեծահրաշ պարգևներ չվիճակվեցին: Եվ Քրիստոսի համար հավաքված բանակը բաժինը վերցրեց. նա աստծու ողորմության այդ բարիքը անձառելի կերպով ստացավ քրիստոսազգեստ Վաչագան արքայի միջոցով, որի գովասանքը ավելի պակաս եղած չեմ համարում արևմուտքի վրա իշխող Կոստանդին կայսեր գովասանքից, կամ ոչ էլ Տրդատ Արշակունուց, որը փրկեց մեծ Հայաստանը և մեզ՝ արևելցիներին: Աստվածապաշտության լույսի դուռ դարձավ և բազմազան բարիքների օրինակ եղավ այն երջանիկը: Սա, մտնելով այս ասպարեզը, վերադառնում է այն տեղով, որով իր գալուստն էր պատրաստել: Նույն ձևով և էլ ավելի տեսանելի պայծառությամբ ճանապարհը հարթեց:

Տեղից շարժվում են հետիոտն մնացած թագավորը և ամբողջ բազմութունը՝ հանդարտ ու համբեթաց քայլերով. նրանք ընթանում էին խաղաղված ծովի նման: Ե՛վ քաղցրաձայն հնչմունքից, և՛ ճառագայթաբձակ լույսերի փողփողումից օդը ցնծում էր, և հրեշտակներն իսկ երգակից էին դարձել:

Թվում էր, թե երկիրը երկնքի էր վերածվել: Եվ հենց ինքը՝ թագավորը, անխոնջ շարշարանքով ինչպես գալիս, նույնպես էլ գնալիս գետը անցկացրեց և հրամայեց սրբերի կառքը կանգնեցնել:

Թագավորն ամբողջ բազմությամբ նստեց, իսկ եպիսկոպոսները, օրհնելով խառնիճաղանջ ամբողջը, հրամայեցին, որ յուրաքանչյուրն իր տեղը գնա: Թագավորը եպիսկոպոսների, քահանաների ու այլ նշանավոր մարդկանց խմբերը սրբերի հետ տարավ մինչև Քարվեճ օթևանը: Այստեղ արքան բոլորին իր գոհունակութունն է հայտնում, երկրպագութուն է մատուցում այն բանի համար, որ իր հրամանով եկել և գործակցել են որոնմանը. երկրպագութուն մատուցելով նա ասում է. «Նրանց բարեխոսությամբ և ձեր աղոթքներով ցանկալին ինձ ու ձեզ շնորհող Քրիստոսին միշտ թող փառք և գոհութուն լինի»: Նրանք միաբերան օրհնում են թագավորին թագուհու և ամբողջ պալատի հետ միասին ու ասում. «Ընչ բարիք որ դու աստծուց խնդրես, թող սուրբ Գրիգորիսի միջոցով տա քեզ, իսկ մեզ և քեզ շնորհի խաղաղասեր ապրել աշխարհում երկար օրեր ի փառավորութուն եկեղեցու՝ օրըստօրե էլ ավելի պայծառացնելով այն. իսկ քո վախճանը թող Քրիստոսին խոստովանելով կնքի կենարար Քրիստոսը և նրա երկնավոր հայրը»: Եվ թագավորը իր հետ վերցրեց Շուգի-հաղիշի ավազ եպիսկոպոսապետին ու գնաց: Երբ սրբերի կառքը որևէ գյուղի էր հանդիպում, թագավորը իջնում ու հետիոտն գնալով սպասավորում էր սրբերին, մինչև որ տանելով անցկացնում էր բնակավայրը: Նա չէր գոռոզանում թագավորներին հատուկ մեղիությամբ, այլ, իրև քրիստոնեական կրոնի կարգ ու կանոնին վարժ ու հմուտ, ժուժկալությամբ էր կենցաղավարում փափկակեցության մեջ և փութաշանությամբ հմտացած հպատակվում էր աստծու պատվիրաններին:

Այս դեպքերն այսպես ընթանում են, սուրբ Գրիգորիսի մեծ հռչակը տարածվում է ուտիացիների ամբողջ երկրում: Եվ ինչ գյուղ որ սրբերը մտնել էին կամենում, ընդառաջ էին դուրս գալիս ծերեր ու մանուկներ, տղամարդիկ ու կանայք. նույնիսկ հեռավոր գյուղերը գալիս էին խաչերով ու տեսակ-

տեսակ ծաղիկներով, անուշարույր խնկերով, անհամար բազմաթյամբ գալիս էին խնդալով ու շղաղարող փառատրոթյամբ օրհնաբանում էին միասնական սուրբ երրորդությունը: Այսպես եկան-հասան թագավորական Դյուտական գլուչը ու այնտեղ հանգստարան դրին սրբերին՝ նրանց հիշատակը փառահեղորեն տոնելով. թագավորը հրամայեց սրբերի մատունքները օծել թանկագին օծանելիքներով:

Թագավորը ինչիկ անունով մի փոքրիկ դուռտը ուներ, որին չափազանց սիրում էր նա և որի անունով կառուցել էր մի դաստակերտ: Սրան է տալիս սրբի մատունքների մի մասը և նույն դաստակերտում շքեղ կերպով ու պես-պես պատվենքով տոնվում է հիշատակը: Մի մաս էլ ինքն է վերցնում, որ միշտ իր հետ ման է տալիս բանակում: Մատունքներից մեացածը կնքում և մեծ զգուշությամբ պահել է տալիս մի մաքուր ու շքեղ սենյակում, մինչև որ մատուռի կառուցումը գլուխ գա, որ հանուն Պանդալիոնի շինվում էր Դյուտական գլուղում, և որպեսզի երաններուն այնտեղ փոխադրելով շատ մեծարի: Այստեղ է թողնում քահանաներ, սարկավազներ ու կրոնավորների մի մեծ խումբ, իսկ ինքը տարվա մեջ երկու անգամ երեքական օրով տոնում է սրբերի հիշատակը. և միշտ անձանձրույթ կերպով պաս էր պահում, աղոթում ու ողորմություն տալիս աղքատներին: Իսկ նրանց, որոնց հրամայել էր տալ մատունքներից, պատվիրեց, որ շքեղ կերպով տոնեն սրբերի հիշատակը: Մուլացողներին հիշեցնում էր աստվածային ահավոր դատաստանը, իսկ շերմեռանդներին՝ նույնի բարեբարությունների անպատմելի պարզաները: Այսպես է փառավորում աստված իր սրբերին:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ի Գ

ԱԶՂԱՆՔԻ ԱՐՔԱ ՎԱԶԱԳԱՆԻ ՀԱՐՑՈՒՄԸ ԳԻՏԵԱԿԱՆ ՄԱՏԹԵ ՔԱՀԱՆԱՑԻՆ

Արքան հարցնում է. «Մարմնից դուրս եկած հոգիները զգա՞տն են, թե անզգա, կամ մենք՝ ապրողներս, ինչպե՞ս կարող ենք մեռածներին օգնել»:

Պատասխան. «Աստծուն պահերով, աղոթքներով, պատարագներով, աղաչելով կամ որևէ բարի հիշատակ թողնելով, որ կատարվում է նրանց անունով: Ինչպես որ Դավիթը, հագնելով Սավուդի¹⁰⁵ սպառազինությունը, սկսեց կաղալ և գայթեկ, իսկ երբ մերկանալով դեն նետեց ծանր գնեքերը և թեթևացած իր նախկին վիճակն ստացավ, այնպես էլ հոգիները: Քանի դեռ հագած են մարմնի սպառազինությունը, ծանրացած են. իսկ երբ սա դեն են նետում, ինչպես ասվեց, սրատես, քաջիմաց և ավելի զգայուն են դառնում: Նրանց, որոնք ասում են, թե հոգին մարմնից դուրս գալով անզգա է դառնում, մենք հակադրվում ենք Աստվածաշնչից բերված վկայությամբ, որ ասում է. «Մովսեսը՝ իմ ծառան, վախճանվեց»*: Իսկ այժմ Մովսեսը չքնադազգեստ փառքով եկել է աստծու առջև՝ ոչ մարմին հագած, որին Պետրոսը բաղձալով՝ տիրոջից այնտեղի բնակութունն էր խնդրում: Իսկ եթե մարգարեի հոգին մարմնից դուրս գալով անզգա դառնար, ինչպես որ ասում են, ինչպե՞ս զգայուն կդառնար և այս տեսակ վայելուչ կերպարանքով կխոսեր աստվածօրդու հետ: Աստված ասում է. «Ես կենդանի մարդկանց աստված եմ և ոչ թե մեռելների. չէ՞ որ մեռած մարմինը անզգա է, իսկ անզգայացած հոգին հայտնի է, որ մեռած է: Եվ կրկին ասում է. «Վերակացու կլինեմ այդ քաղաքին (փրկելու այդ) ինձ ու իմ ծառա Դավիթի համար»*: Արդ՝ ապա՞, ասա՞, անզգայացած հոգու համար ի՞նչ մեծարանքներ կլինեին, որ նրա քաղաքին վերակացու լինեին: Բայց կենդանի հոգու համար մարգարեին շնորհ արեց վերակացու լինել քաղաքին՝ փրկելու նրանց թշնամու սրից: Իսկ Պողոս առաքյալն ասում է. «Ճավ եմ համարում մարմնից ազատվել ու Քրիստոսի հետ լինել»: Նույն բանն է ասում հորը նաև կենարար խոսքը. «Նրանք, որոնց դու ինձ տվեցիր, կամենում եմ, որ ինձ հետ լինեն և իմ փառքը տեսնեն»:

Արդ՝ համաձայն քո խոսքի, անզգա հոգիները ինչպե՞ս կարող են տիրոջ հետ լինել կամ անճառելի փառքը տեսնել. կամ մեռած մեծատան հոգին տանջանքից ինչպե՞ս կարող էր

* Յեսու Ա, 2:

** Գ թագ., ԺԹ, 34:

հեռավոր, սրտես աչքերով Աբրահամին ու Ղազարին տեսնել, կա՛մ գիտենալ, թե որտեղից էին: Որովհետև փրկչի ձայնը պարզորեն ցույց է տալիս ճշմարիտ այն առակով, թե երբ հոգին մարմնից դուրս է գալիս, ավելի քաջատես ու ավելի իմաստուն է լինում, քան մարմնի մեջ եղած ժամանակ: Ոչ միայն սրբերի և վայելչության արժանացածների հոգիներն են զգում և լցվում իմաստությամբ, այլև մեղավորների հոգիները: Ինչպես որ մեծատունը քաջատես եղավ, և շնայած որ մեծ վիճ կար մեջտեղում, այնուամենայնիվ կարողացավ ճանաչել Աբրահամին: Եվ մեզ սովորեցրեց ճշմարիտ հավատը, այսինքն՝ այն, որ աստված դժոխք իջավ նրանց փրկելու, որ ցույց տա, թե արդար և զգայուն ու ավելի իմաստուն են մարմնից ազատված հոգիները: Եվ նրանք, որոնք տոնում են սրբերի հիշատակը, պատարագներով մեծարում ու խնդրում են նրանց հոգիները, որոնցով և հայցում են առատատուր աստծու. ողորմությունը: Իսկապես կարող են քարեխոսել սրբերի հոգիները, իսկ աստված անմիջապես ընդունում է նրանց խնդիրքը և մեղքերին թողություն է շնորհում:

Գ լ ու խ Ի Ե

ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԵՐԱՆԵԼԻ ԱՔՐԱՀԱՄԻ՝
 ՆՆՋԵՑՅԱԼՆԵՐԻՆ ՎԵՐԱՔԵՐՈՂ ՆԱՄԱԿԸ ԱՂՎԱՆՔԻ ԱՐՔԱ
 Վ Ա Չ Ա Գ Ա Ն Ի Ն

Ուշադրություն դարձրու, ով սիրելի, եթե գիտենալը և անդիտությունը ննջեցյալների հոգիների վերաբերյալ ենք ասում, ապա նրանք բոլորովին էլ այնպես տխմար չեն, ինչպես մեռածները: Բայց աստված, որ պատարագները ընդունող և բաղձանքներ կատարող է, լսում է կենդանի մնացածների աղոթքներին, ընդունում է նրանց պատարագները և թեթևացնում է մեռյալների հոգիների բեռը՝ մեռյալների ակնկալությամբ: Այդ մեզ սովորեցնում է նաև Սուրբ գիրքը, ինչպես որ Եղիսեն ոչ թե մեռած մանկանը լսեց, այլ մոր աղա-

չանքները լսելով՝ կենդանացրեց մանկանը և հանձնեց մորը*։ Նաև մեր տերը՝ աստված, գլխավով այրուն, հարուժյուն ավեց նրա միակ որդուն. իսկ առաքյալները այրիների արտասուքներն ու ողբերը տեսնելով՝ հարուժյուն ավին Տարիթային և նրան հանձնեցին նրանց: Արդ՝ եթե հարազատների աղոթքները մեռածներին կարող են կենդանացնել, ապա աստվածային զորությունը առավել ևս: Եվ մենք պետք է հավատանք, որ ննջեցյալները մեղքերի թողություն կստանան հույսով, երբ մենք՝ կենդանի մնացածներս, նրանց մեղքերի համար աստծու ներողամտությունից թողություն խնդրենք:

Գ լ ու խ Ի Զ

ԱՂՎԱՆԻՑ ԱՐՔԱ ՎԱԶԱԳԱՆԻ ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
 ՀԱՍՏԱՏՎԱԾ ԱՂՎԵՆՈՒԾ ՏԵՂԻ ՌԻՆԵՑԱԾ ԺՈՂՈՎՈՒԾ

Աղվանից արքա Վաչագանի տարիներին աշխարհականների ու եպիսկոպոսների, քահանաների ու քորեպիսկոպոսների, ազնվականների ու ռամիկների միջև բազմաթիվ հակառակություններ էին լինում: Արքան կամեցավ մի բազմամարդ ժողով՝ գումարել Աղվենում¹⁰⁶, որ կայացավ մարերի ամսի տասներեքին:

Ես Վաչագան՝ Աղվանից արքաս, Շուկաղիշոն՝ Պարտավի արքեպիսկոպոսը, Մանասեն՝ Կապաղակի¹⁰⁷ եպիսկոպոսը, Հունանը՝ Հաշուի¹⁰⁸ եպիսկոպոսը, Անանիան ու Սահակը, և Ուտիքի Փոդ¹⁰⁹ եպիսկոպոսները, Հովսեփը՝ Կաղանկատուքի¹¹⁰ քահանան, Մատթեն՝ Պարտավի քահանան, Թոման՝ Թագավորի պալատական քահանան, Պողոսը՝ Գայեգուճի¹¹¹ քահանան, Շմավոնը՝ Ցրիի¹¹² քորեպիսկոպոսը, Մատթեն՝ Դարահոջի¹¹³ քահանան, Արիկազը՝ Բեթի¹¹⁴ քահանան, Ուրբաթայրը՝ Մանուչիի¹¹⁵ քահանան. Հովել, Պարպ, Միզե, Հակոբ քահանաները, ազնվական մարդիկ և Արցախի նահապետները, Կաղանկատուքի Բակուր նահապետը և այլ բազ-

* Գ թագ., Դ., 20—37:

մաթիւ մարդիկ, որոնք միաբան ինձ մոտ ներկայացան՝ ամառանոցային վայր Աղվենում: Որոշեցինք հետևյալը.

Ա. Այն քահանաները, որոնք գյուղերում են լինում, տարեկան երկու անգամ երկրպագում են եպիսկոպոսին և հոգևոր կարգ ու կանոն են սովորում նրանից՝ ըստ Աստվածաշնչի. և ինչպես կարգն է, տարվա մեջ եպիսկոպոսին ընծա պետք է տարվի:

Բ. Երբ քահանա և սարկավազ են ձեռնադրում, շորս դրամ քահանային, իսկ երկու դրամ սարկավազին պետք է տան:

Գ. Աղնվական կամ թաղավորական ցեղին պատկանող որևէ մեկը կենդանութեան ժամանակ իր ձեռքով հոգու բաժին պետք է տա. ասենք՝ ձի թամբով ու սանձով և կամ ինչ հարըստություն որ ունի, դրանից պետք է տա. Եթե կենդանութեան օրոք շտա, ապա նրա մահից հետո ընտանիքն է պարտավոր տալ:

Դ. Քահանային ժողովրդի կողմից տալու կարգը այսպես է լինելու. ունևորը պետք է տա շորս գրիվ¹¹⁶ ցորեն, վեց գրիվ գարի, տասնվեց փաս¹¹⁷ քաղցու. իսկ նա, որ հացասակավ է, դրա կեսը պետք է տա. ինչ վերաբերում է գինուն, թող տա այնքան, որչափ կարող է: Վար ու ցանք և այգի շունեցողից չպետք է առնեն. իսկ նա, որ իր հոգու համար սրանցից ավելին կտա, բարիք կանի: Ինչպես Պողոսն է ասում. «Նա, որ առատութեամբ է սերմանում, առատութեամբ էլ կհնձի»: Իսկ նա, ով ոչխար ունի, պետք է տանից մի ոչխար տա, երեք զգաթ բուրդ ու մի գլուխ պանիր. ով ձիեր ունի տանը, պետք է տա մի քուռակ, իսկ խոշոր եղջերավոր անասուն ունեցողը՝ մի հորթ:

Ե. Աշխարհականներից ոչ ոք՝ աղնվական, շինական կամ մեկ ուրիշը, տարվա ընթացքում պատարագը բաց չպետք է թողնի, այսինքն՝ մեռելների հիշատակը պետք է կատարի, ինչպես որ կարող է. իրենց վաստակից մեռելներին անմաս չպետք է թողնեն. մեռած մարդու համար մի ձի, եթե ձի կա, մի խոշոր եղջերավոր անասուն՝ արջառ, եթե կա. մեռելի տերը եկեղեցուն պետք է տա, դրանցից որ մեկը կամենա:

Զ. Եթե վանքերից կամ որևէ վանական վանքին վնաս է

հասցնում* (զողանում է) և վրան հաստատվում է, պետք է անարգեն ու տեղից հեռացնեն, իսկ զողացածը** գրավեն եկեղեցու համար:

Է. Եթե մի վանքի քահանաները շատ են, իսկ ժողովուրդը՝ քիչ, և մի այլ վանքի ժողովուրդն է շատ, բայց քահանաները քիչ են, շատ ժողովուրդ ունեցող վանքից ժողովրդի մի մասը վերցնում և հանձնում են այն վանքին, որի քահանաներն են շատ:

Ը. Եթե քրիստոնյա մարդը կուլում և արյուն է թափում. ներկայացնում են եպիսկոպոսին ու ըստ օրենքների պատժում:

Թ. Այն քահանան, որ հովվում է մեծ գյուղի վրա, մի այլ գյուղ ևս չպետք է պահի. իսկ եթե երկու գյուղեր միմյանց մոտ են, կարող է հովվել մի քահանա և առհասարակ քահանան սպասարկում է այնքան, որքան կարողանում է կառավարել:

Ճ. Ոչ մի տղամարդ երրորդ պորտի ազգակցուհի կին չպետք է առնի և եղբոր կնոջ հետ չպետք է ամուսնանա:

Շ. Ով առանց պատճառի կնոջը բաց է թողնում ու առանց պսակի կին է առնում, ով անօրեն ու մարդասպան է և կամ կախարհահարցութեամբ է զբաղվում, նրան կապելով պետք է թագավորի մոտ տանել ու շարաշար կերպով սպանել:

Չ. Նրանց, որոնք լացուկոժում են տան գլխավորին, գուսանների հետ պետք է կապել, տանել թագավորի դուռը և պատժել. իսկ հարազատները չպետք է համարձակվեն նրանց հետևից լաց լինել:

ՉԳ. Նրան, որ գեղ է ուտում, և նրան, որ քառասունքին միս է ուտում, կիրակի օրը աշխատում է ու եկեղեցի չի գնում, քահանան, ժողովրդի հետ միացած, պատժում է:

ՉԴ. Նա, որ շորեքշաբթի կամ ուրբաթ աղուհացից առաջ միս է ուտում, մի շաբաթ պաս պետք է պահի. իսկ եթե մեկը գա ու քահանայի մոտ այդ մասին վկայություն տա, թե պասը

* Գայթանք առնել, թարգմանեցինք վնաս հասցնել (զողանալ, թալանել): Գալսեթը թարգմանում է վատ վարք ունենալ:

** շիտտակո բառը թարգմանեցինք, ըստ Ն. Բյուզանդացու՝ մահուկ, տղա: Մենք ընդունեցինք Աճառյանի բացատրությունը (տե՛ս «Հայերեն նոր բառեր հին մատենագրութեան մեջ». էջ 9):

չի պահել, գյուղի տանուտերը նրանից պետք է մի եղ առնի ու տա քահանային:

ԺԵ. Եթե որևէ մի աշխարհական մարդ բամբասի քահանայի կամ սարկավագի և խոստովանի, թե իրոք այդպես է, եպիսկոպոսը կարգ է սահմանում նրա վրա, ու այդպիսին անապատում ապաշխարում է: Իսկ եթե ճիշտը չի խոստովանում, այլ ուրիշներն են հայտնում ճշտությամբ, և այդ պարզվում է, ինչպես որ կանոնների մեջ գրված է, պետք է պատժեն ու գյուղից հեռացնեն. իսկ եթե հանցանքը չի պարզվում, պետք է կարգադրեն, որ քահանային նվեր տա, և այդ երդում է լինում նրա համար:

ԺԶ. Եթե մի որևէ քահանայի ընկերներն ու աշակերտները մեղք են բարդում այդ քահանայի վրա, իսկ իրենք անմեղ են, քահանան պետք է կանգնի սուրբ սեղանի, իսկ ամբաստանողները՝ ժողովրդի առաջ, ապա պետք է բեմից իջեցնեն և գյուղից արտաքսեն: Իսկ եթե նրա ընկերները և աշակերտները վրեժով լցված են, և ժողովուրդը գիտեր, որ նրանք առաջ խոռով են եղել, քահանան պատարագ պետք է մատուցի, և ժողովուրդը անեծքով նրանց դուրս քշի: Իսկ եթե խոստովանում են, որ սուտ են ասել, պետք է ապաշխարանք դնեն դրանց վրա և վանքից չհանեն. բայց եթե դրանից հետո էլ հանցանք են գործում, պետք է դատվեն կանոններով:

ԺԷ. Դարձյալ՝ եթե եպիսկոպոսներն ու քահանաները թագավորի մոտ զանգատվեն ազնվականների դեմ, թե դրանք գյուղում երկու կամ երեք եկեղեցի վանք են դարձնում, և եթե թագավորի ներկայութեամբ ազնվական մարդիկ պայմանավորվեցին, և թագավորին, եպիսկոպոսին, ազնվականներին այդպես հաճելի թվաց, թե վանք դարձված եկեղեցիները կթողնեն նույն վիճակում, իսկ եկեղեցու պտղին ու տուրքը կտան մայր եկեղեցուն*:

* Քնազդերն է ճեթեղ դարարեալ եկեղեցին թողցին և զպտուղ և զհաս եկեղեցուն ի վսամ եկեղեցուն տացնա: Նորայր Բյուզանդացին կարծում է, թե վսամ նշանակում է եկեղեցի, իսկ Դովսեթը կարծում է, թե դա հատուկ անուն է: Վսամ գործածված է երեք անգամ և երեք տեղն էլ նշանակում է մայր, գլխավոր:

ԺԸ. Եթե ազնվականները տասանորդ են տալիս, պետք է մի մասը բուն գլխավոր եկեղեցուն տան, մյուս մասը՝ իրենց եկեղեցուն:

ԺԹ. Կիրակի օրը տերն ու ծառան պետք է գնան մայր եկեղեցի, աղոթքներ ու հիշատակ կատարեն եկեղեցում, իսկ կրոնավորը հոգեբաժինը եկեղեցուն պետք է տա:

Ի. Ազնվականները առանց եպիսկոպոսի իրավունք չունեն քահանային հեռացնել կամ նշանակել՝ չնայած որ իրենց դատակերտն է. եպիսկոպոսն էլ չպետք է առանց նրանց ազատի կամ նշանակի: Եթե ազնվականից կամ ժողովրդից քահանային վտանգ է սպառնում, քահանան էլ իրավունք չունի հեռանալու առանց եպիսկոպոսի թույլտվութեամբ:

ԻԱ. Եթե որևէ ազնվական ցանկանում է իր եկեղեցում սեղան կառուցել, կամ ինչ-որ մասունքներ բերել, կամ պատարագ անել, պետք է կատարի եպիսկոպոսի հրամանով, որքան էլ ինքը կարողութուն ունենա: Եթե կատարում է թույլտվութեամբ, կօրհնվի, իսկ եթե այդպես չի անում, թող եկեղեցուց հեռու մնա, այլապես ըստ իր կարողութեան տուգանք պետք է վճարի եպիսկոպոսին: Իսկ դրանից հետո ինչ-քան տուգանք տա այդ մարդը ըստ կանոնների, թող օրհնութեամբ կատարի:

ԻԲ. Այս պայմանները թագավորի ներկայութեամբ դրեցին եպիսկոպոսներ, քահանաներ, ազնվականներ: Թող մեր եպիսկոպոսների, քահանաների ու եկեղեցու կողմից օրհնվի թագավորը թագուհով, իր զավակով ու ամբողջ երկրով հանդերձ. թող օրհնվեն նաև այս ժողովին մասնակցողները: Այս հրամանը մատանիներով կնքեցին արքայի հրամանակատար Մուծիկը, պալատի վերակացու Միրհօրիկը և տոհմապետներ Մարութը, Տիրազը, Սպարակոսը, Ղաման, Բակուրը, Ռատանը, Արշեսը, Գարդմանա տեր քաջ Վարդանը, Խուրսը, Գերմանոսանը, Խոսկենը, Փիրոզը, Նահապետը, Աղվանքի բոլոր ազնվականները և գրութեան ավելի վավերական լինելու համար կնքվեց նաև Աղվանքի թագավոր Վաչագանի մատանիով:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆ ՍՈՒՐԲ ՄԵՍՐՈՊԻ ԵՎ ՆՐԱ
ԸՆԿԵՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այնպես եղավ, որ Աղվանքի կաթողիկոս Գրիգորիսի նահատակութիւնից հետո արևելյան կողմերի ժողովուրդները վերստին թաղվեցին գիցազար կոստանուլթյան մեջ. և հաճախակի ուխտադնայ լինելով ատրուշաններին՝ քրիստոնյաների դեմ հալածանքներ սկսեցին: Մեկը, որ առաջ վարդապետ էր եղել և որ սուրբ հոգու հովանավորութեամբ երեք ժողովուրդների՝ հայերի, աղվանների ու վրացիների համար տառեր էր ստեղծել, դրանից հետո գնաց սուրբ Երուսաղեմ՝ ուխտադրութեան: Այնտեղից աշակերտներով վերադարձավ՝ իր հետ արծաթյա մի խաչ ունենալով, որը տեղ-տեղ սկսուց էր պատրաստված, և որի մեջ Քրիստոսի խաչից մաս էր ձուլված: Անցնելով Հայաստանի միջով՝ ճանապարհով և հասնում է արևելքի սահմանները՝ Ուտի գավառը: Գալով այդտեղ՝ բնակվում են ճախճախուտ տեղերում, լոռաբույսեր աճած ճահիճներում՝ մոտիկ Գիս կոչված վայրին: Այդ ժամանակ նա նորոգելով վերականգնում է՝ եկեղեցու հավատը: Ավետարանի քարոզը տարածում է Ուտիքում, Աղվանքում, Լիփնիքում, Կասպքում և Ճորա կիրճում: Այլազգի այն ցեղերին, որոնց Ալեքսանդր Մակեդոնացին գերեվարելով բերել բնակեցրել էր Կովկասի մեծ լեռան շուրջը, այսինքն՝ գարդարներին, կամիճիկներին¹¹⁸, հեփթաղներին, նորից քրիստոնյա է դարձնում, աստվածապաշտութեան կարգ ու կանոն է ուսուցանում, որ շատ վաղուց սովորել ու մոռացել էին: Միաժամանակ քարոզիչ ու առաքյալ լինելով վայրենաբարո սարոստայաններին¹¹⁹, իրենց լեզվով դիր ու գրականութեան էր ծանոթացնում: Այնտեղից վերադառնալով ճահիճները՝ բնակութուն է հաստատում, բայց թաքնված է մնում նրանց շար իշխանների սպանալիքներից. չբռնվելով ու թաքուն ապրելով, այնտեղից օրըստօրե հաստատում է աստու եկեղեցիները:

Եվ հենց այնտեղ մոլորութեան ոգին զրգուում է գազանացած բռնակալների միտքը. նրանք, դայրուլթով ու կատաղութեամբ

լցված, ամեն շանք թափում են, որպեսզի նրանց սպանեն: Իսկ երանելի Մաշտոցը սուրբ հոգուց ներգործված շտապում է մի փոս փորել գործի անհրաժեշտութեան համար և աստվածային գանձը, այսինքն՝ տիրոջ խաչը, տապան է դնում ու ծածկում է գետնափոր կայանում:

Այնուհետև հավատարիմ ու կրոնակից աշակերտների հետ միաբերան աղոթքների ու մաղթանքների ապավինելով՝ միմյանց հետ համաձայնվում և երկու խմբի են բաժանվում: Մի խումբը մտածում է գնալ գավառները, իսկ մյուսը կտրումանցնում է շատ երկրներ ու քրիստոնեություն է քարոզում: Բայց մնացած խումբը կարճ ժամանակից հետո խաչի կայանի տեղում նահատակվում է: Գրանց նահատակութեան վայրում լուսեղեն հրաշքներ և դարմանալի սքանչելիքներ են երևում, որը անհավատները շատ անգամ տեսնելով, սովորեցին, թե այդ հրաշքը մեծ աստու գործն է. ուստի միաբան կերպով քրիստոնյա դարձան և բոլորը մկրտվեցին:

Իսկ նորահավատներից մեկը, որ բազմաթիվ անգամ հիշյալ հրաշքը տեսել էր խաչի գետնափոր կայանի վրա, մի քառակողմ հողե մատուռ է շինում, տապանը տախտակամածում է, նահատակների մասունքները ամփոփում է նույն տապանի մեջ և ամեն տարի ուխտի գնալով տոնում է նրանց հիշատակները: Այդ տեղում շատերը բժշկվում էին, որի պատճառով հավատացյալները նվաճվելով ամրապնդվում էին հավատի մեջ: Ամենից առաջ այնտեղ հիմք դնելով խաչի կայանի վրա աստու եկեղեցին շինեցին. այդ տեղը, որ Գիս էր կոչվում, հին եկեղեցի էին անվանում: Այլև՝ երկար ժամանակ անցնելուց հետո Վարազ-Փերոժ անունով Առանշահիկ տոհմից մի ազնվական իշխան կամեցավ նորոգել հին եկեղեցին, բայց չէր կարողանում գմբեթի աղյուսաշար գագաթը քանդել, որովհետև այնտեղ կայան էին գտել տիրոջ խաչն ու նահատակների մասունքները:

Գ լ ու խ Ի Ը

ԽՈՍ Ք ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ԱՎԱՆԳՈՒԹՅԱՄԲ

Մաշտոցից հետո կարճ ժամանակ անց նրա աշակերտները, որ գտնվում էին Աղվանքի գավառներում, սուրբ հոգու ներշնչմամբ հավաքվեցին մի վայրում խորհրդակցելու, որպեսզի շտապեն բարի գործեր կատարելու: «Մենք ի՞նչ կարող ենք անել,— ասում են,— որովհետև նա, որ մեր լուսավորութեան ազդակն էր, վախճանվեց: Եվ ահա նրանից որք մնացածներս եկեք, եղբայրներ, զնանք աստվածային Երուսաղեմ քաղաքը և այնտեղ նրանցից մեզ համար առաջնորդ խնդրենք, որովհետև արևելյան այս երկրի լուսավորությունը սուրբ Եղիշայի միջոցով Երուսաղեմից է սկիզբ առել»:

Ապա կազմ ու պատրաստ երեք խմբի բաժանվեցին և, գուրս գալով Աղվանքի կողմերից, Ասորեստանի սահմանների մոտով առաջ շարժվեցին. անընդհատ զնալով հասան Երուսաղեմ քաղաքը: Մտնելով աստվածաբանակ եկեղեցին՝ երկրպագեցին ամենքին ապրեցնող կենաց փայտին: Հանդիպեցին հոգի ուրախացնող աստվածազարդ հայրապետին, եկեղեցու կրոնավորներին խոնարհ համբույրով ողջունեցին և նրանցից ընդունվեցին: Հայրապետի ներկայութեամբ Մաշտոցի ջանքն ու շարժարանքները ամբողջովին պատմեցին. ասացին, թե ի՞նչ տեսակ հրաշքներ էր կատարում բարբարոսների մոտ՝ նրանց ուղղելու համար: Այս լսելով՝ նրանք մեծ ուրախութեամբ ընդունեցին նրանց, շատ մեծարանքներ ցույց տվին՝ խնամք տանելով: Երկար ժամանակ այնտեղ գործեցին. իրենց կողմը զբաղվեցին երեք աստվածասեր քահանաներ, որոնցից առաջինը Աթանասիոսն էր: Նրանց աղաչելով համաձայնեցրին իրենց հետ գալու՝ խոստանալով նրանց առաջնորդութեան պաշտոններ տալ իրենց երկրում: Նրանք կատարեցին երկրպագութեան արարողությունը, երանութեամբ լի համբույրով համբուրեցին սուրբ պատրիարքի ոտքերը: Պատրիարքի հրամանով այնտեղից ճանապարհվեցին ոսկյա ու արծաթ ապասներով, աստծու բոլոր սրբությունների մասունքներով:

մշտախինդ ցնծութեամբ բաժանվելով՝ քահանաների հետ միասին ուղևորվեցին-եկան: Գալով քառասունքի սուրբ պատին՝ զատիկ պասեքի յոթերորդ շաբաթում, հասան խորածորներով հարուստ, անտառախիտ ու անտառներով առատ Արցախ երկիրը՝ Մեծ Կվյանք¹²⁰ գավառը: Ծանապարհի կիրճերում խումբը երկու մասի բաժանվեց. առաջին մասը խմբով միասին նստեց այն տեղը, որը կոչում են Աստղաբլուր,¹²¹ այսինքն՝ հյուսիսային կողմում. իսկ երկրորդ մասը բանակեց Տրտու¹²² գետի այն կողմը, անտառապատ հովտի հարավային մասում՝ Չղախ անվանված տեղում: Որովհետև նրանք ուխտ էին արել և միմյանց խոսք տվել՝ ամենասուրբ զատիկը կատարել այն տեղում:

Գ լ ու խ Ի Թ

ԶՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆՆԵՐԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԱՄԲՈՂՋ ԱՂՎԱՆՔ, ՀԱՅԱՍՏԱՆ
ՈՒ ՎՐԱՍՏԱՆ. ԵՎ ՄԵՄՐՈՊԻ ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐԻ ՆԱ ՀԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Այդ ժամանակներում Ռոմսոսքյան¹²³ թագավորը իր զորքերն ու թորեկյան¹²³ բանակը միացրեց, հավաքեց նաև հոների բոլոր զորքերը և անցավ Կուր գետի այս կողմը՝ տարածվելով Ուտիք գավառում: Իր բանակը բերեց, բանակեցրեց նաղխաղ¹²⁴ քաղաքի մոտ: Այդտեղ երեք զորավարներ ընտրելով՝ նշանակեց մեծ բանակի հրամանատարներ ու նրանց հրամանատարութեան տակ խմբավորեց տասնմեկ զորքերի բազմությունը. և հրամայեց երեք մասի բաժանել, հարձակվել Աղվանքի, Հայաստանի ու Վրաստանի վրա: Իսկ զորքի երրորդ մասը, զատիկ սկզբին հասնելով Արցախ, հարձակվում է Մեծ Կվյանքի վրա: Այդ ավաղակային հարձակման լուրը լսելով՝ Չղախում բնակություն հաստատած Երուսաղեմից եկած խումբը մեծ սարսափով բռնվեց: Աճապարանքով միատեղ հավաքեցին բոլոր մասունքները, լցրին երկու արծաթյա սափորների մեջ ու թաղեցին հողում:

Եվ անմիջապես վրա հասավ այն գուժակինչ օրհասական իրարանցումը, տեղատարափ անձրևի նման տարածվեց անխուսափելի տարակուսանքը: Հարձակվողները ծովի ալիք-

ների նման նախ և առաջ հասան Աստղարուր վայրը: Բնակիչները, անտեղյակ լինելով կատարվող դեպքերին, անակնկալ մի ժամի բոլորը միասին ենթարկվեցին սրածուխյան: Ոսկյա ու արծաթյա սպասները ավարեցին, իսկ սրբութունները բլուրով մեկ ցար ու ցրիվ տվին: Գլխավոր քահանա երանելի Աթանասին տեղեկացրեց նահատակեցին, իսկ մնացած բնակչությանը գերեզման ու այնտեղ շրջապատման մեջ առան:

Բայց այդտեղ էր նաև Ուտի¹²⁵ գավառից, բուն տեղացի ազնվականներից Բագինք գյուղացի Քազուհի անունով մի կին, որը շատ հարուստ էր և հաճախ երուսաղեմացիների հետ էր լինում: Երբ հոների զորավարը գերվածների մեջ տեսնում է սրան, դիվագրդիս, ցանկասիրական կրթով լցված՝ տոփանք է տաժում գեղի նա, որովհետև նա անշափ գեղեցիկ էր: Հրամայում է, որ նրան մեծ զգուշութամբ պահեն. կամենում էր նրան կին առնել: Իրենք իրենց առօրյա արշավանքները վերջացրին, գավառի ամբողջ ավարն ու գերիներին համախումբ բախտակիցներին բերին, հավաքեցին մի տեղ: Նրանցից շատերին սպանեցին, իսկ մնացածներին գերեզմարելով բերեցին Աստղարուր:

Գերվածների մեջ բռնել էին Աթանասիոս նահատակի երկու քահանա ընկերներին: Քանի որ հոների մեծ զորավարը այն գիշեր իր զորքով այնտեղ էր բանակել, ուստի օրվա երեկոյան պահին Քոքեյան բանակի զորապետին հրամայում է երանելի Քազուհուն իր մոտ բերել, որպեսզի նրա հետ իր վավաշոտ կամքը կատարի: Իսկ նա, տիրոջ զենքի զորութամբ զտեսպնդված, անարզում է նրան, չի լսում, չի համաձայնվում, մինչև անգամ ծաղր ու ծանակի է ենթարկում լկտի բարբարոսին: Նա ասում է. «Աստված շանի, որ ես իմ պարկեշտութունն ու ողջախոհութունը հանձնեմ շնազգի ու խոզարարո հեթանոսներին, կամ մինչև մահ հասցնող տանջանքներից վախենամ և այս շնչին կյանքը փոխանակեմ այն կյանքի հետ, որ անանց է»: Եվ ձեռքերը առ աստված բարձրացրած՝ խոսում էր, ասելով. «Տերանց տեր և թագավորաց թագավոր, ինձ՝ քեզ հուսացողիս, ամոթով մի՛ թողնիր. անբիծ ու անմեղ պահիր ժամանակավոր այս փորձանքից: Ինչպես որ նորոգող լույս ավազանի մկրտութունը ինձ շնոր-

հեցիր՝ քեզ ճանաչելու համար, այնպես էլ արա այժմ, որպեսզի հավատով ու մարտություն մեղքերից զերծ մնամ: Քո ճշմարտության լույսը կաթեցրո՛ւ անզգա բարբարոսների քիրտը, որպեսզի սրանք էլ քեզ ճանաչեն, ո՛վ դու միայն ճշմարիտ աստված»:

Իսկ երբ անօրենների խումբը այս լսեց, գնացին, իրենց իշխանին հայտնեցին, որովհետև թարգման կար նրանց մեջ, որ լսում էր նրանց ամբողջ խոսակցությունը: Այն ժամանակ բռնավորը առյուծեց կատաղի ցատուձով. կրժոտող ու մոնչացող իր գաղանթության համապատասխան զայրագնեց և հրաման արձակեց, որ եթե չգա շուքով ու պատվով, անասելի տանջանքներով շարամահ անեն նրան: Սպասավորները գնացին ու պարտադրեցին, որ իշխանի կամքը կատարի, իսկ երբ չկարողացան համաձայնեցնել չհրապուրվող Քազուհուն, ձեռքերը կապեցին ետևը, մազերից քաշ տվին, անապատային սուր-սուր փշերով ծեծեցին նրա դեմքը, առհասարակ սրբի մարմինը քարշ տվին ու բզկտեցին և հետո սրով կտրեցին երանելու գլուխը: Այս մարտը սուրբ Հռիփսիմի կույսի մարտի նման եղավ, և աստվածահաղթ պսակներով Քրիստոսի պսակով պսակվեց այն մեծ Քազուհին:

Դրանից հետո, հենց նույն գիշերը, մինչդեռ այլազգի իշխանը և իր զորականները զբաղված էին անքուն խնջույքով, ծիծաղում ու խնդում էին, հանկարծակի տիրոջից մի զարմանալի հրաշք երևաց նրանց: Բոլորը ակնհայտորեն տեսան, որ մի պայծառ լույս է ծագել այն տեղում, ուր սուրբ Քազուհին նահատակվեց, և ուր ցրված էին նրա շորերի ծվինները, որ սփռված ու տարածված էին անտառով մեկ, փայլում էին ինչպես աստղեր: Երկար ժամանակ աստղանման լույսը ծագել էր այն տեղում և սփռված էր սուրբ նահատակների վրա: Մարդկանց բազմությունը այս բանը տեսնելով՝ տեղը կոչեց Աստղարուր, որ մնում է մինչև այսօր: Այս պատճառով ավետող և սքանչելի հրաշքով հիանում է իշխանը ու, մեծ երկյուղի մեջ ընկնելով, հրամայում է իր մոտ կանչել տիրոջ քահանաներին: Եվ նրանցից սովորելով փրկության ուղին՝ հավատաց կենդանի աստծուն: Հրամայեց սրբերի մասունքները հավաքել, մաքուր կերպասներով փաթաթել ու թաղել

ըլուրում: Եվ հենց այնտեղ ոչխարներից ու այծերից օրհնութ-
թյան պատարագ են մատուցում ու Քրիստոսի տոնը փառա-
վոր տոնախմբութեամբ կատարում են՝ հենց նույն նահատակ-
վածների հիշատակներով:

Գ լ ու յ Լ

ԹՈՐՆԵՅԱՆ ՄԵՄ ԶՈՐԱՎԱՐԻ՝ ՔՐԻՍՏՈՍԻՆ, ՈՐՊԵՍ ԱՍՏՄՈՒ,
ՀԱՎԱՏԱԼԸ ԵՎ ԻՐ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԿՈՂՄԻՅ ԱՂՎԱՆՔՈՒՄ ՆՐԱ
ՆԱՀԱՏԱԿՎԵԼԸ՝ ԶՈՐՔԵՐՈՎ, ՈՐԳԻՆԵՐՈՎ, ՔԱՀԱՆԱՅԱԿԱՆ
ԳՍՍԵՐՈՎ ՀԱՆԳԵՐ Զ

Երբ լույսի ճշմարտութիւնը հասավ սուրբ իշխան Թեո-
փիլոսի սիրտը, հրամայեց բաց թողնել գերիներին, իսկ ինքը
զատկի առավոտյան սուրբ քահանաների ու բազմաթիւ հավա-
տացյալների հետ միասին ազիստոսական բանակով շարժվեց,
գնաց ու հասավ Ուտի գավառը: Իջան բանակեցին Կուր գետի
ափին՝ Զոմաքատակ՝ կամուրջի նավահանգստի մոտ: Իսկ
ինքը՝ Ռոմմոսոքյան մեծ թագավորը, վերադարձել ու իր
ամբողջ զորքով ասպատակում էր: Բազմախումբ գերիներով,
մեծ ավարով անցավ Կուր գետը և արևելյան կողմից բանակ
զարկեց գետի այն կողմում՝ նրանց դեմդիմաց: Այդ ժամանակ
կռակաշտական մոլորութեամբ հրաման տվեց մահնակա-
ն խնջույքներով զոհանվերներ ձոնել իր աստվածներին: Քրիս-
տոսի զարդ եղած Թեոփիլոսն ու Թորեկյան բանակն այս տես-
նելով ևս քրիստոնեական կրոնի կարգ ու կանոնի համաձայն
սուրբ քահանաների օրհնութեան միջոցով պատարագներ են
մատուցում աստծուն և իրենց խաչազարդ դրոշակներ են
պատրաստում: Իսկ բարբարոսների զազանաբարո ու ան-
օրեն թագավորը, երբ այս տեսավ, դիվագրգիռ կատաղութեամբ
զայրացած՝ հրամայեց իր մոտ կանչել Թեոփիլոս սուրբ զո-
րավարին՝ երեսուն մարդու հետ: Նախ աղաչանքով, ապա

* Զոմ նշանակում է կամուրջ, քառակ՝ նման, պեո: Հավանական ենք
գտնում այդպիսի կազմութիւնը:

բարկութեամբ խոսել սկսեց նրա հետ և ասաց՝ «Միրելի լինե-
լով մեր թագավորութեանը՝ քաջութեամբ հայտնի դարձար,
նաև խիստ շատ մեծարվեցիր մեր խնամակալութիւնից,
ուստի և բոլորից նախապատիւ ես, ո՛վ դու եռամաս* զորա-
վարութեամբ փառավորվածդ: Ինչո՞ւ դու թողեցիր մեր ցեղի
տոհմական աստվածներին, որոնք մեզ արշավանքներում հաղ-
թութիւն են տվել, և դու ինձանից ապստամբվեցիր քո զորա-
կաններով, և պաշտում եք այն աստծուն, որին մենք չենք
ճանաչում: Այդ պատճառով, եթե դու զոհեր շմատուցես մեր
աստվածներին, մահվան ենթակա եք դու և քո զորականները
միասին»:

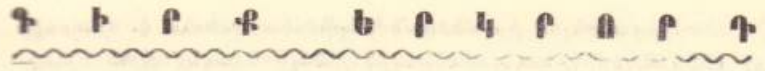
Քրիստոսին հավատացող քաջ զորավար Թեոփիլոսը պա-
տասխանում է թագավորին ու ասում. «Մարդու կյանքի իմաս-
տութիւնը առաքինութեան ծնունդ է, իսկ առաքինութեանը
աստվածապաշտութեան ամենալավ բարի մայրն է: Արդ՝
եթե Քրիստոսի փառքի ավելանալով մեր էութեան մեջ ծնունդը
միավորվեց, այսինքն՝ շնորհիւ լույսի իմացանք, ճանաչե-
ցինք աստծուն՝ երկնքի և երկրի արարիչին, միահասակ ու
սուրբ երրորդութիւնը, որն իր բարեարութեամբ կամեցավ
մեզ հեռացնել շնչին կուռքերի վնասակարութիւնից: Արդ՝
մի՞թե դու կկարողանաս մեզանից արգելված պահել երկնային
շնորհները, կամ ձեր վարկենական պատիւը կամենում ես
համեմատել աստվածային պատիւի հետ, կամ թե քո սպառ-
նալիքներով կարծում ես կվախեցնես մեզ, որ մենք թողնենք
աստծուն, առժամանակյա կյանք ընտրենք ու անմոռունչներին
պաշտենք: Այդ ժամանակ սաստիկ բարկութեամբ ցասման
մեջ ընկնելով՝ մոնչում է թագավորը և հրամայում սուրբ
զորավար Թեոփիլոսին իր երեսուն ընկերներով ու սուրբ քա-
հանաներով տանջալից մահվամբ սպանել: Այս վերջինները
բարի նահատակութեամբ արիաբար գլուխ բերին նահատա-
կութեան մարտը և ըստ նահատակութեան հանդեսի Քրիստո-
սից հաղթութեան պսակ ընդունեցին, այսինքն՝ սուրբ հավա-
տացյալ Թեոփիլոսը քահանայական դասով ու երեսուն զորա-
կաններով փոխադրվեց երկնային տաճարները:

* Հասկանալի չէ, եռամասնայ զորավարութեամբ փառաւորեալը:
Գուցէ ակնարկում է երեք զորամասի հրամանատար լինելը:

Իսկ երանելի Մովսեսը և Աներոլոզիսը՝ սուրբ զորավար Թևոփիլոսի որդիները, ազիստրոսյան¹²⁶ գնդով և այլ հավատացյալներով երբ այս տեսան, աճապարանքով հեծան իրենց երիվարները ու փախան անօրեն թագավորից՝ լավ համարելով Քրիստոսի համար հալածվել, քան հանցավոր կյանքով անհավատ ապրել։ գերագաստւմ էին Քրիստոսի համար նախատինքներ կրել, քան հայրենական դանձերի առատությունը։ Այդ ժամանակ նրանք մեկնեցին հարավային կողմերը, զնային-հասան բարձրաբերձ կտտարը մի մեծ լեռան, որ իր մեջ առած շրջապատում է այդ երկրի բազմաթիվ գավառներ։

Այս անողորմ թագավորի հրամանով գնդերի են բաժանվում, և հոների զորքը հետապնդում է նրանց։ Սրանք, հասնելով լեռան կատարը, ջանում են շատ աղաչանքներով նրանց դարձի բերել կուռքերի երկրպագության ու թագավորի հնազանդության։ Բայց չկարողանալով նրանց համոզել՝ նույն տեղում նրանց սրի են քաշում։ Նրանք՝ սուրբ Մովսեսը երջանիկ եզրայրներով ամբողջ քրիստոսազգեստ ազիստրոսյան բանակով այսպես վերջացրին իրենց կյանքը, սրանք, Քրիստոսից նահատակության պսակն ընդունելով, փայլում են անաղտ փայլով։ Հյուսիսի ծայրից անմահ առաքատի հափշտակողներ դարձան բոլոր սրբերի հետ միասին։ ամին։

Վերջացավ «Աղվանից պատմության» առաջին գիրքը։

Գ լ ու խ Ա

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, ՈՐ ՊԱՏՇԱՃ Է ԱՅՍ ԳՐՔԻՆ՝

Ինչքան պայծառ է երկինքը աստղերով ու երկիրը բուսականությամբ, այդպես էլ պատմիչի աշխատանքն է, որ ուրիշների նյութերով բոլորազարգվում է։ Արևելքի կողմերը շատ զրույցներ ունեն, դրանք բովանդակում են այլևայլ նյութեր, որոնք չեն մտել հնագիր պատմագիրների գրքերի մեջ. մենք նպատակահարմար գտանք դրանք հիշատակել մեր գրքի մեջ։ Այստեղ խոսեցինք Որմզդյան Շապուհ թագավորի մասին, որը, իր թագավորությամբ հպարտացած, ամբարտավանությամբ կամեցավ քննություն կատարել, որ իմանա, թե ո՞ր ազգն ու լեզուն ունեն բարձ ու պատիվ։ Շքեղ ճաշկերույթ կազմակերպեց պարսից ազնվատոհմ իշխանների հնամենի տոհմերի համար և ըստ նրանց իշխանության նախապատվեց բաժակով ու դալար ճյուղով** իր առջև, ամեն մեկին մեծարված էր ցույց տալիս։ Իսկ մովսեստան մովսեսին*** արքայական սեղանի շուրջը մեծ պատիվ էր տալիս։

* Պատկանյանը թարգմանել է գրքի բովանդակության շարադրանքը. Մանանդյանը թարգմանել է պատմություն ըստ իմ գրքերիս, «Պատմութիւն ի դէպ գրոցս» մենք թարգմանեցինք, ինչպես որ այստեղ է։

** Ըստ Դովսեթի խաղողի որթ։

*** Զբաղաշտական կրոնի գլխավորը։

Խորհրդակցելով իր մեծամեծների հետ, ասում է. «Պարսից ու պարթևների բուն պահլավիկ լինելը և ազնվական մարդկանց ծագումը շատ լավ գիտեմ, իսկ հայերի ազնվատոհմությունը ու նրանց նախապատիվ լինելը չկարողացանք իմանալ ո՛չ մեր թագավոր հայրերից և ո՛չ էլ մատենագիրներից: Արդ, ձեր՝ հայոց նախարարներիդ առջև երկուսից մի ընտրություն կա, այն է՝ ցույց տալ ձեր հնագույն պատմության գիրքը, յուրաքանչյուր տոհմի աստիճանն ու պատիվը և կրկին մեր կողմից բարձր ու շքեղաշուք մեծարանքներով հարգվել: Իսկ եթե չեք կարող արիներ յայ բազմությունը ցույց տալ, ապա ձեր առաջվա բարձր, պատիվը, տունը, հողը, ջուրը և ամբողջ կարողությունը կնվիրենք արյաց ազնվականներին, իսկ ձեզ շնորհագրվված ետ կուղարկենք»: Նույն ժամին մեծ Հայաստանի իշխանները խորհուրդ արին ու թագավորին ներկայացրին Ագաթանգեղոսի բաղձալի պատմությունը: Թագավորը հրամայեց կարդալ ու թարգմանել պարսկերենի: Եվ երբ իմացավ, որ գիրքը սկսվում է իր նախնի Արտաշիրից, ավելի ուրախացավ ու գիրքը գրվատելով խանդաղատալից դրեց իր աչքերի վրա: Նրա մեջ գտնելով տասնյոթ բարձի նկարագրությունը՝ սկսեց ըստ այդմ յուրաքանչյուրի տեղը արքայական սեղանի շուրջը կարգավորել: Երբ հասավ Սյունիքի տեր Անդոկին պատկանող տասնչորսերորդ բարձին, սա վիրավորվեց, ոչինչ չճաշակեց ու զգացրեց արքային. բայց թագավորը դրան ուշադրություն չդարձրեց: Այդ ժամանակ լուր հասավ պալատ, թե խաղիւրները մեծ զորքով դուրս ելան Ճորա դռնից ու մտան մեր երկիրը: Շապուհը մեծ զորահավաք արեց. հավաքեց ասորիներ, խորասանցիներ, խորազմներ, էլ ավելի Ատրպատականի պարսից քաջերին, հայեր, վրացիներ, ազնվաններ և Կովկաս լեռան տասներկու լեզվով խուժադուժ ցեղեր: Անհամար զորքերով վեր կացավ-զնաց նրանց դիմագրավելու:

Իսկ Անդոկը չարիք նյութեց իր և իր երկրի համար: Դարանամուտ եղավ արքայական տան դեմ՝ դավաճանելու իր զորքով: Հազար յոթ հարյուր մարդով, կատաղի ու արագընթաց երկվարներով գնաց-հասավ Տիգրոն քաղաքը, զորքը թաքցրեց բաղաքից սրբու, իսկ ինքը մի փոքրիկ զորամասով մտավ

քաղաք և անմեղ ձևանալով հայտնեց, թե եկել է Շապուհի մոտ: Քաղաքացիները մեծ պատիվներ տվին նրան: Իսկ երբ լույսը բացվեց, զորքը ներս մտավ, խլեցին ոսկու և արծաթի անհամար գանձեր, թանկագին ականդեն գոհարներ, մեծագին ավար և ինչ որ կարողացան վերցնել, վերցրին թագավորական տնից ու մեծամեծ մարդկանց տներից, ավարեցին անչափ շատ և ամբողջը հավաքեցին Բաղաբերդում¹²⁷: Իր բոլոր գավառների անասակերը այրել հրամայեց, իսկ ինչ սննդամթերք կար մարդկանց համար, հավաքեց, լցրեց բերդաայգտեղ ժողովեց նաև զենքերը, հագուստեղենը և հեծյալների կարգ ու սարքը: Անդոկը հրաման արձակեց, որ բոլոր սյունեցիները փախչեն և իրենց տներն ու պաշարեղենները այրեն: Իսկ երկրի եկեղեցական սպասքներն ու զարդերը հավաքեց, բերեց Շաղատի եկեղեցին. հավաքեցին նաև սրբերի մասունքները. բոլորը լալով համբուրեց: Ութ օր գիշերային ժամերգություն կատարելուց հետո եկեղեցին հողաբլուրով ծածկեցին, իսկ իրենք ցրվեցին ամբողջ երկրով մեկ: Ոչ ոք չէր հանդգնում Սյունիքի անունը բերան բերել. քսանհինգ տարի ամբողջ երկիրը մնաց անմարդաբնակ ու անմշակ:

Իսկ երբ Շապուհ թագավորը պատերազմը վերջանալուց հետո եկավ ու տեսավ պատահած աղետը, ցասումնալից հրաման տվեց, որ իր բոլոր զորքերը մտնեն Սյունիք և գերեն ասուն ու անասուն: Բայց եկան, ոչինչ չգտան. շրջելով հասան Շաղատի¹²⁸ եկեղեցաբլուրը ու բարձրացան վեր. մեծ երկրաշարժ եղավ, ուստի պարսից զորքը վախենալով իր զորապետ Աթաշխոդայի հետ հեռացավ այգտեղից: Այգտեղից հեռանալով՝ ճակատամարտ են տալիս բերդի դեմ, որտեղից քարեր էին գլորում գառիվայրով և բոլորին ոչնչացնում: Կրկին, երրորդ անգամ ավելի ուժեղ ճակատամարտ տվեցին, բայց ոչինչ չկարողացան անել. ընդհակառակն, շատերը կոտորվեցին: Թագավորը զայրանալով կամեցավ մարտը է՛լ ավելի սաստկացնել: Այդ ժամանակ բոլոր մեծամեծները ընկան նրա ոտքերն ու աղաչեցին, որ այլևս ճակատամարտ չտան, այլ ամրոցի շուրջը քանդեն:

Այդ ժամանակ Անդոկը, հարմար պահ ընտրելով, թողնում է բերդը ու մեծ հարստություն անցնում Բյուզանդիա: Մեծ

պատիվների արժանանալով՝ հենց այնտեղ էլ մեռնում է: Իսկ նրա որդի Բարիկը կարոտում է հայրենի հողին. ինչպես որ քաղցր են ծնողները, այնպես էլ քաղցր է ծննդավայրը: Բարիկը գնում է Պարսից թագավոր Շապուհի պալատը, այնտեղ հանդիպում է մի ինչ-որ զորականի ու տեղավորվում է նրա մոտ: Պարսից օլիմպիական մրցությունների մեջ շատ մեծ շնորհք ու արիություն է ցույց տալիս, որին ոչ ոք չի ճանաչում:

Այդ ժամանակ հոների կրկրից Հոնագուր՝ անունով մի հոն դուրս է գալիս, ավարում է Պարսկաստանը և մարդ ուղարկելով Շապուհի մոտ, ասում է. «Ինչի՞ համար է այս արյունահեղությունը, ե՛կ հս ու դու մենամարտենք»:

Ինքը՝ հոնը, զրահավորված էր հիտուն նշուխից բաղկացած գրանեերով, բարձրահասակ էր ու լայնաթիկունք, գամերով ամրացված ազգավարտ վրոզ աճազին գլխով՝ երկքեղյա ճակատը պղնձյա զրահով պատած, փայտյա երկաթակոթ ունեցող հսկա նիզակով և կայծակնացայտ սուսկըր քանած՝ տեսնողներին աճարեկում էր:

Այստեղ է, որ Բարիկի անունը հայտնի է դառնում թագավորին. ասում են, թե այս գործը նրա միջոցով կատարվի: Եվ արքայից արքան Բարիկին փր մոտ է վան շում ու վարազագիր¹²⁹ մատանիով կնքված արքայական մի որոշում է հանձնում ու ասում է նրան. «Եթե այս մեծ վրեժը չուծես, փակող մից մեծ խոստումների կարժանանաս»: Նա հանձն է առնում կատարել այդ խնդիրը: Նույն ժամին ապովինելով վերին օգնականությունը, ասում է. «Այլուների եկեղեցիներ, օգնեցե՛ք ինձ»: Եվ վերցնում է իր զորավոր գեները, ճաճանչավոր մարգարտազարդ արքայական զրահներով զարդարում է իր վայելուշ մարմինը, վագրակերպ սաղավարտով պատում գեղեցիկ զլուխը, սուսերը կապում մեջքից, ոսկեհուռ վահանը դրում ձախուսը, իսկ արագամուխ նիզակը՝ աջ քաղուկը, հեծնում է սև երիվարը ու ելնում է հակառակորդի դեմ: Հարձակվում են միմյանց վրա՝ նիզակների հարվածներից ու հակահարվածներից որոտմունք է բարձրանում առավոտից մինչև

(երեկոյան) ժամի իննը: Անասելի հսկան պարտվում է, հաղթող է դուրս գալիս քաջ Բարիկը. նա շտապ դիմում է միասայրի սրին, որով տեղնուտեղը սպանում է մարդախողխող գահանին:

Շապուհը, մեծ ուրախությամբ լցված, կանչում է Բարիկին, որպեսզի կատարի նրան տված խոստումները: Նա խոսք խնդրելով ասում է. «Թող պղնձյա սանդը թո դունից վերցվի»: Իսկ սանդը լցված էր հնոցի մոխիրով, ուլքեր գալիս էին այդտեղ, խփում էին սանդին և ասում. «Այլուների իշխանությունը այս մոխրի հետ թող վայր թափվի՝ կյանքով ու մտադրություններով»: Թագավորը մեծ զարմանքով հրամայում է սանդը իր տեղից վերցնել: Ապա Բարիկը արքայից խնդրում է, որ իր բնիկ հայրենական երկիրը իրեն վերագարձնի: Արքան շնորհում է նրան այն, և սա մեծ պատվով ուղարկվում է իր երկիրը: Թագավորը սրան իրավունք է տալիս Բագրատունիների ու Մամիկոնյանների հետ համահավասար պատիվ ու աստիճան ունենալ:

Սա գալիս, անցնում է Արաքս գետը և Ակորդ¹³⁰ անունով մի գյուղ է կառուցում, որ նշանակում է առաջինն է կորզված հայրենիքից: Իր իշխանությունն առաջին տարին որսի ելնելով՝ շքեղ և տեսնում է անմարդաբնակ ու անմշակ երկիրը: Հասնելով Շաղատ՝ բարձրանում է մի բլուր. այստեղից փայլում է մի եղջերու և ուղղվում է դեպի եկեղեցաբլուրը. Բարիկը հետամտում է, իսկ եղջերուն բլրում աներևութանում է: Երիվարի ոտքերը խրվում են բլրի մեջ: Բարիկը իջնում է ձիուց ու հագրիվ կարողանում է քաշել ձին: Բուրբ սարսափահար են լինում. հողը ետ են տալիս բլրից և գտնում են գեղեցկաշեն եկեղեցին, որ լի էր աստվածային գանձերով, և որից անուշ հոտ էր բուրում: Այդ օրը հոռի¹³¹ ամսի մեկն էր:

Նույն օրը շքեղ տոնակատարություն արին. Բագմությունը էր հավաքված այնտեղ, և ինչ հիվանդ որ այդ ժամին այնտեղ եղավ, բուժվեց: Անհավասաները այս տեսնելով քրիստոնեությունը ընդունեցին: Մկրտվեցին երկու հարուստ եղբայրներ՝ Գորը և Գազանը, որոնք մեծ զորքով եկել էին Բարիկի ետևից: Դրանց համար Բարիկը վիճակ է գցում. Գորին հասնում է

* Քսենոֆոնի Հանագուր ոչ թե աննանունն է, այլ ցեղանուն

Խոտ¹³² ավանը, իսկ կրտսերին՝ Գազանին, վիճակվում է բաղձալի Շաղատ գյուղը:

Այս բանը տեղի ունեցավ շար Հազկերտի թագավորելուց քսան տարի առաջ, որը կամեցավ վերացնել քրիստոնեությունը և մեղ հնազանդեցնել Մազզեզանց կրոնին: Այդ պատճառով նույն Հազկերտի կողմից նահատակվեցին սուրբ Վարդանանք՝ հազար վաթսուներեք ընտիր տղամարդիկ: Այդ ժամանակից մինչև հայոց թվականի սկիզբը լինում է հարյուր* քսան տարի: Այսպես կատարվեցին դեպքերը:

Գ յ ու յ Բ

ԱՆՕՐԵՆ ԸՄԶԿԵՐՏԻ ԿՈՂՄԻՑ ԱՂՎԱՆՔԻ ՎՏԱՆԳՎԵԼԸ ԵՎ ԸՍՅՈՑ
ԶՈՐԱՎԱՐ ՎԱՐԳԱՆԻՑ ՓՐԿՈՒԹՅՈՒՆ ԳՏԵԼԸ

Անհավատ Հազկերտի ժամանակներում սատանան բորբոսում, գրգռում էր նրան՝ վերացնելու քրիստոնեությունը: Խստագույն հրաման եկավ Աղվանից աշխարհը, որով պահանջվում էր թողնել քրիստոնեությունը և հնազանդվել մոզական աղանդին՝ կրակապաշտությունը: Նույն աղետները մինևույն թագավորի կողմից նյութվեցին նաև Հայաստանում: Բայց Աղվանքի հազարապետը և այս երկրի սուրբ եպիսկոպոսապետը միաբանված դիմում են հայերի հետ դաշինքի. գալիս, պատմում են աղետալից դեպքերը ու խնդրում, որ հայերը մեծ աճապարանքով շտապեցնեն իրենց զորքերը. ասում են. «Պարսից զորքը, որ հոների երկրում էր, վերադարձավ ու եկավ-մտավ մեր երկիրը. նաև մեծ քանակությամբ այլ այրուձի եկավ (պարսից) արքունիքից: Բացի այս երկուսից, երեք հարյուր էլ կրոնուսուլցյներ են բերել իրենց հետ ու պառակտում են երկիրը: Ոմանց իրենց կողմն են քաշել և կամենում են եկեղեցին ձեռք գցել: Արքայի հրամանով բոլորի վրա ճնշում են գործադրում՝ ասելով, եթե կամավոր կերպով ընդունեք մեր

կրոնը, պարգևների ու պատիվների կարժանանաք արքայի կողմից, և պետական հարկը ձեզ կզիջվի: Իսկ եթե կամավոր կերպով չանեք այդ բանը, հրաման ունենք գյուղերում, կալվածքներում ատրուշաններ շինելու, վրամական կրակը ներս դնելու և մոգեր ու մոգպետներ նշանակելու իբրև այս երկրի օրենսդիրներ: Իսկ եթե մեկնումեկը չենթարկվի, մահվան կդատապարտվի, և այդպիսինի կինն ու որդիները կտարագրվին երկրից»:

Հայոց զորքերը այս բանը իմանալով շուտալքվեցին, այլ ընդհակառակն, այդ գույժի պատճառով ավելի համախմբվեցին. և նրանց քաշալերելով ուղարկեցին Աղվանք, որպեսզի միառժամանակ խաբելով գրավեն նրանց (պարսիկներին), որ եկեղեցու միաբանությունը իրենց ձեռքը չզցնեն, մինչև որ մի ելք կգտնեն: Այդ ժամանակ հայոց զորքը նամակ գրեց Թեոդոս կայսրին, որ այս մեծ վտանգի մեջ օգնի նրանց: Թեոդոսը այդ ժամանակ իսկույն մեռնում է, իսկ անօրեն Մարկիանոսը թագավորելով դրժում է դաշինքը և իր ցանկություններով համալկամ է դառնում հեթանոսների հետ: Հայ քաջերը, ոչ մի տեղից օգնություն չգտնելով, ապավինում են բարձրալի վերին ամենակալ զորությունը, հայոց զորքը բաժանում են երեք մասի. առաջին մասը հանձնում են Ներշապուհ Ռաբոսյանին, որ պահպանի Ատրպատականը. երկրորդ մասը տալիս են հայոց Վարդան զորավարի ձեռքը, որպեսզի Վրաստանով անցնի, գնա Շորա մարզպանի վրա, որը եկել, ավերել էր Աղվանքի եկեղեցիները:

Իսկ երանելի Վարդանը չգիտեր անիծված ուրացող Վասակի դարանագործության մասին. Վասակը հայոց զորքի՝ Աղվանք գալուց առաջ պարսից մարզպան Մերսեբուխտին հայտնում է, որ հայոց զորքը բաժանել են մասերի և Վարդանին քիչ զորքով ուղարկել են այդ կողմը: «Արդ՝ պատրաստ եղիր դուրս գալու դրանց դեմ, որպեսզի իսպառ ոչնչացնես»: Այս էր այդ անօրենի խորհուրդը: Մերսեբուխտը, հաշվի առնելով Վասակի քաշալերանքները, չի մտում Շորա կողմերը, այլ հավաքում է իր զորքի ամբողջ բազմությունը, արագությունով գալիս, անցնում է Կուր մեծ գետը և հանդիպում է Վարդանին Վրաստանի սահմանների վրա՝ Խաղիսաղ քաղաքի դիմաց, որը Աղ-

* Են անտի մինչև ցհայ թիւն ճի ամ լինէր: Պետք է լիներ ճ, որովհետև այդ-ժամանակամիջոցը ոչ թե հարյուր քսան տարի է, այլ՝ հարյուր:

վանքի թագավորների ձմեռանոցն էր: Բանակելով ամբողջ դաշտի մեծութունը ներփակում է. դինավառված հայոց դորամասի դեմ ճակատամարտի է պատրաստվում: Իսկ քաջ Վարդանը և իր զորամասը, երբ տեսան հեթանոսների բազմութունը ու նայեցին իրենց սակավութանը, և շնայած որ խիստ քիչ էին նրանց համեմատությամբ, այնուամենայնիվ շլխախեցան նրանց խիստ շատ լինելուց, այլ բոլորը միաբանված իրենց ձայնը երկինք բարձրացրին և ասացին. «Տե՛ր, դատի՛ր դու նրանց, որոնք մեզ են դատում, մարտնչի՛ր նրանց դեմ, որոնք մեր դեմ են մարտնչում, քո զենքով ու ասպարով օգնի՛ր մեզ, սասանի՛ր ու դողացրո՛ւ անօրենների զորքը»¹³²:

Այսպես ազոթելով ու խմբավորվելով՝ հայոց քաջերը հարձակվում ու աջ թևը շարժելով շարտում են ձախ կողմը և բուլբուլն արի քաշելով փռում են գաշտի երեսը: Մի մասին էլ փախուստի մատնում, զցում են անտառային ասպհով վայրեր՝ Լուրինաս¹³³ գետի հեռավոր դարուփոս գետեզերքների մոտ, որտեղ ետ են դառնում քաղաքական թագավորազնեներից սմանք. այդտեղ ձիուց ցած են զցում Գրիմաքսյանների զնդից հայոց նախարարներից մեկին, սպանում են Մուշին և վերափորում Գազրիկին: Այդ նույն տեղում դիտում էր Արշարունի Արշավիրը, առյուծաբար գոռում ու հարձակվում է վարազանման. նա սպանում է Լիփինքի¹³⁴ թագավորի եղբայր քաջ Վուրկին և ուրիշ շատերի, որոնց հենց այստեղ է սպանում: Եվ այսպես ամեն մարդ իր դիմաց ելած թշնամուն ոչնչացնում է. իսկ չափազանց հանդուգն հարձակման պատճառով գետասուզը եղածները ավելի շատ էին, քան ցամաքում սրով ընկածները: Շատ սպանվածներից գետի վճիտ ջուրը արյունի է փոխվում: Նրանցից ոչ ոք չի ազատվում, միայն անտառախիտ թավուսներում թշնամու զորականներից մեկը զենքով բարձրանում է ձիու վրա և մազապուրծ եղած գույժ է տանում գլխավոր բանակը, որ փախչում, ապաստանում է մեծ մայրաքաղաքում:

Հայոց զորքը, պատերազմական այդ մեծ գործը կատարե-

լով, հավաքում է մեծ քանակությամբ ավար, կուտակում շատ ոսկի ու արծաթ, արի ու քաջ այրուձիի զենքն ու զարդը՝ նաև քաջաբար հարձակվում են այն բերդերի ու քաղաքների վրա, որոնք Աղվանքում պարսիկները գրավել էին: Զորեղ մարաշնչում էին, այրում նրանց ապաստարանների ամրությունները և խումբ-խումբ գայթակղող մոգերին ուր էլ գտնում, սրի էին քաշում և նրանց դիակները երկնքի թռչուններին ու երկրի զազաններին էին նետում: Մաքրեցին տեղերը պիղծ կերպով կատարված բոլոր զոհերից և եկեղեցիները ազատեցին անասելի փորձությունից:

Աղվանքի իշխաններից ու շինականներից բազմաթիվ մարդիկ, որոնք աստծու անվան համար ցրվել ու տարածվել էին կապիտ¹³⁵ լեռների թաքստարաններում, երբ տեսան հայոց զորքի մեծ հաղթությունը, եկան-հավաքվեցին. նրանք էլ էին միանում հայոց զորքի հետ և մասնակից դառնում նրանց հերոսությանը: Այնուհետև շարժվում, գնում են հոնների լեռնանցքի վրա, որը պարսիկները բռնի ուժով գրավել էին: Գրավում ու քանդում են լեռնանցքի ամրությունները, կոտորում են ներսում գտնվող զորքերը և ելքը հանձնում են Աղվանքի թագավորների ցեղից Վահան անունով մեկին: Այս ամբողջ քաջագործությունների ընթացքում նրանցից ոչ ոք չընկավ, բացի միայն (Մուշից), որ նահատակվեց:

Եվ անմիջապես նույն մարդուն, որին հանձնեցին լեռնանցքը, իբրև բանազնացի ուղարկեցին հոնների երկիրը, որպեսզի բանակցի նրանց հետ, դաշինք կնքի և անխզելի միաբանություն հաստատի: Իսկ երբ նրանք լսեցին, իսկույն ժամանեցին այնտեղ և ականատես եղան հաջողությունը: Ըստ իրենց կրոնի՝ երդումով դաշինք կապեցին, ընդունեցին նաև քրիստոնեական երդումը և պարտավորվեցին նրանց հետ հաստատուն միաբանություն պահպանել: Այս ամենը արեցին իրենց կամքով: Մինչդեռ այդ տեղում էին, գուժկան եկավ Հայաստանից՝ ուրացող Վասակի վերաբերյալ ասելով, թե ավերեց Հայաստանի շատ զավառներ: Վարդանը մեծ ավարով շարժվեց և ուրախությամբ, աստծուց զոհ, նրա հույսին ապավինած՝ երեսուն օրվա ընթացքում հասավ Հայաստան: Վասակը

* Սաղմ., ԼԳ, 1:

իմանում է քաջ Վարդանի հաղթական վերադարձի, հոնների ու աղվանների դաշինքի մասին, փախչում է Վարդանի երեսից իր շար էության և շարագործությունների պատճառով աստծու նուշնպես ողորմածություն չի գտնում:

Հայաստանի ու Աղվանքի միջև վերինի օգնականությամբ այս տեղի ունեցավ Հազկերտ թագավորի ժամանակ:

Գ յ Ո Ւ խ Գ

ՄԵՍՐՈՊ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԱՅՅԸ ԱՂՎԱՆԻՑ ԵՍՎԱՂԵՆ ԱՐՔԱՅԻՆ, ԳՐԵՐ ՍՏԵՂՄԵԼԸ ԵՎ ՎԵՐՍՏԻՆ ԳՊՐՈՑՆԵՐ ՈՒ ՔՐԻՍՏՈՆԱԿԱՆ ԿՐՈՆ ՀԱՍՏԱՏԵԼԸ ԱՂՎԱՆ ՔՈՒՄ, ԿԱԵՎ ՄՆԱՑԱՄ ԱՂԱՆԳՆԵՐԻ ՎԵՐԱՑՈՒՄԸ

Այն ժամանակ, երբ Թեոդոս Փոքրը հույների կայսր էր, իսկ Վուստանուհի՝ հայոց թագավորը, Հազկերտը՝ պարսից և Եսվաղենը՝ աղվանների, մեծավաստակ, սուրբ հոգու ընտիր անոթ Մեսրոպ Երանելին Աղվանք եկավ մեր Երեմիա հայրապետի ու Եսվաղեն թագավորի մոտ: Սրանք կամավոր կերպով ընդունեցին նրա ուսուցչութունը ըստ աստծուց նրան շնորհված այն պարզևի, որ սուրբ հոգին նրա միջոցով հայերին ու վրացիներին տառեր տվեց: Համաձայնվեցին և նրա մոտ ուսման տվին ընտիր մանուկներ. թարգմանիչ Բենիամինին Սյունիքից կանչեցին, որին Վասակ Մանուկը Անանիա եպիսկոպոսի միջոցով ուղարկեց: Նրանք եկան Մեսրոպի մոտ, Մեսրոպը նրանց հետ զարգարացիների կողորդահունչ, կոշտ ու կոպիտ խժական լեզվի համար տառեր հնարեց: Այսանդ վերահանկիչ թողեց իր աշակերտ Հովնաթանին, քահանաներ նշանակեց պալատում ու վերադարձավ Հայաստան: Այգտեղից անցավ Բյուզանդիա՝ Թեոդոս թագավորի մոտ և այնտեղից վերադառնալով աշակերտների հետ շրջում էր: Կսելով, որ Գարգամանում¹³⁶ հեթանոսական աղանդ է մնացել, Սյունիքից անցնում, գալիս է Գարգամանի իշխան Խուրի մոտ և նրա միջոցով հեթանոսական կրոնի հետևողներին ուղղության է

քերում, իսկ ինքը վրաց Աշուշա Բզեշխի հրավերով գնում է Վրաստան նույն գործով:

Նույն ժամանակ հայտնվեց անիծված Նեստորը, որը Եփեսոսում երկու հարյուրի կողմից նզովվեց: Հազկերտ երկրորդ թագավորի առաջին տարում, նավասարդի վերջում վախճանվում է սուրբ Սահակը, իսկ դրանից վեց ամիս անց Վաղարշապատ քաղաքում մեռնում է նաև Երանելի Մեսրոպ վարդապետը՝ միանալով սրբերին:

Գարգամանի իշխաններից Խոսրով անունով մեկը գնում է Հայաստան: Այնպես պատահեց, որ նա եղավ անարի Շապուհ թագավորի մոտ: Խնջույքում գինովցած շնաբար տուփանք է տաժում մի կնոջ նկատմամբ. այս պատճառով Շապուհը զայրանում և հրամայում է զնդան նետել նրան. սակայն նա, պայավինած իր սրին, դուրս է գալիս ու հեռանում, և ոչ ոք չի հանդգնում ձեռք տալ նրան:

Գ յ Ո Ւ խ Դ

ԱՂՎԱՆ ՔԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱՔՈՒՐ ԽԱՋՄԻՆԵՐԻ ԱՎԱԶԱԿՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՃԱՌՈՎ ԶՈՂԻՑ ՊԱՐՏԱՎ ՄԵՄ ՔԱՂԱՔԸ ՓՈԽԱԳՐԵԼԸ ԵՎ ԱՔՈՒՍԿԱՂՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՅՆՏԵՎ ՀԱՍՏԱՏԵԼԸ, ՈՐԸ ԱՎԵՐՑԻՆ ԻՐԵՆՑ ԱՐՇԱՎԱՆ ՔԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

Դրանից հետո Աղվանքը գրավվեց խաղիքների կողմից. հրկիզվեցին եկեղեցիներն ու կտակարանները: Ապա արքայից արքա Խոսրովի երկրորդ տարում, երբ հայոց թվականության սկիզբը դրեցին, Քրիստոսի խաչի թշնամիների ավազակային արշավանքների պատճառով Աղվանքի հայրապետական աթոռը Չող քաղաքից փոխադրեցին Պարտավ մայրաքաղաքը: Իբրև հայրապետ աթոռը նստեցրին տեր Աբասին, որ Մեծիրանց գավառից էր. սա աթոռակալեց քառասունչորս տարի և, սուրբ կյանք վարելով, փոխադրվեց դեպի անմահ կյանքը:

Գ Լ Ո ւ խ Ե

ԳԻՋԱՓԱՅՏ ԼԵՌԱՆ ՎԵՍ ԵՄԱՏԱՍԿՆԵՐԻ ՀԱՅՏՆԵՐԸ ԵՎ ԱՐԱՍ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԺԱՄԱՆԱԿ ԵՐԱՆՑ ՄԱՍՈՒՆՔՆԵՐԻ ՀԱՅՏՆԱԲԵՐՈՒՄԸ

Աղվանքի վրա տեղ Արասի հովիվուց առաջ թշնամիների կողմից հրդեհվեցին վկայարանները. Վաչագան արքայի և Ամարասի Գառնիկ եպիսկոպոսի ժամանակ Դիզափայտ¹³⁷ լեռան Կատարս վանքում մարդիկ հայտնվեցին, որոնց անուններն են՝ սուրբ Մովսես, սուրբ Գանիել, սուրբ Նղիա: Արանք մասքութենքի Սանեսանե արքայի որդիներն էին, որոնք աշակերտել էին սուրբ Գրիգորիսին. սրանց հետ էին նաև երեք հազար ութ հարյուր յոթսունասուն տղամարդիկ: Արանք բուլորը անապարեցին Դիզափայտ լեռը՝ խոտաճարակ կյանքով ապրելու: Արանց ետևից գալով՝ արյունարքու Սանեսանք բուլորին սրի քաշեց, որ տեղի ունեցավ նախասարդ ամսի իննին: Դրանց բարեխոսությամբ թող աստված գթա Աղվանքին ու Հայաստանին:

Գ Լ Ո ւ խ Զ

ՎԵՇԻԿԻ ՏԵՍԻԿՔԸ

«Արասի հայրապետության առաջին տարին ես՝ անարժան Վեհիկս, երազում մի անապատական մարդ տեսա, որը գրկել էր աստվածային խաչվառը. նա ինձ ասաց իմ անունը, իսկ ես հարցրի. «Թու ո՞վ ես, տեր»: Նա ինձ պատասխանեց. «Ես Պողոսիկն եմ. այժմ եկ երկրպագիր այս խաչին, բայց մի՛ մոտենա սրան», և ես ընկից զարթնեցի, բայց այս բանի վրա ուշադրություն չդարձրի: Երկու տարուց հետո երազում տեսա, թե՛ ինչպես սուրբ Վարդապետ արեղայի կերպարանք առած ինձ ասաց. «Մենք մասունքներ ենք՝ ծածկված Արցախ գավառում, Մխանց տոհմին պատկանող Կաղսես կոչված վայրում: Առաջին նահատակ տեր Ստեփանոսն է, նահատակ Թեոդորոսը, սուրբ Վարդապետ, Մամասը, Մարը, Սարգիսը, Գրիգորիոս

նահատակը, Կողմասը, Գամյանոսը և սուրբ քառասուն նահատակների մի մասը: Նույն ձևով մի մարդ ևս երևաց, որ ասաց ինձ. «Ես Քրիստոսի ծառա Քասիրան եմ, որ չարչարվեցի խաչի վրա և փրկչից խնդրեցի, որպեսզի չկորչեն իմ մասունքները: Եվ ովքեր այս սուրբ խաչից մաս են ցանկանում, թող վերցնեն. մի մասը այն խաչից է, իսկ մյուս մասը աստծու կողմից ընդունված խաչվառից»: Իսկ ես՝ Վեհիկս, մոտ յոթ տարի իմ մտքում զարմացած էի մնացել՝ խնդրելով ամենքին ողորմացող աստծուց և միևնույն նահատակներից, որպեսզի ինձ իսկությամբ բացահայտեն՝ այդ տեսիլքի իմաստը:

Եվ անընդհատ կրկնվում էր այդ տեսիլքը ու շտապեցնում մասունքների դուրս բերումը, որովհետև ասում էր՝ դեռ մենք տանջվում ենք: Ապա ես՝ Վեհիկս, վեր կացա-գնացի սուրբ Հայրապետ Արասի մոտ և նրան պատմեցի մեծապաշտոն նահատակների հավաքման մասին: Նա լսեց իմ կողմից տեսածների մասին, բազմաողատիկ գոհությամբ փառք տվեց կենդանի աստծուն՝ նույն ժամին Տրիթի խստահավատ քահանա Գանիելին ուղարկեց, որպեսզի սա մեծաքանչ գաղտնիքին տեղյակ դառնա: Այդ արդարամիտ մարդը Բոհ քահանայի ու Եգեկիել դպիրի հետ արագությամբ ընթացավ և անմիջապես հասավ Կաղսես վայրը, ինձ՝ Վեհիկիս մոտ: Այդ հանդիսավայրը եկան նաև ուրիշները իբրև մեզ գործակիցներ: Դրանք էին՝ Մոմհարյաթի քահանա Աբապը իր ծխերով, Մարկոս քահանան իր եղբայրներով, Հովհաննավանի հայր Տիրիթը Քարմեղիկի անապատից և ջերմեռանդ հավատացյալների այլ բազմություն:

Արանց հետ միասին ազոթեցինք պաղատագին մաղթանքով ու սկսեցինք գետինը փորել մի մարդու հասակաչափ: Հանկարծ այդ տեղում մի անուշ հոտ բարձրացավ, և թաղված դանձր հայտնվեց ըստ փրկչի այն խոսքի, թե՛ «լույսը չի կարող թաքչել և գրվանի՝ տակ դրվել»: Աստված իր սուրբ ծառաներին այսպես ներկայացրեց Շրազը և նրանց լույս փափազող

* Լույսը գրվանի տակ շրջվել գրաբարյան արտահայտություն է, որ նշանակում է թե լույսը ամենով չես կարող ծածկել: Մատթ., Ե, 15: Մարկ., Գ, 21-23:

արտերին տվեց շաղոտացող ճառագայթ: Դրանց հայտնությամբ աստված ողորմություն արեց Աղվանքին և բարիք շնորհեց Կաղսես առողջարար վայրին: Նույն ժամին թափորը մեծապես օրհնաբանեց աստծուն, դովաբանեց սրբերին, ու մասունքները ամփոփեցին թանկագին անոթների մեջ, և յուրաքանչյուրը վերցրեց իր մասը: Մեծագույն մասը Դանիել քահանան տեղավորեց և թանկագին ընծայով շտապ գնաց Աբաս Հայրապետի մոտ: Դրանով նա շատ ուրախացավ, և երբ սուրբ նշխարները տեղ հասան, նա տոնախմբություն արեց նրանց հիշատակին ու տեղավորեց շատ մաքուր զանձանակների մեջ»:

Գ լ ո լ ի ւ Է

ՀԱՅՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՀՈՎՀԱՆԵՍՍԻ ԵԱՄԱԿԸ ՌԻՂՎԱԾ ԱՂՎԱՆՔԻ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՏՆՐ ԱՔԱՍԻՆ՝ ՀԱՎԱՏԸ ՀԱՍՏԱՏՈՒՆ ՊԱՀԵՂՈՒ
ՎԵՐԱՔԵՐՅԱԼ

«Բարիներին, արգարամիտներին, աստվածասերներին, իմ սիրելի եղբորն ու աթոռակցին՝ Աղվանքի կաթողիկոս տեր Աբասին, Բաղասատի¹³⁸ եպիսկոպոս Մովսեսին, Կապադակի եպիսկոպոս Գրիգորին, Ամարասի եպիսկոպոս Հոռմիկին, Բաղասականի¹³⁹ եպիսկոպոս Տիմոթեոսին, Շաքիի եպիսկոպոս Ամբակումին, Գարդմանա եպիսկոպոս Հոհանիկին, Մեծկողմանց¹⁴⁰ եպիսկոպոս Ղևոնդին:

Հայոց կաթողիկոս Հովհաննեսից, Տարոնի եպիսկոպոս Աբրահամից, մարդպետական եպիսկոպոս Գրիգորից, Տայքի եպիսկոպոս Ստեփանոսից, Խորխոռունյաց եպիսկոպոս Մաշտոցից, Վանանդի եպիսկոպոս Գյուտից, Ասորիքի եպիսկոպոս Աբդիշից, Ամատունյաց եպիսկոպոս Պապից, Ռշտունյաց եպիսկոպոս Քրիստափորից, Մոկաց եպիսկոպոս Սեկունդոսից և Հայաստանի մյուս բոլոր եպիսկոպոսներից օրհնությամբ ողջո՛ւյն:

Մեզ սոսկալի լուր է հասել, թե կան մարդիկ, որոնք հափշտակող գալլեր են ոչխարների մորթով և ձեր երկիրն են եկե՛ք

պիղծ Պետրոսի վանքից. որ դրանք անունով աղքատասերներ են կոչվում, բայց գործերով քրիստոնաության են և սուրբ երրորդությունն ուրացող, ու եկել են անիծված Նեստորի շարորմը և Քաղկեդոնի ժողովը անարգել կերպով սերմանելու անմեղների հոգիներում՝ շեղելով նրանց ուղղափառ հավատից, որպեսզի նրանց դատապարտեն հավիտենական կորստի: Նրանց մասին լսել ենք, որ հոգու և մարմնի համար դարձել են վտանգավոր ու անբուժելի հիվանդություններ: Դրա համար ամենայն պատրաստակամությամբ շտապեցինք ձեզ կարեկից լինել ու գրել՝ հիշեցնելով ձեզ սուրբ առաքյալի խոսքերը՝ զգուշանալ ձեր անձերի ու հոտի համար, որին սուրբ հոգին ձեզ տեսուչ և ուսուցիչ է նշանակել, որպեսզի հաստատուն պահեք ուղղափառ հավատը, որը մեր հայրերը ընդունեցին Սուրբ գրքից՝ Հին և Նոր կտակարաններից Սուրբ Գրիգորի, Նիկիայի երեք հարյուր տասնութի, Կոստանդնուպոլսի հարյուր հիսունի ու Եփեսոսի երկու հարյուրի երիցս երանելի ժողովների միջոցով (այս ժողովների բոլոր հայրապետների գումարը կազմում է վեց հարյուր վաթսուներեք մարդ*), որոնց մենք համաձայնվեցինք և նրանց ուղղափառ հավատի ժառանգորդը եղանք, մենք, այսինքն՝ Քրիստոս աստծու բոլոր եկեղեցիները:

Մենք ճանաչում ենք միակ ամենակալ հայր աստծուն, ամենքի ստեղծողին, մի տեր Հիսուս Քրիստոսին՝ աստծու որդուն, որ ծնվեց հորից, և որը ճշմարիտ աստված է՝ առաջացած ճշմարիտ աստծուց, որով բոլորը կան: Մենք հորից էլ յած սուրբ հոգուն երկրպագում ու փառավորում ենք հոր և որդու հետ, որոնք արարչակից ու հավասար երրորդությանը կատար-

1 Փակագծում դրվածը գրչագրական ներմուծույթ է: Այստեղ զուգար բառի փոխարեն զուվյա է գործածված: Հյուրմանը չգիտեմ, որ այդ տողը ներմուծույթ է, ուստի համարում է արարական ամենահին փոխառությունը: Աճառյանը կասկածում է, որովհետև «Գիրք թղթոց»-ի այս հատվածում այդ բառը չկա: Աճառյանը ճիշտ կոահելով այդ կասկածում է՝ նշելով, որ Կաղանկատվացի 10-րդ դարի խմբագրություն է: Աճառյանին հետևում է նաև Դովսեթը՝ նշելով, թե այդ բառը 6-րդ դարում չէր կարող կիրառվել:

յալ են միեւնույն էությամբ, փառքով ու զորությամբ՝ նախա-
խնամելով բոլոր եղածներին:

Իսկ անչափ երկար ժամանակի վերջում աստծու մշտնջե-
նավոր խոսքը աստված դառնալով՝ եղավ կատարյալ մարդ
անփոփոխ կերպով, սուրբ կույսից մարմնավորվեց անպատ-
մելիորեն, չհեռացավ իր էութունից և ոչ էլ քայքայվեց մարմ-
նավորությամբ, այլ մնաց այնպես, ինչպես որ նա է: Նույն
անփոփոխելի աստված մարմնացավ ոչ թե մի մասով, այլ
ամբողջովին. ոչ թե երկու մաս եղավ, այլ անբաժանելի ամ-
բողջութուն. նա մարմնավորված հայր չէ, այլ որդի. ոչ թե
սուրբ հոգին շոշափելի մարմնավորվեց, այլ միաժինը եղավ
հորից, սակայն իր կամքով, հոր և սուրբ հոգու զորությամբ.
բայց գոյությամբ է միայն Բանն աստված: Այսպես էլ սուրբ
ծնունդն է ընդունվում:

Նա ինքը՝ անբովանդակելին, խանձարուրով պատվեց, որ-
պեսզի մենք անմահությամբ հանդերձավորենք. դրվեց մսու-
րը, որպեսզի մենք մեր անասնական բարձրը դեն նետենք.
հրեշտակներից փառավորվեց, որպեսզի մենք երգակցենք նը-
րանց. մոգերի կողմից ընծայաբերվեց, որպեսզի մենք հավատը
բարգավաճենք. կաթով սնվեց, որպեսզի անմեղ դառնանք.
մարմնապես դարձավ ամենակատարյալը, որպեսզի մենք հաս-
նենք Քրիստոսի լրիվ հասակի շափին, կամավոր կերպով
չարշարանքի ենթարկվեց, որպեսզի մեղքերի տանջանքներից
ազատվենք: Խաչվեց, որպեսզի կյանքի պտղից վայելենք.
մեռավ, որպեսզի մահով մահը մեռցնի. գերեզման դրվեց,
որպեսզի դժոխքի փականքները խորտակի. երրորդ օրվա մեջ
հարություն առավ, որ մեզ կենդանացնի. համբարձվեց եր-
կինը, նստեց հոր աջ կողքը, որ մենք ևս դասվենք նրա աշուժ:
Գալու է մյուս անգամ դատելու ողջերին ու մեռածներին, և
նրա թագավորությունը վախճան շունի:

Այսպես հավատում, երկրպագում և փառավորելով ասում
ենք. «Սուրբ աստված, սուրբ և հզոր, սուրբ և անմահ, որ խաչ-
վեցիր մեզ համար, ողորմի՛ր մեզ»: Իսկ այսպես շնորհունո-
ղներին սուրբ հայրերը նզովեցին, նզովում ենք և մենք նմանա-
պես բոլոր եղած հին հերձվածողներին ու նորերին, այսինքն՝
Արիոսին, Պողոս Սամոստացուն, Մանիին ու Մարկիոնին,

Նեստորին ու Թեոդորիտոսին, Քաղկեդոնի սին ու շար ժո-
զովը և Ղևոնի հրեական տոմարը, որոնք լրբաբար հանդեմե-
ցին ասել, թե երկու էութուն և երկու դեմք կա մի Քրիստոս
աստծու վրա, և թե սուրբ կույսը ոչ թե աստված է ծնել, այլ՝
մարդ, որը մեզ նման աստծու խոսքի տաճար է:

Կան նաև ուրիշ այնպիսիները, որ ասում են՝ երբ տեք
Քրիստոսը երկրում էր, երկնքում չէր և երբ խաչի վրա էր,
փառքի աթոռում չէր, երբ գերեզմանում էր, հոր աջ կողմում
չէր: Այսպես մտածողներին աստված նզովում է, իսկ մենք
նզովում ենք այն բոլորին, որոնք սրան համաձայնվեցին կամ
համաձայնվում են: Ահա մեր միաբանութունից ձեզ մոտ
ուղարկեցինք վստահելի Մատթեոս քահանային՝ ձեզ բերելու
մեր այդ նամակը: Միաժամանակ հիշեցնում ենք Հովհաննեսի
ավետարանի խոսքը, որ ասում է. «Եթե որևէ մեկը ձեզ մոտ
գա, բայց շունենա մեր տեք Հիսուս Քրիստոսի վարդապետու-
թյունը, նրան տուն մի՛ ընդունեք ու խոսքով մի՛ ողջունեք:
Եթե որևէ մեկը այդպիսինին ողջունե տա, մասնակից կդառնա
նրա շար գործերին. որովհետև ով չի ընդունում, որ տեք Հիսու-
սը մարմնով է եկել, նա իսկ և իսկ մոլորեցնող նեոն է: Այդ-
պիսինին ձեր սահմաններից հալածեցե՛ք և նրա մահաբեր
վարդապետությունը ամենևին մի՛ վսեք»: Արդ՝ քանի որ ձեր
հայրերը հավատակից էին մեր հայրերին, իսկ դուք՝ մեզ,
հաճելի թվաց, որ ձեր կողմից եկան այս երեք կամ ավելի
եպիսկոպոսները՝ մեզանից զեմ հանդիման լսելու ճշմարիտ
վարդապետությունը, որպեսզի հովիվներից կամ հոտից ոչ
ոք չկորչի, այլ ձեր քարի գլուտի առթիվ հրեշտակները երկրն-
քում ուրախանան, իսկ մենք՝ մեր Քրիստոս աստծու ծառա-
ներս ու երկրպագուներս՝ երկրում: Ո՛ղջ եղեք տիրոջով»:

* Թուղթ 304Կ. Բ, 9., Թուղթ 304Կ. Ա, 3:

Գ լ ու խ Ը

ԱՂԱՆԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ՀԱԼԱ ՍՈՒՄԸ ԱՂՎԱՆՔԻՑ, ՈՐՈՆՑ ԱՂՎԱՆՔԻ
ԿԱՔՈՂԻԿՈՍ ՏԵՐ ԱՐԱՍԸ ԱՐՏԱՔՍԵՑ, ԵՐԲ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՑ
ՆԱՄԱԿԸ ԵԿԱՎ

Այն խառն ու աղմկալից շրջանում երկրի շորս կողմում Քաղկեդոնի ժողովի կողմից և սնտոի, դատարկամիտ շարափառների պղտորման հետևանքով տարածվեց աղանդավորների սուտ վարդապետությունը, աստծու ներումով ուժեղացավ, և քաղցրալուր խոսքերով շատ ցեղերի հոգիները աղավաղվելով մշտնջենական խավարի կորստյան մատնվեցին: Որո՞ւմ բուսցնող արմատները հասան Աղվանից այս երկիրը: Նույն ժամանակ Աղվանքի կաթողիկոս տեր Աբասը իր եպիսկոպոսների հետ միասին, որոնք վերը գրքում հիշատակված են, խիստ քննություն կատարելով հալածեց Աղվանքից այն աղանդի պիղծ վարդապետներին՝ կեղծավոր Թոմասին, սաղմոսերգու Նղիային, Բնոտին, Իբասին ու սրանց նմանվող ուրիշների նրանց հետ տարազրեցին հեռավոր վայրեր: Սրանով այն ժամանակ եկեղեցու միաբանությունը խաղաղվեց ամենակալ տիրոջ ողորմությունը, բայց մարմնավոր պատկարավները խիստ շատացան:

Գ լ ու խ Թ

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆ ԲԱՐՔԱՐՈՍ ՑԵՂԵՐԻ ԳՆՈՒՆ ԲԱՐՁՐԱՑՆԵԼՈՒ
ԵՎ ՏԵԵԶԲԱԶԵՄ ԳԺԲԱԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԱԿ-ՏԵՍԱԿ ԱՆՑՔԵՐԻ
ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ, ՈՐ ՊԱՏԱԶԵՑԻՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻՆ

Ո՞վ զարմանահրաշ պատմություն, որ պատրաստ եմ հնչեցնելու տիեզերքի, մոտավորների ու հեռավորների լսելիքներին. դրան շնն կարող համեմատվել առաջին դարերի մատյանները, որոնք նկարագրում են զանազան պատերազմներն ու խռովությունները, որոնք պատրաստվեցին այլևայլ տեղերում, տարբեր աղբերի մեջ և սուրբ հոգու կողմից բազմաթիվ մասերով ու շատ օրինակներով նախապես գրվեցին:

Սրան շնն կարող հարմարվել նաև երկրավոր ու շնչավոր մարմիններին վերաբերող հեթանոսական ճարտարաբան, առասպելաստեղծ փիլիսոփայական գրվածքները:

Որովհետև միանգամից մեր գլխին թափվեց և կատարվեց այն, ինչ որ մեր փրկիչը կենսաբեր Ավետարանում շարչարանքի ժամանակ համաձայն ընտրյալ տասներկուսի լսելիքի հանդուրժողություն մարդկայնորեն հարմարվելով խոսեց. ասում է. «Տեսնելու եք պատերազմներ և լսելու պատերազմների լուրեր. լինելու են հաճախակի սուվեր, սրածուխյուններ, երկրաշարժներ, հրաշքներ արեգակի, լուսնի, աստղերի մեջ և ժողովուրդների այնպիսի խռովություններ, ինչպես փոթորկված ծովի ալիքներն են»¹⁴¹: Նույն ինքը՝ տերը, զգուշացնում էր, թե արթուն եղեք, որովհետև չգիտեք օրն ու ժամը¹⁴²:

Եվ արդ՝ քանի որ իմ մտքերը ընկզմվեցին և մտածումներս սուղվեցին տիեզերական հարվածների մեջ, ուստի մոռացա շարադրանքը, որ պատրաստվել էի հիմք ու սկիզբ դնել ժամանակների ու այն անցքերի, որոնք պատահեցին Աղվանքում, ըստ մարգարեի խոսքի, թե՛ «Իմ հեծեծանքների ձայնի պատճառով մոռացա ուսել իմ հացը»¹⁴³: Սակայն և այժմ մի անգամ էլ մոռանանք ահն ու երկյուղը, որ զեռևս պատել է մեզ, վերադառնանք պատմություն ընթացքին, որովհետև տեսնում ենք՝ կան շատերը, որ կամենում են լսել, թե ինչը արդյոք կարող է վերջ տալ մեզ շրջապատող բարբարոս թշնամիների անթիվ հարվածներին: Ապա դրա հետ միասին կամենում են իմանալ այն մեծամեծ ու զարմանալի հրաշքները, որոնցով մեր թշնամուն պատժեց աստծու հզոր ու մարդասեր աջը, և նրանք զետնատարած ընկան մեր աչքերի առջև: Եվ որովհետև անցյալ ժամանակը պահանջում է մեզինք իր զեպքերը պատմել իրար ետևից, ուստի կսկսեմ մեր տեր Հիսուս Քրիստոսի տասնութ VII նահանջից, որ եղավ մեհական ամսին Որմիղդյան արքայից արքա Խոսրովի երեսունհինգերորդ տարուց¹⁴⁴:

* Մառկ., ԺԳ, 7—9:

** Մատթ., ԻԾ, 13:

*** Սաղմ., ԺԱ, 6:

ԱՌՈՁԻՆ ՏԱՆՈՒԹ ԶՈԹ ԱՍԷՍՆՁԻՑ ՅԿԻՉԲԸ ԱՅՆՐԱԳՐԵԼՈՂԱԿ

Նրբ Նրուսաղեմի գրավման ժամանակը հասավ իր ալարտին, որ Փլավոս Հերակլ քրիստոսասեր կայսրի օրերում էր, ինչպես երբեմն Կյուրոս պարսկի օրոք յոթնասուունամյա պատերազմներում աստված հանդիմանեց պարսից գոռոզ թագավոր մեծ խոսրովին, որը երկար ժամանակ հաղթելով, հալածելով գրավեց թագավորութունը նրա օգոստոսական մեծ երկրով, Հոռոմով և նշանավոր պաղեստինյան քաղաքով (Նրուսաղեմ):

Արդ՝ երբ նա տեսավ, թե հաջող ելք ունեցավ պատերազմը, որն սկսել էր հոռոսց թագավորի հետ, արևմուտքի դեմ կազմված զորքի հրամանատար նշանակված իր խոռոսանունով զորավարի միջոցով: Նրա ճակատամարտ մղելու, պատերազմական ճակատ կազմելու և ըստ պարսկական խոռոստութան հաղթութիւն տանելու պատճառով թագավորը նրան հորջորջում է այլևայլ պճնող անուններով. երբեմն կոչում է Ռոզմի-Ոզան, երբեմն՝ Շահ-Վարազ*:

Սա գրավեց ու հրքճեց սուրբ քաղաք Որուսաղեմը և գերի տարավ կենաց միայտը՝ ախեղերքի լուսատու սուրբ խաչը, որով դժոխքը գերվեց. տարավ նաև այն կողմերի ոսկյա, արծաթյա, թանկագին քարերի բոլոր սուրբ սպասները, մեծաբժեք մարգարիտներով ընդելուզված ծիրանի հանդերձանք, նաև մինչև իսկ զարմանալի, հոյակապ մայրաքաղաքների կառուցվածքների զարդարանքները՝ կճյա սյուներն ու խոյակները, այլև շորքոտանիներն ու մեծամեծ թռչունները, որոնց անուններն անգամ արեւելքի կողմերում լսված չէին: Բայց ես չեմ երկարելու խոսքս, որովհետև նրա կատարած գործը իմ նկարագրութան սահմանից անցնելով անցնում է: Այլար վերջրած գանձերի կույտերը ուղարկեց պարսից թագավորի պալատը: Սակայն չլիշտացավ ու գոհ չմնաց անթիվ հարստությամբ և երգիչ, զանազան արվեստագետ զվարճարար, փափ-

կասուն աղջիկներով ու պատանիներով, այլ էլ ավելի մարտնչում էր ծովի ու ցամաքի դեմ և հոռոսացիների գեղեցկաշեն քաղաքները իրենց բնակիչների հետ միասին թշուա էր Պարսկաստան. իր տենչանքներին հագուրդ տալու համար: Ծարտարակտների միջոցով նույն ձևով քաղաքներ կառուցեց. դրանցից մեկը անվանեց Անտիոք քաղաքից առավել*, բոլոր մյուսները կոչեց նույն իր անունով՝ առավել բառը վրաները ավիլացնելով:

Արդ՝ երբ բոլոր ժողովուրդների ու թագավորութունների նկատմամբ հաղթութիւն տարավ և իր տենչանքներին հագուրդ տվեց, այնքան զորացավ ու հպարտացավ, որ կարծես թե իր անձնական քաջությամբ է գրավել իր ահավոր և զարմանալի թագավորութունը. ու շատերեց, որ մարդկանց թագավորութան տերը բարձրալն է և ում կամենա, նրան էլ կհանձնի այն:

Ապա սկսեց աստիճանաբար թուլանալ ու տկարանալ հոռոսաց (Բյուզանդիայի) թագավորի համեմատությամբ և չէր կարողանում գլուխ բարձրացնել ըստ իր նախկին հզորության: Հանկարծ կայսրը հայտարարեց իր բոլոր զորավարներին ու զորապետներին աստժու՝ իրեն հաջողութիւն շնորհելու մասին. հրամայեց շուտափույթ մի վայրում հավաքվել իրենց տրամադրութան տակ գտնվող բոլոր ուժերով: Եվ հայտնի եղավ բոլորին բանակի ժամադրավայրը: Ընկերը ընկերոջը չէր այցելում, այլ առանց ձգձգելու շուտափույթ կերպով իրենց խոփերը վերածեցին սրերի, իսկ գերանդիները՝ նիզակների: Թուլեցրը և հանդարտաբար մարդիկ խրախուսվում էին, ասելով՝ թե մենք հզոր և պատերազմողներ ենք: Եվ վեր կացավ իր բոլոր ուժերով, ինքն էլ զարձակ իր զորքերի զորավար ու առաջնորդ: Պալատը հանձնեց իր որդու իշխանությանը, թագազրեց նրան և նստեցրեց իր թագավորական աթոռին:

* Խոսրով Ա Անուշիրվանը բյուզանդիայից ժողովուրդը գաղթեցրեց և մի նոր քաղաք շինեց ու անվանեց Վեհ: Անշատոք (Պատմութիւն Սեբեոսի, Թիֆլիս, 1913, էջ 44), այսինքն՝ վեհ ալ Անտոք-Անտիոքից բարձր, առավել քան Անտիոքը: Այս է Անտիոք քաղաքից առավելը: Կազանկատվացին Խոսրով Ա-ի գործը վերագրել է Խոսրով Բ-ին:

* Ըստ Սիբայել Ասորու Ռոստի Բահան

Նա պատերազմական գործողութիւններ չսկսեց այն պարսիկ զորքերի դեմ, որոնք պատել, պաշարել և հնազանդեցրէին իր երկիրն ու քաղաքները. մինչև անգամ նրանց մոտու շանցավ և նրանց չհրահրեց պատերազմական գործողութիւններին, այլ նրանց թողեց այնտեղ իր երկրում, ինքը շարժվեց դուրս եկավ ծովը՝ ճանապարհ ընտրելով եգեբացիների երկրով, եկավ Հայաստանով, անցավ Արաքս գետը և մտածեց հանկարծակիի բերել մեծ թագավոր Խոսրովին:

Եվ երբ հայտնվեց Խոսրովին, սա իր մտքում հիացավ և ասաց. «Մա նա չէ՞, որ իմ ահից խորխորատներում էր անցկացնում, իսկ այժմ այս ի՞նչ է»: Եվ խուսափելով նրանից հեռացավ մարերի սահմանների ամրոցներից, գնաց Ասորեստան: Շտապ արագընթաց սուրհանդակներ ուղարկեց և գրեց իր մեծ զորավար Շահվարազին խիստ երդումներ ու սպառնալիքներ, թե՛ «իմ նկատմամբ եղած սոսկալի նախատինքը և իմ ցասումը իր հատուցումը կստանա, եթե այսպես չշտապես հասնել և կենդանի թողնես որևէ մարդ, մինչև անգամ անասուն, որոնք հանդգնելու են իմ դեմ ելնել»: Եվ զորավարը, իր ձեռքն առնելով հրամանն ու կարգալով սոսկալի լուրը, շտապ կարգով պարսկական բոլոր զորքերի զորահանդես է կազմում, և, քաղաքները հանձնելով հոռմեական ու պաղեստինյան գումարտակների ձեռքը, որոնք հնազանդվել և մտել էին ծառայութեան, պատվիրում է զգուշութեամբ հսկել, մինչև որ ինքը ետ կդառնա վրա հասած գեպքերից: Ինքը զորքերը շարժում է ընտիր սպառազեններով ու արագընթաց երկվարներով և աճապարում է հասնել թագավորի հրամանի կատարմանը:

Իսկ Հերակլես մեծ կայսրը երբ տեսավ, որ պարսից թագավորը խուսա տվեց իրենից, դադարեց նրան հետապնդելուց: Ասպատակեց Ատրպատականի կողմերը մինչև այն տեղը, որ կոչվում է Գայշ Ավան¹⁴², ուր ամրոցներ կային և շոգ ամիսներին պարսից թագավորների կողմից ընտրված էր իբրև հովասուն ու առողջարար վայր և գտնվում էր Մարաստանի սահմաններում: Ավիրում, քանդում ու գերեզմարում է ամբողջ երկիրը և այնտեղից վերադառնալով կամենում է ձմեռել Աղվանքի, Վրաստանի ու Հայաստանի կողմերում: Այստեղից

գրութիւն է գրում այդ երկրների իշխաններին ու առաջնորդներին, որպեսզի իրենց կամքով ընդառաջ ելնեն իրեն, ընդունեն և ձմռանը իր ու իր զորքի կարիքները հոգան: Այլապես իր առջև կհամարվեն հեթանոսներ, կգրավվեն նրանց ամրոցները, և իր զորքերի ձեռքով կգերեզմարվեն այդ երկիրները: Երբ Աղվանքի պետերն ու իշխանները այս լսեցին, հենց իր՝ Խոսրովի հրամանով թողեցին Պարտավ մեծ քաղաքը և դուրս գալով գնացին, ամրացան զանազան տեղեր: Իսկ քաղաքի քրիստոնյա և հեթանոս բնակիչներից արհեստավորները, որոնք իրենց անկարողութեան և հնարավորութիւններից զուրկ լինելու պատճառով չկարողացան փախչել-ազատվել նրանցից, մնացին հենց այնտեղ՝ քաղաքում:

Չաքարիա անունով մի ինչ-որ քահանա, մի սուրբ մարդ, որ Պարտավի եկեղեցու վանական էր, հեզ ու հանդարտաբար մի մարդ, իր անձը նվիրեց նրանց և երդումներով, տեսակ-տեսակ հնարամտութիւններով քրիստոնյա շատ մարդկանց փրկեց՝ իր աղոթքներով երաշխավորելով նրանց: Փրկեց նաև հրեաներ ու հեթանոսներ, այդ պատճառով հետո նրա արարքը գովաբանվեց, և բոլորի կողմից վկայվելով նշանակվեց Աղվանքի աթոռի եպիսկոպոսապետ:

Իսկ երբ հոռմեական անթիվ բազմութեամբ զորքը եկավ հասավ ու բանակեց Ուտի գավառում, Կաղանկատուք գյուղի սահմաններում գտնվող հեղեղատի մոտ, տրորեց, քանդեց այն այգիների ու գյուղերի բերքերը, որտեղից անցավ: Այնտեղից մեկնելով բանակեցին Տրտուի հեղեղատին մոտիկ, որ Գյուտական գյուղի մոտ է:

Ապա սրանց ետևից եկավ հասավ պարսից զորքը, որին կոչում էին նոր զորք: Այս զորքի զորապետն էր Շահրապաղականը*: Թագավորին հավատարիմ նախարարներից նրանց մեջ կար վերակացու և հրամանատար մի մարդ, որին Գրանիկ սաղար էին անվանում, սա եկավ, իջավ ընդդեմ Հերակլի. իսկ պարսից մյուս զորավարը եկավ Հոռմից: Հերակլեսին ետ

* Բնագրում՝ «Շահապղակ», ուղղում ենք ըստ Աղոնցի ցուցման: Թեոփանը անվանում է Սարարազան (տե՛ս «Անահիտ», 1939 թ., Մ. 4—5—6, էջ 25):

դարձրին և բշեցին (Սյունյաց) երկրով: Չնայած պարսից զորքերն էլ ծանր հարվածներ ստացան, սակայն նրան հանեցին տարան գեցեցին իր երկիրը և նորից գրավեցին այն քաղաքները, որոնք բռնի խլել էին նրանից:

Գ լ ու յ ժ Ս

ՔՅՈՒԶԱՆԴԻԱՅԻ ՔԱԳԱՎՈՐԻ ԴԵՍ ԽՈՍՐՈՎԻ ԿՈՎԵԼՈՒ, ԵՐԱՆ
ՉԱՂՔԵԼՈՒ ԵՎ ԵՐԿԱՐ ՏԱՐԻՆԵՐ ՔՅՈՒԶԱՆԳԱՅԻՆԵՐԻ ԵՐԿԻՐԸ
ՄԵՐՈՎ ՈՒ ԳԵՐՈՒՅՑԱՄԵ ՏԻՔԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Հերակլի հրամանով խազիւնները անհամար բազմութեամբ գլուխ բարձրացրին՝ ասպատակելու մեր երկիրը: Պարսից արքա Խոսրովի պատգամատարները գնում են նրանց մոտ և նրանց տալիս են պատգամ, ուր ասված էր. «Գուր Ե՛ր Կրամանով մտաք իմ երկիրը, նրա՛, որ թափառական ու փոխտական ընկած իմ երեսից շրջում է արևմտյան ծովի կղզիներում: Եթե կարոտել եք նրա ոսկուն, արծաթին, թանկագին քարերին կամ ոսկեհյուս, մարգարտազարդ հագուստներին, քե՛զ ենեք ու ծիրանիներին, ես կարող էի նրանից բազմապատիկ շատով գոհացնել քեզ: Գրա համար քեզ ասում եմ. մի՛ շարունակիր իմ նկատմամբ դրա դատարկ պահանջով, ասպ թե ոչ, թող քո կամքը լինի: Բայց անհա նախապես քեզ ասում եմ այն, ինչ որ անելու եմ առաջիկայում: Համաձայն քո խոսքի՝ նրան իմ թույլ տալուց հետո, նրա երկրից կկանչեմ իմ հաղթական մեծ զորավար Շահվարազին իմ երկու քաջ զորականներ Շահենի և Փրտիկարինի»¹⁴³ հետ միասին, նաև իմ բլուրավոր զորքը, հազարավոր ընտիր սպառազենները, որոնց ես պատրաստեցի արևմուտքի դեմ քշելու ու ջնջելու իմ երկրից: Արդ՝ անհ նրանց երասանակները կդարձնեմ արևելքի դեմ ու իմ ամբողջ ուժով կշարժվեմ քո վրա և բաց չեմ թողնի քեզ, հանգիստ ու դադար չեմ տա, մինչև երկրագնդի ծայրերը քեզ չքշեմ: Ապա պետք է գիտենաս ու հիշես այդ անմիտ և քնզ վիշտ ու նեղութուն պատճառող պահանջը, որ դու անում ես: Բայց ո՛ւր պետք է տանեմ, հանգիստ տամ, երբ ես այնտեղից

հանեմ՝ այս մեծաքանակ բազմութունը, և կամ ո՛ւր կա այնպիսի երկիր, որ բավականացնի նրանց, եթե ըստ այս պատգամի չգործնե՛ս: Եվ այսպես՝ համաձայն սպառնալից պատգամի, այդ տարի դադարեցրին արշավանքը ու վերադարձան նույն լեռնանցքով:

Բայց երբ նրանց տեր իշխանը տեսավ ավարներին, մարդկանց ու անասունների, ոսկեղեն անթնների, թանկագին հագուստների այն ամբողջ գրավված ու գերված հարստութունը, իր մտքում խորհեց, որ ինքն իսկ գա ելնի՝ այս կողմը: Այնուհետև այն ամենքին, որ իրեն էին ենթարկվում՝ տոհմերին, ցեղերին, լեռնականներին ու դաշտայիններին, հաստատուն բնակութուն ունեցողներին ու քոչվորներին, ծովագնացներին ու ցամաքայիններին, գլուխները խուզածներին ու մաղավորներին, հայտարարեց, որ ակնարկելու պարագային ամբողջու ու պատրաստ գտնվեն:

Եվ հա՛նա երեսուճութերորդ տարում, որ Խոսրովի սպանման, նեղութուն ու աղետի տարի էր, եկավ վերևում հիշատակված նույն ինքը՝ Ջերու խաքանը,^{*} որդուն իր հետ ունենալով նրա զորքի քանակը ոչ ոք չէր կարող հաշվել: Երբ ահալոր դուշը հասավ Աղվանք, կամեցան մեր երկրի բնակչութունը ամրացնել մեծ մայրաքաղաք Պարտավի բերդի մեջ: Այս բանը կատարվեց Գայլաք անունով մի մարդու հրամանով, որը Խոսրովի կողմից ուղարկված էր իբրև այս երկրի պետ ու իշխան: Սա շրջակա գավառների բազմութունը լցրեց ներս ու կամեցավ ուժեղանալ այս երկրի մեծամեծների ու բնակիչների միաբանութեամբ և դիմադրել նրանց: Բայց նա տեսավ, թե ինչ աղետների ենթարկվեցին Չոր մեծ քաղաքի պահապանները և գումարտակները սքանչելի պարիսպներին, որոնց համար պարսկական թագավորները հսկայական ծախսերով փակել էին իրենց երկիրը՝ հավաքելով ճարտարապետներ, հնարելով տեսակ-տեսակ շինանյութեր մեծաքանակ կառուցման համար, որ ներփակեցին կովկաս լեռան և Արևելյան մեծ ծովի¹⁴⁴ միջև:

Արդ՝ երբ մոտեցավ տիեզերական ցատուճը, որ մեր ամեն

* Խախան-թագավորաց թագավոր, կայսր:

նիս առջևն էր գտնվում, նախ ծովի ծավալված ալիքները հարվածեցին նրան (Չոր քաղաքին) և հիմնահատակ տապալեցին: Որովհետև տեսնելով սաստկացած սարսափը ժանտատեսք, հանդուգն երեսով, լայնադեմ, անարտևանունք բազմության, որոնք կանացի կերպարանքով, գիսարձակ վրա էին տալիս հարձակվողների դեմ-դիմաց, սարսափը պատեց նրանց: Մանավանդ երբ տեսան ուժեղ քաշված աղեղների նետերը, որոնք կարկուտի նման տեղում էին նրանց վրա:

Իբրև լվտիացած գիշակեր գայլեր հարձակվեցին նրանց վրա և առանց խնայելու կոտորեցին քաղաքի անցուղիներում ու փողոցներում. նրանց աչքը մինչև անգամ չէր խնայում գեղեցկատես, պայծառագեղ, պատանի տղայի կամ աղջկա և ոչ էլ անպետքներին ու անօգտակարներին: Չէին թողնում հաշմանդամներին ու ծերերին և ոչ էլ գուլթ էին տաժում, կամ գալարվում էին նրանց աղիքները երեխաների խանդաղատանքի նկատմամբ, որոնք փարվում էին սպանված մայրերին և իբրև կաթ ծծում էին նրանց ստինքների արյունը: Այլ, իբրև եղեգնուտում բոցավառված հուր, մի զոնից մտնում, մյուսից դուրս էին գալիս՝ այնտեղ թողնելով միայն երկրի գազանների ու երկնքի թռչունների արարք: Գրանից հետո սատիճանաբար ալիքները շարժվում էին մեր դեմ:

Արդ՝ երբ այս ամենը լսեց մեր ղեկավար իշխանը, որ իր ձեռքն առել և պահպանում էր Պարտավ քաղաքը, կամեցավ մեր բերդում հավաքած ամրացած բազմությանը սաստկացող սարսափի վերաբերյալ խոսք ասել, այն, թե ինչ պետք է անել: Ինքանը բաց արեց, բայց մեծ երկյուղի պատճառով նորից խոսքը կրկնել չկարողացավ, որովհետև նրա սիրտը թուլացավ ու դող բռնեց նրան ոտքերից մինչև գլուխ, և ծունկերը սկսեցին բախվել միմյանց: Երբ ամբոխը զգաց մարդու անչափ թուլասրտությունը, աղաղակ բարձրացրեց ու ասաց. «Ինչո՞ւ մեզ բոլորովին կաշկանդեցիր, այս ժամի համար պահելո՞ւ, մեզ մեր կանանցով ու որդիներով արյունարբու գազանների ձեռքը տալո՞ւ: Եվ այժմ՝ ինչպե՞ս կարող ենք մենք՝ քաղաքի այսքան խառնիճաղանջ բազմությունս, նրանց ներկայությամբ դուրս գալ փախչել, երբ ոչնչացնող թշնամին մեզնից հեռու է գտնվում երեք մղոնի շափով: Ապա մեկմեկու

առում են. «Ինչո՞ւ ենք հասպաղում. այս քաղաքը գերեզման պետք է դարձնենք մեզ համար. թողնենք մեր կահկարասին, դուրս գանք, գնանք, թերևս ազատվել կարողանանք: Եվ դիմելով միաժամանակ դեպի քաղաքի շորս դարպասները՝ աճապարում էին իրենց գցելու լեռնային Արցախ գավառը:

Երբ թշնամիները վերահասու եղան տեղի ունեցածին, հետապնդեցին փախստականներին և մի մասին, հասան այն լեռան ստորոտի մոտերքը, որ գտնվում է Կաղանկատուք մեծ գյուղի հանդեպ, որը (Կաղանկատուքը) նույն Ուտի գավառում է, ուսկից և ես եմ: Օրը մթնելու հետևանքով մեծ վնաս չկարողացան հասցնել, այլ փոքր ի շատե ձեռք ընկածներից մի մասին կոտորեցին, մի մասին էլ գրավված սայլերի և գրաստների հետ վերադարձրին իրենց բանակը: Աստծու խնամակալությամբ այլևս կրկին չհետապնդեցին փախստական բազմությանը: Եվ այն գիշեր բոլորը անցան, ինչպես երբեմն եբրայեցիք անցան Կարմիր ծովով, և հասան Արցախ անառիկ գավառը: Գայլաք անունով այն իշխանը նույնպես ազատվեց իր ամբողջ տնով և իրեն գցեց Պարսկաստանի կողմերը, բայց այլևս չկարողացավ նույն իշխանությունը ձեռք բերել:

Այս բոլորից հետո հորդացած հեղեղը, հորձանուտ գետը դիմեցին դեպի Վրաստան և շրջապատեցին պաշարեցին փափկասուն, վաճառաշահ, հոշակավոր մեծ Տփղիս քաղաքը: Հայտնի է դառնում նաև մեծ կայսր Հերակլիոսին: Նա հավաքում է իր զորքի բոլոր ուժերը, գալիս շտապ հասնում է իր նիզակակից օգնականին. և երբ նա մատուցում է թագավորական ընծաներ ու նվերներ, (թագավորն) ընդունում է. շափաղանց ուրախանում են միմյանց տեսնելով: Ապա այնուհետև այնտե՛ղ պետք էր տեսնել աղետը թշվառ մարդկանց, որոնք փակված էին բերդում: Թշվառություն թշվառության ետևից նրանց վրա էր գալիս, բայց սպասելի ժամանակը դեռևս չէր հասել: Այնպես եղավ, որ խոսքովը իմացավ երկու մեծ թագավորների հանդիպման մասին: Նախքան այն քաղաքը պաշարելը շտապ կարգով ուղարկում է նրանց օգնելու և քաղաքը պահպանելու զորք՝ սրտոտ ու քաջ պատերազմող իր գորասիտ Շարհապաղին, սրա հետ իր թիկնապահներից ու զոնապահ-

ներից, ընտիր հեծյալներ՝ մոտ հազար մարդու: Երբ քաղաքի ընակիչները տեսան ուղարկված օգնականին հաղթանդամ և վարժ զինակիցներով, շափազանց ոգևորվեցին ու սկսեցին ծաղրել երկու թագավորներին, շնայած տեսնում էին հյուսիսի ու արևմուտքի զորքերի անթիվ բազմությունը, որ լեռների նման ճակատ էին կազմել քաղաքի շուրջը, երկիրը թնդում ու ցնցվում էր բազմությունից. սրա հետ մեքենաները, քառանիվները և հոռմեական ճարտարագործների ձեռքով պատրաստված տեսակ-տեսակ այլ գործիքներ, որոնցով նրանք անվերել կերպով մեծամեծ քարեր էին նետում փլուզելու պարիսպը: Նաև տեսնում էին մեծամեծ, քարալից, ավազալից ուտուցիկ տիկերը, որոնցով մեծ կուր գետը, որ հոսում է քաղաքի մի կողմով, ետ դարձնելով՝ հոսանքը պարսպի դեմ էին ուղղում: Բայց նրանք ոչ մի բանից չթուլացան, այլ քաջալերում էին միմյանց և նրանց քանդածները տեղնուտեղը շինում ու վերականգնում էին:

Իսկ երբ երկու թագավորների զորքերն էլ լքվեցին, տկարացան, հոգնեցին, նաև քիչ չէր մարտում ընկած հետևակների թիվը, թագավորները միմյանց հետ խորհրդակցեցին ու ասացին. «Ինչի՞ համար է մեր զորքերի այսպիսի կորուստը. չէ՞ որ երբ հզորին կապենք, ինչպես կամենանք, նրա տունը կողոպտաի կենթարկենք: Այնժամ նախանձախնդիր մեծ կայսր Հերակլեսը մտածեց և կարգավորեց, թե ի՞նչ է պետք անել: Իրեն օգնելու նկատմամբ մարդուն ասաց. «Դարձի՛ր դու և քո զորքով խաղաղություն բայ տարի գնա՛ քո տեղը, որովհետև մենք տեսնում ենք, որ դուք զով երկրի բնակիչ եք և չեք կարող դիմանալ, երբ Ասորեստանի ամառային տապախառ շոգերը վրա հասնեն, ուր Տիգրիս մեծ գետի ափին պարսից մայրաքաղաքն է: Մյուս տարին, երբ շոգ ամիսները կանցնեն, կշտապես վերադառնալ այստեղ, որպեսզի կատարենք մեր մտադրությունը. իսկ ես չեմ դադարի մարտնչել պարսից թագավորի դեմ և վտանգի ենթարկելով՝ նեղություն կպատճառեմ նրա երկրին ու բնակիչներին: Եվ խելամուտություն բայնախի հնարներ կգործադրեմ, մինչև որ իրենց միջոցով կատարվի:

Եվ երբ քաղաքի բնակիչները իմացան նրանց լքումի ու

տկարանալու մասին, ավելի հպարտացան իրենք իրենց մեզ ու սկսեցին իրենց կորստյան պատճառ հանդիսացող խաղը խաղալ: Բերեցին մի մեծ դդում, դրա վրա նկարեցին հոների թագավորի պատկերը՝ մի կանգուն երկայնություն բերն և մի կանգուն լայնություն. աչքերի արտանունքների փոխարեն ճյուղեր գծեցին, որ ոչ ոք չէր կարող նշմարել: Նույնպես արեցին մորուքի լերկ ու այլանգակ տեղը, իսկ մի թիզ լայն քթի տեղը բեղեր գծեցին այնպես, որ ամեն ոք կարող էր ճանաչել: Բերին, դրեցին նրանց հանդիման պարսպի վրա ու դռալով զորքերին, ասում էին. «Ահավասիկ ձեր կայսր թագավորը. դարձե՛ք, երկրպագեցե՛ք սրան. սա Զիբու խաքանն է»: Եվ նիզակները վերցնելով ձեռքները՝ նրանց աչքի առաջ ծակոտում էին նրա պատկերին նմանեցրած գդումը: Նույնպես խայտառակում, ծաղր ու ծանակի ենթարկում, անարգում էին նաև մյուս թագավորին՝ պիղծ ու արվամու կոշիկով: Այս տեսնելով ու լսելով՝ թագավորները քննով լցվում, փքվում, ոխակալվում, շարժում էին իրենց գլուխները և իրենք իրենց նդովում էին, որ դրանց թագավորության նեթակա բնակիչներից ոչ ոք չազատվի, մինչև որ նախատինքների վերժը չլուծվի, որոնցով իրենք ծաղրվեցին նրանց կողմից: Եվ իրենց երեսները դարձնելով նույն սպառնալիքներով գնացին:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Բ

ՀՅՈՒՍԵՍԻ ԶՈՐՔԵՐԻ՝ ՀԵՐԱԿԼԻՆ ԾԳՆՈՒԹՅԱՆ ԳԱՆԸ

Ապա այնուհետև խորովի երեսունվեցերորդ տարում օգոստոսական կայսրը մտադրվեց հնաքքնի ստեղծել, թե ինչպե՛ս արդյոք կարողանա բուժվել անասելի վշտից ու նախատինքներից: Նաև իր ամբողջ թագավորության ընթացքում իրեն էր միաբանել հոռմեական արքունիքը, որին օգնություն կոչեց՝ ճեղքելու Կովկաս մեծ լեռը, որ փակում է հյուսիս արևելյան կողմը, քանալու Չորա դարպասները, հանելու բարբարոսների բոլոր ցեղերը և նրանց միջոցով նա մղելու պարսից թագավոր գոռոց խորովին: Այնժամ պատրաս-

տում է իր իշխաններից Անգրե անունով մեկին, որ մի խելոք ու իմաստուն մարդ էր, և ուղարկում է նրան անհաշիվ հարստութ- թյան խոստումներով, հանձնարարելով ասել, թե՝ «Յող միայն օգնեն ինձ իմ վրեժխնդրության մեջ, ես էլ հանձն եմ առնում լիացնել գազանաբարո, ոսկեսեր, վարսավոր ցեղի ծարավը»:

Արդ՝ հյուսիսի արքայի հաջորդը, երբ այս լսեց, որ նրա թագավորության երկրորդն էր՝ Ջերու խաբան անունով, և լսեց մեծ պարգևների խոստումները, սրա հետ նաև պարսից արքային ենթակա բոլոր երկրները ասպատակելով ավարի առնելը, ապա լրիվ համաձայնության վատասխան տվեց, ասելով. «Ծս վրեժխնդիր կլինեմ թշնամու նկատմամբ. ես կգամ անձամբ իմ քաջ զորքով, նրան օգնության կհասնեմ և կդոհացնեմ նրա սիրտը պատերազմական գործողությունների մեջ իմ սրով ու աղեղով, ինչպես որ ինքը ցանկանա»:

Այդ ժամանակ այն իշխանի հետ ուղարկում է թվով մոտ հազար ընտիր հեծյալ՝ զորեղ, կորովածիզ, աղեղնավոր մարդիկ, որպեսզի հաստատեն այն քննված պայմանները: Դրանք հանկարծակի խուժեցին Չորա լեռնանցքով՝ բանի տեղ չգնելով քաղաքապահներին ու պարսից արքայի գումարտակները, որոնք տեղավորված էին լեռնանցքում, այլ սլացան ինչպես արծիվներ Բոաո¹⁴⁵ մեծ գետի մոտով, իրենց դեմ դուրս եկողներից ոչ ոքի չխնայելով: Ճանապարհ ընկան վրաստանով և եգերացիներին¹⁴⁶ երկրով, կտրեցին անցան ծովով ու հասան արքայական պալատը: Եվ տեսակցելով մեծ կայսր Հերակլի հետ, միմյանց միջև հաստատեցին երդումները ըստ յուրաքանչյուրի օրենքների: Նրանից թուլյալու- թյուն ստանալով իրենց ելքի վերաբերյալ, այլևս ոչ ոքից չէին վախենում:

Իսկ երբ ուռք գրին խոսրովի երեսունյոթերորդ տարվա մեջ, հյուսիսի թագավորը ուղարկեց իր խոստացած զորքը, որին զորավար նշանակեց իր եղբորորդուն. ի պատիվ սրան իրենց իշխանությունը Շաթ¹⁴⁷ էին անվանում: Սա եկավ ասպատակեց ամբողջ Աղվանքը ու Ատրպատականի մի որոշ մասը, սրի քաշեց քրիստոնյա, նաև հեթանոս բազմաթիվ մարդկանց: Իսկ նրանց կողմից գերվածների թիվը ո՛վ կա- բող է իմանալ ու գրի առնել:

Նրանք բանակեցին Արաքս գետի մոտերքը: (Շաթը) նամակ ուղարկեց մեծ թագավոր խոսրովին ու հայտնեց, որ իրենք միացել են կայսեր հետ և եկել են նրան օգնության: Միմյանց ուղարկված նամակների պատճենը այս է. «Եթե չհեռանաս հոռմեական թագավորից, ամբողջ երկիրն ու քաղաքները, որ բռնի կերպով խլել ես նրանից, չթողնես նրան, նրա երկրից բոլոր գերվածներին, որ այժմ պահում ես քո իշխանության տակ, խաչափայտի հետ միասին շուղարկես, որին երկրպագում ու փառաբանում են բոլոր քրիստոնյա ժողովուրդները, և նրա սահմաններից դուրս չբերես քո բոլոր զորքերը, — այսպես է ասում հյուսիսի արքան՝ ամբողջ աշխարհի տերը, քո ու բոլոր թագավորների թագավորը, — ես էլ կուղղվեմ քեզ վրա, ո՛վ դու կուսակալ Ասորեստանի. նրա վրա քո կողմից հասցված մի շարիքի դիմաց կրկինը կհատուցեմ քեզ: Իմ սրով կշարժվեմ քո ամբողջ երկրով, ինչպես որ դու շարժվեցիր նրա երկրով: Հանգիստ չեմ տա քեզ և չեմ դանդաղի քո նկատմամբ կատարել ըստ այս խոսքի, որ քեզ հետ խոսեցի»:

Երբ այս ամբողջը լսեց խոսրով մեծ թագավորը, այնժամ վեր կացավ իբրև անհուն հեղեղ կամ որպես որսորդների դեմ խոյացող առյուծ և կամ ինչպես ձագակոտոր արջ. այսպես էլ նա: Թեպետ և ինքը տեսնում էր, որ միաբանված իր դեմ են դուրս եկել, սակայն ըստ իր խորամտություններից չէր տալիս, որ երկնչում ու թաքնվում է նրա երեսից. այլ հպարտությանմբ և խիստ սպառնալիքով է պատասխան տալիս. «Գնա՛, քո թագավորին և իմ եղբայր խաբանին ասա՛, որ ի վաղուց անտի իմ նախնիներից ու իմ կողմից մեծարված ու հարգված է ձեր տունը՝ իբրև մեր սիրելի եղբոր տուն. դրա համար ուստրերով ու դուստրերով միմյանց հետ կապված ենք խնամիտությամբ: Արդ քեզ հարկ ու արժան չէր թողնել քո հարազատներին ու հեռանալ իմ ծառայի՝ հոռմեական կտրիճի խոսքերով»:

Պատգամավորը* վերադարձավ իր երկիրը:

* Բնագրի տուրկան բառը թարգմանեցինք պատգամավոր: Աճառյանը կարծում է, թե սա պարսկերենից փոխառյալ turgān ուղեցույց բառն է: Ադոնցը համարում է հայերեն տուրկան ածանցավոր բառ, ինչպես ուզկան, ախինքն՝ նամակ, նվեր և այլն տվող, պատգամատու:

Իսկ կայսրը, վերցնելով իր զորքերը, ուղղվեց Պարսկաստանի կողմերը. և համառոտեմ ճգնում, ջանում էր հասնել պարսից թագավորի արքունիքը:

Իսկ երբ պարսից թագավորը տեսնում է, որ գործը, այնուամենայնիվ, այնպես չկատարվեց, այլ համարձակ ուղղութիւն վերցրած իր վրա է դալիս, փախչում է նրա առջևից, գնում ապաստանում է իր իսկական մայրաքաղաք մեծ Տիգրոնում, իր կանանց, հարճերին, զավակներին անցկացնում է Դկլաթ գետի այն կողմը: Առձեռն պատրաստ իր զորքը, որ թվով քիչ էր, իր մոտ է հավաքում, կազմավորում, ուղարկում է կայսեր դեմ: Շատ մեծարանքով ու հարստութեամբ համաձայնեցնում է ինչ-որ մեկին, որ նրա պալատում աչքի էր ընկել բաշությամբ, փոխում է նրա անունը, անվանում է Ռոճվեհ¹⁴⁸. Հրապուրելով նրան մղում, հրում է ալիքների դեմ, իր կողմից առաքված զորքին նրան է զորավար նշանակում: Սա նրա հրամանի երկյուղից իր կամքից անկախ համաձայնվում է, բայց ինքը գիտեր, որ հապճեպ հավաքված խոսրովի թույլ զորքը պարտվելու է կայսեր դեմ: Եվ մեկ, երկու, չորս անգամ զգուշ նամակ է ուղարկում իր խոսրով թագավորին ու հայտնում է. «Ոչ թե իմ մահվան, այլ քո զորքի ոչընչացման համար նախապես տեղյակ եմ պահում քեզ. եթե շտապ կարգով ինձ օգնական զորք չավելացնես, ես մեռնելուց չեմ վախենում, բայց հետո դու գիտես»:

Եվ նորից թագավորը կարգադրում է պատասխան գրել, թե՛ «մի վախենա նրանցից, կովի՛ր և հաղթի՛ր»: Իսկ վերջին անգամ խիստ ամբարտաւանութեամբ գրում է նրան, ասելով. «Եթե հաղթել չկարողանաս, իսկ մեռնել հո կարո՞ղ ես»: Տեսնելով նրա այդ խիստ հրամանագիրը՝ ձեռքերը վեր բարձրացրեց իր զորքի հետ դեպի արեգակն ու լուսինը, բարձր ձայնով կանչեց ու ասաց. «Ո՛վ իմ աստվածներ, դատ կտրեցեք իմ և իմ անխիղճ թագավորի միջև»:

Եվ միվելով պատերազմի մեջ՝ հույների զորքի դեմ ընկան ինքն ու իր զորքը և դարձան ինչպես փոշի, որ քշում-տանում է մորիկը: Արդ՝ երբ պարսից իշխանները տեսան այդ մեծ կոտորածը և, որ վիճակվեց պարսից զորքին, սկսեցին միմյանց մեջ տրտնջալ, ասելով, «Մինչև ե՞րբ բազմաթիվ տեղերում

պատերազմի միջոցով պետք է հոսնն արյաց երկրի մարդկանց այս արյան վտակները. մինչև ե՞րբ պետք է լինենք այս արյունահեղ թագավորի ահուգողի մեջ. մինչև ե՞րբ մեր ունեցվածքն ու ստացվածքը պետք է արքունիք տարվեն, ոսկին ու արծաթը գնան նրա զանձարանը. մինչև ե՞րբ ամբացված ու փակված պետք է մնան ճանապարհների անցքերը՝ խանգարելու դանազան կողմերի վաճառաշահութունը. մինչև ե՞րբ պետք է սարսափեն և հալ ու մաշ լինեն մեր հողիները նրա սոսկալի հրամանից: Զէ՛ որ սպառեց, կուլ տվեց մեր ընտիր-ընտիր ընկերներին, երկրների առաջնորդներին. չէ՛ որ մեր բազմաթիվ եղբայրները ժամանակ առ ժամանակ, խուճ-խուճ, դաս դաս դանազան տանջանքների մեջ ոչնչացան նրա հրամանով, ոմանք նույնիսկ ջրասույզ արվեցին. չէ՛ որ տղամարդուն՝ կնոջից, հորը՝ որդուց հանեց, բաժանեց, բռնեց հեռավոր ժողովուրդների մեջ ծառայութեան ու աղախնութեան և մեծ բազմութեամբ բնակեցրեց ժանտ թշնամու դեմ-դիմաց»:

Այս և սրա նման շատ բան էին շշնջում նրա մտտին, բայց ոչ ոք չէր հանդգնում որևէ խոսք համարձակորեն ասել, մինչև որ նրա կյանքի վերջը վրա հասավ: Ապա նրա հարազատ ընտանիքից մի մարդ գլուխ բարձրացրեց, մի իշխան, որ խոսրովի Կավատ կոչված ավագ արդու դաստիարակն էր: Սա խորհրդակցեց նրա հետ և խորհուրդ տվեց վերացնել նրա հոր՝ խոսրովի հիշատակը և նրա բազմաթիվ եղբայրներին ու առավ պարսից թագավորութիւնը: Նրա դաստիարակը, հնարներ գտնելով ու գործի գլուխ անցնելով, հրապուրեց (խոստումներով), խոսրովի պալատականների խոստորեն դասավորված կարգովանոնը տակնուվրա արեց: Հանկարծակի բոլորի համակրանքը թեքեց իր սանի՝ Կավատի կողմը, որպեսզի նրա հոր փոխարեն նրան թագավորեցնի:

ԽՈՍՐՈՎԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԷՂ

Ի այց մի փոքրիկ պահ ինձ լսեցեք, և ես ձեզ համառոտ կպատմեմ այդ մարդու հնարամտութիւնը, թե ինչպե՛ս կամ ի՛նչ ձեռով կարողացավ մահվան թակարդի մեջ ներփակել ահեղ որսորդին՝ արևելքի առյուծին, որի գոռալուց միայն հեռավոր ժողովուրդները սարսելով դողում էին, իսկ մոտավորները նրա տեսքից հալվում-սպառնում էին իբրև մոմ։ Այնուամենայնիվ, նա (Կավատի դաստիարակը) հարմար ժամանակին կարողացավ բոլորի համակրանքը շահել և հարձակվեց նրա (խոսրովի) վրա իբրև մի որբի վրա։ Այս բոլորը անելով՝ նա ոչ մի ուրիշ թագավոր կամ իշխան օգնութեան չկանչեց, ոչ էլ ժողովուրդներ ու ցեղեր պատրաստեց զորավիճ լինելու իր սանին նրա դեմ։ Այլ գաղտնի մարդ ուղարկեց Հերակլիոս կայսեր մոտ, խնդրելով, որ նա մի քանի օրով ամրանա այն տեղում, ուր իր զորքով գտնվում էր։

Ապա հրամայեց Կավատի անունից հրովարտականք գրել պարսից թագավորութեան մեծ արքունիքի գնդերի մեծամեծներին ու առաջնորդներին, թե՛ Ձեռ հոր կողմից վերցվեց ու ինձ տրվեց թագավորական իշխանութիւնը, պատրաստ եղեք սակավ հեծյալներով։ Ապա նրանց դասավորեց Տիգրիս գետի կամուրջի ելքերում, Վեհարտաշիր¹⁴⁹ քաղաքից դուրս, Տիգրոն պալատի դեմ հանդիման, ուր մերձակա զորքով պահպանված գտնվում էր նրա հայր խոսրովը։ Աջից և ձախից Կավատի մունետիկը բարձրաձայն գոչում և ասում էր. «Ո՛վ որ մարդ է, սիրում է կյանքը ու կամենում է երջանիկ օրեր տեսնել, թող շտապի ընդառաջ ելնել Կավատի այս նորոգ թագավորութեանը, որովհետև սա է արքայից արքան»։ Եվ բաց արին Անհուշ բերդի դռները, համարձակ դուրս կանչեցին արքայի բոլոր կալանավորներին, որոնք հույժ անթիվ բազմութեամբ ներկայված էին մահվան ստվերների մեջ երկար ժամանակից ի վեր։ Նրանց ասում էր. «խոսրովի կողմից դադված թշվառականներ, եկե՛ք, դո՛ւրս ելեք, որովհետև նորընծա թագավորի՝ նրա որդի Կավատի ձեռքով ձեզ համար կյանքի դռներ բացվեցին»։

Եվ ահա յուրաքանչյուրը փշրելով իր շղթաները, միատեղ դիմեցին դեպի դուրս։ Որոնք օրհնում էին Կավատին և ասում. «Արքա՛, հավիտյան ապրիր»։ Նրանց օրհնանքի ձայնը երկինք էր բարձրանում։ Եվ թռչելով խոսրովի ախոռների ընտիր-ընտիր երիվարների վրա՝ սլանում էին խոսրովի դեմ իրենց շղթաները իրենց ձեռքերում. հեծած արշավում էին այս ու այն կողմ՝ անարգելով խոսրովին։

Ապա խոսրովի պալատի դռնապահների, թիկնապահների, անվանակիր գնդերից շատերը, առնելով իրենց դրոշանիշները, անցան նրա որդի Կավատի կողմը։ Իսկ որոնք մնացին այնտեղ պալատում, Կավատի պատգամավորները նրանց հորդորում էին զգուշութեամբ բռնել, պահել խոսրովին, այլապես մահ կգտնեն։

Սրգ՝ երբ խոսրովը լսում է այդ աղաղակը, իր մոտ գտնվողներին ասում է. «Այս ի՞նչ աղմուկ-աղաղակ է»։ Իսկ նրանք լռեցին, որովհետև վախենում էին պատմել նրան։ Փողերի խառնիխուռն ձայները ավելի ու ավելի էին անհանգստացնում։ Գարձայլ հարցնում է մոտիկ գտնվածներին. «Այս ի՞նչ անկարգ աղմուկ-աղաղակ է»։ Իսկ նրանք պատասխանում են. «Քանի որ քո որդի Կավատն է կամենում քո փոխարեն թագավորել, ապա բոլորը ընթանում են նրա մոտ, և ահա ձակատ է կազմել քաղաքի դիմաց, գետեզերքի մոտ։ Նաև աղատեց մեծ բանտի բոլոր կալանավորներին, որոնք բանտարկված էին քո հրամանով. բոլորը ցնծալով օրհնում են նրան՝ առքա անվանելով։

Նոր այս ամբողջ աղետավոր դուլժը լսեց, մանավանդ կալանավորների ազատումը, սկսեց հառաչել, վայ տալ, վարանքի մեջ ընկնել. նստելը չէր հասկանում, վերկենալն էլ բոլորովին չէր զգում, որովհետև տեսավ, որ ահագին զորքը իր վրա է հասնում։ Ոտքով մտավ իր պարտեղի դռնով, զնաց-թաքնվեց ալդու ծառերի տակ և մնաց պահ մտած։ Հանկարծ սիրտը սարսափից թուլացավ, քանի որ նրա աչքերը դիտում էին, թե իբր անողորմ սուրբ իր վրա է բարձրանում։ Ապա ամբողջ գունդը եկավ նրա վրա և շրջապատեց ապարանքը։ Խուզարկուները հետամտելով գտան նրան այն տեղում, ուր նստած էր վարանքի մեջ։ Ապա նրան դուրս բերին ապարանքից, մտցրին

մի դահլիճ, որն անվանում են Քատակի հնդուկան մարասպանդ¹⁵⁰ ապարանք: Երբ մտավ, տեղեկացավ տեղի ու տանտիրոջ վերաբերյալ, կուրծքը ձեծեց և հեծեծանքով ասաց. «Վա՛յ ինձ, ողբալի եմ ես. ինչպե՛ս խարվեցի կախարդներից, որոնք գուշակում էին, որ ես Հնդկաստանի Մարասպանդ տեղում կբռնվեմ: Արդ՝ ըստ նրանց գուշակության դժբախտությունը ինձ հասավ բանդագուշակությանմբ և ոչ թե արդարությունմբ»:

Այդ օրը պահեցին նրան, մյուս օրը գլուխը կտրեցին, և շարը մեջտեղից վերացավ: Կավատը իր եղբայրներին ոտքերից ու ձեռքերից խեղանդամ դարձրեց՝ կամենալով խեղությունմբ նրանց կյանք շնորհել, բայց շատերի ամբաստանություն հետևանքով նրանք ևս սրով սպանվեցին:

Ինքը Խոսրովի՝ իր հոր, թագավորության տեղը բռնեց: Նա, խոհեմ ու բարեսիրտ լինելով, ողորմած էր ամբողջ երկրի և իր սոլասավորների նկատմամբ: Նա հաշտություն ատաջարկեց իր ժամանակակից թագավորներին: Այն բոլոր կալանավորներին, որոնք գտնվում էին իր հոր պալատի բանտում, սուղարկեց յուրաքանչյուրին իր տեղը: Հրովարտականք գրեց իր թագավորության բոլոր սահմաններում, որ ամենքը ջընձուկությունմբ և սուղարկությունմբ ապրեն. արքունական բոլոր հարկերն ու մարտերը իր տերությունմբ բոլոր վայրերում երեքամյա ժամկետով դիջեց ամենքին: Ջանք էր թափում նաև այնպես անել, որ ոչ ոք իր թագավորության ընթացքում սուր շկապի վրան: Բայց քանի որ հալածելու էին մեզ մեր մեղքերը անտեր ու անկարգ ժամանակներում, ընդունայն կորան նրա մտադրությունները: Նրա կյանքի վախճանակետը կարճվեց, տեղով միայն յոթ ամիս. այն հայրասպանը զնաց միացավ իր նախնիներին, որովհետև պետք է թագավորությունը վերանար Սասանյան տանից և հանձնվեր Իսմայիլի¹⁵¹ սերունդների ձեռքը:

ԱՂՎԱՆՔԻ ԱՔՈՒԱԿԱԼ ԿԱՔՈՂԻՆՈՍ ՎԻՐՈՅԻ, ՆՐԱ ՔԱԶՄԱՔԻՎ
ՏԱՌԱՊԱՆՔՆԵՐԻ ԵՎ ԱՍՏԾՈՒ ԽՆԱՄԱՍԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ .

Նրանից հետո, երբ բոլորը իրենց հանցանքների համար ներում ստացան նորընծա թագավոր Կավատի կողմից, որը շնորհեց նաև այլ այնպիսի պարզներ, ինչպիսիք ամենից հաճելի էին թվում կալանավորներին և նրանց, որոնք միայն պահված էին մեծ արքունիքի նախնական կալանատանը և որոնք արդեն հույս չունեին, թե ամեն մեկը կվերադառնա իր երկիրը կամ ծննդավայրը, — նրանք նրա հրամանով անմիջապես ուղարկվեցին և մեծ կարոտով մեկնեցին հայրենի տունը: Հայրենիք վերադարձողների հետ էր նաև Աղվանքի տերության մեծ կաթողիկոսը, որի անունն էր Վիրո: Սա հանճարեղ, խելոք, իմաստուն, խոսքի մեջ ուժեղ մի մարդ էր. նրա լեզուն բանավոր հետտրական խոսքի և թագավորներին ու մեծամեծներին գովելու մտավարժության մեջ արագագիր գրողի էր նմանվում, իսկ պարզախոսությունմբ հաճելի էր ուսմիկներին ու հասարակ ժողովրդին: Նա իր խոսքը ընդարձակում էր՝ նմանեցնելով իմաստունների ճառերին և նրանց իմաստալից խոսքերին. իր բանավոր խոսքը առաջ էր տանում և հորինում ինչպես որ մեկը մարգարիտը սսկուն է ընդելուզում: Մանավանդ պարսկերենի թարգմանությունմբ մեջ քանհինգ տարի վարժվել էր Խոսրովի պալատի նախնական կալանատանը, որտեղ նրան կալանավորել էին՝ մեղսակից համարելով Աղվանքի ապստամբված մեծամեծ իշխաններին: Սրանք ապստամբվեցին պարսից թագավորի դեմ և նրանցից շատերը ոչնչացան՝ մի մասը սրով, մի մասը խեղանդամվելով, իսկ մյուս մասը հեռավոր երկրներ տարագրվելով: Իսկ կաթողիկոսը փախավ և ապաստան գտավ պալատում: Եվ այդ հաջողվեց նրան, որովհետև նրա սուրբ խաչի շնորհները նրա համար ճանապարհ հարթեցին դեպի թագուհու պալատը, որը մեծ ջանքով նրա կյանքը թագավորից պարզե ստացավ: Բայց թագավորը մեծ երգումով ինքն իր մեջ որոշեց՝ նրա մասին, որ նա կենդանությունմբ ժամանակ իր երկիրը չպետք է վերա-

դառնա, այլ կմնա պայատի նախնական կալանատանը: Թագավորը շխից նրանից նրա աթոռի իշխանութեան եկամուտը և ոչ էլ զրկից կաթողիկոսական տիտղոսից: Այլ նրան պահում էր՝ որպես մի թանկագին անոթ և խնայում իբրև արագընթաց մի երկվար մինչև մարտի ու պատերազմի օրը. և սա մնաց այնքան ժամանակ, մինչև որ նրա պանդխտութեան վերջը մոտեցավ, և մերձեցան Աղվանքի շար թշնամիների ձեռքով անողորմ տանջանքների ցավեր ու հարվածներ: Եվ աստված ուղարկում է նրան, ինչպես մի ժամանակ Մովսեսին Մադիամից*, որպեսզի գա՝ կորզի, հանի արվասպան և կանանց լիկող ցեղի ձեռքից՝ որպեսզի խնամի երկրի վրա կենդանի մնացած սակավ սերունդը՝ մեկը ցեղից, իսկ երկուսը քաղաքից**:

Արդ՝ երբ նա արքունիքից դուրս ելավ և եկավ իր ծննդավայրի սահմանները, ամենուրեք գետին էր ընկնում ու փարվում իր թեմի եկեղեցիների դռներին ու հատակներին, թափում էր հորգառատ արտասուք և երբ կրկնում էր ծնրադրութունը, գետինը թրջում էր: Վեր կենալիս քաջալերում էր իրեն և միթիթարում նրանց, որոնք իր հետ էին, գոհանալով աստծուց, որը խլից իրեն առյուծի ժանիքներից և շնորհ արեց երկրորդ անգամ տեսնելու սուրբ եկեղեցիների կամարները: Մտադրութունն ունեիր առժամանակ հանգստանալ և բազմաժամանակյա օտարութեան մեջ առաջացած իր սիրո և խանդաղատանքի կարոտը առնել: Բայց դեռ նրան անասելի սուգ էր սպասում, ջանք ու տառապանք, տեսնելու էր կործանումը, որ շուտով լինելու էր:

Եվ մինչդեռ նա իր հայրենիքի գանազան վայրերում կարոտ ու սեր էր սփռում, հանկարծակի կրկին ոռնաց հյուսիսային հողմը և կոծեց Արևելյան մեծ ծովը: Եկավ վրա հասավ ոչնչացնող մեծ գազանը Շաթ¹⁵³ կոչված իր արյունաբերու որդու հետ: Նախ նա ուղղվեց Վրաստանի դեմ, դիմեց Տիֆլիս քաղաքի

* Ելք, Գ, 19—20:
** Բնագիրն է ամի յազգէ, երկու ի քաղաքէ: Երեմիա Գ, 14—ուս գրված է, «Պարձք ինձ մոտ, հեռացալ որդիներ, ասում է տերը, որովհետև ես տիրեցի ձեզ. և կառնեմ ձեզ մեկական քաղաքից, երկուական ազգից և ձեզ Սիրս կտանեմ»:

վրա. առաջվա քաջ տղամարդկանցից քաղաքի ներսում ոչ ոքի չգտնելով, տեղին համարեց կուտակված վրեժը լուծել նրանց կողմից հասցված նախկին նախատինքների համար: Եվ երբ քաղաքը պաշարեց ու սկսեց մարտնչել ու նեղել նրա մեջ գտնվող բնակիչներին, վերջիններս էլ դուրս եկան նրա դեմ: Մոտ երկու ամիս ծանր պայքարեցին, իզուր ջանալով իրենց վախճանի ճակատագիրը փոխել: Իրենց արյան թափվելու ահը, որ այդտեղ լինելու էր շուտով, տագնապահար էր անում նրանց:

Այնժամ նրանց վրա մոնչաց սարսափելի գազանը, բավականաչափ մարդկանց իր կորյունների համար որսաց և խեղճեց, որչեքը լցրեց որսով և իր զորքերը լիացրեց հափշտակութեամբ: Բոլորը միասին իրենց սրերը բարձրացրին ու դիմեցին դեպի պարիսպները. այդքան բազմութուն միմյանց վրա դիզվելով, ավելի բարձր դարձան, քան պարիսպները: Մութ ստվեր ընկավ քաղաքի ողորմելի բնակիչների վրա: Նրանց անգամների հողերը խախտվեցին, բազուկները թուլացան, պարտութեան մատնվեցին, ետ նետվեցին պարսպից և խուճապի մատնվեցին, ինչպես որսորդների ծուղակների մեջ բռնված ձնճղուկներ: Ոչ ոք չկարողացավ հասնել իր տունը՝ սարսափելի գուլթը հաղորդելու, իր սիրելի ամուսնուն պատվեր տալու, իր արդանդից ծնվածին սիրելու կամ ծնողների ծնողական սերը մտաբերելու, այլ սարսափահար եղած ջանում էին թաքնվելու՝ ոմանք տանիքների վրա, ոմանք խողովակների մեջ. իսկ շատերն էլ լցվեցին եկեղեցիները և բռնեցին սեղանի անկյուններից:

Նրանց գոռում-գոչումները, հառաչանքները նմանվում էին մաքիների մեծաքանակ հոտի մայունին, գառների կամ մայրերի ողբին՝ իրենց ձագերի համար: Նրանց ետևից ընկած էին անողորմ հնձողները, որոնց ձեռքերը արյան վտակներ էին հոսեցնում, ոտքերը տրորում էին դիակները, իսկ աչքերը տեսնում էին կարկուտի տեղատարափի շափ դիակների կույտերը: Երբ ողբերի ու վայնասունների ձայները դադարեցին, ու ոչ մի մարդ չազատվեց, ապա կոտորողները նույնպես հասկացան, որ իրենց սրերը հագեցան: Բռնած բերեցին նաև երկու իշխաններին. դրանցից մեկը պարսից թագավորական

կուսակալ էր, իսկ մյուսը քաղաքի բուն բնակիչներին՝ Վրաստանի իշխանական տոհմից էր: Երբ դրանք ձերբակալված ներկայացվեցին թագավորին, վերջինս հրամայեց փորել-հանել դրանց աչքերը իբրև հատուցում այն բանի, որ իր պատկերը կույր նկարեցին՝ իրեն անարգելիս: Գաժան շարշարանքներով խեղդամահ արին նրանց՝ ողջ-ողջ հանելով մաշկը նրանց անդամներից: Ապա ձգեցին, հարմարեցրին, խոտով լցրին գրանք ու կախեցին պարսպի բարձունքից:

Նույն ժամանակ ձեռք բերին հավաքված գանձերի արկղերը և բազմաքանակ ավարներով՝ ծանրաբեռնված բերում շեղջ առ շեղջ, կույտ առ կույտ լցնում էին իրենց բռնակալի առջև: Այնքան շատ բերեցին ու լցրին նրա առաջ, մինչև որ ձանձրացավ նայել ու դիտել ոսկու և արծաթի անբավ անհամար տաղանդները: Իսկ եկեղեցիների զարդերը, ակնապատ, մարգարտաշար սպանները ո՞վ կարող է նկարագրել:

Արդ՝ երբ կատարեց ըստ իր կամքի և հրամայեց ամբողջ ավարը դուրս բերել այնտեղից, ինքը գանձերով վերադարձավ իր տեղը, իսկ պատերազմող զորքերը հանձնեց իր Շաթ որդուն, որին հրամայեց գաստխարակների, քաջ մարդկանց հետ միասին շարժվել Աղվանքի սահմանները: Նրանց պատվիրեց հետևյալը, ասելով՝ «Եթե նրանց երկրի մեծամեծներն ու առաջնորդները ընդառաջ կգան իմ որդուն, իրենց երկիրը կհանձնեն նրա ձեռքը ի հպարտություն ինձ և իմ զորքերի առջև բաց կանեն իրենց քաղաքները, ամրոցները, շուկաները, դուք էլ թողեք, որ նրանք ապրեն ու ծառայեն ինձ. իսկ եթե ո՛չ, մի՛ խնայեք նրանց տասնհինգ տարեկանից վեր արական բոլոր հասակներին. բայց մանկահասակ տղաներին ու ամբողջ իզական սեռը պահեցեք ինձ ու ձեզ ծառայելու և աղախնություն անելու համար»:

Զորքերը նրանից անջատվելով գործեցին ըստ այն պատվերի. եկան-հասան հրամայված վայրը: Որդին ըստ իր հոր պատվերի պատգամագրեր ուղարկեց պարսից կուսակալ իշխանին, որ Աղվանքի մարզպանն էր և անունն էր Սեմա-

վշնասպ, և վերևում հիշատակված նույն կաթողիկոս Վիրոյին: Պարսիկը չընդունեց առաջարկությունը. «Ո՞վ ես, — ասում է, — և որտեղի՞ց է աղվանից այդ ցեղը, ինչո՞ւ պետք է դրանց համար ես ինձ ենթարկեմ այդ հրամանին»: Եվ ունեցվածքը վերցնելով իր հետ, որի մեծ մասը հափշտակել էր այս երկրից, դուրս պրծավ, գնաց, ապաստանեց պարսից կողմերը: Իսկ Աղվանից Վիրո հայրապետը երբ իմացավ, թե ծանր լուծը դրվեց միայն իր պարանոցին, վարանքի մեջ ընկավ, կասկածում ու վախենում էր պարսից թագավորից, որովհետև նա երկար ժամանակ տարագրված էր օտարություն մեջ հենց նրա դեմ ապստամբված լինելու պատրվակով, բայց միաժամանակ կամենում էր անսալ հրամաններին և ներկայանալ թշնամուն՝ երկիրը կոտորածից ու ոչնչացումից փրկելու համար: Ապա ըստ իր խորամտությունից գաղտնի նամակ գրեց պարսից թագավորին՝ հայտնելով թշնամու սպառնալիքները և հարցնելով, թե կների՞ թագավորը իրեն, եթե այս անգամ զոհացնի թշնամու սիրտը՝ նրան ներկայանալով: Իսկ եթե համաձայն չէ, ապա ինքը կհեռանա երկրի սահմաններից:

Եվ քանի դեռ նա սպասում էր թագավորի պատասխանին, կամենում էր նաև որոշ ժամանակ հրապուրել, սահել պատգամավորներին, որոնք թշնամու կողմից էին ուղարկված, նրանց աչքերը կապում էր սակավ դրամով: Նրանց տանումբերում էր այլևայլ պատրվակներ հնարելով. մեկ ասում էր. «Կկանչեմ երկրի բոլոր զավառների ղեկավարներին ու առաջնորդներին, որպեսզի նրանք էլ ինձ հետ միաբանվեն ձեր թագավորի առաջարկությանը տրվելիք պատասխանի վերաբերյալ»: Մեկ ասում էր. «Բնավ էլ կարիք չկա, որ ես համբերեմ, սպասեմ շատերի խորհրդակցություն, այլ ես ինքս կպատասխանեմ, կպատրաստեմ թագավորին վայել ընծաներ ձեր թագավորին աղջունելու պատվին»:

Այն ժամանակ պատգամավորներն սկսեցին ստիպել նրան և ասել. «Ինչո՞ւ ես սպասում, ինչի՞ համար ես հասպտում, ահա ամբողջ Աղվանքով մեկ ասպատակ սփռելու սահմանված օրը հասավ. մենք քեզ ահա հայտնեցինք մեր իշխանների ու մեր տեր Շաթի զաղտնի մտադրությունը: Արդ՝ եթե չես կամենում նրա առաջարկության համաձայն գործել, շտապիր

* Բնագիրն է «թագվութիւն զօրացն», ուղղել ենք ըստ Ն. Բլուզանյացու «թագվութիւն աւարացն» և ըստ այդմ թարգմանել:

գուրս պրծնել, փախչել, որովհետև մենք ձեր կողմից մեծաբանքների ու նվերների արժանացանք, ուստի երկյուղ ենք կրում մեր աստուծուց և շենք կարող նենգել ու տեսնել, թե ինչպես մեր բազմաթիվ զորքերի ձեռքերը բարձրանում են քեզ, այս մոտիկ բանակի և քո ժողովրդի վրա»:

Մինչդեռ նրանք այսպես խոսում էին, հանկարծ մեզ ու մատախուղ պատեց մեր ամրոզ երկրի երեսը, միաժամանակ դաշտերը, լեռների գագաթները, բլուրները, ձորերի խորքերը. ոչ մի վայր չմնաց, նույնիսկ ոչ մի ոտքի տեղ մեր երկրի բոլոր սահմաններում՝ շենքերում, ագարակներում, տներում և ճանապարհներում: Բոլորի բերանները վա՛յ, վա՛յ էին ազազակում, բարբարոսական գոռում-գոչումը շէր լուում, և չկար մի վայր, ուր չլսվեր թշնամիների սպանիչ ձայնը: Եվ այս ամենը միևնույն օրը, միևնույն ժամին: Որովհետև նախապես վիճակով գնդերի վրա բաժանել էին գավառները, շենքերը, հեղեղատները, գետերը, աղբյուրները, ճահիճները, լեռներն ու դաշտերը, որպեսզի ամհնուրեք միասին ու միաժամանակ ըստ սահմանված ժամկետի աշխարհակուռ ասպատակութունը սփռեն: Մեր սահմանները ծայրից ծայր սասանվում էին:

Ապա այնուհետև այնտեղ պետք էր տեսնել մարգարեի ասածի նմանութամբ կատարվածը. «Եթե, օրինակի համար, մարդ փախչի առյուծից, բայց նրան արջ հանդիպի և ազատվելով նրանից ասպատանի իր տանը ու ձեռքերը պատին հենի, բայց նրան օձը խայթի»¹⁵²: Այն օրերը այսպես վրա հասան մեզ: Քանի որ սրից, ինչպես ահեղ առյուծից, ջարդ ու փշուր անող արջի մագիլների մեջ, այսինքն՝ սովի բերանն էին ընկնում: Եվ այդ պատճառով լքված, թուլացած, սովահար՝ ակամայից գերության էին դիմում, ինչպես որ թշնամու կատաղի տեսքի ահից փախչում և շարաթույն օձերից խայթվում էին:

Ապա այն ծովային ալիքների մեջ ծածկելու հետ միաժամանակ, սկսեցին հետամտել նաև մեր կաթողիկոսին. հանէցին նրան վիմահատակ լեռների ասպառաժոտ մի գյուղից, որ կոչվում է Կողթ-ագարակ¹⁵³. Նա թողել էր իր կահակարսիները, գանձերը, ձի էր հեծել և փախել նրանց հետապնդումից:

Նրա սպասավորներից ոչ ոք չկարողացավ նրա հետ գուրս գալ, բացի մի մարդուց, որ մեր երկրի վերաբնակիչներից էր. սրա անունն էր Գաղվշնասպ, որ իր ցեղի ղեկավար տոհմից էր: Միայն սա կարողացավ նրա հետ գուրս գալ: Բայց Արցախ անառիկ գավառների լեռների ձորառատ ասպառաժները չկասեցրին թշնամու արշավանքները, այլ մեր մեղքերը նրանց առջև դժվարութունները դյուրին էին դարձնում, և նրանց երիվարների ընթացքը լեռների գագաթների վրա առանց խոչընդոտի էր: Թշնամիները հասան կաթողիկոսին, իրենց աղեղները լարեցին նրա վրա դառնագին վիճակում: Այդ ժամանակ սքանչելի զորութունը սուրբ խաչի, որ կաթողիկոսը ուներ իր հետ, անջրպետ դարձավ նրա ու թշնամիների միջև. այդ օրը նրան ձեռք չդիպավ: Եվ երբ օրը մթնում էր, ազատվածները աղոթքներով ավելի գիշերվա խավարն էին ցանկանում, քան ցերեկվա լույսը: Եվ այդ գիշեր ընդարձակվեց մեծ հայրապետի ու բոլոր ազատվածների փրկության ճանապարհը: Նորից հասան թշնամու պատգամավորները, կրկնելով, թե՛ «Այդ արա, դու էլ, քո տունն էլ և քո երկրի բոլոր մնացորդները կփրկվեք. իսկ եթե շանես, իմ կողմից հրամայվեց քեզ բռնել ու ինձ մոտ բերել բռնի կերպով»: Կաթողիկոսը իր մոտ հավաքեց այն բոլոր մեծամեծներին, այս մեծ երկրի թագավորութունների որդիներին, գավառապետներին, գյուղապետներին, քահանաներին, սարկավազներին, դալիրներին, որոնք այդ ժամանակ գտնվում էին այնտեղ՝ Զարաբերդ¹⁵⁴ ամրոցում. նրանց ասաց. «Եղբայրնե՛ր, դուք ինքներդ կրել եք այս ծանր հարվածները, անկուշտ ու անողորմ սրի ահն ու դողը, որ մեր մեղքերի պատճառով մեզ ուղարկվեց և հանկարծակի խորասուղեց մեզ: Եվ ահա տարակուսանքի մեջ ենք ընկած ու շփոթենք, ուր գնանք, կամ որտեղ փախչենք նրանց երեսից: Արդ՝ կատարենք նրանց կամքը, թե չկատարենք, մի բան պարզ է, որ մեր մահվան օրը նրանց ձեռքում է և ամեն ժամ նկարված է մեր աչքերի առջև: Խորհելով շուտափուլթ պատասխան տվեք ինձ, որին ես էլ կլսեմ՝ տեսնելով զրա օգտակարութունը, որովհետև եկած պատգամավորը ստիպում է ինձ. և սա ուսմիկ չէ, այլ թշնամու զորքերի մեջ

* Ամուս, ն, 19:

իշխան է ու թագավորորդի Շաթի մտերիմ դաստիարակն է և ուսուցիչը»:

Երբ այս ասաց, բոլորը միասին ձայն բարձրացրին ու ասացին. «Ենչո՞ւ է մեր տերը այսպես խոսում. այդ խոսքերով նա հանդիմանում է մեզ՝ թշվառացածներին, բայց կա՞ արդյոք մեր մեջ մեկը քեզինց ավելի իմաստուն, որ ավելի լավ հասկանա իմաստութունն ու խրատը, և կամ ո՞վ կհամարձակվի քո առջև բերան բանալ և իմաստուն խոսքեր խոսել: Արդ՝ եթե մարդասեր աստված ներողամիտ լինի մեր հանդեպ, դու, իբրև լավ հովիվ, մի՛ հապաղիր քո անձը զոհել մեզ համար, այդ պատճառով մենք էլ, ըստ մեր ունակության, մեզ կզոհենք քեզ համար»: Այդ ժամանակ հայրապետը ասում է նրանց. «Եթե տիրոջը միայն հաճելի լինի, ես նրանց սարսափից չեմ վախենա. սակայն դուք արեք այն, ինչ որ այժմ կատեմ ձեզ: Չեզնից յուրաքանչյուրը ըստ իր կարողության թող բերի արծաթ, ոսկի և հագուստներ. ձեր սրտերը թող ազահ շգտնվեն ձեր ինչքերի հանդեպ, որպեսզի նվերներով կարողանանք նրանց բարկութունը իջեցնել»:

Ամենքը հոժար կամքով քերեցին ներկայացրին նրան, ապա ինքն էլ իր դանձկրից վերջրից բազմամթիվ այնպիսի բաներ, որ վազել էին նրանց համար իբրև պատիվ ու բնծաներ: Իր մոտ եկած արքայորդու դաստիարակին հարցրեց և նրա միջոցով ճշտեց մեծամեծների, իշխանների, նախարարների, զորավարների, պետերի, նրանց ամբողջ զորքի տեսակների անունները՝ ըստ նրանց բարձր ու ցածր կոչումների, որպեսզի կարողանա համապատասխան հարստությամբ նրանց պատվել: Եվ այնպես հավաքված ինչքերը բաժանեց ըստ նրանց տոհմերի անունների, յուրաքանչյուրի վրա առանձին-առանձին գրեց ու կնքեց: Ապա հրամայեց բառնալ բեռնակիրներին ու սալերին և այնտեղ գտնվողներին ասաց. «Բացի հասարակ ժողովրդից, ձեզ բոլորիդ՝ նշանավոր մարդկանցդ, թույլ եմ տալիս դալ օտարի բանակը, որպեսզի իմ երթը ձեզ հետ միասին նրանց աչքին ավելի վստահելի լինի ու երևա, որ հնազանդվում ենք նրանց»: Երբ այս լսեցին, մեծ մասը համաձայնվեց նրա հետ դնալ, իսկ մի փոքր մասը վախենալով՝ ետ կանգնեց: Նա բոլորին ազատ էր թողել ու ոչ ոքի չստիպեց,

այլ օրհնեց իր հետ գնացողներին և ասաց. «Քաջալերվեցե՛ք, զավակներս, ու մի՛ վախենաք, որովհետև մեր առաջնորդն է ճշմարիտ սուրբ հոգին ու Մովսեսի գավազանը՝ Քրիստոսի սուրբ խաչի շնորհը, որ մեր դեմ արշավող ծովի ալիքները ետ մղեն»: Մեկնելով այնտեղից՝ գնաց նրանց ներկայանալու: Երբ անցան լեռնաձորերով և իջան Ուտի գավառի գեղեցիկ, շքնաղ, հարթ ու հավասար բերրի դաշտը, Շաթի զորքերի անհաշիվ բազմության պատճառով շէին կարողանում ճանաչել ու դիտել այն տեղերը, որոնցով անցնում էին: Այլ ինչպես մի ժամանակ Կարմիր ծովում, նույնպես էլ այժմ, անթիվ բանակի բռնած սահմանները մինչև արքայորդու բնակավայրը հասնելը նրանց աչից ու ձախից պարիսպներ էին կազմում: Նրան բանակած գտան նույն գավառի հյուսիսային կողմում, Պարտավ մեծ քաղաքին մոտ, հորդաբուխ ճահճաջրերի մեջտեղում:

Երբ նրանք հասան, պալատում նրա մոտ էին մեծամեծներն ու նախարարները: Այնտեղ տեսանք, որ նրանք չոքած էին ծանրաբեռն ուղտերի քարավանի նման: Կոնքերը լցված էին անուտելի անասունների մսով. դրանց հետ դրված էին սկոտեղներ, որոնց մեջ աղաջրով թրջում էին իրենց ձեռքերը՝ ուտելիս: Թե՛ բաժակները, թե՛ ըմպանակները ոսկեջրած քանդակազարդ արծաթից էին, որոնք բերված էին Տիգրիսի ավարից: Այդպես էլ եղջյուրն ըմպանակները, թասաձև՝ փայտե մեծ գդալները, որոնցով արգանակն էին խփշտում և նույն յուղոտ-մսոտ, սառած աղտոտություններով՝* մի բաժակից երկու կամ երեք-երեք ազահաբար, առանց զգալու ընտիր գինին կամ ուղտերի ու ձիերի կաթը անհագարար, ինչպես

* Ճորձա, նշանակում է թաս. տե՛ս «Иберо-кавказское языко-ведение», АН Груз. ССР, 1946 г. № 1, 399—400:

* Բնագրում օտոռոց է: № 2646, 6520 ձեռագրերը և էմիլի հրատարակութունը ունեն սաղոյց-ձեր: Ըստ Աճառչանի, որին հետևում է նաև Գովսեթը, պաբառակաճ սաղոյց-ը պետք է լինի պաբառակաճ անսաղոյց. սաղոյց ձեր իբր թե յակուտական սալ-ից է: Սա ավելորդ ենթադրություն է, բնագրի օտոռոց բառը նշանակում է սառած, որպես և թարգմանել ենք մենք: Ալիշանը կարծում է, որ սաղոյց-ը անվաճ է նշանակում, մինչդեռ բնագրում կա նաև այդ բառը:

ուռած տիկերը, իրենց որովայններն էին շուռ տալիս: Նրանց առջև չկային կանոնավոր մատուակներ և ոչ էլ ետևներում կանգնած սպասավորներ: Անգամ թագավորի որդին չուներ սպասավորներ ու մատուակներ, բացի զինվորներից, որոնք շուրջանակի, վահանափակ, խիտ նիզակներով զգուշութամբ նրա դուռն էին պահպանում:

Երբ նրանց ներս մտցրին, առաջին դռնապահների միջով անցկացրին մինչև երկրորդ դռնապահները նաև ողջունի ընծան, որ մերոնք վերցրած իրենց բազուկների վրա տանում էին կաթողիկոսի ետևից. դրանից հետո գուրս եկան նրա առջև և հրամայեցին, որ բոլորը շարժվեն քայլ առ քայլ ու երեք անգամ երկրպագութուն մատուցեն. և մյուսներին երկրորդ դռան մոտ կանգնեցրին, նրանց ձեռքերից վերցնելով նվերները իրենց թևերի վրա, միայն կաթողիկոսին տարան ամենաներսի դահլիճը, ուր նստում էր արքայորդին: Դիմավորելիս կաթողիկոսը երեսի վրա երկրպագեց ու մատուցեց ընծաները. նույն ձևով նվերներ տվեց նաև բոլոր մեծամեծներին: Նրա ձեռքից ընդունեց նվերները և չափազանց ուրախացավ նրան տեսնելով: Բազմության հետ մոտեցավ նրան ու առաջարկեց իրեն մոտ նստել միևնույն դահլիճում: Մոտ մի ժամ նայելով կաթողիկոսի երեսին, ասաց. «Քու իմ հայրն ես, իսկ քո տեսքը նման է աստծու տեսքին. ինչո՞ւ հապաղեցիր ինձ մոտ գալ. եթե գայիր, իմ գործերի կողմից քո երկրին հասած այս դժբախտությունը չէր լինի: Արդ՝ երբ եկել ես, իմ անունից հրաման կուղարկվի իմ բոլոր զինական ուժերին, որպեսզի կրկին իրենց բանակները վերադառնան և այլևս դուրս չգան՝ ասպատակ սիրուելու քո երկրի սահմաններում, և քո հրամանին կհնազանդվեն իմ բոլոր ուժերը: Պայման կկապեմ քեզ հետ իմ հոր՝ Զեբու խաքանի արևով երդվելով, որ ինչ էլ խնդրես ինձնից, անշեղորեն կատարեմ: Իսկ դու պատվիրիր քո երկրի բնակիչներին, որպեսզի բոլորը վերադառնան իրենց տները, իրենց վաստակներին և աշխատանքներին: Իսկ ես կասպատակեմ քո երկրի շրջակա երկրները և ավարն ու կողոպուտը կբերեմ, կլցնեմ քո սահմաններն ու վնասի փոխարեն կրկնակի կհատուցեմ քեզ այնպես, որ լիանան մարդիկ և անասունները, որովհետև իմ հայրը այս երեք

երկիրը՝ Աղվանքը, Լփինքը և Չորը ստացավ իբրև հավերժական ժառանգութուն»: Կաթողիկոսը ոտքի կանգնեց, երկրպագեց նրան և ասաց. «Քո և քո հոր ծառաներն ենք ես ու իմ երկրի բոլոր բնակիչները. այսուհետև խնայի՛ր քո ծառաներին և քո սուրը հեռացրու մեզնից, որպեսզի ծառայենք քեզ և քո հորը այնպես, ինչպես ծառայեցինք սասանյան պետությանը»: Հենց որ այս ասաց, սուրը խաչի զորությամբ գազանաբարո ցեղի բոլոր նախարարների բարկությունը իջավ կաթողիկոսի և ամբողջ զորքի ներկայությամբ: Հեզագան ոչխարների նման, դարձան իբրև աստծուց երկյուղած զինվորներ և մեզ վերաբերվում էին ինչպես սիրելի եղբայրների, համագոյակից քաղաքացիների ու դրացիների: Կաթողիկոսի անունը հնչում էր իրենց արքայորդու անվան նման՝ աստված Շաթ և աստված կաթողիկոս, իսկ այնտեղ կաթողիկոսի հետ գնացողներին կանչում էին սիրելի եղբայր:

Ապա նրանց հրամայվեց նստել՝ իրենց հետ ուտելու. նրանց ըստ իրենց սովորության չոքեցրին՝ պիղծ մսով լցված ամանները առաջները դնելով. բայց նրանք չցանկացան ճաշակել, որովհետև մեծ պասի օրերն էին: Ընդառաջելով աստծու ծառաների ցանկությանը՝ միսը վերցրին և տապակի վրա թխված մի քիչ բարակ հաց դրին: Գոհանալով աստծուց՝ օրհնեցին ու հացը կտրեցին, կերան՝ գրավելով նրանց համակրանքը: Երբ ընթրիքից վեր կացան, հրամայեց, որ կաթողիկոսին յուրայիններով հանդերձ մեծ պատվով ուղարկեն, որ գնա քաղաք և իր տանը հանգիստ օթեկանի: Այդ օրվանից կաթողիկոսը նրանց հետ էր լինում՝ նրանց բանակում թե՛ երթի, թե՛ հանգստի ժամանակ:

Իսկ երբ նրանք վստահեցին ու համակրեցին նրան, ապա նա սկսեց համարձակորեն իր խնդիրը ներկայացնել. նա արքայորդու ներկայությամբ ասաց. «Որովհետև քո ծառաներն ենք, տե՛ր իմ, ուստի քո ներկայությամբ կխոսեմ այն, ինչ օգտակար է: Որպեսզի այս երկիրը խոպանանալով անասպատի չվերածվի, քո կողմից վստահելի մարդկանց ուղարկիր իբրև կառավարիչներ բոլոր տեղերը, շեներն ու ագարակները, բերդերն ու ավանները, որպեսզի, այս երկրի բնակիչները վերադառնան ու աշխատեն առանց երկյուղի և նրանց (կառա-

վարիչներին) միջոցով ապահովվեն քո զորքերի բռնի գործողութիւններէ: Եվ քանի որ դու և քո հայրը այս երկիրը ստացար ձեզ ի նշան անկեղծ հնազանդութեան, ապա դու էլ քո մեծամեծներով անսա՛ իմ ազաշանքներին և հրամայի՛ր ազատել քո զորքերի կողմից գերված բոլոր մարդկանց՝ արանց ու կանանց, աղջիկներին ու տղաներին, որոնց ներփակել են իրենց սենյակներում, որպէսզի չզատվեն ու չբաժանվին հայրերը իրենց որդիներէ, մայրերը՝ դուստրերէ, և դրանք խրատած երկրից դուրս չփախչեն, ինչպէս սիրակարոտ եղնիկները հալածվելով սրսորդների կողմից, փախչում են իրենց հորթերէ»:

Այսպէս մեզմ ու ազաշական խոսքերով ըստ իր աստվածային իմաստութեան նրանց սիրտը գրավեց իր խնդրանքների կողմը: Եվ ահա արքայորդու կողմից իր բոլոր զորքերին ուղղվեց այս հրամանը, որպէսզի ազատվեն բոլոր գերվածները, և ոչ ոք չհանդգնի արգելել կամ թաքցնել, այլապէս խիստ պատիժների կենթարկվեն: Սրա հետ միաժամանակ նա ուղարկեց իր մերձավորներից նշանավոր մարդկանց, որոնց թնդուններ¹⁵⁵ էին անվանում, կաթողիկոսի սպասավորներով հանդերձ: Սրանք, մտնելով նրանց բանակները, նայում և հետախուզում էին նրանց սենյակներն ու վրանները, և կահկարասիների տակ թաքցրածներին կամ դրաստների ծածկոցներով փաթաթած, մատղաշ մանուկներին քաշում, դուրս էին բերում, իսկ ոչ ոք չէր հանդգնում ընդդիմանալ նրանց: Հավաքելով խումբ-խումբ բերում էին կաթողիկոսի պալատը: Իսկ նա, իբրև հավք, որ գուրգուրում է իր ձագին, տկտրներին հագցնում էր, քաղցածներին կերակրում և յուրաքանչյուրին իր տունն էր ուղարկում: Աստու շնորհները ուղեկցում էին նրան, ուստի իր բոլոր ճանապարհներում ու մտադրութիւնների մեջ հաջողութիւն էր գտնում: Նրա անունը մեծացավ թշնամի բազմութեան մեջ մինչև այն օրը, երբ աստված այցելեց՝ նրանց ձեռքից իր ժողովրդին փրկելու:

Մենք անհրաժեշտ ու արժանի ենք համարում այսուհետև հիշատակել սովի, նեղ ժամանակի մասին, վրա հասավ սովը, մեր ոտքերի տակ վերացրեց ամեն ինչ ոչնչացնող մուկը, սա կերավ բոլոր բույսերը, սպառեց մեր հանդերի ամբողջ բերքը: Ապա երեք սոսկալի զորավարները՝ սովը, սուրը և մահը, որ գործակից է նախորդներին, միանալով, հավասար էին ընթանում ու միմյանց հետ մրցում. և անխնա կերպով կրտորում էին ու դիակներ սփռում: Ոչ ոք չէր արժանանում հաղորդութեան՝ քաղութեան վերջին կերակուրին, որովհետև սուրը արդելում էր, սովը՝ խեղդում, մահը կոկորդը բռնում: Վայ այս դառը ժամանակիս, ողբալից են աչքերը նրանց, որոնք տեսան այն մեծ խորխորատը: Թշվառացած ազատվածները լեռներին աղերսում էին, թե ընկեք մեզ վրա: Նրանցից հասբեկվածները միայն տերևի խշրտոցից սրտապատառ էին լինում: Եվ այդ նեղ ժամանակ՝ մեծ պասի օրերին հախուռն կերպով, առանց խորութեան մտածելու էին անմաքուր սատկածների դիակներին, նաև բանջարների արմատները, ծառերի կեղևներն էին հանում ու ճյուղերի ծայրերը ծամում, բայց դրանք ուտելով ուժ չէին ստանում, իսկ այդ թշվառ մարդկանց ո՞վ կտար նույնիսկ խաղողի շոր կորիզ, որպէսզի ազային և ուտեին: Սովյալների բազմութեանը, միատեղ հավաքվելով, հարձակվում էր նրանց վրա, ովքեր ունեին. հափշտակում էին նրանցից, ինչքի համար մինչև անգամ սպանում էին նրանց: Եվ այսպէս ունեւորներն էլ մեռնում էին շքավորների հետ: Նրանց աչքերը միշտ անկուշտ էին ընկերոջ ունեցածը հափշտակելու և խլելու: Ես վստահելի մարդկանցից լսեցի, որ ասում էին, թե՛ «Մենք տեսանք, որ ոմանք ուտում էին մեռածի մարմնի անդամները, այլև անասունների հնամենի

* Ահիշանը թարգմանում է. «կենթութիւնը երկար բշկով շարքերի խեղճերը». «Հայապատում», էջ 226, ծան. 1:

կաշիները, ծխտուված պարկերը, կոշիկների հին կապիչները հփում ուտում էին:

Մեր փորձություններին համապատասխան օրինակ չեմ կարող գտնել, բացի Վեսպասիանոսի ու Տիտոսի կողմից կատարված Երուսաղեմի ավերը:¹⁵⁶ Քայլեցինք սովամահների դիակների վրայով, որոնք սևացել, ուռել էին դաշտերի երեսին և ճանապարհներին իբրև հեղեղատի քարեր: Կատարվում էր մարգարեի խոսքը, որ ասում է. «Էջի թաղումով կթաղվի և հոգեհաց չի կիսվի ձեր տանը»¹⁵⁷, Եվ. այդ ժամանակ, երբ ուրիշ ուտելիքներին խառնվեց կանաչը, ավելի մեծացավ մեռնողների թիվը, քան ամբողջ ձմեռվա ընթացքում: Եվ մտնելով այն, որ ավելի կարևոր է լսելու և հիշելու համար, հետևյալն է: Սովի ժամանակը վերջանալու մոտերքը մի այլ համահարակ հիվանդություն տարածվեց այս երկրի սահմաններում, որ ըստ էության նման չէր այլ հիվանդությունների: Այդ հիվանդությամբ բռնվածները անզգա էին դառնում մի կամ երկու ամիս, բերանները փակած կրճտում էին իրենց ատամները և շուտ էին տալիս աչքները. չէին իմանում, թե ինչը կամ որտեղն է ցավում, անզամ ունակ չէին ջուր պահանջելու: Ոմանք իբրև կատաղի խելացնորությունը* հիվանդներ մերկանդամ, խայտառակ կերպով դուրս էին փախչում անկողիններից, պատերի հետ էին խոսում ու օդը ծեծում, ուրիշները հիվանդապահներին էին բռնցքահարում: Չնայած ծանր հիվանդություն էր, որ անվանեցին խելագարության ցավ, այնուամենայնիվ մահացություններ չեղան, բայց հյուծվում, սևանալով հալ ու մաշ էին լինում նրանց մարմինները, թուլանում էին հոգեբը, թափվում էին գլխի մազերն ու մորուքը: Դրանց ողբալով երկար օրեր սզացի բաղմատեսակ մահերով մեռնողների վրա, ազաչելով ամենողորմ աստծուն, որ վերջ տա անտանելի հարվածներին:

Ես՝ Աղվանքի, Լփինքի և Չորի կաթողիկոս Վիրոս, չեմ ասում մյուս բոլոր զաղրելի բաները՝ մարմնի սևությունը,

* Արիանոս Վառամնահաբ բարե համարում է պարսկերեն Պեթրամբ (երևի Բերսամ), որ նշանակում է կրծքի ցավ: Տե՛ս «Հայագատում», էջ 226, ծան. 6:

գլուխների կնտությունը. այս բանում էլ պարզ է դառնում մարգարեական խոսքը, որ ասում է. «Թե բոլոր հասակի մարդկանց գոշ կդարձնեմ, իսկ բոլոր գլուխները կունա կդարձնեմ և նրա համար իբրև սուգ կստեղծեմ սիրելիի սուգը»¹⁵⁸: Երբ ասված իր ամբողջ կամքը կատարել տվեց, հիշեց ինչպես Նոյին ջրհեղեղից (դուրս բերեց) տապանի մեջ: Գթալով նրանց տվեց իրենց խնդրածները, լիություն ուղարկեց նրանց, լիառատ բարություններ կշտացրեց քաղաքացիներին ու կարոտյալներին, որպեսզի վայելելով փառք տան աստծուն:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Ձ

ՄԵՄ ՀՐԱՇՔԻ ՄԱՍԻՆ, ՈՐՈՎ ԹՇՆԱՄԻՆԵՐԻՑ ՎՐԵԺ ԼՈՒՄՎԵՑ

Պարսից արքա Կավատի որդի Արտաշըրի երկրորդ տարում, մինչդեռ սա էլ իշխում էր կամայականորեն, հյուսիսի իշխողը¹⁵⁹ բռնի կերպով ուժեղանում էր իր բոլոր գործողությունների մեջ: Ահ ու սարսափ տարածեց ամբողջ աշխարհի վրա, գործակալներ ուղարկեց այն բոլոր արհեստավորների մոտ (հաշվառման), որոնք գիտեին ոսկեհանություն, արծաթահանություն, երկաթահանություն, պղնձագործություն արհեստները: Հաշվի առավ վաճառականության անցողիները, Կուր ու Արաքս մեծ գետերի ձկնորսներին: Պահանջում էր նաև ամբողջ երկրամասն¹⁶⁰ հարկը ըստ պարսից աշխարհագրի օրենքի: Երբ ստուգեց այդ երկրի բոլոր բարիքները և համոզվեց, որ ոչինչ չի թաքցված իրենից, մտադրվեց ամառը շարժվել Հայաստան և այն իր սահմանակից երկրներով հնազանդեցնել: Իր գործերից ընտրեց մոտ երեք հազար զորեղ մարդիկ, և նրանց ղեկավար նշանակեց մի հանդուգն ու արյունարբու մարդ, որ կոչվում էր Չորայան-Թարխան: Սրան իրենից առաջ ուղարկեց, որպեսզի իր առջև ճանապարհը անվտանգ դարձնի և տեղեկություններ հավաքի պարսից գոռողացած զորավարի մասին, որ գեռևս տիրում էր Պաղեստինին: Ինքը դանդաղ

* Ամոս, Ը, 10:

շարժվեց նրա ետևից, իր բազմաթիվ զորքը ամրակուռ դարձնելուց հետո:

Արդ՝ երբ նրա առաջապահ իշխանը հասավ Հայաստան, այնուհետև իմացավ, որ պարսից զորավարը գալիս է իր դեմ, ինքը իբրև դարանակալ օձ դիմադիր կանգնեց ճանապարհի վրա և նրա առջև պահում էր ճանապարհը: Տեղեկություն է տրվում Շահվարագին, թե ինչ է մտածել թշնամին և կամ թե իրենց զորքի առաջապահները աներկյուղ ուր են շարժվել նրա դեմ: Այդ ժամանակ նա հրապարակային ճառ է ասում իր զորքերին և առաջարկում կտրել սասանյան շառավիղները ու վերացնել նրա թագավորությունը: Նա ասում է. «Տե՛ս ու իմացի՛ր, ով դու Պարսկաստան, որ առանց ինձ ոչինչ ես, որ ես հալթեցի Հոռոմելի՝¹⁶⁰ որդուն, իսկ այժմ շուռ եմ եկել արևելքի դեմ և իմ՝ զորքերին հրամայում եմ երիվարների ոտքերի տակ տրորել հյուսիսից դուրս եկած գողեստաններին՝: Իսկ ինչո՞ւ նրանց շփրկեց իրենց ծծկերը, որի հետ հույսեր էին կապել, որի ձեռքը խաղալիք է՝ գրված, և որին զգվում էին իրենց գրկում, ինչպես իրենց ընդօժի մանկանը: Ընդհակառակը պարսկացիին ընկան սակավաթիվների՝ առջև, իսկ իրենք ձեզ մարդ շահմարելով՝ որոշեցին արյաց երկրի փառքը իրենց ժառանգել»¹⁶¹:

Այս ասելուց հետո հպարտորեն ասում է իր զորքի քաջերից մեկին, որ արարական ձիեր հեծնող վնդի՝ հրամանատարն էր, և որին անվանում էին Հոնահն. «Վե՛ր կաց, — ասում է, — անցի՛ր զորքի մեջ, ընտրի՛ր քեզ համար զնդեր, մոտ տասը. հազար քաջ այրեր և զնա՛ նրանց վրա՝ նրանց դեմ ճակատամարտի վայր մի՛ ընտրիր, մի՛ էլ ճակատիր նրանց հետ և քո սուրբ իբրև վրեժխնդիր մի՛ հանիր պատյանից, ինչպես որ հանում են թշնամիների վրա, որպեսզի նրանք չպարծենան իրենց ժողովրդի մեջ, թե սրով են սպանվել, այլ քո երիվարների ոտքերով ու լանջքերով կտրորես նրանց և կթափես ինչպես փոշին հողմի առջև: Այլև նրանց նկատմամբ կանես հետևյալը. երբ առաջիններին կվերջացնես, կառաջանաս դեպի

թագավորը՝ միավելու նրա բանակների մեջ և պատերազմը նրա հետ միայն ինքզ կվերջացնես: Եվ երբ բոլորին միատեղ կոշնչացնես, ճակատամարտի տեղը կանվանես «Թշնամյաց գերեզմաններ»: Ահա ինչ որ քեզ ասացի»:

Արդ՝ երբ հպարտներից հպարտը այս լսեց, մեծամտեց իր մեջ. անսխառու թշնամի հուսացավ նրանից, զորահանդես կատարեց և ընթացավ թշնամու դեմ: Երբ թշնամին իրազեկ եղավ, նախքան նրա գալը դարանամուտ եղան ճանապարհին, իսկ մի մասը ճակատում էր նրանց դեմ: Միմյանց բավելիս հյուսիսեցիները խակուն փախուստի դիմեցին պարսիկների առջև: Իսկ թաքնվածները, այստեղից-այնտեղից դուրս գալով, գոռում էին նրանց վրա: Գեղամա ծովի եզերքների մոտ շրջապատելով պարսիկներին, ինչպես որ կրակն է շրջապատում եղեգը, նրանցից ոչ մեկին կենդանի չեն թողնում. ոչ ոք չկար, որ գուժկան լիներ այդքան մարդկանց համար: Նրանց պարծենկոտությունը ետ դարձավ նրանց դեմ, որովհետև մարդը զորանում է ոչ թե իր ուժով, այլ տերը հակառակորդներին տկար է դարձնում:

Երբ դիակները կողոպտեցին, հավաքեցին երիվարների ասպազարդները, ոսկեպատ սուսերները, վահանները, թանկագին հազուստները, որոնք ներկվել ու պատրաստվել էին հոռմեական վարպետների կողմից, և բոլոր հավաքածները բաժանեցին միմյանց միջև, ըստ իրենց սովորության, բոլոր զեղեցիկ երիվարների կրծքերը, շնչափողերը պատում էին, պարանոցների ու ճակատների մազերը և սրչերը մինչև մի կանգուն մորթի ու ոսկրի հետ կտրում էին, նրանց տեսքը տգեղացնում, դարձնում էին բեռնակիր էշերի տեսք: Արդ՝ երբ այդ ամբարտավանը պարտվեց, իր ազդրի վրա սուր կապող ամեն ուղմիկ հասկացավ, որ իրենց առջև ոչինչ են թագավորների իշխանությունը և զորավարների ուժը: Այնուհետև հյուսիսի կատսան՝ նորից իր երեսը ետ դարձրեց ընդդեմ իր որդիների և սկսեց ինքն իր դեմ ոգորել, իր բարկությունը

* Կատսայ բառը անհասկանալի է: Աճառյանը գտնում է, որ դա ճիշտ է և պետք է նշանակի իշխան, թագավոր:

* Չկարողացանք պարզել գողեստանների ինչ ցեղ լինելը: Աճառյանը կարծում է, թե պետք է այդ բառը հասկանալ գոթիներ, այսինքն՝ բորտներ:

զավ է նյութում հայկազնյան նախնական ցեղի Սոանշահիկ-
ների դեմ, որոնց մասին վերևում հիշատակել ենք, որպես
թե ի սեր բարեկամության ճաշի է հրավիրում և նրանց համար
կորստյան հաց է պատրաստում, տալիս է ճաշի մեջ ուտելու
իրենց արյան գնով: Վաթուկն տղամարդ է գլխատում, որոն-
ցից միայն իր ցեղին փեսայացած Զարմիհր Սոանշահիկին է
թողնում կենդանի: Սրանք այսպես տիրեցին Աղվանքին. նաև
իրեն հնազանդեցրեց կովկասի վայրենի ցեղերին:

Սա մեռնում է խաղաղության: Ունենում է Վարդ անունով
մի որդի, Վարդը սերում է Վարազմանին, Շուշիի իշխանու-
հուն և Վարազ-Փրիգորին՝ Աղվանքի առաջին իշխանին, որ
միրավեց Աղվանքի կաթողիկոս Վիրոյի կողմից: Վարազ-
Փրիգորը ունենում է չորս որդի՝ Վարազ-Պերոժ, Զվանշիր,
Հեզուտ-Նուարով, Վարազման. սրանք կհիշատակվեն համա-
պատասխան տեղում:

Գ լ ո յ խ Ժ Ը

ՎԱՐԱԶ-ՓՐԻԳՈՐԻ ԵՐԿՐՈՐԿ ՈՐԿԻ ՄԵՍ ԻՇԽԱՆ ԶՎԱՆՇԻՐԻ
ԳՈՐԵՐԵՆ ՈՒ ԲԱԶԱԳՈՐՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ, ՈՐԸ ՊԱՐՍՎԱՍՏԱՆՈՒՄ
ՄԵՍ ԱՐԻՈՒԹՅՈՒՆ ՑՈՒՅՑ ՏՎԵՑ

Պարսից արքա Մեծ Նուսրովի մահից չորս տարի հետո թա-
գավոր է դառնում նրա որդի Հազկերտը: Այդ ժամանակ հազա-
րացիների¹⁶⁴ ցեղը, միացնելով մոտ տասը ցեղեր, ուժեղա-
նում է. հանդուգն ու ահավոր բազմությունը հեռավոր երկրից
մրրկի նման ուղղվում, գալիս են անապատով, անցնում Ասո-
րեստանի կողմերով ու արագ թափով հարձակվում են պարսից
տերություն վրա: Այդ ժամանակ պարսից թագավորության
միաժամանակ ենթակա բոլոր կողմերի զորավարները, իշխա-
նները, տերերը և բնիկ ազնվականները զորաժողով են անում՝
ընդդեմ կանգնելու օտարազգի թշնամուն:

Այս զեպքերի ժամանակ Աղվանքի Վարազ-Փրիգոր իշխանը,
ըստ իր ծագման լինելով Արտաշի տոհմից, նկատում է, որ
իր երկրորդ որդի Զվանշիրը խրոխտ է ու սիզանեմ և ունի

չքնադագեղ տեսք: Գեռես նոր պետք է ծնուտի վրա բուսներ
նորածիլ մորուքը. հոր կողմից սիրված՝ նա իբրև լավ սնված
արծիվ ի վիճակի էր սպառազինվելու: Հայրը, վստահ լինելով
ամեն բանում հաջողակ Զվանշիրի վրա, որոշեց նրան հարա-
վորություն ընձեռել, որ աշխարհիկ կյանքում հավասարվի
մեծամեծ մարդկանց և թագավորների հետ նստի-վեր կենա:
Այս պատճառով հարմար համարեց իր փոխարեն որդիներից
նրան ուղարկել արքունիք: Սա հորից վերցրեց զորքը և Այունի-
քի իշխանից ու հայոց սպարապետից առաջ շտապեց հասնել
այն համընդհանուր, բյուրավոր զորաժողովին: Ռոստոմ զո-
րավարը սրան տեսավ, և սա նրա աչքում երևաց իբրև եղբայր
կամ որդի. ամենքին էլ նա ցանկալի էր երևում:

Այդպես զորավարը իր հետ վերցնում է բազմահազար
հեծյալներ, դալիս-հասնում է Տիգրոն քաղաքը՝ Հազկերտ
թագավորի մոտ և պատանի Զվանշիրին ներկայացնում է
նրան: Արքան անմիջապես ձեռքը դնում է նրա գլխին, դովում
և նրան անվանում է Աղվանքի սպարապետ:

Սրանից հետո պարսից զորավարը վերցնում է իր բոլոր
զորքերը, իջնում Ասորեստան և, անցնելով Դիլիսթ գետը,
հասնում է Վեհկավատ գավառը: Պարծենալով իր բազմաթիվ
զորքերով՝ մեծախոսում է, թե ոտքի տակ տորեկով կշարդի
բոլոր հարավցիներին: Եվ Մեռլալ ջրի այն կողմը բանակում է
ընդդեմ նրանց: Երբ սրանց կողմից ասպատակներ էին դուրս
գալիս, հիշում էր նաև Աղվանքի սպարապետը ու արիարար
հաջողության էր հասնում: Սկզբում ումանց հարվածում և
սրով է՛լ ալիլի առաջ էր մղվում, որովհետև գիտեր, թե տերը
իր հետ է: Մի երկու օրից հետո, մեհական ամսին, որ Քրիստոսի
ծննդյան օրն էր, երեսուն հազար հեծյալներ ու տասը հազար
հետևակ նրանց դեմ ճակատամարտ տվին: Կատղանից¹⁶⁵
եկած հազարացիները հեծյալների բազմությունը ու քսան հա-
զար հետևակով վահանախիտ շարժմամբ առաջ խաղացին.
նրանք ցանկանում էին նախաձեռնությունը վերցնել, որպեսզի
պարսից զորքը շարդեին:

Իսկ Աղվանքի զորավարը զորեղ մարդկանց հետ միասին
մեջ է մտնում և, հակառակորդներից երկու հոգու հարվածե-
լով, գետին է տապալում, ու ինքը վերադառնում է՝ երեք տե-

դից ծանր վիրավորված, և ձին էլ շորս տեղից խոցված: Այնտեղից մինչև Եփրատ գետը թշնամին արագընթաց արշավանքով հետապնդում է: Սա նույնպես նրանց դեմ կովելով արյունաշաղախ գալիս-անցնում է գետից՝ զգեստներն ու զենքերը արյան մեջ թաթախված: Եվ երբ տեսավ, որ բոլոր մեծամեծներին, ու զորքերին ինչպես խոտ հնձեցին, նա նորից արքունիք շտապեց: Իսկ երբ արքային սպառնացին նրա քաջագործությունները և ստացած ծանր վերքերի մասին, անմիջապես հրամայեց, որ նրան ապարանք տան, պալատական բժիշկները խնամեն նրան, և երկրի կողմից ընդունելու թշուեններ կազմակերպեն:

Առողջանալուց հետո ներկայանում է արքային, իսկ արքան ձեռքը դնում է նրա գլխին և ի լուր ամենքի նրա մասին զուսասանքի խոսքեր է ասում: Զորավարական աստիճանի համապատասխան նրան հանձնեց շքանշաններ, բարձրահունչ փողեր, երկու ոսկյա նիզակներ, երկու ոսկեքանդակ վահաններ, որոնք միշտ ման էին տալիս նրա առջևից: Բուրբից ավելի նրան մեծարեցին: Մեջքը կապեցին ոսկե գոտի, որն ընդունված էր մարդարտով, և ոսկեդաստակ սուր, ապարանջան հագցրին բազուկները և փափաղելի պսակ դրին նրա գլուխը. ավելցին նրան մարգարտով բանված զանկապաններ և նույնատիպ մարգարտաշար մանյակ կախեցին պարանոցից. նրան հագցրին ներքևը շորս քղանցքներով արջնաթուղ¹⁶⁵ և մետաքսառէջ սնդուսյա զրատ՝ ոսկեթեզան երիզներով*: Իբրև սեփականություն գյուղեր ու ձկնառատ գետեր հանձնեցին: Այդտեղ պետք էր տեսնել, ըստ գրված խոսքի, լավ աշխատանքի դիմաց փառավոր արդյունք: Նա, ստանալով այսքան թագավորական մեծարանքներ, էլ ավելի առաջ զնաց:

Որովհետև Իմա և Ահմադան երկու զորավարները սաստիկ ցասումով բախվում են միմյանց՝ կովելու, բուրբի առջև սա թավալգոր հարվածում է մեկին ու հաշտեցնում: Ինքը, իբրև իմաստուն մեկը, նրանց խաղաղեցրեց, ուստի խոռազատ¹⁶⁶

* Այս հատվածը շքեղ հագուստի անսովոր նկարագրություն է, որի բնագիրն է. «Ազդեցին նմա արջնաթուղ ստորս շորիք զքոշակօք և զրաստս սընդուսս, մետաքսառէջս ոսկեթեզան փարուաղով»:

զորավարը շատ մեծարական հարգանքներով իր հետ բերեց: Իսկ Հազկերտի ութերորդ տարում թշնամին նորից հարձակվեց և արքային Տիգրոն քաղաքում վեց ամիս պաշարեց: Այդ ժամանակ խոռազատ զորավարը և Ազվանից սպարապետը դիմադրելով զորքերի հետ միասին հետացրին: Այդտեղ քաջ Զվանշիրը բարձրագլուխ երեք հազարով նախահարձակ է լինում թշնամու վրա և սրընթաց արշավանքով տանում է նրանց, գետից այն կողմ է անցկացնում և վեց ամիս թուլլ չի տալիս, որ Դիլաթ գետը անցնեն այս կողմը, մինչև որ թագավորին առնում բերում են Մեծ Դաստակերտը¹⁶⁷: Ահավոր բազմությամբ նրա վրա է կուտակվում թշնամին, բայց այնտեղից թագավորին տանում են Բեկզաղ¹⁶⁷, իսկ հազարացիները բազմաթիվ ուժերով ծովի ալիքների նման հետապնդելով առաջ են շարժվում: Այդտեղ քիչ ժամանակ լինելով, Ազվանի սպարապետը չէր դադարում նրանց դեմ դուրս գալուց և հրապարակով իր քաջությունն էր ցույց տալիս, որը բազմաթիվ անգամ օտարազգի թշնամիների գլուխները բերելով նետում էր թագավորի առջև:

Դրանից հետո ճակատ առ ճակատ խմբավորվեցին մարտ տալու, պարսից շար բանակը տիրոջ կողմից շարդ ու փշուր եղավ իրենց ժամանակը լրանալու վերջում, և վերևից առաքված վճիռը՝ եկավ, կործանեց նրանց թագավորությունը:

Այսպես՝ յոթ տարի այս պատերազմներում տանջվելով կովեց քաջ Զվանշիրը՝ մարմնի վրա տասնմեկ ծանր վերքեր ստացած. վերջապես բաժանվելով նրանցից եկավ Ատրպատական գավառը: Պարսից զորապետը, լսելով նրա այդքան հռչակված անունը, ստիպում է նրան, որպեսզի կնություն առնի իր (զորապետի) քրոջը: Բայց սա անօրեններից ոչ ոքի կին առնել շքանկանալու պատճառով, ուղևորվում, գալիս է իր երկիրը: Այդ առթիվ շափազանց հոգատար հայրը մեծագույն հրճվանք է ապրում: Նա նմանվում է Հակոբ նահապետին, երբ այս վերջինը տեսնում է Հռաքելի անդրանիկ որդուն, որի նկատմամբ հոգին կրակվում էր. այսպես է փարվում իր որդուն, որի դեմքի գույնը զարդարել էր սպիտակափառ մորուքը:

ԶՊԱՆՇԻՐԻ ՄՊԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ ԱՆԵԼԸ ԱՂՎԱՆՔԻՆ, ՊԱՐԱՊԵՏՈՒՆ
ԶԱՐԳԵԼԸ, ԶԱԶԿԵՐՏԻ ՄԱՀԸ ԵՎ ԲՅՈՒԶԱՆԳԻԱՅԻ ԿՈՏՄՐԻՆ
ԱՆՁՆԱՏՈՒՐ ԼԻՆԵԼԸ

Ամենապայծառ Զվանշիրը մեծ ու պանծալի անվամբ պարսիկների կռիվներից վերադարձավ և, ըստ թագավորի հրամանի, իր անձով ամբողջ Աղվանքն էր ներկայացնում: Նա, իր դունդը վերցնելով, հոր հետ միասին դուրս է գալիս Պերոզպատ¹⁶⁵ քաղաքի վերին կողմը: Իսկ պարսիկ քաջերը շարժվելով գալիս են մեր երկրի վրա Զվանշիրի ապստամբվելու պատճառով: Մինչդեռ թշնամու առաջամասերը նույն պալատի վարի կողմից շտապ դուրս էին գալիս, անմիջապես ամենամեծ աճապարանքով վերագլխելում, հանդուգն նախահարձակ է լինում այնտեղ ջարդելու գեղամիհնազգի¹⁶⁹ մի ումն զորապետի: Այս ժամանակ ինքը և զորքը սրահար ճարակումով շատերին կործանում, այլև նրանցից գրավում են ձիեր, ջորիներ և մեծ քանակությամբ ավար խլիլով վերադառնում են: Սակայն պարսից գունդը չէր դադարում հետամրաբեւուց: Երկրորդ ընդհարումը միմյանց հետ տեղի է ունենում մի լեռնոտ վայրում, այդ օրն էլ տիրոջ կողմից նրան հաջողվեց հաղթություն տանել: Այդ ժամանակ խուլոյն ժամանում է գուժարերը և ասում է, թե՛ «Պարսիկական զորքը մտավ Պերոզ քաղաքը և գերեվարեց մորդ՝ եղբայրներիդ հետ միասին»: Իսկապես եմ ասում, ինչպես ձագակոտոր արջ զայրագնած գազանացել էր: Դառնացած արագ անցնում է իրեն ենթակա իր հայրենիքի սահմաններից Կուր գետի այն կողմը գտնվող Կապիճան¹⁷⁰ գավառը և այնտեղ նրանց դեմ ճակատամարտում է ոչ այնպես վայրիվերո, այլ մտածված ու կշռագատված: Իր անվախ կովի հետևանքով գլխից վերք է ստանում, սակայն Քրիստոսի զորեղ աջի օգնությամբ այնպես կտրուկ և ուժեղ հանդես եկավ, որ թշնամուց մինչև անգամ մի մարդ էլ կենդանի չմնաց: Այդտեղից մեծ ու պանծալի անունով դադար է առնում Վրաստանի սահմաններում: Երկրի իշխող Ատրներսեհը, որ մի մեծապատիվ մարդ էր և հոռմեա-

կան թագավորությունից ստացել էր եռակի գահերեցություն¹⁷¹ տիրոջ, այդտեղ այցելում է նրան. ինքն իր ձեռքով փաթաթում է նրա վերքը և նրա քաջարի հաղթությունը համարում է մեծ ուրախություն: Այդ ժամանակ խաղաղ և անքակտելի դաշինք են կապում միմյանց հետ, ու Զվանշիրը օգնական զորք է վերցնում վրացիներից, աճապարում է ամենից առաջ արշավել Ուտիք. այդտեղ պարսից զորքից ում որ գտնում է, տեղն ու տեղը սրի ճարակ է դարձնում: Եվ շափազանց շտապ հասնում է իր ձմեռանոցային քաղաքի¹⁷² վրա ու նույն ձևով է վարվում, մինչև անգամ շափահասներին ու արգանդից նոր ծնված մանուկներին բռնի կերպով կորզում է:

Դրանից հետո Ատրպատականից սկսվեցին էլ ավելի շատ զորքեր թափվել այնտեղ: Սակայն նա բոլորովին չէր վախենում նրանցից, քանզի նրա էությունը այն էր, որ շատերի դեմ ավելի էր խիզախում, քան քչերի հանդեպ: Շակաշեն¹⁷³ գավառում էր նա երկու ինչ-որ ճակատամարտերի ընթացքին խիստ վրեժառությունով խոցոտումով իրենց գնդերով հազարավորների կյանքին վերջ տվեց: Թե դրանից հետո զանազան տեղերում ինչքան պարսիկներ են կոտորվել Զվանշիրի ձեռքով, ասելու տեղը չէ:

Այս ամենը տեսնելով՝ հայոց ու վրաց նախարարները մտածում են իրենց սերունդից նրան կին տալ: Իսկ նա կին է առնում Արուիճան տոհմից Սիսական¹⁷⁴ նահանգի իշխանի դստերը, որի համար Սյունիքը ընդմիջող ուրախանում է:

Իսկ պարսից զորավարը, երբ տեսավ նրա կողմից իր սուկալի պարտությունը և իր զորքերի կործանումը, հակվեց հաշտության ու խաղաղության կողմը. նամակ գրեց և ուղարկեց Սյունիքի բարձրաստիճան իշխանին ու մեծ երդումներով առաջարկեց, որ սա հաշտության գա, իսկ միջնորդը հազիվհազ համոզեց նրան, որպեսզի երկու կողմն էլ միակամ հաշտություն ու խաղաղություն կնքեն: Հաշտություն կնքեց և մերթքում խորհելով վերադարձավ, իսկ Աղվանից սպարապետը մոր ու եղբայրների հետ գնաց իր երկիրը:

Բայց հիշելով պարսից մեծ պետության փոքրանալը, արևելքի (Աղվանքի) առաջին թագավորների ինքնակալու-

թյունները, արքայաբար նմանեցնելով իր շուքը՝ մտադրվեց, որ իր իշխանութիւնը ոչ մեկին ենթակա չլինի: Նա խիզախ կերպով պարսից զորապետին առաջարկում է, որ յուրաքանչյուր կողմը պետք է անկախ իշխի, և ինքը եղբայրների հետ մտնում է հայրենի երկիրը: Իսկ պարսից զորավարը ուխտագանց լինելով պատրվակներով կանչում է նրա հորը և առաջարկում, որ հնազանդի իրեն, գնդեր է ուղարկում և Աղվանքի նահանգի համար կուսակալ է նշանակում:

Արդ՝ ի՞նչ անելին այն քաջ Զվանշիրը և նրա անդրանիկ եղբայրը, որոնք ինքնասեր մարդիկ էին: Վրեժխնդրութամբ լցված՝ զինվեցին, հեծան արագընթաց երկվարներ և այն երկար ճանապարհը կարճ կտրելով, շրջելով եկան Պերող-Կավատ քաղաքի մոտ և շորս կողմից շրջափակված մի անտառախիտ տեղում առաջին անգամ քուն մտան: Արեգակը ծագելու հետ առյուծի կորյունների նման ձիարձակվեցին և քաղաքը գրավեցին: Նրանց, որոնք քաղաքում կամ պարսից զորավարին ենթակա սահմաններում էին գտնվում, չարաչար կերպով պատժեցին, իրենց զինավառ զորքերով այնքան ծանր հարվածներ հասցրին պարսիկներին, մինչև որ իրենց հորը վերադարձրին:

Հազկերտի թագավորութան քսաներորդ տարում պարսկական տերութիւնը ամբողջովին մեջտեղից վերանում է. այդ հագարացիների համաշխարհային կռվի երեսունմեկերորդ և իմ տեր Զվանշիրի տասնհինգերորդ տարին էր:

Այսպիսով արաբները հարձակվեցին հյուսիսային ու արեւմելյան կողմերի վրա. նրանք տոհմերի ավագներին նեղում էին, որ սրանք հանձնեն ապալինութան տեղեր, և սրանցից իբրև պատանդներ առնում էին զավակներին ու կանանց, որպեսզի իրենց զեմ չապստամբվեն: Երբ Զվանշիրը տեսավ հարավցու դաժան զորութիւնը, կարճ ժամանակով խաբեց նրանց, անցավ գետի այն կողմը, որտեղից անվիճեր քաջը իրեն ոգեշնչում, բորբոքում է՝ վերստին պատերազմելու նրանց զեմ, որպեսզի իր հորը նրանցից ևս ազատի: Բայց հայրը արգելեց նրա այդ մտադրութիւնը և ինքնակամ գնաց թըշնամու մոտ: Իսկ բազմակողմանի իմաստուն Զվանշիրը հայոց

զորավարի հետ դաշինք կնքեց և համոզում էր նրան, որ հնազանդի բյուզանդական կայսրին: Եղբայրական համաձայնութեան դալով՝ Զվանշիրը հունաց թագավորին նամակ է գրում հետևյալ ձևով՝

Գ լ ու խ Ի

ԶՎԱՆՇԻՐԻ ՆԱՄԱԿԸ ԲՅՈՒԶԱՆԳԻԱՅԻ ԿՈՍՏԱՆԳԻՆ ՔԱԿԱՎՈՐԻՆ

Յնմենահաղթ տեր, բյուզանդացիների հզոր և ողորմած թագավոր օգոստոսափառ Կոստանդին, ծովերի ու ցամաքների աստվածաբար իշխող. Աղվանքի սպարապետ և իշխող Զվանշիրը արևելցիներին քեզ հնազանդ ողջ երկրով նվաստորեն ողջունելով, երկրպագում է:

Թող հաճելի լինի քո քրիստոսասեր տերութիւնը՝ սիրով ընդունելու հեռավոր մարդկանց նորընծա այս հնազանդութիւնը, որպեսզի քո փառքի մեծ վայելչութիւնից նաև մեր պսակատենչ խոնարհութիւնը պարգևի աստվածային շնորհ տւնեցող բարերարութիւնը:

Արդ՝ երբ նամակը՝ ներկայացվեց ամենաբարեպաշտ կայսեր, սա ուրախացավ, հրճվեց. այդ օրը շատ և մեծ ուրախութեամբ անցկացրեց ու իսկույն հրամայեց երզմնագիր գրել և միակամ խաղաղութիւն պահպանել: Մեծամեծ պարգևներ շնորհեց. ուղարկեց քանդակազարդ թիկնակով ոսկեզօծ արծաթյա գահույժ, ոսկեհյուս հանդերձանք և իր անձնական մարգարտազարդ պատյանով սոււները: Նրան դարձրեց պրոտոն¹⁷⁵ պատրիկ և իրավունք տվեց, որ նա ում կամենա, հազար երկու հարյուր մարդու շնորհի պատրիկութեան, հյուսապատութեան¹⁷⁶, եպարքոսութեան¹⁷⁷, սպարապետութեան, էլիստութեան¹⁷⁸ աստիճան: Նաև Քրիստոսի կենարար խաչի մի մասը, որ իր ծոցում սարանոցին կրում էր, հանեց և ուղարկեց նրան:

* Բնագրում «հրովարտակ» է, բայց մենք թարգմանեցինք «նամակ»:

«Քեզ՝ տեր Զվանշիրիզ, Գարգամանի տիրոջդ, Աղվանքի իշխանիդ, ապուհիպատս¹⁷⁹ և առաջին պատրիկիդ, արևելքի կուսակալիդ, փրկարար խաչի աստվածային զորութիւնից շնորհ և ողորմութիւն, իսկ մեր օգոստոսափառ թագավորութիւնից խաղաղական և մեծ սիրով ողջուցն»:

Ստացանք քո ողջունագիրը, որ մեզ ցուցց տվեց առ աստված տածած քո բարեպաշտ սերը, և ուրախացանք այն բանի համար, որ դու հանձն ես առել արևելյան երկրովդ հանդերձ հնազանդվել մեզ: Պրա համար մենք և մեր որդիները քեզ և քո զավակներին հետ սերնդեսերունդ, առհավետ մտերմական անքակտելի սիրով ու քաղցրութեամբ կապուենք»:

Երբ նա նամակի խոսքերը լսեց, սքանչելի խնդրութեամբ ուրախացավ, մանավանդ առավել զոհ մնաց ամենազոր խաչի հասնելուց. ուստի երեսնիվայր ընկավ փրկարար խաչի առջև ու սկսեց փառավորել աստծուն, որ բոլոր բարութիւնների տվիչն է: Այդ ժամանակ Աղվանքի կաթողիկոսը, նպիսկոպոսներով ու երևելի մարդկանց բազմութեամբ ընդառաջ գալով, ծաղիկներ է բերում ու օրհնաբանում փառավոր պարզելին: Այնուհետև այնտեղ վայրիվերո, անկարգ խոսակցութիւններ, կամ հարբեցութիւններ, կամ ծաղրածութիւններ չէին լինում, այլ կատարվում էին շափավոր զվարճութիւններ: Նա այն գիշեր շքնեց, այլ անցկացրեց իր երկրի շահի համար մտածելով: Եվ երբ մեծ Արուսյակը ծագեց, արքայաբար զարդարվեց ու նստեց իր գահույթին, զոները բացվեցին, և գինիորները ներս մտնելով զենքերը այստեղից-այնտեղից վերցրին ու խմբվեցին նրա շուրջ: Ըստ իրենց աստիճանի ահաբեկ ներս մտան աստիճանավորները: Տիրոջ արդար դատաստանը և անկաշառ իրավունքը նրա պալատում բոլորին էին շնորհվում: Նա ցոփ կյանք չէր անցկացնում, այլ ամբողջ օրը զբաղվում էր երկրի հոգսերով: Կովկաս լեռան շուրջ բնակվող վայրնաբարոներին իմաստուն կերպով գիտակցութեամբ էր բերում: Այսպիսով Կրաստանի սահմաններից մինչև Արաքս գետը տեր դարձավ միահեծան մեծութեամբ:

Իսկ իր թագավորութեան տասնիններորդ տարում Կոստանդինոսը՝ Հերակլի թոռը, հունական քաղաքական գործերով ու շատ ընտիր գործապետներով պատրաստված եկավ Պարսկաստան ու արաբներից խլեց երկիրը՝ իր հետ ունենալով աշխարհի՝ ճառագայթավետ լույսը՝ Քրիստոսի խաչը: Այդ ժամանակ զորագլուխներից մեկին ուղարկեց Զվանշիրի մոտ, որպեսզի սա գա տեսութեամբ Զվանշիրը անմիջապես աճապարեց և հասավ Մարաստան՝ կայսեր մոտ: Այս վերջինը, լսելով նրա գալու մասին, ինքը նրան ընդառաջ դնաց Քունգր¹⁸⁰ գյուղը և ողջութեամբ ընդունեց նրան: Նա անմիջապես հրամայեց նրա վրայից հանել սզազգեստները, որ հագել էր իր կնոջ մահվան առիթով, և հագցրին նրան պալատական զգեստներ: Այս բանի վրա նա համարձակութեամբ աննելով՝ կայսրից խնդրեց հավիտենական թագավոր խաչի մասը: Նա վերցրեց փրկարար արեգակը (խաչը), նրա դեմ հանդիման կտրեց և մեղքերի փարատիչը տալով նրան, ասաց. «Սա թող քեզ ու քո որդիների համար լինի հզոր պատենը ընդդեմ թշնամու»: Երբ հայոց նախարարներ և զորավար Համագասպը տեսան, որ այսպիսի երկնավոր պարզը նրա մոտ է գտնվում, խիստ նախանձեցին. բայց նա ուշադրութեամբ չէր դարձնում, այլ այնուհետև բարեսեր թագավորից հրաժեշտ է խնդրում և այն էլ ոչ իբրև ստորադաս մեկը, այլ իբրև գահակից եղբայր ընդդեմ պարսիկներին: Այրարատյան ազատանու հետ նրան ճանապարհ է դնում. սա սքանչացած աստծու իր նկատմամբ եղած ներողամտութեան վրա, վերադառնում է իր երկիրը: Աղվանից հոգեզվարճ Ուխտանես հայրապետը լսելով նրա ժամանումը, մեծաթիվ ժողովրդի ներկայութեամբ օրհնեց նրան՝ բարձրաձայն ասելով. «Ահա տերը Սիոնից մեզ զորութեամբ գավազան ուղարկեց, և մենք սրանով պետք է տիրենք մեր թշնամիներին»:

Իմաստուն Զվանշիրը մտածում է Քրիստոսի խաչի համար

Գ լ ու խ Ի Դ

ԳՅՐԴՄԱՆԱ ԲԵՐԴԻ ՏԵՐՈՒՆԱԿԱՆ ՏԱՃԱՐԻ ԱՎԱՐՏԸ, ԶՎԱՆՇԻՐԻ
ԿՈՂՄԻՏ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՎԱՍ ԵՎԵՂԵՑԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍԸ, ՆՐԱ
ՕՐՀԱՔԱՆՈՒՄԸ ԵՎ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԽԱԶԸ ԿԱՆԳՆՑՆԵՆԸ

Զվանշիրի՝ խաղիւրներին հաղթելուց և նրանց զորքերը հալածելուց հետո երկու տարի անց ավարտվում է աստուանական տաճարի գեղեցկաշեն կառուցումը: Նա վեր է կենդանացնում մշտնջենավոր լույսի (խաչի) առջև և աղոթում է. «Այժմ վե՛ր կաց, Կ՛կ քո հանգստավայրը և քո կենսավետ փայտի կացարանը, ո՛վ տեր, որ շինեցի քո անունով»: Այս վերջնում է կաթողիկոսին, եպիսկոպոսներին ու իր նախարարներին հետ միասին մոտ մի օրվա ճանապարհ գնում է Պերոժ-կալատ քաղաքի վերի կողմը, ծունկի եկած աղոթում է նախ ամեն բարեքներով լի մի վանքում, որը նա կառուցեց էք երկու պապակաների միջև մի անշեն վայրում իր իջևանելու և բոլոր այնտեղ եկողների հանգստութեան համար: Կարգադրում և ասում է, որ ոչ ոք ձեզանից չհրաժարվի այդտեղ մնալուց: Այնտեղից վեր է կենդանացնում Գարդման¹⁸¹ գավառը: Արաց¹⁸² ամսի տասնմեկին լույսի խաչը տանում, տեղավորում է իր կառուցած աստվածատանը: Այնտեղ ընկնում է ծնկների վրա, թափածալի զըշումով ու արտասուքներով աղերսում է ամենաստեղծին և ասում.

Գ լ ու խ Ի Ե

ԶՎԱՆՇԻՐԻ ԱՂՈՔԸ

«Ո՛վ տեր, իմ տեր, որովհետև անհիշալար եղար քո բազմամեղ ծառայի հանդեպ և ինձ պարգևեցիր այս խաչը, որից երկրում քեզ մեխելով կախեցիր, ուստի քո սուրբ հոգու շնորհները հղիբ այս տաճարը և Սողոմոնի տաճարի¹⁸³ հանգունակ քո փառքի հոգեխառն ամպով, իբրև մեզով, սա զարդարելով վայելչացրու: Սա դարձրու աղոթքների ու պաղատանքների

տուն նրանց համար, որոնք արեւելքում ծովեզերյա են: Որպեսզի նրանք, որոնք այս տեղում պատարագներով քո նկարը պաշտեն, դու բարձունքից լսես և տաս նրանց խնդրվածքները: Իսկ եթե ամբողջ Աղվանքը միաբանված գան այս տանը փառավորելու քո անունը, այս խաչի աստվածընկալ զորութեամբ փակես թշնամիների դռները, դադարեցնես ավազակային պատերազմները, հրամայես քաղցրութեան բերող օդային հոսանքներ լցնել երկիրը, որպեսզի խաղողենին, թղենին և հանդ ու անդաստանի բոլոր բույսերը լիուլի բերքով պտղավետ լինեն, և մարդիկ այս ըղձալի երկրում անվրդով ապրեն:

Իսկ ես՝ Զվանշիրս, որ ծանրաբեռնված եմ հանցանքներով, ո՛վ տեր, անձկալով ապավինեցի քո ամենազորեղ խաչի օգնութեամբ, ինչպես որ կյանքին խիստ կարոտ հիվանդը ապավինում է բարի բժշկին: Դատարկածեռն ու ամոթահար մի՛ թողնիր ինձ. իսկ այս տունը, որ շինեցի, ճակատամարտի օրը հովանի դարձրու իմ գլխին և ինձ վրա վերկացողներին նետի՛ր իմ ոտքերի տակ, իմ ուստրերին ու գուստրերին անվախ դարձրու շարից և ամեն ինչում զորացրու: Եվ ո՛վ դու, տեր, իմ տեր, որ մանկութեանից պահեցիր ինձ և շրջապատած փորձանքներից ազատեցիր, շատացրիր ինձ համար ոսկի, արծաթ, ծառաներ ու աղախիներ, շնորհեցիր ինձ զորութեան, որպեսզի իմ իշխանութեամբ արքայաբար կառավարեմ, այժմ էլ ընդունի՛ր քո ծառաներին ի բարին և իմ սերունդների մեջ լցրու հանճար ու գիտութեան, որպեսզի ընթանան քո ճանապարհով և աներկմիտ կերպով հնազանդվեն քո կողմից օժված Բյուզանդիայի կայսրին:

Իսկ երբ համընդհանուր հարութեան օրը կգա, երբ աներկվույթները կփոխանորդեն երևացողներին, փողային բարձրագույն հնչյունները ննջեցյալներին կարթնացնեն քնից, և հրեղեն ջոկատները աշխարհի ծայրերից կհավաքվեն քեզ՝ ամենակալ թագավորիդ մոտ, այդ ժամանակ քո ուղեցույց խաչի միջոցով, որին ես ապավինել եմ, այցելի՛ր ինձ ու իմ կողակից խոսրովանուշին և իմ նախահայրերին, մանավանդ իմ ալեղարդ հորը՝ Վարազ-Գրիգորին ու իմ մորը՝ Գորիգուխտին, իմ եղբայրներին՝ Վարազ-Պերոժին ու Հեզուտ-խոսրովին և իմ զավակներին: Իսկ ինձ՝ Զվանշիրս, որ Դավիթ երանելու¹⁸⁴

նման արտասուքներ հոսեցրի, բարկութեամբ մի՛ գատիր ու խիստ ճշտութեամբ մի՛ պահանջիր, քանզի ի՞նչ շահ քեզ իմ արյունից, երբ ես ոչնչանամ: Փրկի՛ր ինձ հավիտենական փորձանքներից և այս տաճարի փոխարեն, որ երկրում քո անուկնով եմ կառուցել, ինձ՝ հոգով մեղանշածիս, օթեան պատրաստիր քո հոր տանը, ո՛վ Քրիստոս:

Եվ երբ աղոթքը վերջացրեց, մատուցեց նորահրաշ տոնի համար հատկացված պատարագներ, փրկութեան ուխտ արեց այնտեղ, թե՛ «Սա թող լինի ինձ և իմ որդիների համար վայր՝ տիրոջ առջև երախայրիք մատուցելու և քեզանից ողորմութեան ստանալու»: Սրանից հետո աստվածավայել ավետիքներով այնտեղից իջնում է ձմեռանոց Պերողապատ քաղաքը և ողջ տարին անցկացնում է հաճելի ու խաղաղ իր հանգիստը:

Գ Լ Ո ւ խ Ի Զ

ՋՎԱՆՆԻՐԻ ԵՆԱՄԻԱՆԱԼԸ ՀՈՆԵՐԻ ՀԵՏ ԵՎ
ԹՇՆԱՄԻՆԵՐԻ ՆՎԱՏՄԱԿԲ ԲԱՐԵԿԱՄՈՒԹՅՈՒՆ ԱՆԵԼԸ

Մինչդեռ արի Ջվանշիրը խաղաղորեն գահակալում, և մյուս տարին լրանում էր ձմեռային օրհավասարը, հոների թագավորը բազմահզար հեծյալներով եկավ Աղվանքի վրա: Եվ չնայած նախապես նրա կողմից հրամայված էր, որ երկիրը զգուշ մնա ու ամրանա, սակայն հոների ասպատակողները ոչ միայն Կուր գետի այս կողմի և Արաքսի եզերքներում եղած բուն երկրի անասունները, այլև Արարատյան գավառներից ու Սյունիքից ձմեռնարոտ դաշտը արածելու եկած հոտերն ու նախիրները քշելով՝ բոլորը բանակատեղը հավաքեցին:

Ապա հոների թագավորը ցանկացավ Ջվանշիրին տեսնել, իր եղբորը ուղարկելով թախանձագին խնդրում է Ջվանշիրին միմյանց հանդիպել և իրենց միջև եղբայրական հաշտութեան կնքել: Իսկ քաջ ու արիասիրտ իշխանը մտքով չէր անցկացնում վախենալ, այն դեպքում, երբ պարսից թագավորներից ոչ ոք

չէր հանդգնում դեմ հանդիման տեսնել, թուրքստանցիների թագավորին:

Ջվանշիրը աներկյուղ ու անվախ սրտով եկավ փրկարար խաչի առջև և ասաց. «Թեպետ գնալու եմ մահվան ստվերների մեջ, բայց չեմ վախենալու շարից, որովհետև դու ինձ հետ ես, տե՛ր»: Այնտեղից վեր կենալով արքայաշուրք պատրաստութեամբ գնաց նրանց մոտ: Իսկ հոների թագավորը, ընդառաջելով նրան, նավ նստած, պատրաստութեամբ գալիս խաղաղ կերպով կանգ է առնում գետեզերքի հանդարտասահ խոր ջրի վրա: Միմյանց հետ հաշտ ու խաղաղ խորհրդակցում են՝ վերացնելու երկու կողմերի տարածայնութեանները և մանավանդ կապվելու միասիրտ եղբայրութեամբ: Նրանք դաշինք՝ կնքեցին, և յուրաքանչյուրը վերադարձավ իր տեղը:

Իսկ իմ քաջասիրտ իշխանը հաջորդ օրը ինչ արեց. տասնյոթ մարդկանցով անցավ գետի մյուս կողմը և գնաց հոների բանակը. այնտեղ հոների թագավորի դստեր հետ ամուսնացավ և վերադարձրեց ավար տարված հարյուր քսան հազար ոչխարների հոտը, յոթ հազար ձիերի ու խոշոր եղջերավոր անասունների նախիրը և ոչ պակաս, քան հազար երկու հարյուր գերված մարդիկ: Այնտեղից խաղաղութեամբ վերադառնալով ուրախ սրտով եկավ իր տեղը: Կաց եղավ տիրոջ առջև, կանչեց ու ասաց. «Ես ոչ թե հույսս դրել եմ իմ աղեղի վրա, այլ դու ինձ փրկեցիր, տե՛ր, և իմ փառքն ու մեծութեանը քո մեջ են, տե՛ր»: Այդ ժամանակ կարգադրեց, որ վստահելի մարդիկ ավարից վերադարձրած ամեն ինչ բաժանեն մարդկանց՝ ըստ իրենց ունեցած բաժնի:

Եվ ահա քսանութ տարի իր աշխարհակալ սպարապետութեամբ՝ սկսած երիտասարդ հասակից մինչև միջահասակ տարիքը, դրվատանքներով լի, աշխարհահռչակ անուկնով նա իր ժամանակի երեք քառորդը անցկացնելով նախ Պարսկաստանում, ապա հոների մոտ, անթերի կերպով կատարեց այնպիսի անվեհեր քաջութեաններ, մինչև որ արևելքում, արևմուտքում, հյուսիսում, հարավում, արիների ու անարիների

* Բնագրի դալիլ բառը դաշնագիր է նշանակում: Աճառյանը արաբերեն tahvil բառն է համարում:

մեջ ամենուրեք հռչակվեց և մեծ ճանաչում դտալ: Արդ՝ պատրաստվում եմ պատմել և այն, թե ինչպե՛ս կամ ի՛նչ պատճառով այն շնորհատու խաչը նրա համար խավարից լույս ծագեցրեց և կրակից ծաղիկ բաղել տվեց:

Գ ի ն ո խ Ի Է

ԻՆՉ ՄԵ ՅԱՐԱՆՔՆԵՐ ՈՐ ՀԱՐԱՎԻ ՔԱԳԱՎՈՐԻ¹⁸⁵ ԿՈՂՄԻՑ
ՏՐՎԵՑԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԻՇԽԱՆԻՆ, ԱՅՍՏԵՂ ՊԱՏՄՎԱՍԵ ԿԳՏՆԵՍՍ

Մշտնջենավոր լիւնները և անդնդախոր ալեկոծված ծովերը հնազանդված են աստծու խոսքին, որովհետև վերևից առաքված հրամանը երկրին ուղղվելիս, սարսեցնում է նրան, իսկ երբ մտանում է լեռներին, սրանք ցնգում են: Ինչպես և այժմ տիրոջ ահից՝ բարձրացած բլուրները հարթվելով հավասարվեցին, անդունդների բարձրալիք, ջրառատ ալեկոծությունները իրենք իրենց մեջ սուզվեցին. այդպես պարսից տերության հսկայական փառքը խորտակվեց, և անդունդները ծածկեցին նրա անշափ ամբարտավան մեծությունը: Քաղաքը ձայները դադարեցին հողմուռույց ալեկոծությունից, և ագարակի փշերը օդաւաց թռիչքով եկան, լայնատարած ծովի ալյակների վրա տեղավորվեցին: Ինչպես որ անշափ ջրերը կոհակաշարժ սաստկությունը ծավալվում, ծածկում էին աշխարհը, այդպես էլ կար ժամանակ, երբ բյուզանդացիների թագավորները մեծաքանակ զորքերով ամբողջովին զարմացնում էին աշխարհի բոլոր ժողովուրդներին:

Իսկ այժմ նույն թագավորի բարձրացած ուժը այնքան է վայր ընկել, մարել, մինչև որ երբեմնի նրան ենթակա մարդկային անտառները զնացին, հպատակվեցին այն մարդուն, որ Գեղեթոսյան դժնկի* նման կպչում էր, և որը բարձելով մարդկանց ուսին, մարմնի մասերը շէին կարողանում շարժվել

* Գիրք գատավորաց, ԺԹ, 15-ում կա հրեական գատավորի որդի Հովաթամի առակը. ծառերը ցանկացան թագավոր ունենալ. պաղատու ծառերը չկամեցան թագավոր լինել, կպչող դժնկը հանձն առավ, որ փաթաթվում է բույսերին ու խեղդում:

անգամ: Երբ արևմուտքի նոխազը¹⁸⁶ նկատեց, որ տերը իր օգնությունը վերցրեց նրա սրի վրայից, և վայրենի վարազը¹⁸⁷ գազանացավ փշրելու նրա եղջյուրները, հասկացավ, թե ըստ կանխասաց մարգարեության և Աբրահամի գուշակության հասել է ժամանակը, որ Իսմայիլի ձեռքերը ամենքի վրա են լինելու, իսկ ամենքի ձեռքերը մեկնվելու են դեպի նա*, և որ նրա առջև ոչնչացնող կրակն է, իսկ ետևը՝ բորբոքված բոցը:

Այդ ժամանակ բյուզանդացիների կայսրը վերցնում է իր զորքերի մնացորդները, շտապում է ծավերով ու ցամաքներով անցնել արևմտյան կղզիների հեռավոր սահմանները: Այս տեղի ունեցավ հարավցիների (արաբների) իրենց թագավորությունը Ասորեստան փոխադրելու վեցերորդ տարին: Երկիրը թողնում են աղայնուն և պետություն և թողնում փոխադրում են Գամակոս: Ալեյտեղ նստելով՝ արաբական թագավորը սկսում է իր շուրջը՝ աջ ու ահլակ քամել երկրի ուղն ու ծուծը:

Որովհետև նրան (Ջվանշիրին) տրվեց անդամադրելի զորություն, աշխարհը կառավարելու իմաստություն, երկրային քաղցրություն և մարդկային հեզություն, ուստի այս շորս առանձնահատկություններով և աշխարհի շորս անկյան վրա ընդհանուր իշխանություն ունենալով, տեսավ բյուզանդացիների կայսեր անասելի ընկճումը հարավային թագավորի կողմից, որ իբրև բոց հրով լափեց նրա բազմամարդ քաղաքներն ու հրապարակները:

Այդ ժամանակ արեւելքի մեծ իշխան Ջվանշիրը բազմահոգ է դառնում իր իշխանություն համար. նախ զգաստ է լինում, որ հարավի բազմությունը երկիրը ուժքի տակ շառնի ու տրորի: Եվ չնայած կարող էր թուրքեստանցիներից իրեն օգնական անթիվ զորք հանել, սակայն հանձն առավ մտնել հարավի թագավորի ստրկական լծի տակ: Արդ՝ երբ հարավի բռնակալը տեղեկանում է մեր իշխանի այն բարձրաստիճակ հարգանքի մասին, որ նա ուներ բյուզանդացիների թագավորի մոտ, կամ թե ինքն է կարգադրողը թուրքեստանցիներին և կարող է

* Մենդոց ԺԶ, 12-ում սոված է. «Եւ նա (Իսմայէլ) եղիցի այր վայրագ. ձեռք նորա լամենեսին և ձեռք ամենեցոսն ի նա: տես նաև ԺԷ, 20: ուր սոված է, թե Իսմայելին կղարձենմ մեծ աղոյ:

նրանց պատերազմի դուրս բերել կամ արգելել խնամիական կապերի շնորհիվ, այստեղ սոսկալի նախանձ է բորբոքվում գոռոզ տիեզերակալի սրտում: Ուստի վստահելի պատգամավորների միջոցով ծանր երգումներ ու անշափ պարզենների խոստումներ է ուղարկում, որպեսզի Զվանշիրը գնա նրա մտա-
Իսկ նա, Քրիստոսի խաչի մեծահույս բարուխոյունների վրա վստահ լինելով, պատրաստում է մեծ քանակությամբ ընծաներ և նախապատրաստվում է նրանցով ողջունել տիեզերակալին: Նախ այցելում է այն եկեղեցին, որ իր ապավինության համար կառուցել էր Գարդման բերդում: Այնտեղ սրտառու է հառաչանքով ասածուն խնդրում է այցելության, ինչպես մեծ Դավիթն է ասում. «Երազվու՞նքի և արդարության ստեղծող, մի՛ մատնիր ինձ իմ նեղիշների ձեռքը»: Եվ այս մտքով հրաժեշտ տվեց մեծահաղթ խաչին, զինվեց՝ մեկնելու օտար երկիր: Հայոց զորավարը, բոլոր նախարարների հետ միասին բնդառաջ դուրս գալով նրան, մեծ ուրախությամբ ընդունում և մեծ պատիվներով ու շքով ճանապարհ է դնում: Երբ մտնում է Ասորեստան, տեսնում է, որ թագավորի հրամանով զավառների պետերը և քաղաքների մեծամեծները՝ յուրաքանչյուրն իր սահմաններում պատվում են իրեն. ամենուրեք կազմ ու պատրաստ երիվարներ, օթևաններ. մինչև որ մեծ շքով հասնում է թագավորի պալատը:

Այդ ժամանակ թագավորը հրամայեց մերձավոր մեծամեծներին նրան ընդառաջ ելնել՝ տանելով այն երիվարները, որոնք անձամբ թագավորն էր հեծնում: Եվ այդպես շքեղաշուք պատվով բերում մտցնում են կովոզ բազմախումբ բանակը: Նրա բարձր անվան պատճառով ամբողջ խառնիճաղանջ ամբողջ տեսնելու էր շտապում՝ խմբված ճանապարհին: Իսկ հարավի թագավորը արևածագին, իր սովորական ժամից առաջ, զարթնեց քնից, և ուրախ սրտով ու բարի ողջունով հանդիպելով արևելքի իշխանին, միշտ ուրախ էր նրա գալուստյան համար: Այդ պատճառով նրա ընդունելությունը ամենակատարյալն էր, որովհետև երկրի կուսակալներից. ոչ մեկի նկատմամբ այդպիսի արքայական մեծարումներ չեն եղել, մանավանդ երբ փորձեց նրա խոհական հանձարամտությունը:

Որովհետև թեպետ բազմաթիվ իշխաններ ու շատ ժողովուրդների առաջնորդներ են թարկված էին նրա իշխանության, բայց դրանցից ոչ մեկին այնպես առանց կասկածների գաղտնիք չէր հայտնում, ինչպես Զվանշիրին. այդ պատճառով նա թանկագին պարզեններ է շնորհում նաև նրանց, որոնք Զվանշիրի հետ ժամանել էին: Գրանից հետո արևելքի իշխանը խաղաղ ողջունով հրաժեշտ է խնդրում: Իսկ հարավի արքան անկեղծ ու սերտ սիրտ հաստատունության համար երգումներ է կնքում, մեկնում է նրան նաև իր աջը, որ երբեք տիեզերակալ գոռոզը սովորություն չուներ որևէ օտարազգի մարդու նկատմամբ այդպիսի բան անել:

Այս ամենից հետո մեծավայելու է փառքով ուղարկվում է ընդհանուր հանդիսարանից: Գալիս-հասնում է Արարատյան գավառը, որտեղ նրան ընդառաջ է ելնում ամբողջ աղնվակա-նություն հանդերձ Մամիկոնյան տոհմից քաջ Գրիգորը և բերում է նրան իր Արուճ¹⁸⁸ գլուղաքաղաքը: Այնտեղ ժամանեց սուրբ աղավին՝ եկեղեցու սյունը՝ հայոց մեծ հայրապետ Անաստասը: Մեծ հավատացյալ իշխանը երբ նրան տեսավ, հոգեզվարձ բերկրանքով լցվեց. խոնարհվեց և նրանից օրհնվեց, ինչպես սուրբ հրեշտակից: Նույն շուքով գալիս-հասնում է Գարդման գավառը և անմիշտպես մտնում է իր ապավինության օթևանը՝ (տաճար): Այնուհետև սկսեց թանկագին նյութեր գործադրել նրա հրաշագեղ անպատմելի պայծառությունը զարդարելու համար: Մեծ ծախսեր անելով նկարիչներ գործի դրեց և գմբեթից մինչև դռան բարավորները նկարեց ու պատատեց կերպասներով, իսկ տաճարի դուռը՝ տիեզերքի լույսը պահպանողը, արծաթապատեց և հրաման տվեց քանդակազարդել: Սրանից հետո գրեթե երեք ամբողջ տարի պանծալի իշխան Զվանշիրը հարավի թագավորի նկատմամբ հանդես բերեց անկեղծ տիրաախրություն:

ԶՎԱՆՇԻՐԻ ԵՐԿՐՈՐԳ ԱՅՅԸ ՀԱՐԱՎԻ ԲՈՆԱԿԱԼԻ ՄՈՏ,
ԲՅՈՒՋԱՆԳԱՑԻՆԵՐԻՆ ԿԵԼԱՑԻ ԿԵՐՊՈՎ ՕԳՆԵԼԸ ԵՎ ՀԱՐԿԵՐԸ
ՊԱԿԱՍԵՑՆԵԼԸ

Հարավի թագավորը կրկին անգամ նվիրատվական խոստումներով հրավիրում է արևելքի իշխան հռչակավոր Զվանշիրին, որպեսզի նախորդ մեծարանքի վրա ավելացնի նոր փառք, քանի որ Բյուզանդիայից եկել էին հարուստ մարդիկ և իրենց ուսին էին վերցրել հագարացիների հարկատվության ծանր լուծք, այդ պատճառով Կոստանդինի թագավորության յոթներորդ տարում պալատական պաշտոնյաները, որոնց թագավորի կողմից հրամայված էր սպասել, մինչև այնտեղ գա արևելքի իշխանը, նախաձեռնում են սպանել նրան: Իսկ հռչակավոր իշխանը առաջին անգամվա պատրաստությունը այնտեղ է հասնում, որ առաջին անգամից անհամեմատ ավելի մեծարանքների ու պատիվների է հանդիպում. որովհետև հրամայել էր իր հարազատ եղբոր ապարանքը նրա հանգստության համար պատրաստել և ընթրիքի միշտ ի՛ր հետ սեղան նստել, ուստի բյուզանդական մայրաքաղաքից այնտեղ եկած մեծամեծ մարդկանց հետ նրան էր առաջարկում հաշտության բանակցություններ վարել: Այդ ընթացքում թագավորը շափազանց զարմանում էր նրա խորաթափանց խելոքության վրա, որին քիչ շնորհակալություն չէին հայտնում նաև հոմեական պետությունից այնտեղ եկած պատգամավորները, քանի որ բազմաթիվ փաստերով թագավորի մտադրությունը փոխում էր հօգուտ նրանց:

Դրանից հետո ավելի մեծ պատվով, թագառու արքաներին համապատասխան, արևելքի իշխանին հարավի թագավորը մեծարելով, հրամայում է նրան նվիրել Հնդկաստանից բերված լավ վարժված ու սովորեցրած հսկայակերպ փիղը, որով թագավորների պալատները ահեղորեն և փառաշուք կերպով զարդարվում են: Այսպիսի բան մինչև այսօր ոչ ոք չի լսել, որ ավելի կրտսեր մեկի համար իբրև մեծարում կարգադրված եղած լինի: Սրանից հետո նվիրում է նա թուլթակ, որ բնոր թռչուններից ավելի հարգի է, որը հին ժամանակ ոչ մի այլ

տեղ չկար, բացի բյուզանդական թագավորությունից: Համապատասխանորեն նվիրում է նաև այլ թանկարժեք իրեր՝ ոսկեպատյան պողպատյա սուսեր, դեղեցկաշար մարգարիտներով ընդելուզված պատմունճաններ, ոսկեհուռ կերպաններ, ողիբերոն* դիպակներ, վառ գույնի ծիրանիներ ու այլ շքնաղ գույններով կերպաններ՝ բոլորը միատեղ, որոնք չէին տեսնված թե՛ առաջներում և թե՛ այժմ. դրանց հետ նաև հիսուներկու արագավազ ձիեր պարզևեց, որոնք միայն թագավորը ինքն էր նստում:

Նաև իր տիկնանց տիկնոջը հրամայեց, որ նա էլ արևելքի տիկնոջը նվիրի թագուհիներին վայել հրաշապաճուլճ զարդարանքներ, մետաքսառէջ ու ոսկեհյուս զգեստներ: Հրամայում է, որ նրա հետ եկած յուրաքանչյուր մեկին տրվի մոտ հիսուն տղամարդու դիպակներ և զգեստազարդեր: Բացի այն, որ նրան ենթակա է դարձնում Սյունիքի իշխանությունը, այլև թագավորը ստիպում է նրան, որ համաձայնվի գետի այն կողմը Ատրպատականին ևս իշխելու: Իսկ չէր համաձայնվում այդքան ընդարձակ տարածություններ միահեծան իշխելով՝ զորեղանալ: Նա թողնում է փառքի այդ մնացորդը և համաձայն իր բնական աշխարհաշեն էություն՝ լավ է համարում իր ժողովրդի օգտի մասին հոգալ:

Այնուհետև սկսում է խնդրել իր երկրի ծանր հարկերի թեթևացման վերաբերյալ, որին սիրով համաձայնվում է հարավի թագավորը և հրամայում է հարկերը երկու կես անելով թեթևացնել ու առաջին կեսի երեք մասից մեկը վերցնել**:

Արդ՝ այսքան մեծապարգև լավություններից հետո, որոնցով թագավորը նախամեծարեց բոլոր իշխաններից ավելի,

* Ողիբերոն կա և աղիբերոն, որ Աճառյանը համարում է կազմված աղիբերան բառից, այսինքն ասեղի ծայրով հյուսված:

** Գովսեթը առաջարկում է թարգմանել կաբմառեթկ՝ ավելի հավանական է, որ դա գույնի մասին է, որովհետև այսպես է բնագիրը. «մարգարտահոծ գեղաշարիալ պատմունճանս ոսկեհուսս ըստ օրակս և դիպակս, ողիբերոն և զուարճատեսիլ ծիրանիս»: Ասղիբերան ձև գոյություն չունի, դա միայն Եահազարյանի տպագրության մեջ է:

*** Գովսեթը թարգմանել է. «Հրամայեց հարկը պակասեցնել մեկ երրորդով»:

կրկին մեկնում է նրան իր աջը և հավիտյան սքանչանալու արժանի պատվով ճանապարհ է դնում: Գալիս-հասնում է իր երկիրը, շտապում է ժամանել տիրոջ տունը (եկեղեցին): Ընկնում է երեսն ի վայր և, գոհանալով աստծու անպատմելի պարգևներից, ասում է. «Աստծուց է իմ ուժն ու փառքը»: Այդ տեղից մեկնում է մայրաքաղաք, որ ձմեռանոց էր: Այդ ժամանակ այնտեղ տեղի է ունենում ընդհանուր ժողով, ուր մենք տեսանք ոչ սովորական չափով մարդկանց, այլ բազմապատիկ ավելի, որոնք պճնված, հազնված, զուգված էին արքայական շքով: Տեսանք արքայական թռչունը, որի տեսքը չափազանց գեղեցիկ էր, որովհետև դեղնագույն փետուրների հետ հավասարաչափ խառնված էր փոքր-ինչ կանաչություն, որ փայլփրկում էր*: Կրծքի կարմրանիշ գույնը, այս ու այն կողմ տրոհվելով, պարանոցի շուրջը միմյանց հետ հանգուցվելով, նմանվում էր հանդերում եղած գարնանային այգաբացի ցուլի կաթիլների. փետուրների ոսկե ծայրերը մարդարտաձև վար էին կախված ամբողջովին: Այսպես էին նաև աչքերի բերբեր, հաստ կտուցը դեպի վար դարձած՝ ոլորվում էր բերանի շուրջը, որի մեջ կլորած և լեզվի ծայրը ատամների նման ցցված ճրովողումներ էր արձակում և մարդկային խոսքին համապատասխան հաճախակի բառեր էր արտաբերում: Սա ինչպես սկզբում եղել է ներոն կայսեր պալատում նրան գովաբանող, այդպես էլ վերջում այստեղ տեսանք մեր բազմաբախտ իշխանին օրհնող: Չնայած դրա վրա գարմանքը շատ մեծ էր, սակայն ոչ այնքան, պամրաստվում եմ պատմելու: Երբ զվարճության ու խաղերի էր գնում արքայընթաց պատրաստությամբ, տեսնում էինք արտաքին պարսպի ելքի մոտ, նախադռան ճանապարհին, ինչպես թագավորին են երկրպագում, երկրպագության էր գալիս վիթխարի կենդանին՝ ժայռաչափ փղղը, որի գերանաձև սրունքները նրան իրենց վրա առած պահում էին, բարձր, ինչպես լեռ, իսկ գանդից հսկա սողունի նմանու-

* Այստեղ բնագրին ունի նոգեայր ձևը: Եահնազարյանը ունի ճողկեր: Այս բառի գրության և իմաստի շուրջը կասկածներ կան, որ ավելորդ են: Մեր խոսվածքը (Կոտայքի Նլղովան) ունի ճողկալ բառը, որ նշանակում է նոր ճառագայթել (արևի մասին):

թյամբ դեպի ցած կախված էր կնճիթը, որը գետնի վրա այստեղ-այնտեղ շրջըշրջելով, արագ պտտեցնելով, ուղղահայաց դեպի վեր կանգնեցնելով, ներս քաշելով ու երկարացնելով, ուժգին խոնչոցով ներշնչված օդը դուրս էր բերում. ճիշտ եմ ասում, իբրև հրեշ գլխի շարժումից ահաբեկող դարձուրանքով սարսափը բռնում էր մարդու էությունը: Տեսնում էինք նաև բերված սեզընթաց, շքեղապարանոց, թեթևավարձ, արագընթաց, էլ ավելի ճախրասուց երիվարները, որոնք հողմընթաց թեթևությամբ ոսկեսանձ թամբերով, գեղեցկազարդ ղենքերով արշավում էին:

Այժմ այստեղ ի՞նչը ասեմ և կամ ո՞րը պատմեմ, երբ սա (Ջվանշիրը) աստվածային նախախնամությամբ ի ծնե իսկ փառքի ու մեծության մեջ ստեղծվեց, և մինչև այսօր տերը հնարավորություն ընձեռեց սրան, որ բոլորի համեմատությունությամբ ամենափառավորը լինի: Այդ պատճառով նրան ոչ մի բանում թագավորներից պակաս չտեսանք. լի էր ամեն հարստությամբ, ունեւր անթիվ ոսկի ու արծաթ, թանկագին ծիրանիներ, գեղեցիկ հանդերձներ, թանկարժեք ոսկեղեններ, և ոչ քիչ լուսափայլ մարգարիտներ: Ամեն ինչ լիառատ էր ու կատարյալ: Ահա այս երեսուներեք տարի է, ինչ տերն սկսեց Աղվանքի քաջահաղթ իշխանին բազմամեծար դարձնել. նրա շորս ժողովուրդների աշխարհակալ թագավորների կողմից պատիվների արժանացավ և չափազանց մեծարվել՝ ոչ մի բանի մեջ պակաս չլինելով, քան այս ինքնակալները. ընդհակառակը, ըստ ամենայնի վեհ ու մեծ էր: Ոչ ոք երեխայական կարծիքով և անմտությամբ սրա տիրակալությունը փոքր չամարեց՝ միայն գլխին թագ, այսինքն՝ թագավորական մեծության բազմավայելուչ պատվի ծայրագույն նշանը շունենալու պատճառով:

Այդ պատճառով մեզ՝ ամենախոնարհ ծառաներիս համար թող նա մեծ լինի ոչ թե ինչ-որ Օգոստոսի կամ Տիբերիւս կայսեր համահավասար, այլ իր մեծաշնորհ բարերարության համար նմանվի երանելի Կոստանդիանոսի ահագին գերազանցության, որ պսակներով պատվվեց և փառավորվեց աստծուց: Այո, իսկապես, ո՞վ դու, արևելքի բազմամեծար իշխան, բեզընկեր դարձնելով կմեծացնենք, որովհետև ինչ է պահանջում

քեզնից մեր տեր Հիսուս Քրիստոսը, որ քեզ ստեղծեց, ով գու, իմ տեր Քրիստոս, ոչ այլ ինչ, եթե ոչ հրաժարվել մեղքերից և սիրել աստված, երկնչել նրանից, և զնալ նրա ճանապարհով, որովհետև քեզ և քո որդիներին սերնդն-սերունդ հավիտյան բարի կլինի:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ի Թ

ԱՍՏՄՈՒ ՄԻԱԼՉԱՅԱՄ ԱՅՐ ԻՄԱՅՆԼԻ ՏՆՍԻՎՔ ՍՈՒՐՔ
ՄԱՇՏՈՅԻ ՈՐ ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐԻ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲՐՅԱԼ
ԵՎ ՍՈՒՐՔ ԵԱԶԻ ԳՅՈՒՏՔ, ՈՐ ԳԻՍՈՒՄ ԷՐ ԳՏՆՎՈՒՄ

Ծղմարտապատում դրվագներ Իսրայելի միանձնանալու մասին քիչ հայտնաբերեցի: (Կյանքի) սկիզբը անհայտ է, այլ այն միայն կշարադրենք, ինչ հիշում ենք:

Մի լրիվ տարի լեռան վրա, գետնին ծունկի եկած էր քնում: Մի գիշերվա շորորդ ժամին անակնկալ կերպով նրան հրաշալի սքանչելի լույսով փայլատակող մի տեսիլք է երևում. միաժամանակ անուշ մի բուրմունք տարածվելով՝ լցնում, քաղցրացնում է նրա հոտոտելիքը. իմաստութուն է թափվում նրա մեջ, որը նրան խելամիտ է դարձնում, և սա մտաբերում է բոլոր անվածները, անցյալ ժամանակների հայտնության մեծ խորհուրդը, մեծերի առաջին պարզև հանդիսացող ավետիչ քարոզութունը, թե որպե՞ս կամ ի՞նչ ձևով ընդունվեցին, որպիսի՞ մարդկանց կողմից և ո՞վ որտեղ էր, որոնք արյունով մարտնչեցին և նահատակի անուն ժառանգեցին, կամ որտե՞ղ աստվածային զանձը թաքցրին, և թե դու ի՞նչ պետք է անես: Այս ամենը նրան ասվեց կրկին անգամ. այդ մարդը զարթնելով գրեթե մի լրիվ ժամ հանդողի մեջ էր: Ապա վեր կենալով այնտեղից՝ սիրտը բացում է. աստծու առաջ բազկատարած լինելով՝ զոհությամբ առավոտվա աղոթքն է կատարում:

Մյուս օրը երբ մտաբերում է աստվածային խոսքը, թե՛

«Վա՛յ նրան, որ տիրոջ գործը հապաղելով է կատարում», շտապ իջնում է լեռնից, հետը վերցնելով իր սպասավորին՝ աճապարանքով անցնում է եպիսկոպոսանոցի եկեղեցապատկան ավանը. մեծ զգուշությամբ ներս մտնելով՝ մանրամասն, ճշգրիտ կերպով եպիսկոպոսին պատմում է խորհրդավոր հայտնությունը ամբողջությամբ, ասում է. «Իմ տեր, շժույանանք աստծու պատվերը ուշացնել, այլապես գուցե իբրև զլացողներ դատապարտվենք. հետամուտ եղիր այս գործին և շուտափույթ կատարի՛ր, որպեսզի աստծու զանձը հայտնաբերվի»: Դավիթ եպիսկոպոսը, որ Մեծկողմանքի առաջնորդն էր, այս ամենը լսելով, մոտ մի ժամ մտախոհ դարձավ, նա իր մողբում խորհեց և վերցնելով իր հետ պարկեշտ քորեպիսկոպոսներից ոմանց և նրանց հետ միասին պատմեց Ադվանքի Ուխտանես եպիսկոպոսին: Այս վերջինը լսելով՝ այդ ցնձությամբ զոհություն է հայտնում տիրոջից և խիստ դարմանում է եպիսկոպոսի պատմության վրա, որը պատմում էր հոր տեսիլքը, թե ինչպե՞ս արժանի եղավ այդ հայտնությանը: Այդ առթիվ կաթողիկոսը հրամայում է մեծ ժողով անել: Նաև կանչեցին Արցախի կողմերի, որին Մեծիրանք¹⁸⁹ են կոչում, եպիսկոպոս քաջ Հովելին, որը այնտեղ գալով խիստ խոսքերով հանդիմանեց կաթողիկոսին և Դավիթ եպիսկոպոսին, թե՛ «Ինչո՞ւ եք լսում այդպիսի դատարկարանություն, ականջ եք դնում ցնորական տեսիլքներին, երբ Աստվածաշունչը մեզ սովորեցրեց որանք չքնդունել: Քանի որ առաքյալների ու ավետարանիչների քարոզելուց հետո այդպիսի երևութներ տեղի չեն ունեցել, ապա այժմ ես չպետք է լինի»: Իսկ ինքը օժտված էր մեծ գիտությամբ և հմուտ էր Աստվածաշունչին:

Այդ ժամանակ սուրբ հայրապետը նրան պատասխանելով ասաց, որ ըստ Աստվածաշնչի այդ ճիշտ է, բայց քանի որ ինչ-որ նոր և չքնաղ բան է այս տեսիլքի պատմությունը, կարող է աստծուց լինել, և մենք հակադրվելով դրան, իբրև զլացողներ դատապարտվենք. կարիք չկա հակառակվելու, թերևս աստվածամարտնեի դառնանք, չպետք է այդ հայտ-

* Հավանորեն ակնարկում է Ծալու այն խոսքը, որ ասում է. «Վա այնոցիկ, ոչք... ի գործս տեառն ոչ հային», տե՛ս Ծ, 11—12:

նությունը մտացածին համարել, քանի որ առաքյալներից հետո բոլոր սրբությունները սուրբ խաչի հետ միասին և երկնային ծածկված գանձերը վերջին ժամանակներս մարդկանց տեսիլքով զանազան տեղերում՝ Երուսաղեմ սուրբ քաղաքում և շատ քաղաքներում հայտնաբերվել են, որ այժմ տիեզերքը լցվել ու եկեղեցիները պայծառացել են: Հենց այստեղ՝ Ազգանքում, բազմաթիվ վայրերում հայտնաբերվել են սրբերի մասունքներ. ուստի սա որ այժմ երևում է, նոր զարմանալիք չէ, քանի որ աստծու գանձերից ոչինչ չկա, որ հոդում թաղված մնա: Պետք չէ ճշմարտությունը ստույգան ու խաբեության հետ դեն նետել, ու աստծու գործը սատանայի շարշարանք համարել, այլ անհրաժեշտ է ստույգ կերպով քննել և ճշտությամբ վերահասու լինել, ինչպես սուրբ առաքյալն է ասում, թե՛ «Ամեն ինչ փորձեցե՛ք, բայց բարին ընդունեցեք»: Դարձյալ կաթողիկոսն թղթերի (Աստվածանշտում) մեջ ասում է, թե՛ «Ամեն հոգու մի՛ հավատար, այլ ընտրեցեք այն հոգին, որ աստծուց է»:

Արդ՝ դուք՝ այն կողմերի փոխանորդ եպիսկոպոսներ, գնացե՛ք, յուրաքանչյուրդ իբրև վերակացու քննեցե՛ք և վերահասու՛ եղեք. ավելի աստծուց խնդրեցեք, արդյոք դա աստվածայի՞ն է, թե մի տեսակ ցնդաբանություն, քանի որ սատանայի փորձությունները և մարդկանց խաբեությունները հայտնի են, բայց աստծուց եկած շնորհները ավելի ևս հայտնի են: Արդ՝ ինչպես որ տեր աստված այն տեղում ցույց կտա և կհայտնի ձեզ զաղտնիքը, դուք էլ օրը օրին մեզ կտեղեկացնեք:

Այդ ժամանակ երկու եպիսկոպոսները՝ Դավիթն ու Հովելը, կամավոր կերպով ընդունում են հայրապետի պատվերները և հրաժեշտ տալով սուրբ հոգու առաջնորդությամբ գալիս են Մեծկողմանքի Ռոստակ¹⁹⁰ գավառը՝ Չղախյան հովիտը՝ Ասպարիսաձև դաշտակը Տրտու գետի ափին, որը գտնվում է Մեծիրանքի վիճակում: Եկան տեղավորվեցին նշանավոր անտառում՝ մի քիչ բարձր տեղում՝ սարավանդակ վայրում: Այնտեղ կար մի փայտաշեն մատուռ՝ խեցիներով երեսպատված, խաչանիշ զարդարանքներով դրվագված, պատերը զարդափայլ գեղեցկությամբ հորինված: Արդ՝ երբ այդ լուրը տա-

րածվեց, աճապարանքով հավաքվեցին անվանի մարդիկ, քրեպիսկոպոսներ, քահանաներ, սարկավազներ, հարյուրների գավառապետներ, ղեկավարներ ու մեծամեծներ, գործակալներ, տղամարդկանց ու կանանց ժողովրդական բազմություններ, որպեսզի բոլորը մասնակցեն աստծու սքանչելիքի ցուցադրությանը: Այս եպիսկոպոսները հրամայեցին, որ մունետիկները հանդիսավոր թափորի մեջ հայտարարեն, որպեսզի հաստատուն կերպով երեքօրյա պաս պահեն և աղոթք անեն, քանի որ նրանց մեջ քիչ չէր երկպառակությունը: Մի մասը հավատում էր, մյուս մասը չէր հավատում: Նույնիսկ ինքը՝ գլխավոր եպիսկոպոս Հովելը, խաբեություն էր համարում: Երբ երեքօրյա պասի ժամկետը լրացավ, սրբասուն Իսրայելը բահը ձեռքն առավ և հրամայեց աներկյուղ փորել: Բուրբ միահամուռ ծունկի եկան և սկսեցին նայել նշված տեղը: Այդտեղ միատեղ հավաքված բազմաթիվ մարդիկ, մասնակցելով այդ գործին, իրենց փեշերով կրում էին հողը հեռու ծանր աշխատանքից հոգնեցին, բայց չկարողացան տենչալի ու ցանկալի գանձը գտնել: Այսպես այնուհետև քանդեցին արևելյան կողմի փայտաշեն հարկը, ուր կանգնած էր տիրոջ մեղասաքավիշ պատարագի սեղանը: Այնտեղ հետախուզելով, որոնելով նեղանի տակը՝ մոտ երեք կանգուն փորեցին: Հանկարծակի այդտեղից շափազանց քաղցր ու անուշ բուրմունք տարածվեց: Եվ լցվելով հաճելի առատությամբ՝ շատերի հոտտեղիքները ընդմիջտ քաղցրացրեց. այդ բուրմունքը այնպես ճշգրիտ կերպով նմանվում էր բուրավոր խնկերի ու բազմազան ծաղիկների ազնվական բույրերին, որ բոլորը միահավասար զարմացած էին մնացել: Երբ տասը թիվ փորեցին, գտան երկու արծաթյա արկղեր, որոնց վրա դրված էր կապար կնիք, կնիքի վրա հաստահողույս մեխերով մեխված էր մի ոսկեձուլ տախտակ, իսկ սրա վրա գրված էր ասորերեն ու հայերեն: Քանի որ մեծաքանակ ամբոխով լցված հրապարակում աստվածային այդպիսի հրաշագործություն կատարվեց, ուստի մեկից մյուսին փոխանցվելով զարմանքը շափազանց մեծանում էր: Մարդիկ, միմյանց գլխի թափվելով, ձգտում էին սրբությունների տապանակները տեսնել, որովհետև սրբերի սիրո համար հավատով տոշորված էին:

Այնուհետև այնտեղ եղավ սրտալի ուրախութիւն, և նա-
յոզները ակնազայեւուչ տեսարան դիտեցին: Բազմաթիւ սուրբ
մարդիկ ու քրիստոսասեր եպիսկոպոսներ աստծու հրաշալիք-
ների վրա նույնպէս շատ զարմացան, որի համար մեծ օրհնու-
թյամբ գոհացան աստծու անպատմելի պարգևներով: Դրա
համար աստծու մարդ Իսրայելը եպիսկոպոսների և ժողովրդի
առջև մեծ հարգ ու հեղինակութիւն ձեռք բերեց, ուստի նրան
պատվում էին ըստ իրեն արժանի սրբութեան:

Այս եպիսկոպոսները Իսրայելի և պատվաւոր քահանա-
ների հետ միասին առանձնանում և բաց են անում սրբութեան
տապանակների մատանու կնիքը, այնտեղ գտնում են Քրիս-
տոսի փրկարար խաչի մի մասը: Նույն ինքը՝ Արքեդիակոն
քորեպիսկոպոսը, կարդում է սկիծուչ տախտակի գրութիւնը,
որը հետևյալն էր, թե՛ «Առանձնացած մատուցները Երուսա-
ղեմի սրբերինն են»: Իսկ երբ Մեծիրանքի հովիւ պետ Հովելը
այդ աստվածային հրաշքը տեսնում է, իր ընդարձակ գիտու-
թյամբ նույնպէս բազմաբեղուն կերպով ծաղկում է, ամբողջ
սրտով գոհանում է աստծուց, ճշտութեամբ հաստատում է
Աբասի տեսիլքը ի լուր ամենքի հոշակում է՝ դառնալով շի-
նոդ այն բանին, որ երբեմն քանդում էր: Նույն բանի նկատմամբ
հենց իրեն հանցավոր ու դատապարտված էր համարում սկզբ-
բուն հակառակորդ լինելու պատճառով: Եվ որովհետև իր նա-
հանգում էր գտնվում նախապէս սահմանված վայրը, որտեղ
կենսատու լուսը ծածկված էր, ուստի շապասեց որպէս ճամ-
փորդ կամ անցորդ որևէ մեկի կողմից շնորհ ստանալու, այլ
ինքը դարձավ տնօրինող ու հսկող դրանց վրա, իբրև իր գանձե-
րի վրա: Եվ տապանակներից մեկը ինքն է վերցնում իբրև
պատիվ ու տանում է եպիսկոպոսանոցը: Սահայն դրանից
խիստ դժգոհ էր աստծու մարդը, որովհետև ինչ-որ նրան աստծու
կողմից վստահվեց, և որին ինքը տեղյակ էր, վայել էր նրան
և մատակարարել էր սուրբ աստված: Սահայն մի պահ նա
թող տվեց և, ըստ իր հեղութեան, ոչ ոքի շարաստանեց, այլ
առավ մնացած տապանակները և Դավիթ եպիսկոպոսի հովա-
նութեամբ տիրոջ պաշտամունքը կատարող բազմաթիւ քորե-
պիսկոպոսներով, քահանաներով ու ամբողջ ժողովրդով տարան
իր բնակավայրը և սաղմոսներով, օրհնութիւններով, լուսա-

վառ լապտերներով ու մոմերով տիրոջ սրբութիւնը ուղի գցած
իջեցրին Գլխովանքի¹⁹¹ սուրբ եկեղեցին. և միմյանց հոգևոր
ողջուններով համբուրեցին, ու յուրաքանչյուրը վերադար-
ձավ իր տեղը:

Գ լ ու խ Լ

ԱՅՆ ԹՂԹԻ ՊԱՏՃԵՆԸ, ՈՐ ԳՐՎԵՑ ԳԱՎԻԹ ՈՒ ՀՈՎԵԼ
ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐԻ ԵՎ ՄԵՍ ԺՈՂՈՎԻ ԿՈՂՄԻՑ, ԹԵ
ԻՆՉՊԹՍ ԱՍՏՎԱՍ ԱՅԳ ՄԵՍ ՀՐԱՇԱԼԻՔՆԵՐԸ ՅՈՒՅՑ ՏՎԵՑ

«Աստվածային, հոգևոր համունեցող համբույրներով լրջ-
ված և հոգու շնորհներից պարզև ընդունած ո՛վ արևելցիների
աստվածային եպիսկոպոս Ուխտանես և բարեխնամ, քաջա-
զուն, հավետ փառավոր, գորեղ, իշխանաց իշխան տեր Զվան-
շեր՝ Աղվանքի իշխան, և ձեզ հետ միատեղ բոլոր նախարար-
ներիդ:

Դավիթ և Հովել նվաստ եպիսկոպոսներից տիրոջ միջոցով
ողջու՛յն:

Պարտավոր ենք սույն պատճենը հրովարտակի ավետարե-
րում ձեզ հայտնել հրաշափառ թաքցրածների հայտնաբե-
րումը և սուրբ խաչի գլուտը, որ անսահման զարմանքով
լցրեց մեր հոգին այն ժամանակ, երբ առաջ անհավատալի ու
անհավանական մտքով այդ իրերի մասին խոսել անգամ հանձն
չէինք առնում: Այժմ ահա տեսանք՝ ականատես լինելով խաչի
հավետ սքանչելի հայտնաբերմանը, հեղինակավոր կերպով
վկայում ենք ճշմարտապես, թե սա պարծանքների պարծանքն
է. և ինչպե՛ս կարելի կլինի այս բանը լուսթյան մատնել և
կամ արփիափայլ պատկերը թաքցնել, այլ, ընդհակառակն,
պետք է դնել լուսեղեն աշտանակի շարքը, այսինքն՝ սա պետք
է լինի Ամարասի սուրբ լուսատու եկեղեցում: Արդ՝ այսու-
հետև մենք պետք է գերագույն հոշակներ մեր փրկութեան այս
պատճառը՝ գեղեցիկ, մշտապես վայելուչ շորքեկերայան խա-
չը, որը մեզ համար իր վրա է ընդունել անհամեմատելի նեղու-
թիւններ: Արդարև, հենց սա է քրիստոսյանների հույսը, մեռ-

յալնների հարուժյունը, կույրերի առաջնորդը: Խաչը, որ մի ժամանակ դատապարտելի անվանում էր, այժմ դարձավ հավատացյալների փրկութեան միջոցը: Սրա միջոցով գտնվեցինք արքայական հովանու ներքո, այսուհետև չենք վախենում բոցեղեն նետերից, որովհետև թագավորական նշանը մեզ վրա ենք կրում: Հաճույքով ունկնդրեցեք իմ այս խոսքին, որ լսում եք:

Թեպետ և ոչ կամավոր կերպով համաձայնվեցինք տեղեկանալ այս գործերին, բայց չկարողացանք ընդգեմ կանգնել ձեր հրամաններին և մասնավանդ որ կասկածամտորեն այդ առարկաները խաբեություն կարծեցինք: Սակայն ճիշտ քննելով՝ աստուծու շնորհով գտանք ճշմարտությունը, երբ հկանք Արցախի հովիտը՝ գեանեղերը մի տեղ, որ կոչվում է Չղախ¹⁹¹, ուր գտնվում է մի մատուռ: Եվ ահա մեր այնտեղ գնալու լուրը տարածվեց, և շրջակայքի ժողովուրդը խիտ-խիտ կուտակվեց. այնտեղ հասան քահանայական խմբերը և նշանավոր մարդիկ, որոնց մեջ քիչ չէին հակաճառողներն ու ընդդիմադիրները: Բայց երեքօրյա խիստ պաս սահմանեցինք և, լրացնելով սահմանված օրերը, յուրաքանչյուր օրվա մշտական աղաչանքներով սկսեցինք փորել սեղանի մոտակայքը. այդտեղից հանկարծակի անուշահոտ բուրբեց և շարունակ լցրեց մեր հոտոտելիքները. այդպես մի փոքր աշխատելուց հետո բարձրալի շնորհների միջոցով և սուրբ հայր Իսրայելի աղոթքներով գտանք մեր փափագելին, այն է՝ երկու արծաթյա արկղ, որոնք ամրացված էին կապարյա կնիքով և փակված էին հոտմեական փականքով. դրանից կախված էր ձուլլ ոսկի մի տախտակ՝ հաստ դամբրով մեխված, որի վրա կային ասորերեն ու հայերեն գրություններ: Ըստ այդ գրությունների մենք բաց արինք սրբազան քահանաների առաջ և գտանք ամենքին ապրեցնող խաչի և այլ սրբությունների մասունքներ, որոնց մասին գրությունն հաղորդում էր, թե տիրոջ սրբերի մասունքները Երուսաղեմին են:

Նրանց հետ հենց ես՝ նվաստ եպիսկոպոս Հովելս, մեծապես զոհացա բոլորի պարգևատուից, ամեն կասկածանք դեռ նետեցի իմ մտքից ու հավատացի Արասի տեսիլքին: Եվ որովհետև այս գյուղը տեղի ունեցավ իմ թեմում, տապանակ-

ներից մեկը մեծ հաճույքով տարա իմ սեփական եկեղեցին. իսկ մնացած սրբությունները մենք՝ Դավիթ ու Հովելս եպիսկոպոսներս, ջորեպիսկոպոսների, քահանաների ու կրոնավորական դասի միջոցով՝ շնորհոքն աստուծու ցնծալից ուրախությամբ, հոգևոր երգերով ուղարկեցինք Արասին մենաստանների վայրը: Թող տեր աստվածը նկալ այս խաչի երևման շնորհներով ձեզ պահպանի երկար ու խաղաղ կյանքով զորության ու փառքի մեջ. երկնքի ցողից և երկրի պարարտությունից թող ձեզ տա երկուսի անշարիթյամբ առատություն ի վայլուսն, ո՛վ դու, հոգևոր տեսող և քեզ, ո՛վ դու, թագադարմ ժառանգներով մեծադահ առաջնորդ Ջվանշիր, տիրոջով ո՛ղջ եղեք»:

Գ Լ Ո Ւ Խ Լ Ա

ՍՐԱ ՄԱՍԻՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԵՎ ԻՇԽԱՆԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐԸ
ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐԻՆ

«Երված ու շարադրված հրովարտակի պատճենը ստացանք. արա պատճառով չափազանց զոհ մնացինք անզղջացող աստուծուց, որն իր ողորմությամբ օրբասորն հրաշագործություններ է կատարում արարածների մեջ, է՛լ ավելի մեր մեջ ձեռ սրբության շնորհներով, ո՛վ Դավիթ և Հովելս եպիսկոպոսներս Ուխտանեսն նվաստ կաթողիկոսը և Աղվանքի զորավար ու իշխան Ջվանշիրը տիրոջով ողջունում են:

Աստուծուց մեզ կենսատու փրկություն հասնելու պատճառով մենք հավետ զոհացանք նրա անսպառ պարգևներով. իսկ ինչ վերաբերում է այդ սուրբ խաչին, որ մեր մեջ հայտնվեց, երևացրեց, բացեց, լուսավորեց մեր աչքերը. այս է պատճառը, որ մենք շղաղարող բերանով և անհանգիստ լեզվով օրհնեցինք մեր տեր Հիսուս Քրիստոսին՝ բարերարին, հրաշագործին, պարգևաբաշխին, որ մեզ շնորհեց սուրբ հոգու անապական պարգևները: Թեպետև մենք մարմնով հեռու ենք, սակայն հոգով մոտ համարեք և հիշեցեք նորագյուտ այդ խաչի առջև: Իսկ դուք, առաքինազգեստ և սրբասուն Իսրայել, շնորհների

այդ գանձը սուրբ նշանով միասին վերցրեք ու մեծ զգուշու-
թյամբ ալատել մեզ հասցրեք, որպեսզի մենք էլ տիեզերական
ժողովի հետ միասին երանավետ համբույրով երկրպագենք.
ողջ ու առողջ մնացեք տիրոջ միջոցով»:

Նմանապես և Երջանիկ վերադիտողն ու եպիսկոպոսների
տեսուչը, ստանալով Արևելքի գորավարի ու սուրբ կաթողի-
կոսի նամակի օրինակը, անմիջապես շեշտակի արագությամբ
վերցրեց սրբերի գտնված գանձն ու եպիսկոպոսների և Խորա-
յելի հետ անհապաղ ժամանեց Պերոժ-Կավատ մեծ քաղաքը,
որովհետև Արևելքի մեծ իշխան Զվանշիրը և եպիսկոպոսապետ
Ուխտանեսը բոլոր նախարարներով հանդերձ աչնտեղ էին
նստում: Դրանք հռչակավոր հանդեսով ընդունեցին լուսապայ-
ծառ շնորհները ու բազմամբոխ հրապարակում երկար ժամա-
նակ երկրպագում էին: Իսկ իշխանը օգտակար ընծաներով ու
պարգևներով նվերներ էր բաժանում և, ներբողելով Աբասին,
մեծարում էր կաթողիկոսի ու ամբողջ երկրի բազմության հետ
միասին: Ապա հրամայում է խաչապայծառ տապանակով
նրան նորից ճանապարհել Մեծ Կվյանքի վերնակողմ գավառը՝
բարձր լեռը՝ իր մեհաստանի վայրը՝ Գլխովանքը¹⁹²: Հոգևոր
համբույրով ողջունյալ տվին երանելուն և յուրաքանչյուրն
ուրախությամբ վերադարձավ իր տեղը:

Գլուխ ԼԲ

ԱՂՎԱՆՔԻ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԱԶԳԱՊԻՉՄ ԽՆԱՄԻԱՆԱԸԸ
ԵՎ ԱՆԻՄՎԵԼԸ

Այս ժամանակ Աղվանքի ազգապիղծ գլխավորները ախորի-
նակ խառնակությամբ պղծվեցին. նախ թագավորազնի՝ Կող-
թի¹⁹³ տիրոջ տունը, Դաստակերան¹⁹⁴, Ճնշմիան¹⁹⁴, Մամշե-
ղուն¹⁹⁴ և Կուր գետի այն կողմը Հեջերի¹⁹⁴ տունը, ուստի
գավառի Գիսում գտնվող Կարագ-Պերոժի տունը, որ դաբ-
նարի* տիտղոս ուներ: Արաժականում¹⁹⁵ նստող վարաժնի

աարկավագատունը* և Տվերակի տունը: Սրանց անւանձ լրբու-
թյունը և ապօրինի ամուսնությունը երանելի հայրապետ Ուխ-
տանեսը անեծքով արգելեց: Դրանք, դարձի չգալով, իրենց գոր-
ծած շարիքների մեջ ամենքն էլ բնաջնջվելով՝ վերացան երկրից:
Դրանից հետո վախճանվում է նաև սուրբ հայրապետը. նրան
հաջորդում է Նդիագարը, որը մի բարի ու ազնիվ մարդ էր:
Սա Շաքիի եպիսկոպոսն էր, որ Ուխտանեսի վախճանվելու
ժամանակ այդ կողմը ժողովի էր եկել այլ եպիսկոպոսների
հետ. մի քանի աղանդավորներ նրա ժողովի դալը պարսավում
էին: Յաջապաշտամունքից հետո ժողովը Պերոժ-Կավատ
քաղաքի առաջնորդ ընտրեց մի ումն վանականի, որին կամե-
ցան կաթողիկոս դարձնել: Այդ ժամանակ պիղծ սատանան
ամենքի աչքի առջև գետին գցեց նրան՝ ամբաստանության
թուղթ մեջտեղ բերելով: Եվ հենց այդտեղ քվեարկվելով, ինչ-
պես Մատաթիային, այն պարկեշտ Նդիագարը նույն ժողովից
ստանում է առաքելական պատիվ, երբ դեռ բարեբախտ Զվան-
շիրը աստծու կամքով աշխարհիկ իշխանությունն էր վարում
այս անցողիկ կյանքում:

Գլուխ ԼԳ

ՍԱՏՄՈՒ ՍՈՒՐԲ ՄԵՐԳ ԽՐԱՅԵԼԻ ՔԱՀԱՆԱՅԱՆԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ
ԵՎ ՍՈՒՐԲ ԽԱԶԻ ԳՏՈՒՏԸ. ՇԱՐԱԳՐՈՒՄԸ ՊԱՏՄՈՂԱՐԱՐ

Բայց քանի որ լուսավոր հոսքով աղբյուր էր այդ երջանիկ
մարդը, իր հորդահոս քաղցր բազմաթիվ վտակներով հագեց-
նում էր և միշտ սաստիկ պատերազմի մեջ էր ընդդեմ թշնամի
ենիթին**, մի պատերազմ, որով հենց առաքինազունները վարժ
են նրա դեմ հանդես գալու իբրև քաջ և ընտիր ախոյան: Նույն
ձևով էլ սա զեղեցկազարդ արդարությամբ էր պճնված՝ հըռ-
չակվելով երկրում: Սա շատերի հոտոտելիքները հանկարծ

* Գովսեթը թարգմանում է հանդերձատուն:

** Հետ Գովսեթի ենթադրությունն ստանալու քառի հումանիզմներից մեկը
պետք է լինի:

* Իշխանական մի տիտղոսի անվանում է: Միայն այստեղ է գործածված:

լցրեց սրբութիանց սրբոց անուշ բուրմունքով: Հետագայում, երբ սուրբ հոգին Դավիթ եպիսկոպոսի սիրտը շարժեց, նրան տվեց մեծ քահանայապետութիւնը. ձեռնադրեց որպէսզի գրավի իշխանութիւնը և փրկի կորուսյալներին հոգիները մեծ Պետրոսի նման և անարատ զոհ մատուցի, ինչպէս արի Ահարոնը: Եվ թե՛ մերձավորները, թե՛ հեռավորները, խրախուսանակից դառնալով, նրա սուրբ աջից օրհնութիւն կառնեն: Բայց ահա մեծ ու պարմանալի հրաշքը այն էր, որ շատերին անհավատալի էր թվում: Դա օրըստօրե շարունակաբար կատարվում էր նրա նկատմամբ՝ ըստ վերին հայտնութիւն ատաշին խորհրդի: Այդ պատճառով նրա նկատմամբ հարմարվում է առաքելական խոսքը, որ ասում է, թե՛՝ «Նախապես հրավիրվածներին արդարացրեց աստված, իսկ արդարներին փառավորեց»:

Եվ ահա այդ բանի վրա մի տարի անցնելուց հետո նախապես իմացնող հրամանի պատճառով, որ վերևից եղավ՝ նրա համար իբրև ազգ, սուրբ քահանան խիստ ցանկութիւն ունեւր խնդրել փափագելի խաչը, որ սուրբ Մաշտոցը ծածկել էր Ուտի գավառի Դիս անվանված գյուղում: Եվ որովհետև ինքը առաջնորդ էր բարի եղբայրների, խորհում էր կատարել ամենքի նկատմամբ սիրտ պատվիրանը, ծածուկ զգեցած էր աստծու ճշմարտութիւնը: Դրա համար բարեխնամ կերպով հոգալով բոլորի շահը՝ ծածուկ մտադրութիւնը հայտնի չէր դարձնում ամբոխի առջև և ջանում էր խուսափել մարդկանց գովեստներից՝ փախչելով փառամոլ ու սնապարծ ախտերից:

Այս պատճառով սրբասուն քահանաներից միայն մեկին, որ պատվավորներից նախամեծար էր, այդ գյուղի համար իբրև հետևող է դարձնում և ոչ թե կամենում է ամբողջ ժողովով երթ կազմել: Նրա հետ միասին հասնում է վերոհիշյալ վայրը՝ հին եկեղեցին, բայց չի կարողանում ստուգել և գտնել տեղը: Նույն ժամին զարմանալի հրաշք է տեղի ունենում սաղարթապատ նոճի ծառերի վրա, որոնք, այս և այն կողմից արանք գոյացնելով, իրենց միջև ունեին սուրբ եկեղեցին, որ իբրև լույս բոցաճաճանչ կամարածե երևում էր վերևում և նույն ձևով հավասար միանալով չքնադագեղ գմբեթին, ամբողջապես սահելով ճառագայթում էր նոճի ծառերի ծայրերի վրա ճիշտ

ծիածանի նման, որ լինում է ամպերում, ապա փայլակի նման արտացոլվում էր ներքևում քարաշար ու աղյուսաշար պուրակի* վրա, ուր գտնվում էր Քրիստոսի խաչը: Այնուհետև սուրբ մարդը իմացավ, որ այդ նույն տեղում է անկապտելի գանձը: Իրիչը վերցրեց ու գոտեպնդվեց ինչպէս արի Արքահամբ, սկսեց փորել նկատված տեղը իրեն միաբանված մարդու հետ: Երբ փոսը հինգ քիլ կամ թե մի քիչ ավելի էր, հանկարծակի հայտնվեց մի արծաթյա ժանգառագույն, հնացած տապան, որ միատեղ ունեւր հայերեն, լատիներեն ու ասորերեն գրութիւններ. դուրս եկավ, որ սրա մեջ կար նաև կյանքի հիմք հանդիսացող խաչափայտից: Այնտեղ կար Քրիստոսի նշանը՝ արծաթաձուլ, գեղակերտ, ոսկեզօծված, որ ընդմիջտ տիրոջ խաչին կից է:

Այնուհետև աստծու մարդը բազմանգամ խնկարկութիւն հրճվեց, զվարթացավ հոգեծաղիկ պայծառութիւնով և, ընդօրինակելով մարմնաքնար** Դավիթի երգը, հորինեց երաժշտական նվագներ. «Ամեն ժամ կօրհնեմ տիրոջը կարգով՝ մեզ՝ իր երկյուղածներին, նշանը շնորհնու համար, որը ընդմիջտ մեզ ազատում է թշնամուց»: Փրկութիւն այս նշանը գաղտնաբար վերցնելով բերում է իր եկեղեցին: Այն օրերին, երբ նշանը հայտնվեց և եկավ հասավ հանգստալայրը, մեծ ու սքանչելի այնպիսի հրաշք տեղի ունեցավ, որ աստծու ահեղ ու մեծ փառքի մասին շխոսել անհնար է: Ինչպէս Կյուրեղը, որ Երուսաղեմում հայրապետ էր, Կոստանդիանոսին ուղղված մի գրութիւնով խաչի երևալու մասին ասում է. «Թե լույսի ցոլքերը մինչև Ձիթաստանի լեռը ոչ թե մեկին կամ երկուսին երևաց, այլ քաղաքի ամբողջ բազմութիւնը ակնհայտ տեսանելի եղավ»— նույնպէս էլ եղավ արևելքիներևս երկրին լույսի խաչի երևումը. որովհետև բոլորն էլ պարզ համահաս-

* Աճառյանը ճիշտ կերպով պուրակ բառը բացատրել է գմբեթ, ավելի շատ գմբեթի գագաթ: Այդ ապացուցում է ինչ գլխի վերջին տողը, որտեղ ասված է. «բայց չէր կարողանում գմբեթի աղյուսաշար գագաթը (պուրբ) քանդել, որովհետև այնտեղ կայան էին գտել տիրոջ խաչն ու նահատակների մասունքները»:

** Տե՛ս Ազարանգեղոս, 1:

վասար կերպով՝ տեսան պայծառ լույսը, որ բոցաճա ճանչ փայ-
լումով եկավ երկնքի ամպերի միջով և սլացավ ամեն քի աչքերի
առջև: Ամենքն էլ տեսան շնորհների բարձրանալն ու իջնելը
ամենասուրբ խաչի վրա, որ երբեմն նմանվում էր հրի, եր-
բեմն՝ լույսի, երբեմն՝ լուսաստղի. այդ ոչ միայն մենք տեսանք,
այլև ամբողջ աշխարհը մեծապայծառ ճառագայթներին ակա-
նատես եզավ: Երբ երկնքի միջով արտացոլվեց տաճարին կից
տեղում, ոչ միայն քաղաքի բնակիչներին տեսանելի եղավ,
այլև տեսան շրջակայքում սփռված գյուղերը, քաղաքները,
տղամարդիկ՝ ու կանայք, նաև լուսներում գտնվող հովիվները,
արոտների նախորդները, դաշտերի հողագործները, որոնք
իբրև հողասերներ, բերք էին հավաքում, բազմաթիվ բացօթյա
ճամփորդներ. գիշերվա ժամի հինգին դրանք բոլորով տեսան
արփիափայլ սքանչելիքը: Նրանք բազմաթիվ այլ տեսնողների
հետ շտապ, արագընթաց ոտքերի ամբողջ ուժով եկան տեսնե-
լու լայնատարած հրապարակում հանդեսի համար խառնի-
խուռն ու խումբ-խումբ հավաքվածներին: Եվ կատարելով
իրենց ցանկությունը՝ համբուրում էին Քրիստոսի սուրբ
խաչը, ընդունում էին շնորհներ ու ողորմություն հենց նույն
տենչալի զենքից և ապագա հաղթություն վայելուչ պարգե-
ներն էին ընկալում: Եվ շնայած բոլոր կողմերից երկրի գլխա-
վորներն եկել էին տերունական նշանի տոնին, բայց սարսա-
փելի ու ահավոր այն հրաշքների պատճառով, որ հայտնվե-
ցին խաչի վրա, ոչ ոք չհանդգնեց ամբողջ գիշերը այն սենյակ-
ները մտնել և քաղաքի գավթիներում դիշերել. բոլորը դրանից
հետո դուրս էին գալիս բարձրագիտ վայրերը և ամբողջ գիշերը
այնտեղ մինչև առավոտ աղոթք էին կատարում, երբ արեգակը
ծագում էր, մտնում էին եկեղեցու գավթիժը և ահով ու եր-
կյուղով կանգնում խաչի առջև և անմիջապես հսկում էին կա-
տարում խաչապայծառ տոնին՝ սեղանի վրա մատուցելով
գոհացողական պատարագ:

Ապա այս հրաշքների հայտնվելուց հետո ինչպես վերստին
ճյուղեր արձակած, վերածաղկեց մեծ աշտարակի հզոր, աստ-
վածընկալ խաչը, երբ դավանել վստահից մեղ, և աստծու կող-
մից մենք արժանավորվեցինք միշտ մեր պահպանություն տակ
պահել նրա արարչություն գործը: Տերը մեզ իբրև նեցուկ

մատուցեց այդ փրկարար կայմը, որը մեզ համար պարզեց
աստվածագիտություն առաքասար: Առանց գիտությունների
էին մնացել դպիրների խմբերը և առանց ուխտի՝ պատանհին-
բի դասերը, որովհետև նրանցից ծածկված էր խորհուրդը:

Ապա աստծու սպասավորը, որ հին եկեղեցում էր, խմացավ
խաչի երևալը: Երբ այս քանին տեղյակ է լինում այդ մարդը,
կամավոր ցանկությունը գնում է Կվյանք¹⁹⁶ գավառը՝ Գլխո-
վանք եկեղեցին: Այնտեղ Խարայի անունով առաջնորդը տես-
նում է սրբին, ընկնում է նրա ոտքերը. պատմում է ամբողջ
երազատեսությունը և խնդրում է հնար գտնել ու հայտնել
իրեն իրերի դրությունը: Իսկ սա հանձն չի առնում նրան գաղտ-
նիքը հայտնել, և նա վերադառնում է իր տեղը: Մյուս օրը
նույն քանը կրկնվում է միևնույն մարդու նկատմամբ (երազը).
նա թուղթ է գրում և քերում, տալիս է աստծու մարդուն: Մյս
քանը տեսնելով՝ սուրբը հասկանում է, որ զորությունը ի
վերուստ է, ուստի և հայտնում է նրան գաղտնիքը ու ցույց է
տալիս հենց նույն կինսատու խաչը և պատժի երդումով պատ-
վեր է տալիս նրան ոչ ոքի չպատմել: Բայց շնայած նա երդ-
վեց, որ ոչ ոքի չի պատմի, սակայն քիչ ժամանակից հետո
ուխտադրժոբեն գնում և կաթողիկոսի ու շատ ուրիշների ներ-
կայություն հայտնում է խոսակցությունը, որովհետև պետք
չէր ճշմարտությունը ծածկել: Եղիազար հայրապետը այդ
պարգև տրված ավետիքի համար հիանում է և նույն ժամին
Ջվանշիր իշխանի հավանությունը Խարայիին հուպճեպ հրա-
մանագիր է ուղարկում, որպեսզի Քրիստոսի շքնադազյուտ
խաչը իրեն հասցնի:

Իսկ նա, հնազանդվելով հայրապետական հրամանին, շտապ
հասնում է սուրբ եկեղեցին: Ինքը՝ մեծ իշխանը, ու սուրբ հայ-
րապետը բոլոր մեծամեծների հետ հասնում են այնտեղ և
ակնհայտ տեսնում են Քրիստոսի նորոգափայլ խաչը, որը
սուրբ Մաշտոցը իր իսկ տեսքով պահել էր և որով նա Աղվան-
քը կոսպաշտական մոլորությունից դարձրեց շնորհների լու-
սածին ավազանին: Եվ երկրպագելով սուրբ նշանին՝ այնտե-
ղից մշտուրախ քերկանքով դարձան՝ տենչալի պարզները
ավողին փառաբանելով:

Պրանից հետո աստծու քահանա Խարայիլը մեծարելի

դարձա՛վ կաթողիկոսի ու իշխանի առջև և մեծամեծների աչքում: Նա հրաման է ստանում նրանցից ամեն ինչ համարձակ կերպով կատարել: Մի քանի օրից հետո այդքան հրաշքների ու մեծամեծ սքանչելիքների պատճառով, որ բազմաթիվ անգամ կատարվել էին նոճի ծառերի վրա, կամեցավ դրանք խաչի տիրոջ անմահ պատկերով ձոնել նշանին՝ իբրև նվեր: Անմիջապես հրավիրեց վարձով հմուտ հյուաններ, և նրանք վայելուչ կերպով շինեցին խաչի նշանը, քանդակակերպ դարդերով դրվագելով ամեն ինչ պատրաստեցին ըստ տիրոջ գործի:

Սպիտկոպոսապետն ու Զվանշիրը, այս բանը լսելով, անմիջապես նամակ են գրում աստծու մարդ Իսրայելին, որ իրենք ևս կմասնակցեն ու ցանկանում են հասնել նավակատիքի նըշանի տոնակատարությանն ու սուրբ խաչի օծմանը: Տիրոջ քահանան մեծ ուրախությամբ համաձայնվեց այդ բանին և պատրաստակամ կերպով ձևավորեց նվիրական տոնը կազմակերպելու անհրաժեշտ բաները ըստ խաչազարդ պայծառության օրինակի: Բայց նրանք սաստիկ ծուլությամբ շկարողացան հասնել գործի կատարմանը: Այդ ժամանակ աստվածային տեսիլք երևաց Յղիազար պատրիարքի վրա, որպեսզի շղանդաղի գնալու և օծելու Քրիստոսի խաչը: Նա, բոլորին իր հետ վերցնելով, առավոտյան վեր է կենում և շտապով հասնում է նշանակված եկեղեցին, որը գտնվում էր Գիսավան¹⁹⁷ նահանգի թեմում:

Քանի որ այն ժամանակ մեծ իշխանը մեկնել էր հարավային կողմերը՝ Սիավան¹⁹⁸ գավառը, և որովհետև Յղիազար հայրապետը միանգամայն նման էր առաքյալներին իր խոսքով ու գործով, ապա սուտ ու մոլար ցնորամտությունները վրեժխնդրությամբ զուրս էր մղում, իսկ ինչ որ ճշմարտություն էր, ծաղկեցնում և պարծանքի պսակ էր համարում իրեն, դրան դատապաշտպան էր կանգնում: Առաքինազարդ ուղղափառությունը սիրալիր ջանք թափելով՝ ուսուցանում էր միշտ երեք անշիտթելի անձնավորությունների պագել: Այնուհետև երջանիկ մարդը հասկանում էր, որ այս հրաշագործ տեսիլքի խորհուրդը աստվածապաշտությանն է վերաբերում. դա միաժամանակ երևաց Իսրայել քահանային, ուստի նրան ընդունում է իբրև աստծու սպասավոր և Մաշտոցի սուրբ

խաչից հանված մասը նա առավ նրա կամքով դրեց փայտակերտ նորոգաշեն խաչի մեջ, խաչը օծեց օրհնության յուղով և կանգնեցնելով եկեղեցում՝ մեծ խնջույքներով, հռչակված հանդեսներով, եկեղեցական միաբանությունը ու հավատացյալների խմբերով տոնահանդես կատարեց:

Գ Լ Ո Ւ Խ Լ Գ

ՄԵՍ ԻՇԵԱՆ ԶՎԱՆՇԻՐԻ ՕՐՀԱՍՍԱԿԱՆ ՄԱՆԸ

Այնպես պատահեց, որ այդ ժամանակ մեծ իշխան Զվանշիրը մեկնեց լեռնականների կողմերը զբոսանքի, որպեսզի տարվա տոնական օրերը ուրախ անցկացնի՝ երկրներ շրջելով: Խանդավառ գուսաններով ներբողված սիրառատ Զվանշիրը՝ պարթևահասակ զորավարը, որ գերազանց խոհականությամբ բոլորին ենթարկում էր իր իշխանության և, մահկանացուների մեջ իր ստացած գերազանց հատկությունների շնորհիվ ամբողջովին բարեբախտ լինելով, հպարտանում էր իր իմաստուն քաջությունը: Բայց այդ բաղձալին ու հռչակավորը նենգավոր կրքի ախտի շնորհիվ թափուր ու դատարկ լինելով, անմաս մնաց աստծու այդ փառքերից, որովհետև աստծու պատվիրանին հակառակ էր գործում: Եվ ահա ամենը եղավ սարդոստայն, շատ շուտ այն չքնաղ վայելչությունները ոչնչացան: Ամառվա տապակեղ օրերին գերահրաշ իշխողը իր հետ վերցրեց ազատասուն (ազնվական) տոհմը նամեսական¹⁹⁹ գնդի հետ միասին, և բարձրաբերձ լեռների հովիտներում զվարճանում էին ծաղկանման բնակությունը, գեղեցիկ դաշտերում զուգվում և դարդարվում էին ու բարեկեցիկ վայելքով օրեր էին անցկացնում:

Իսկ երբ տոթակեղ օրերը անցան, և մոտեցավ խաչի մեծ նավակատիքի բարձր տոնը, այն կողմերից մեկնեց, եկավ անցավ Ուտի զավառի Պարտավ քաղաքը՝ իր գեղազարդած տաճարը, որպեսզի այնտեղ հանդիսավոր տոնին պարգևաբաշխ մեծարանքներով աստծուն երկրպագություն մատուցի: Եվ մինչդեռ մեծահռչակ Զվանշիրը մեծ ուրախությամբ հան-

գրատանում էր, անօրին ու վատանուն մի մարդ, որ կայենի
ախտի մեջ էր ընկղմվել, խարդախ խաբեությամբ իրեն համա-
խո՞ ընկեր պատրաստեց: Նա ո՛չ նրա բարեկամությունը,
ո՛չ իր հոր տանը նրա կողմից մեծ պարգևներով տրված
պատիվները հիշեց. այլ մտածեց նրան սպանել: Նենգամտու-
թյամբ նրան հրապուրեց՝ պատրվակելով անառակությունը.
փաստապատիր խոսքերով նրան համուկեց դուրս գալ գարշի-
լի զվարճության: Եվ երբ իշխանը տաճարից ծաղկանոցների
այգեպատ ճանապարհը դուրս եկավ, գիշերվա առաջին ժամն
էր: Նա իր մոտ միայն առանց վահանի մի թուր ունեւր, իսկ նրա
թիկնապահների սպառազինված ջոկերը անհոգ ու անտարբեր
պալատի դռներում քնով էին տարված:

Չարանհեգ Ենիքը՝ Վարազդիյն դավաճանողը, վերցնելով
արքունական վաղակալորը (կարճ սուր), պողպատյա սուսերը
ու ոսկեկումբ վահանը՝ դավադրաբար առջևից էր գնում՝ պատ-
ճառաբանելով, թե ինքը շարժվում է զինակրի օրինակով:
Ինքը՝ անօրին նենգավորը, ծածուկ զինավառված, պատմու-
ճանի տակից՝ հագել էր զրահները: Երբ հասնում են բուրաս-
տանի մեջտեղը ու մոտենում են ցանկապատի թեքվածքին*,
որ շրջապատում էր արքունիքի լայնատարած բակը, ինչպես
որ ամեն հարցում իմաստությամբ լցված էր անհաղթ Զվան-
շիրը, այս դեպքում էլ իմացավ սպանողի ստորագույն դավա-
դրական նենգությունը: Եվ երբ լսեց հագած զրահի ձայնը,
իշխանը վախենալով սրտաբեկ եղավ. նա կարծեց, թե մեծ
թվով մարդիկ խմբված մտադրվել են իրեն սպանել: Եվ լռել-
յայն կամեցավ վերադառնալ պալատ: Իսկ անօրին սպանողը,
սուսերը կիսով չափ դուրս քաշած պահելով, հանկարծակի
թիկունքի կողմից հարվածում է քաջ իշխանին և ծանր վիրա-
վորում, որովհետև սա իր վրա զրահ չուներ, քայց արագ չի
կարողանում իշխանին հաղթել: Մա ևս արագորեն, ինչպես
մոռ շաչող առյուծ, կամեցավ սուսերով գործի անցնել, սակայն
բարձրալը ուժը խլել էր նրանից՝ մատնելով նրան հենց նրա
մտերիմ սիրելու ձեռքը: Առաջին անգամ երբ սուսերով հարձակ-

վում է անօրինի վրա, այս վերջինը, վահանը առաջ տալով,
կանգնում է, զենքը թաղելով վահանի մեջ, ամենևին չի կարո-
ղանում նորից դուրս քաշել և ամբողջովին մնում է այնտեղ:
Իսկ նա, լցվելով վայրենի գազանությամբ, գայրապնած վի-
րավորում է իշխանի ամբողջ մարմինը ինչպես թունավոր
օձ և կրծող ցատումով թրակտուր արած, վաղակալորով խո-
ցոտած անխնայաբար գետին է տապալում իր տիրոջը: Տիրաս-
պանը համարում է, թե նա արգեն շունչը փչել է, մինչդեռ
պարզվեց, որ նրան կիսամահ է արել. ինքը գաղտնի դուրս է
գալիս և գնում է իր տունը՝ կեղծելով, որ իր վրա կասկած չա-
նեն, որպես թե ինքը անտեղյակ տանը քնած է եղել:

Եվ ահա, այնուհետև կատարված իրողությունը իմաց-
վում է, շարագույժ աղմուկն ու խառնաշփոթությունը տարած-
վում է, և ամբոխը խմբվում է: Իսկ ռճրագործին իր հարազատ-
ներից մեկը հայտնում է նրա գործած ոճիրի մասին, և սա ան-
միջապես հեծնում է Թրիվարը ու փախչում:

Այդ ժամանակ մի պատրիկ՝ իշխանի քնոորդին, վերցնում
է իր նամեսական¹⁹⁹ լեզևոնից մի հիսնյակ մարդ ու հետա-
պնդում է մահապարտին: Բայց չի մտածում նախապես փա-
խածին հասնելու մասին, այլ գնում են վեր՝ դեպի Արցախ
դավառը՝ ոճիրի դիմաց վրեժխնդիր լինելու: Նրա հոր տունը
ավարի են ենթարկում և հրդեհի միջոցով քանդում: Մետաքսա-
հյուս ու կերպաս դիպակները, գույնզգույն կապերտները,
ոսկին ու արծաթը, ընտրելագույն կահույքն ու սպասեղենը
թալանում են, իսկ իրենք ողբալի արտասուքներով վերադա-
նում և լալիս ու ողբում են իշխանի համար: Բայց դեռ նա շունչը
չէր փչել, որովհետև մի քանի օր կենդանի մնաց, ուստի իր
որդիներից յուրաքանչյուրին զանձ ու աստիճան տալով,
նրանց նշանակեց իրենց բաժինների վրա և, ծանր վերքերից
թուլանալով, վախճանվեց:

Այդ ժամանակ ոչ քիչ խոտվություն տեղի ունեցավ Աղվան-
քում, որովհետև բազմությունը զինված, կուտակված էր
դանը, իսկ մեծամեծ նախարարները ժողովված էին, և ամբողջ
երկիրը, միատեղ վայնասունով լցված, ողբում էր իշխանին
կականալիք ու սաստիկ գոռում-գոչումով: Եվ այսպես ծանր
ուռ ու անասելի դժբախտություն հասցրեց երկրին: Այդ

* Թե՛վված բառը համապատասխանում է քնազրի պարսկ-ին: Աճառ-
անը՝ բացատրում է շրջապատ:

Ժամանակ Դավթակ անունով ճարտասանի մեկը, որ ծանոթ էր տաղաչափական արվեստին, ստեղծագործելու մեջ վարժ ու հաջողակ, քերթողական ընթերցման մեջ առաջադեմ, մեջտեղ եկավ: Սա առատ խոսքերի պաճուճանքներով ճարտար կերպով երգում է և շատ լավ գովաբանում՝ ունենալով այնպիսի լեզու, ինչպիսին ունենում է արագագիր գրողը: Սա շարունակ գալիս և երկար ժամանակ մնում էր պալատում: Իսկ երբ մեծ գորավարի հանկարծահաս սպանություն առթիվ օրհասական շշուկը տարածվեց արևելյան երկրի (Ազիանքի) վրա, այդ ժամանակ նա սկսեց երգել այբբենական կարգով դասավորված այս ողբը բարյացպարտ Զվանշիրի վրա և ասաց այսպես.

Գ Լ ո խ Լ Ե

ՈՂԲ ԶՎԱՆՇԻՐ ՄԵՍ ԻՇԽԱՆԻ ՄԱՀՎԱՆ ԱՌԹԻՎ

«Աստվածային խոսքին գիտակ հոգի, հորինի՛ր իմաստով ողբերգական երգեր, որպեսզի սգալի ձայնով, անդադար ողբանք մեր ծանր կորուստի վրա:

Մանր դժբախտություն պատահեց արևելյան երկրին, և կործանման գույժը հնչեց երկրով մեկ: Թող ազգերն ու ցեղերը լսեն իմ խոսքը և բոլոր հողածինները ինձ հետ միասին ողբան: Կենդանի ու հզոր վեմը գլորվեց, և ամրակուռ պարիսպը խորտակվեց: Խոսող աշտարակը տապալվեց, և շինություն պարիսպը հիմքից փորվելով փլվեց:

Մեր խաղաղությունը դառն ողբի փոխվեց, և ավազակային հորդաններ* թափվեցին մեզ վրա, որովհետև մեծասքանչ տերությունը կործանվեց, և հիասքանչ պետություն ճառագայթը մարեց:

Մեզ վրա թափվեց անեծքն այն, որը կանխավ սպառնում էր Եսայի մարգարեն, որովհետև տերունական խաչի տոնի օրերին մեզ սգի ու գառնագին լացի մեջ նետեցին:

Անդառնալի կորստյան անդունդ փորեցին, որպեսզի բարի

հովվին խորասուզեն նրա մեջ: Մոլորություն ոգին շնչեց նրանց մեջ, և իղուր տեղը թաքցրին մահվան որոգայթը:

Նա, ինչպես առյուծ, նստել էր իր բնում և լռել, բայց նրանից սարսում էին թշնամիները: Տոհմատերերն ու իշխանները ամբողջ երկյուղով ու սիրով հնազանդվում էին նրան:

Նրա համբավը տարածվեց ամբողջ աշխարհով մեկ, և նրա անունը հնչեց աշխարհի շորս ծագբրում, որովհետև նրա հարագլուռ ուժն ու հանճարեղ իմաստությունը հանդիսավոր ձայնով գովեց տիեզերքը:

Բյուզանդացիների թագավորը ու հարավի իշխանները բուռն տենչանքով ցանկանում էին տեսնել իշխանին, բաղամամեծար ողջուններով էին ընդունում նրան ու փառքով պսակելով պատվում էին մեծ հարգանքով:

Անակնկալ շարիքը վրա հասավ մեզ, և անղջալի մոլորությունը հարվածեց: Մեր գործերով բարկացրինք արարչին, իսկ նա կորուստի մատնեց մեր տերությունն առաջին մարդուն:

Պահապանները հեռու մեկնեցին, և վերին օգնականները հրաժարվեցին նրանից, որովհետև տերը հեռացավ, չար օրը նրան թողեց դաժան մարդկանց ոտնակոխ դառնալու:

Բանասրկու թշնամին լարեց իր աղեղը և ինչպես սուր սրեց նենգությունը, ծանր խոցոտելով մահը վրա հասցրեց գիշերը, ինչպես Մովսիս²⁰⁰ ցեղի վրա:

Խարդախ մտադրություն մարտնչացրեց ու անողորմ վերքերով վիրավորեց վեհագնին: Հանդուգն էիր աշխարհի բոլոր ազգերի հանդեպ և ծանր խոցում էիր նրանց, որոնք քեզ անհանդատացնում էին: Իսկ արդ՝ արևը փոխեց իր ծիրը, և քո ծառաների որդիները հարձակվում են քեզ վրա:

Այն չար ծնունդը, որ մեղսագործ եղավ նրա հանդեպ և այն անօրենը, որ տանջեց նրան, անեծքներով պարուրված թող գնա երկրով ու կայնի երերումով տարակուսանքի մեջ շրջի:

Թող նրա փախուստի շավիղները կապվեն, և երկնքի թռչունները ճախրեն նրա վրա: Զորերի ազդավները սլանան նրա վրայով, իսկ վայրի գազանները սպասեն նրան:

Թող Հերովդեսի հուրը առաքվի նրան, և նրանում որդունք ու մկներ գոյանան: Աղիքները կիզող տոչորումը թող բորբոք-

* «Դրունք» այստեղ հարմար դասնք թարգմանել հորդաներ:

Վի նրա մեջ և անմիջապես ուտի նրա տիրասպան՝ մարմինը։
Այն ձեռքը, որ պարզվեց սպանելու ահրոջը, և այն ոտքը, որ տրորեց չքնաղ պատկերը, թող բորաբեր ախտի բորբոքումով գոսանան, և նրանց մեջ թող վխտան ցեցերը շարակեղ խոցոտումով։

Թող թաքնվելով հանգստություն գտնի դժնիկ վիշ հովանու տակ, և իժերի ձագերը խայթեն նրան։ Քարը օձերի թուշները լցվեն նրա վրա և դաժան ուռուցքով հերձեն նրան։

Խաղաղություն ճշմարիտ լապտերն էր նա մեր և փոթորկահույզ ալիքները խաղաղեցնող նավատեան էր քաջ Զվանշերը, որ փարատում էր բոլոր գերիշների ցասումը։

Նրա բերանի խոսքերը մարգարտաշար կերպով էին շարահյուսված, և նրա վարքն ու բարքը մաքրափայլ էր։

Քնից արթնանում էր ինչպես առյուծների կորյունը և առավոտյան խլում ու ոշխարների փափուկ միտ էր բաժանում։

Մարմնով ննջում էր, բայց հոգու արթնությունը Արեսի կառքը քաջությունը վարում էր աստղերի մեջ՝ իր հետ բերելով զգոնություն ծաղիկը։

Աստվածապաշտություն շնորհները հորդահոս շարժումով իջնում են Հիսուսի կողերի կաթիլներից։ Մովի նման ծոցը հոգու օրինակով ախորժահամ քաղցրություններից անմահություն բույր է արտահոսում հոտոտելիքներին։

Ողբերը ինձ համար արդեն հավերժահարսների ու ողբասացների խմբի ողբերից չեն, այլ կսկծագին կոծ են որդիների մասին, որ անջատված են մնացյալների համար ինչպես մեծացած քաղաք։

Գառնաբեր չէին այս ժամանակի օրերը, երբ թո ցավալի մահը տեղի ունեցավ, թող շարիքներով շորանա նա, որ քեզ շարշարեց։

Քո արեգակը պայծառ և մեղ համար մշտավառ լույս էր, Ո՛հ, ի՛նչ թխավամած խավար գիշեր ու անլույս նյութ էր, որ թո դեմքը մեղնից ծածկից և անփարատելի ստվերը նետեց յուրայիններիդ վրա։

Հիրավի, տոգորվում, տագնապահար այրվում եմ, երբ թո բարձրագահ աթոռը քեզանից թափուր եմ տեսնում։

Քո գնալը մխիթարություն ճանապարհը փակեց, ուստի

վշտագին վերքերով իմ աչքերը միշտ արտասուքների աղբյուրներ կթորնն։

Քո սիրելիները թո սիրով են այրվում, իսկ թո սերը անմահաց կհիշեն։ Ո՛հ, երանի անուշարույր խունկ ծխած լինեինք թո գերեզմանին։

Մեր թագը վերացավ, մեր աթոռը վերցվեց, իսկ վայելչությունն ու փառքը քեզ հետ միասին թաղվեցին։

Տիրեքական ծոցերը կիրանանի լեռների հետ թո տեսքով հագնեում էին. միակ աչքով հյուսիսի հողմի օձիքը բռնած միշտ քեզ են որոնում։ Քո ներկայությունը հոգիների տապարով նունենիները չեն կտրատի։ Թագավորների խմբերը թո պատճառով սուգ հագան, հարսների առագաստները խիստ փոշոտվեցին։ Բոլորը ցավում ու դառն արտասվում են։ Հյուսիսում տառապում են և ինչպես ձագամեռ հավքը նստում են անապատում։

Շտապում են իրենցից թոթափել այս անարգված փառքը։ Քեզանով նույն ունայնությունը նորից սուլորում են, թե ոչ ոք էլ չի կարող այս աշխարհում մնալ։

Քաղցր էր ուրիշ բաներ էլ ասել և միշտ հեծել, բայց ավելի քաղցր էր քեզ հետ հող մտնելը։

Գ լ ու խ Լ Ձ

ՎԱՐԱՋ-ՏՐԳԱՍԻ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ԵՂԱՎ ԻՇԵԱՆ ԵՎ ԵՍՏԵՑ ԶՎԱՆՇԻՐԻ ՏԵՂԸ, ՀՈՆԵՐԻ ՎԵԺԵՆԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԶՎԱՆՇԻՐԻ ՄԱՀՎԱՆ ԱՌԹԻՎ ԵՎ ՎԱՐԱՋ-ՏՐԳԱՍԻ ՀԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆ ԿՆՔԵԼ ԵՐԱՆՑ ՀԵՏ

Դրանից հետո երբ տրամությունն անցավ, սուզը փարատվեց, և ծանր աղետը մի փոքր մոռացվեց, տոհմերի իշխանները, կուսակալները, նահանգների սլետերը, մեծամեծները, նախարարները և երկրի բոլոր իշխանները հավաքվեցին մեծ արքեպիսկոպոս Եղիազարի մոտ և խորհրդակցեցին Աղվանք՝ խաղաղության ու շենություն մասին։ Եվ սրտացավ շրջահայեցությունը հոգալով երկրի իշխանության մասին՝ համաձայնվեցին անմիջապես ավագ ընտրել մի ոմն նախարար, որ

մեծարված էր կայսերական պատվով, ստացել էր ապիհյու-
պատ պատրիկոսության աստիճան: Սրա անունն էր Վարազ-
Տրդատ, որ Զվանշիրի եղբայր Վարազ-Պերոտի որդին էր:
Երկրի իշխաններն ու կաթողիկոսը սրտով ու միակամ շտապում
էին մեծ փութաջանությանը գործը գլուխ բերել: Բոլոր մեծա-
մեծները միատեղ կենարար խաչածեղ զորակները պարզած,
փողերի ձայներով անունը հռչակելով՝ վերցրին նրան, կանգ-
նեցրին ոսկեկմբյա վահանի վրա, բազմիցս վեր էին թռչը-
նում և ներքողական ճառեր ասում:

Եվ այսպես մեծ ուրախությանը հանձնեցին նրան հայրե-
նական գահի առաջին իշխանի աթոռ՝ օգնելով ու նպաստելով
նրա նոր իշխանությանը: Սրանից առաջ արդեն քաջ այր Վա-
րազ-Տրդատը իր հզորմաց հանճարով բոլորի նկատմամբ
մեծ սեր ու բարեկամություն էր արտահայտում. իսկ երբ
իշխանություն ձեռք բերեց, շնայած որ նրա նախանձորդ
ազգակիցներից ոմանք նրա դեմ շարունակյալ լցված էին*,
բայց նա շնորհիվ իր իմաստալից ու քաղցր խոսքերի նվաճեց
և իրեն գրավեց բոլորի սիրտը: Երկայնամիտ հեզուսյամբ
հնազանդեցրեց երկիրը նրա սովորական ու նախնական իշ-
խանության սահմաններով: Եվ այս ուղղությամբ առաջ գնա-
լով՝ գրավեց հռչակավոր մալթաբաղաք Պարտավը:

Այդ նույն ժամանակ հոների զորավար ու մեծ իշխան
Ալիիլիթվերը վերցրեց իր բազմաթիվ զորքերը և քաջերի
երկիր Գովգի²⁰¹ զանազան տեղերից նրա մոտ եկած մարդկանց
զենքերով ու զարդերով զինավառված, զորապետներ զորակ-
ներով, տեղավորներին, աղեղնավորներին ու սպառազինված,
զրահավորված, սաղավարտավոր հեծյալների զնդերով աս-
պատակեցին Աղվանք՝ Կովկաս մեծ լեռան ստորոտներով,
Կապաղակի²⁰² գավառի ավաններով, որպես թի Զվանշիրի
արյան դիմաց վրեժխնդիր են լինում: Իսկ ինքը՝ զորավարը,
իր թիկնապահ զնդով դաշտերում ու հովիտներում ման գալով,
Կուր գետով անցավ Ուտի գավառը: Եվ ահա այստեղ հավա-
քեցին այդ երկրի մարդիկ ու անասունները, ավարեցին ու

* Բնագրի անբնական մեծ ունել թարգմանեցինք շարունակյալ լցվել՝
Աճառյանը անբնական բացատրում է անհամակիր:

գերեցին ամեն ինչ, Իսկ իրենք նորից դարձան ու բնակություն
հաստատեցին դաշտի կողմերում, Լիխնքի²⁰³ սահմաններին
մոտերը:

Իսկ երբ Աղվանքի իշխան Վարազ-Տրդատը տեսավ զորքի
այդ ահագին քանակությունը, որ ասպատակելով անխնա
գերում ու քանդում էր ամեն ինչ, տխրեց ու տարակուսանքի
մեջ ընկավ: Ապա մեծ եպիսկոպոսապետ Եղիազարին հոների
իշխանի մոտ պատգամավոր ուղարկեց՝ նրա միջոցով առա-
ջարկելով իր անկեղծ հավատարմությունն ու բարեկամու-
թյունը, որ նրա նկատմամբ տածում է իբրև սիրելի եղբոր,
միաժամանակ հայտնում է, որ իրենք մասնակից չեն եղել
Զվանշիրի սպանությանը, այլ այդ անասելի ոճիրը կատարվել
է մի վատանուն ու շնչին մարդու ձեռքով: Այս ամբողջը Աղ-
վանքի կաթողիկոսը խոսեց հոների մեծամեծների (հյուղական)*
առաջ: Նա ավելացրեց նաև այլ անիմանալի աստվածային
խոսքեր, որոնք նրան մղեցին դեպի աստծու երկյուղն ու սերբ
և նրա միտքը փոխեցին դեպի հաշտությունն ու անքակտելի
սէրը: Ապա կաթողիկոսը հոների իշխանին անկեղծ սրտով
թիկունք ու օգնական է դարձնում Վարազ-Տրդատի իշխանու-
թյանը, իսկ նա մեկնում է այնտեղից և անցնում, գնում է
իր երկիրը:

Գ Լ Ո Լ Խ Լ Է

ՎԱՐԱԶ-ՏՐԴԱՏԻ ԶԱՋՈՂՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԶԱՆԱԶԱՆ ԿՈՂՄԵՐԻՑ
ԱՍՏԻՃԱՆ ՈՒ ՊԱՏԻՎ ՍՏԱՆԱՂՈՒ ՄԱՍԻՆ. ՄԵՄ—ԿՎԵՆՔԻ
ԵՊԻՍԿՈՓՈՍ ԳՎՔԻ ՄԱՀՎԱՆ ԵՎ ԻՄԲԱՅԵԼԻ ՍՐԱՆ ՓՈՒՍՆՈՐԳԵԼՈՒ
ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ԲԱՐԻ ԱՌԱՋՆՈՐԳ ԵՎԱՎ

Այնուհետև աստվածային իշխան Վարազ-Տրդատը օրըս-
տօրն առաջ էր ընթանում իր կառավարման գործում: Սրանից
հետո արաբների հզոր և արքայակերպ իշխանից գերագույն
պատիվ է ընդունում՝ լինելու իշխան արևելքի վրա, կառավա-

* «Հիւղական» հավանորեն նշանակում է պալատական հավաքական
նշանակությանը: Աճառյանը համարում է հեղինակ բառի հին ձևը, որ սկզբնա-
պես ունեցել է իշխան իմաստը:

րելու Աղվանքի ամբողջ թագավորութիւնը, Ուտիքի գավառը և բոլորին իր իշխանութեանը ենթարկելու՝ մշտուրբախ ցնծութեամբ հաղթող ու հզոր լինելով իր սահմաններում: Այդ ժամանակներում Մեծ Կվյանքի հայրապետ Գավթիթը վախճանվեց. սա բարու համար կռիվեց ու այս կյանքում բարի անվանվեց, իսկ հանդերձալում հանդիսակից դարձավ հրեղեններին: Բայց հետո հոտը անհովիվ մնաց, և եկեղեցին սուգի մեջ ընկավ: Այդ ժամանակ Աղվանքի բարեպաշտ իշխանը խորհրդակցեց հավատարիմ զորավարի ու կաթողիկոսի հետ՝ բոլոր եպիսկոպոսներով, նախարարներով, որպեսզի շուտափույթ հասնեն աստվածային խորհրդի կատարմանը: «Եկե՛ք, — ասում է, — աստծու կողմից ընտրված այս Իսրայելին՝ առաքինազգեստ մարդուն, նշանակենք Մեծկողմանքի գավառի սրբազան առաջնորդ, որպեսզի արարչի խոսքերով նրանց լուսավորի օրենքներ սովորեցնող խոհականութեամբ: Իսկ նա թեպետև մի պահ հանձն շառավ, բայց քանի որ իշխանասատ հրամանով ստիպում էին նրան, շհամառեց, շինդղիմացավ, այլ հիշեց առաքելական խոսքը, որ ասում է. «Նա, որ եպիսկոպոսութեան է գնում, բարի գործի է ձգտում»²⁰⁴: Կամ հիշեց մանկական հասակի իր տեսած վաղեմի երազը՝ Վաղարշապատ քաղաքի սուրբ եկեղեցում:

Գրա համար ձայն բարձրացրեց և ասաց. «Թող աստծու կամքը կատարվի»: Ապա արագ թափով իշխանը նրա հետևից նախաբարական ավագներից մաքրվել է ուղարկում, որպեսզի նրան շտապ կարգով իշխանի մոտ բերեն: Ահա նրանք գալիսահասնում են Միջնարցախ²⁰⁴ գավառը: Նրան գտնում են Գլխովանքի իր մենաստանում: Այդ պատճառով թեմական քահանաների ժողով է լինում: Եվ այնտեղից վավերական հրովարտակներով նրանց ճանապարհ են դնում, որոնք գալիսահասնում են Կաթողիկոսի և Աղվանքի իշխանի մոտ: Նրանց են ներկայացնում սրբասուն Իսրայելին՝ կրոնական կարգով զգեստավորված: Սրանք բոլորին ուղարկում են գովասանագիր և հրովարտակներ են առաքում յուրաքանչյուր կողմի զորավարին ու նախարարներին: Կաթողիկոսը նրան պատվելով ձեռնադրում

* Ա Տիմոթ., Գ, 1.

է Մեծկողմանքի գավառի եպիսկոպոս և մեծ բազմութեամբ ու հանձնարարական թղթով ճանապարհ է դնում իր գավառը: Նրանք գալով նախապես հասնում են եպիսկոպոսանոցը, որը կոչվում էր Տաղձանք²⁰⁴: Մեծաշուք մեծարանքներով ընդունվելով իր աթոռակիցներից, երկրի գլխավորներից և ժողովըրդից՝ ավելի լավ էր արտահայտում իր վարդապետութիւնը, քան իր նախորդները: Պարծանքի խաշի նշանը իր վրա կրելով՝ բաղկատարած պաղատանքներ էր մատուցում աստծուն իր երկրի համար, կրոնավորի կյանքով զգաստացած անընդհատ մեծանում էր. շրջում էր իրեն ենթակա բոլոր գավառները: Նրանց ամբալնդում էր քրիստոնեական ուսմունքի շնորհներով, որպեսզի նրանք մնային պատվիրանի պահպանութեան ուղղափառ հավատի մեջ: Այս ձևով քարոզում էր իր վարդապետութիւնը ու պայծառանում էր Քրիստոսի սիրով:

Գ Լ ու խ ԼԸ

ՄԵՍ ԻՇԽԱՆ ՎԱՐԱՋ-ՏՐԿԱՏԻ ԿՈՂՄԻՑ ԽՐԱՅԵԼ ԵՊԻՍԿՈՍՈՍԻՆ ԱՐԱՐԱՅՅԱՆ ԳԱՎԱՌ՝ շԱՅՈՑ ՄԵՄ ՆԱՅՐԱԳԵՏ ՍՍՀԱԿԻ ԵՎ ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԻՇԽԱՆԻ ՄՈՏ ԱՌԱՔԵԼԷ՝ ԲԱՐԵԿԱՄՈՒԹՅԱՆ ՉԱՄԱՐ

Հենց այդ ժամանակներում բարեպաշտ իշխան Վարաջ-Տրդատը միտք է հղանում ինչ-որ կարևոր գործով ու բարեկամութիւն հաստատելու նպատակով Իսրայել եպիսկոպոսին առաքել հայոց մեծ կաթողիկոսի ու Արարատյան գավառի բարեպաշտ իշխանի մոտ: Այս վերջինները մեծ սիրով հարգում ու ընդառաջ են դուրս գալիս նրան: Հանդիստ տալով նրան շնորհ են անում, որպեսզի նա մի որոշ ժամանակ մնա կենտրոնական երկրում: Այդ ժամանակներում հայոց իշխանը՝ մեծ զորավարը, Դարանադի²⁰⁵ գավառի Թորդանից Հալաստան՝ Արարատյան գավառ՝ Վաղարշապատ քաղաք էր բերել Քրիստոսին խոստովանող սուրբ Գրիգորի թանկագին մատուցաները բոլոր ոսկորներով հանդերձ ու դրել էր Նորաշեն եկեղեցում, որը մեծ Ներսեսն էր շինել սուրբ Գրիգորի անունով: Ապա մեծ աղաչանքով Իսրայել եպիսկոպոսը ընկավ կաթողիկոսի և հայոց զորավարի առաջ, թախանձեց, որ հնարա-

վորության դեպքում կատարեն նրա սրտի փափագն ու խնդիրները: «Տվեք, ասում է, սուրբ Գրիգորի մասունքներից»: Բայց նրանք հանձն չառան, ասելով, թե՝ «Ոչ մի ժամանակ սուրբ Գրիգորի մասունքները բաժանված չեն, և մենք էլ իրավունք չունենք նրանցից մաս պոկել ու քեզ տալ»:

Այդ ժամանակ նա դիմեց Հեղինե իշխանուհու՝ Մեծ Հայաստանի տիկնոջ օգնությանը, որը հենց Աղվանքից էր. այս պատճառով էլ սա օգնեց նրան: Պարբերաբար վեր էր կենում, դալիս էր կաթողիկոսի մոտ, աղաչում էր նրան՝ կատարելու մասունքների մասին արված խնդրանքը: Նույնպես էլ հայոց զորավարին՝ իր տիրոջն էր համոզում մասունքները տալու, ասելով՝ «Տվե՛ք իմ երկրի և իմ հոր տան Մեծ Գրիգորից հասանելիք բաժինը, կատարեցե՛ք այն եպիսկոպոսի խնդրանքը, որ ուղարկվել է իմ երկրից, որպեսզի կատարվի նրա փափագը, և նա ուրախ սրտով հրաժեշտ տալով՝ ետ ուղարկվի ձեր կողմից»: Մարդասեր աստված ներշնչում է նրանց միակամ կերպով տալու Քրիստոսին խոստովանող Մեծ Գրիգորի օրենսդրույց ծնոտից մի մաս: Նրան պարզեցրին ցանկալի գանձը, արքունիքի կողմից շքեղ պատիվներով մեծարվեց, ուղղուն ընդունեց, հանձնվեց աստծու շնորհներին և ճանապարհ ընկավ: Լուսընթաց փառքով շատ քիչ տեղեր օթևանելով՝ առողջությամբ, շափազանց ուրախ, հոգեկան բեկրանքով գալիս-հասնում է իր երկիրը ու բերած սրբութունները դնում է Գլխութանքում՝ իր մենաստանում:

Գ լ ու յ ւ ԼԹ

ԹԵ ԻՆՉՊԵՄ ՎԱՐԱԶ-ՏՐԳԱՏ ԻՇԽԱՆԸ ԻՐ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ՀԵՏ
ԽՈՐՀՐԳԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ Է ՈՒՆԵՆՈՒՄ՝ ԻՍՐԱՅԵԼ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ
ՈՒՂԱՐԿՆՈՒ ԶՈՆԵՐԻ ԵՐԿԻՐԸ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

Այա գոռոզ Մահմադի՝ հարավի թագավորության վաթսուներկուերորդ տարում խորհրդակցություն տեղի ունեցավ Աղվանքի իշխան Վարազ-Տրդատի համաձայնությամբ այս վերջինի, իր ազգակից նախարարների ու Եղիազար կաթողիկոսի միջև. ասում է. «Ահա այն հարկերը, որ մեզ վրա դրվեցին

արաբական դաժան ցեղի կողմից, մեզ շափազանց նեղում ու տարակուսանքի մեջ են գցում: Երկրորդ անասելի աղետը այն է մեզ համար, որ ամեն տարի հոների զորքերը ասպատակում են մեր երկիրը: Եվ այսպիսով՝ երկու կողմերի թշնամիների բռնության հետևանքով մեր երկիրը ավերվում ու աղքատանում է: Իմ մերձավորնե՛ր ու սիրելիներե՛ր, եկե՛ք մի եպիսկոպոս ընտրենք մեր երկրից մեր խաղաղության համար, որպեսզի զնա և աստծու շնորհով երկու աշխարհակալների տրամագրությունը ուղղի դեպի հաշտություն ու անբախտելի բարեկամություն, որպեսզի այսուհետև մեր մտքում նրանց հանդեպ քնն ու թշնամություն չունենանք»:

Եվ երբ այս բանը քննեցին իշխաններն ու նախարարները, անմիջապես ընտրեցին ու մեծ աղաչանքներով ուղարկեցին Մեծկողմանք զավառի իմաստուն ու պարկեշտ եպիսկոպոսին, որի անունն էր Իսրայել: Որովհետև կյանքում ողջախոհ էր, հոգու իմաստությունը ճառագայթում էր բոլորի վրա և իսկապես սքանչելի էր դառնում՝ փրկելով իր և շատերի հոգիները: Նա կատարեց հնազանդության ու սիրո պատվիրանը, հանձն առավ շուտափույթ ճանապարհ ընկնել ու գնալ հոների հեռավոր երկիրը: Այա պատրաստեցին, կապեցին նվերներ ու ընծաներ. նույն ձևով նրան ու նրա ուղեկիցներին ճանապարհի ուտելիքներն ու ծախս տվին, և նրանք այնտեղից մեհեկան²⁰⁶ ամսի տասնութին ճանապարհ ընկան: Հանդիսատ դուրս գալով Պերոզ-Կավատ քաղաքից՝ հեռացան, անցան Կուր մեծ գետը. Աղվանքի սահմանները կտրեցին-անցան. տասներկու օր գնացին-հասան Լիինքի քաղաքներից մեկը, որտեղ նրան ընդառաջ ելան քաղաքի բոլոր բնակիչներն և ուրախությամբ ընդունեցին, ինչպես վայել է ընդունել եպիսկոպոսին, մանավանդ որ մոտեցել էր աստվածահայտնության տերունական տոնը: Մտնելով քաղաք՝ իջևանեց և անմիջապես տոնը կատարեց: Այդտեղից գնացին, անցան Շիղբերի²⁰⁷ երկիրը, որ գտնվում է Մեծ լեռան²⁰⁸ ստորոտում: Այդ ժամանակ ձմեռվա հյուսիսային քամիները անասելի բուք ու մրրիկ բարձրացրին Կովկաս լեռան սարավանդակի մոտ, որտեղ երեք օր արգելափակված մնալով, չկարողացան աչք բարձրացնել կամ նշմարել անցման ճանապարհը: Որովհետև շափազանց

շատ տանջվեցին, ուստի տարակուսանքի մեջ ընկան սատանայական տակնուվրայության հետևանքով: Արհավիրքներ ու բումբյուններ տեղի ունեցան, սակայն չկարողացան աստծու մարդուն վախեցնել, որովհետև խաչի նշանը ձեռքն առած՝ բոլորին հրամայում էր ծուր դնել և նրանց հետ ճամփա էր ընկնում զեպի այն լեռը, որը կոչվում էր Վարդգրվակ²⁰⁹, Աստվածային խաչի զորությունը և Մեծ եպիսկոպոսի աղոթքներով հողմերը դադարում են, ու բնությունը խաղաղվում է: Եվ այդպես աներկյուղ լեռան կատարով անցնում են: Գրանից հետո երկար ժամանակ ո՛չ արևն էր երևում և ո՛չ աստղերը, իսկ դառնաշունչ եղանակը քիչ ժամանակ շտեմեց: Հարկադրված դիմադրելով, հեռանալով, լքված, շարշարված, երկար ժամանակ զնալով հասան վաղեմի թագավորանիստ կայանը, այն տեղը, ուր նահատակվեց Մեծ Գրիգորի թոռ սուրբ Գրիգորիսը՝ Աղվանքի կաթողիկոսը: Այս մի քանի օրից հետո հասնում են Չորա պահակը, որը Գերբենդի մոտ է:

Այնտեղ նպաստավոր մեծարանքների արժանանալով բնակիչներից՝ նրանք այդպես երկար ճանապարհ կտրելով եկան հասան Վարաչան²¹⁰ հոյակապ քաղաքը մեծ պասի սկզբում: Հոնաց մեծ իշխանը, նրա գալուստը իմանալով, ողջունով ընդառաջ զնաց, մեծ ուրախությամբ ընդունեց, խոնարհվեց նրա առաջ և, հայրապետական սրբությունը պատիվ անելով, կատարում էր նրա պատվերները: Եվ երբ սուրբ մեծ պասի օրերը պայծառորեն սկսվեցին, բնակիչները մեծ սիրով ընդունեցին նրան, նա ու իր մարդիկ պատիվներ էին ստանում բոլորի կողմից, մանավանդ ավելի բարեխնամ իշխանից ու աղնվական մեծամեծներից: Այդ փայլուն ընդունելությունը և սրբություն նկատմամբ տածած սերը տեսնելով՝ եպիսկոպոսը շափաղանց ուրախանում ու մեծապես գոհանում է Քրիստոսի անպատմելի պարգևներից: Եվ այդպես երկար ժամանակ հանգստանում է տանջալից շարշարանքներից. այնտեղ լսում է ամբաստանություն ու տեսնում է թշվառացած ցեղի երեսպաշտ կրոնը: Ողբում ու տրտմում է անասելի շարիքների ու երկզիմի հավատքի համար այն մարդկանց, որոնք իրենց աստվածապաշտ էին անվանում, մինչդեռ հենց նրանք այդ զորությունից հրաժարվել ու օտարացել էին:

ԽՈՐԱՅՆԸ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԿՈՂՄԻՑ ՀՈՆԵՐԻՆ ՔՐԻՍՏՈՆՅԱ
ԴԱՐՁԵԼԸ ՎԵՐԳԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՇՆՈՐՀԻՎ ԵՎ ԱՅՍ ՎԵՐՋԻՆՆԵՐԻ
ՀՐԱՇՔՈՎ ՔԱՂՅՐՈՒԹՅԱՄԸ ԵՆԹԱԿՎԵԼԸ

Որովհետև սատանայի կերակուր դարձած ծառայաշատ մոլորությունամբ աղճատված էր այն ժողովուրդը, ուստի, ըստ հյուսիսային ցրտամիտ հիմարության, առասպելաճող և ստապանույճ կրոնը՝ հեթանոսական պղտոր պաշտամունքը, մեծ էին կարծում: Նաև որոտընդոստ հրակերպ կայծակների փայլատակումը և եթերքը կիզող այրումները երբ մարդու կամ որևէ այլ բանի էին դիպում, ձոնելով դրան որևէ բան կամ այդ բանը պաշտելով համարում էին Քվար՝ աստծուն նվիրված: Նույն ձևով մի վայրագ անճոռնի հսկայի ձխախորով զոհերով պաշտամունք էին մատուցում՝ նրան անվանելով Թանգրիթ խան աստված, որին պարսիկները Ասպանդիատ են կոչում: Ամենեկին ղեկավարող զաղափար շունենալով՝ սայթաքում էին բոլոր մոլորությունների ետևից: Զուռնա էին փշում ու թմբուկ էին զարկում դիակների վրա, և դաշունահարության հետքեր, դանակի ցտումներ այտերին, մարմնի զանազան անդամների վրա արյունահոս կտրվածքներ, մերկանդամ սրահարություններ, դժոխային մի տեսարան, ուր մարտահրապարակի տղամարդ տղամարդու և ջոկ ջոկի ետևից գերեզմանի դուռն էին հասնում^{**}: Եվ խուռն բազմությունը բմբաբարտելով միմյանց հետ անասուկություն է անում ու ձխարձակ արշավով այս ու այն կողմ ճախրում: Ոմանք սգում ու կոծ էին անում, ոմանք էլ, ըստ իրենց սատանայական սովորություն, զվարճանում էին: Խաղեր էին խաղում ու պարեր

* Հստ Հենիգի պիտի լինի xivar, որ նշանակում է արև. տե՛ս «The history of the caucasian Albanians by Movses Dasxurani», translated by C. F. Dowsett, London, 1961.

** Բառացի նշանակում է դերեզմանների մոտ շարժվել (առ զերեզմանօքն յաօին). մենք ճականում ենք իբրև դարձվածային արտահայտություն, որ նշանակում է մեռնում են: Ինչ վերաբերում է բնագրի եղաբան բառին, մենք ենթադրաբար թարգմանեցինք Մարտահրապարակ:

բորբոքում՝ իրենց զազրելի գործերով թաղված խավարային ախտերի մեջ և կույր մնացած արարչի լույսից, որովհետև կրակներին ու ջրերին էին զոհ մատուցում, ճանապարհների կուռքերին, լուսնին և այն բոլոր արարածներին, որոնք նրանց աչքում զարմանալի էին թվում, երկրպագում էին: Նույն ձևով տուփական ցանկուծկամբ անառակություն անելով, ըստ հեթանոսական վայրենամիտ բարքերի, նրանք հոր կնոջը իրենց կին էին դարձնում, երկու եղբայրներ մի կին էին պահում, զանազան կանայք էին առնում և բազմաթիվ ու անկրոն սովորություններ և կարգեր ունենալով՝ նրանք շէին կարողանում նկատել ու ճանաչել արգարության արեգակը:

Երբ նա (Իսրայելը) լսում ու տեսնում է այդ շար պաշտամունքը, նրանց կռամոլ սովորությունները, գիշեր-ցերեկ աստծուն աղաչում է այդ երկրի փրկության համար, թե միգուցե կարողանա դարձի հնար գտնել: Ապա նրա հրամանով ժամ է նշանակվում աստվածային գործի համար, և հոների ամբողջ նախարարների զգատանին ու ռամիկները հավաքվում են պաշտամունքի երկրպագության սուրբ եկեղեցում՝ լսելու աստվածային պատգամներ: Այնուհետև հավաքվելով այնտեղ, տիրոջ տանը՝ իշխանն ու ժողովուրդը ուզում էին եպիսկոպոսին լսել ու միմյանց ասում էին. «Եկե՛ք սրանից միսիթարության խոսքեր լսենք, որովհետև սա քրիստոնեական սուրբ հավատի առաջնորդն է, որ աշխարհին սուրբ հոգու պատգամներն է ավանդում»:

Ապա երբ (Իսրայելը) տեսավ նրանց հոժարամտությունն ու սիրալիր ունկնդրությունը, սկսեց նրանց համար խոսել քրիստոնեական ուսմունքից, ասելով. «Որդիներ՛ք, դարձե՛ք և ճանաչեցե՛ք տեր աստծուն, որպեսզի գթա և ապրեցնի ձեզ, քանի որ նա ինքն է ամեն ինչի տերն ու արարիչը: Այսուհետև հրաժարվեցե՛ք պիղծ պաշտամունքից, արարածներին երկրպագություն մի՛ մատուցեք, որովհետև այդ ամենը սատանայական է ու հոգիների կորուսիչ: Ոչ ոք չի կարող երկու տերերի ծառայել, և ոչ ոք չի կարող թե՛ տիրոջ բաժակը ըմպել և թե՛ դեերի: Հնարավոր չէ և՛ տիրոջ սեղանից վայելել, և՛ դեերի սեղանից: Թող աստված ձեր գիտակցաբար և անգիտակցաբար գործած մեղքերը այլևս չհիշի, այլ ձեզ պի գիտություն բովի և

արգարության խրատի մեջ: Նա, որ ամբողջ տիեզերքն իսկ լուսավորեց աստվածընկալ ավազանով և հեռացրեց մեզն ու մառախուղը հեթանոսական խավարամիտ ժողովուրդներից՝ նրանց վրա ճառագայթելով ճշմարիտ հավատի լույսը, ձեզ ևս կլուսավորի իր շողարձակ շնորհներով, միայն թե ինքներդ ձեզ մոտեցրեք աստծու առաջ աներկյուղ մտքով, սիրով արմատ գցած և ամբացած աստվածորդու փառքով սուրբ երրորդությանը խոստովանություն հավատացեք: Որովհետև հրեշտակները սրբասաց ձայնով, եռակի խոսքով աղաչակում են ասելով. «Սուրբ, սուրբ, սուրբ է զորությունների տերը, ամբողջ աշխարհը լի է նրա փառքով»: Տեսնում ես երեք անձերի և միաստվածության զորությունը, ինչպես որ նախապես ընծայելով ավանդեցին մեզ սրբազան առաքյալներն ու Քրիստոսին խոստովանող Գրիգորիոսը, թե հայրը իրենից է, որդին՝ հորից, սուրբ հոգին՝ նրանց էությունից: Եվ ամբողջ աշխարհը՝ լի է նրա փառքով, այսինքն՝ բոլոր հեթանոսների ներկայություն հարկչական խոսքի ավետարանի քարոզություն գոյություն ունի, որ լցրեց, տարածվեց տիեզերքում ըստ Սաղմոսի ձայնի, թե՛ «Ամբողջ աշխարհով անցավ նրանց խոսքը, մինչև աշխարհի ծայրերն են հասնում նրա խոսքերը»*: Իսկ մյուս մարգարեն ասում է. «Աշխարհը լցվեց տիրոջ գիտություն, ինչպես բազում ջրերը, որոնք ծածկեցին ծովերը»**:

Ահավասիկ այսօր տեսնում ենք, որ ձեր մեջ է թագավորում աստվածային խոսքը և բազմաբեղուն օրանը ծավալվելով արգասավորվում է ձեր սրտերի անդաստաններում, հմուտ մշակների ձեռքով բերք է բերում՝ մեկին հարյուր, մեկին՝ վաթսույն, մեկին՝ երեսուն***: Արդ՝ երբ ձեր մեջ այդքան բազմապլուրություն կա, ի՞նչ պետք ունեք մահասփյուռ թշուռնին մտցնելու ձեր խելացի ու ծաղկազարդված մտքի անդաստանը: Չգիտե՛ք, որ մեր նախահայր Ադամը սրա պատճառով դրախտից դուրս եկավ և փշաբեր ու տատասկածին երկիրը ժառանգեց: Նրան ամբաստանում է նաև առաքյալը, ասելով, թե երբ

* Տե՛ս Սաղմոս, ԺԸ, 5:

** Տե՛ս Նալի, ԺԱ, 9:

*** Տե՛ս Մատթ., 7, 8, 20:

անօրեն իշխանը աստվածանա կամեցավ, ձեռքը մեկնեց ու բոլոր մարդկանց մեղքի մեջ գցեց: Նա, նախանձելով նախաստեղծին (Ադամին) տրվող պատվին, նրան մղեց հակառակության մոլորությունը, նենգությամբ հրապուրեց անօրեն կայնին՝ սպանելու եղբորը: Այդ սպանության պատճառով բոլոր մարմնավոր ախտերի, տատանումների ու անեծքի սերմերի հայր եղավ ինքը և իր թշվառ ցեղը: Այդպես էլ ասում է Մենդոց գրքում, թե Ղամբը իր համար երկու կին առավ, թե Ղամբի որդի Հոբաղը ստեղծեց երգերն ու քնարները, մանավանդ փողերն ու տավիղները, թմբուկները և բոլոր երաժշտական ձայները, որոնք ստեղծում են կոապաշտություն ու հորդորում իգամու ախտերը, ինչպես որ Նաբուգոդոնոսորը այն ձայներով հրավիրելով տասնմեկ խելահեղ կաճառներ՝ կոապաշտության էր կանչում, զոհեր էր ձոնում հսկա սկեկուռ արձանին. և նվիրական տոնահանդես էր լինում նրա համար: Տեսնո՞ւմ ես Կայնի ցեղի անսահման շարությունը: Ինչպես որ սպանությունը սատանայից էր, նույնպես էլ երկու կին առնելը և դաշնավոր նվագներ հորինելը նույն բանսարկուի սովորեցնելուց առաջացավ, որոնք անմիջապես շնության և այլանդակ մտքերի մեջ թաղվելով, խառնակվեցին Սեթյան²¹¹ ցեղի նզովյալ դուստրերի հետ, իսկ աստված բարի խոստումների փոխարեն նրանց ուղարկեց ջրհեղեղը և աշխարհի կործանումը (վերջը): Եվ քանի որ Նոյը արդարացած տոհմից այն ցեղի մեջ անմեղ գտնվեց շնորհիվ իր արդարացի սրբության, ասածու հրամանով յուրայինների հետ միասին ջրակործան պատուհասից պահվեց: Այդպես հարգելի ու թանկագին են հավատքն ու սրբությունը:

Ահա Քանանն²¹² էլ անխիժվեց Քամի²¹³ ծաղրական հանդրդնության պատճառով ըստ Մենդոց գրքի խոսքի, թե՛ «Թող անխիժի մանուկ Քանանը և դառնա իր եղբայրների ծառան»^{*}: Մենք տեսնում ենք, որ նրա ցեղից դուրս է գալիս Նեբրովթ²¹⁴ հսկան, որ գիվական կախարդությամբ բոլոր ցեղերին հրապուրում է քարակարկառ աշտարակը շինելու, իսկ ինքը ամբարտավանանալով իր հագթանդամ տեսքի ու հսկայազոր

մեծության պատճառով թագավորում էր բոլորի վրա, ինչպես որ գրված է. «Թե նրա թագավորության սկիզբ եղավ Բաբելոնում»^{*}: Նաև աշխարհաշեն աշտարակի կործանումից ու լեզունների խառնումից հետո էլ, մենք ոմանց ժամանակագիր պատմությունից իմացանք, թե Նեբրովթ ինքը իրեն աստվածներին նամանեցնելով, գոռողանում ու հպարտանում է այնքան, որ մինչև անգամ հմուտ քանդակագործների հրամայում է, որ արծաթի կամ պղնձի վրա իր պատկերը ոսկեզարդ նկարներով քանդակեն, և իր քանդակին անուն է դնում: Բազմաթիվ ցեղեր մոլորված նվիրական ձոներով զոհ էին մատուցում այդ պատկերի առաջ, ինչպես հիմա տեսնում ենք ձեզ, որ անհաստատ և առասպելամուլ մրցանքով այս ու այն կողմ եք հանում անկոխ ճանապարհով կախարդ վճռակների, գետնակոչ գուշակների խաբեությամբ և ինչ-որ Ասպանդիատի²¹⁵ ատելի, վայրագ մի հսկայի, այլուժ ձեռով զոհ եք մատուցում: Իսկ այդ բանը չեք կարողանում իմանալ, թե անմաքուր բաներ սիրողը ինչպե՞ս կարող է սուրբ լինել: Քանի որ, ինչպես զոհարաններն անմաքուր ու պիղծ են, այնպես էլ աստծու առջև գարշելի ու պիղծ են այն բոլոր մարդիկ, որ Ասպանդիատին պաշտամուտ են մատուցում, ըստ այն գրածի, թե՛ «Ամեն անօրեն տիրոջ առաջ պիղծ է և արդարի հետ չի կարող հաղորդակից լինել»^{**}: Այդպես էլ երկնքից արտափայլող կայծակներին, որ որոտման ձայնից փայլատակում են, աստված կոչելով՝ փրկիչ եք անվանում: Եվ Դուք, ո՞վ վայրենի խելոքներ, ինչպես չեք իմանում, որ վեց ամսվա ընթացքում, երբ ձմեռվա ցրտերն ու սառնամանիքներն են փչում, ո՞ւր են դնում և դադարում ամպերից առաջ եկած փայլատակումներն ու որոտման ձայները: Չէ՞ որ մեր արարիչ աստծու ակնարկելով են փայլատակում ու նրա հրամանով դաշարում են և չեն համարձակվում ձմեռ ժամանակ հանդես գալ: Դրանով էլ պարզ է, որ աստվածներ չեն դրանք, այլ արարիչ աստծու ստեղծվածք են: Եվ դուք չափազանց մոլորված եք, երբ չեք լսում այն խոսքը, ըստ որի՝ «Այն աստվածները, որոնք երկինքն

* Մենդ., Թ., 25—27:

* Մենդոց, Ժ, 10:

** Առակը, Գ, 32:

ու երկիրը շին ստեղծել, թող կորչեն երկրից*»: Բայց դուք իմացեք ու տեսեք, թե տեր աստված նա է, որ ինքնությամբ միայն է, և նրանից առաջ ոչ ոք չկա: Ինքն է բոլոր նրանց արարիչը, որոնք երևում են, և որոնք չեն երևում, և միածին որդին է աստված, որ հորից է ծնված, և սուրբ հոգին, որ նրանց էությունից է, որոնցով և աշխարհը ստեղծվեց: Այսուհետև դե՛ն նեաեցեք հին մոլորությունը, ապականված կառայաշտությունը ու նորոգվեցեք ձեր հոգու նորոգումով, որպեսզի լավը ընտրեք: Որովհետև Հիսուս Քրիստոսը այս աշխարհը եկավ մեղավորներին փրկելու, ուստի եկեք, դարձեք դեպի նա ապաշխարության միջոցով: Արեգակին ու լուսնին մի՛ երկրպագեք, այլ աստծուն երկրպագություն մատուցեք, որ ստեղծել է արեգակն ու լուսինը, երկինքն ու երկիրը և ծովն ու այն ամենը, որոնք գտնվում են երկնքում ու երկրում: Որովհետև նրանք, որ արեգակին ու լուսնին երկրպագում են, անշեջ հուրն է նրանց բաժինը: Իսկ նրանք, որոնք ջրերին են զոհ մատուցում, կիջնեն շատ ջրերի մեջ, ինչպես քարեր: Իսկ նրանք, որ սաղարթավոր ծառերին են ձոնում՝ նրանց նվերներ մատուցելով, Աստվածաշունչը դրանց մասին այսպես է ասում, թե՛՝ «Երակ կվառվի դաշտի բոլոր փայտերի վրա և կուտի բոլոր ամբարիշտներին ու չի մարի**»: Եվ նրանք, որոնք ոսկի կամ արծաթ վիշապ օձի պատկերն են կրում իրենց վրա, դրանց մասին Աստվածաշունչը ասում է. «Նրանց արծաթն ու ոսկին չի կարողանա նրանց փրկել տիրոջ ցամաքն օրը, տիրոջ, որ ի զորու է դիմադարձ մեղավորների հավիտենական տանջանքների ու գեհենի ծանր բեռները վերցնել, մեղավորներ, որոնք իբրև հեթանոսներ կլինեն անհավատ»: Այս և սրանից ավելի շատ բան խոսեց աստծու մեծ քահանայապետ Իսրայելը:

* Եսեմիա, Ժ, 11:
** Եսեմիա, է, 20:

ԽՐԱԳՅԵԼ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՄԻՋՈՑՈՎ ՀՈՆԵՐԻ՝ ՔՐԻՍՏՈՍԻՆ
ՀԱՎԱՏԱԼԸ, ՉՈՀԱՐԱՆԵՐԻ ԿՈՐՄԱՆՈՒՄԸ ԵՎ
ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԽԱԶԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ

Որովհետև մեծագահ բարեմիտ իշխան Ալիիլութվերը մեծամեծներով ու աշխարհախումբ բանակով խիստ ոգևորված էր աստծու մարդու խոսքերի ունկնդրությամբ, և նրանք հաճույքով լսում էին նրա ծաղկազարդ վարդապետությունն ու քաղցրուսույց խրատը, ուստի փառաբանում էին աստծուն և ասում. «Արդ՝ իսկությամբ հավատում ենք, որ տերը սրա միջոցով մեզ ուղարկեց իր շնորհների մխիթարությունը, որպեսզի մեզ ազատի խավարալին գործերից ու սատանայական ամեն ընթացքից»:

Ապա այնուհետև մխիթարությամբ հնազանդվեցին Քրիստոսի լծի ծառայությանը, անկեղծ կերպով, սրբությամբ ու պարկեշտությամբ իրենց զարդարում էին զատիկ պահճին, պասով ու աղոթքներով գիշեր-ցերեկ հոգևոր նախանձախնդրությամբ ամեն մարդ իր ընկերոջից ավելի շտապում էր սուրբ եկեղեցուն երկրպագելու՝ մոռանալով նախկին որկրամուլական սովորությունը, որը եպիսկոպոսը լուսատու խրատների շնորհներով նրանց մտքից մաքրեց: Անմիջապես հնազանդվելով սուրբ եպիսկոպոսի հրամանին՝ աստվածասեր իշխանը շտապ կերպով հանձն է առնում իր մերձականերով տարեց-տարի մեծ պասը սրբությամբ կատարել, որովհետև ինքը չափազանց բարեմիտ մարդ էր: Անմիջապես լինում է աստվածային պատվիրանի հրամանակատար. ինքը բարեպաշտ դառնալով հավատում է անհավատներին:

Այսպես հավատալով լուսափայլ վարդապետությանը՝ նա օրըստօրի պայծառանում է Քրիստոսի սիրով, սուրբ հավատի ցանկալի հյուրընկալ լինելով: Այս երկրի ծնունդ լինելուց դառնում է աստծու շնորհների որդի և կենարարի կյանքի մերձավոր: Եվ ինքն էլ իր ուժով ու զորեղությամբ քաջ ու անվանի է դառնում պատերազմների մեջ (ինչպես հույների Ուլիսիական ազգը հզոր է երևում ամենքի մոտ), քաջության

հոյակապ անուն է ժառանգում, բազմաթիվ քաջագործություններ է անում նաև Թուրքեստանում²¹⁶ խազր խաքանի մոտ: Դրա համար խաքանը նրա սիրով տարված իր դուստրը նրան կնության է տալիս, իսկ ինքը, իլիթվերուժյան տիտղոս ունենալով, փառավորվում է երեք երկրում, որովհետև եպիսկոպոսի լուսավոր վարդապետութունից իբրև պարծանքի պսակ ընդունում է խրատը: Աստիճանաբար ջանում է արգելիչ մեռելների վրա տեղի ունեցող խելագար լացը և դիվական սրակոծությունը՝ գարշելի ու պիղծ համարելով հայրենական պաշտամունքը, ուխտում է ամենքի մոտ Ասպանդիատի գոհարանները և այլ աստվածների նվիրաբերումները խափանել ու պաշտել կենդանի աստծուն, երկնքի և երկրի արարչին, միածին որդուն ու սրանց համազոր հոգին: Գարիքների բոլոր մնացորդները իր մտքից հեռացնելով՝ իբրև ծնված մանուկ որդի փափագ էր տածում անարատ կաթին: Զանազան տեղերում եկեղեցիներ էր շինում ու բարձրացնում էր աստծու քահանաների պատիվը: Եվ քանի որ սաղարթախիտ, շատ, բարձր կաղնի ծառերից, որոնք ձոնված էին գարշելի Ասպանդիատին՝ սրան գոհ մատուցելու ձիրքով, որոնց արյունը թափում էին ծառերին, իսկ գլուխն ու կաշին գցում էին ծառերի ճյուղերի վրա, ուստի եպիսկոպոսը հրամայում է կտրել նրանցից այն մեկը, որ գլուխն ու մայրն էր սնոտի աստվածների անվան ձոնված բոլոր բարձր ծառերի, որը հոնների երկրում պաշտում էին բոլոր իշխաններն ու ազատները շատ շատերի հետ միասին, որովհետև այդ ծառը համարում էին աստվածների փրկիչ ու կեցուցիչ և բոլոր բարիքների սլիչ: Երբ լսում են, թե (եպիսկոպոսը) հրամայում է կտրել դյուցազուկների հսկայապարզ ծառը, որով զայթակղվել և կործանվել էին բոլորը՝ կախարդները, գուշակները, վճուկները, քրմապետները ուսմիկների հետ միասին աղմուկ են բարձրացնում, կտրծք են ծեծում, բարձր ձայնով դիմում են հոնների իշխանին ու երկրի մեծամեծներին և ասում, թե՝ «Ինչպե՞ս կարող եք, ինչպե՞ս եք դատում ու մտածում, այդպիսի բան անել, այսինքն՝ կտրել այն ծառը. դա մեր հակառակորդը և մեր աստվածների թշնամին է ասում ձեզ: Եվ հապա ինչո՞ւ եք լսում նրան ու քանդում, այվերում, կործանում մեր մեհյանների

բազինները, որոնք ձեր հայրերը կանգնեցրին և թագավորները, իշխաններն ու մեր երկիրը ամբողջովին պաշտեցին մինչև այժմ և մեհյանների նույն աստվածներից ու նվեր ստացած ծառերից ստացան բարիքների պարգևներ, երկրի մարդաշատություն, և դուք զորավոր ու հաղթող եղաք ձեր թշնամիների դեմ մղված պատերազմներում: Արդ՝ դուք դրան ինչ-որ բան եք համարում, լսում եք դրա խոսքին ու իշխանություն եք տալիս դրան այդ անհյու՛ ավերելու, քանդելու ձեր աստվածների մեհյանները: Զէ՞ որ երբ պաշտում, զոհեր ու նվերներ էիք մատուցում ծառերի առջև հանուն հսկայազոր քաջ Ասպանդիատի, ինչ բարիքներ որ խնդրում էիք, առնում ու ստանում էիք. հիվանդներին առողջացնում էր, շքավորներին ու աղքատներին հարստացնում էր, արևակեզ երաշտների ու տոթախառն շոգերի ժամանակ նրանց զորությամբ ձեզ համար անձրև էիք բերում, որ խորշակի տապը զովացնում, բույսերն ու տունկերը կանաչեցնում և պտուղները լցնում ու հասցրնում էր իբրև ձեզ համար վայելչություն և կերակուր: Նույնպես և սաստիկ անձրևներից, ամպերի, եթերական փայլակնացայտ եղանակների ամպրոպային մուկեղնությունից ձեզ համար խաղաղություն էիք ստանում:

Բայց այժմ թեև դրա մոլորեցնող խոսքերին հավատում էլ եք և պաշտում այն աստծուն, որը դա է քարոզում ձեզ, սակայն ձեր բուն աստվածները, որոնց ձեր նախնիներն ու դուք պաշտեցիք, շպտք է թողնեք, ուրանաք, դեն նետեք և մատնեք դրա ձեռքը, որ ոտքերի տակ գցի ու փշրի: Այլ մեր աստվածները նույնպես պաշտեցեք, որպեսզի սրտմտելով չբարկանան ու մեր երկիրը մեծամեծ և ծանր հարվածներով չպատժեն: Այլև ո՞վ կհամարձակվի նույնիսկ մոտենալ, ընդհուպ մերձենալ այն վայրին, որտեղ հսկայազոր Սպանդիատի մեհյաններն ու բազիններն են շինված, հաստատված. կամ ո՞վ կմոտենա այն գեղեցիկ աճած ծառին, որ այս երկիրը պահողն ու ապրեցնողն է: Զէ՞ որ նրանք, որոնք անգիտությամբ այն ծառի ընկած տերևներից և կամ փայտից վերցնում, օգտագործում են իրենց կարիքների համար, ծանր վերքերով, այսահարությամբ, նաև մահվամբ իսկ պատժում էր նրանց, ոչընչացնում էր և նրանց տունն ու ցեղը: Եվ արդ՝ նա կարո՞ղ է

մոտենալ ու կտրել դա և կամ ալիերի մեր աստվածների մեհ-
յանները: Արդ՝ մենք մի բան միայն գիտենք, եթե դա համա-
ռելով պնդի ու մոտ գնա նրանց, կպատժվի ծանր ցավերով,
այլև կյանքից իսկ կզրկի նրան:

Այդ ժամանակ հոնների իշխանը պատասխանեց գուշակնե-
րին, կախարդներին, վհուկներին, բազիլների ու ծառերի սպա-
սավորներին և ասաց. «Մենք համաձայնվելով հավատացինք
այս մարդուն և պաշտում ու երկրպագում ենք այն աստծուն,
որը դա է քարոզում մեզ, և չեք արգելի դրան մեհյանները
ավերելուց ու քանդելուց, ծառը արմատախիլ անելուց ու
կրակի մեջ այրելուց: Արդ՝ եթե դուք ի վիճակի եք բազիլ-
ներով, մեհյաններով, ձոնված ծառերով վախեցնել դրան և
կամ ծանր ցավի ու հիվանդութան մեջ նետել, կամ մահ բե-
րել դրան, ձեզ կհավատանք, կորոշենք նորից շինել ու պաշտել
մեհյանները, բազիլներն ու քանդակագործված պատկերները,
և կերկրպագենք ծառերին, կմատուցենք զոհեր ու նվերներ,
ինչպես մինչև այժմ: Իսկ եթե դուք չեք կարող պատժել դրան,
ու վախեցնել, և դա քանդի բազիլներն ու մեհյանները, կտրի
ծառերն ու կրակում այրի, և դրան ոչ ցավեր պատահեն, ոչ
էլ մահ, մենք նույնպես համաձայնվելով հավատանք դրան
ու կհամարենք, որ դա աստծուց առաքվեց մեզ, և կերկրպա-
գենք մի աստծու, որ երկինքն ու երկիրը, արեգակն ու լու-
սինը և աստղերը ստեղծեց. իսկ ձեզ կպատժուք որքերով ու ձեռ-
քերով կհանձնեմ դրան, որ նույն ծառերի ու մեհյանների տակ
ձեզ այրի»:

Այդ ժամանակ Ա. Գրոգորիտի²¹⁷ գուշակները, կախարդները
և վհուկները մոլի կախարդութամբ սկսեցին դուրսբերել
անել ստապանույճ դեանակոչութան միջոցով՝ հորինելով
ինչ-որ կախարդախոսութուններ ու բարբառանքներ, բայց
իրենց սուտ ու մոլոր հնարանքներով ոչինչ չկարողացան
անել: Սրանից առաջ մարդկանց կպում էին անհայտ կապանք-
ներով և ծանր ցավեր էին գցում նրանց վրա՝ սատանաներ
ուղարկելով նրանց մեջ. դրանից հետո ստապատիր խոսքե-
րով քարոզում էին նրանց, թե՛ Վրուք պետք է զոհեր ու նվեր-
ներ մատուցեիք մեհյաններին ու ծառերին, բայց չեք մատու-
ցել. այդ պատճառով մեր մեծ աստվածներից պատիժ հասավ

ձեզ: Ուրեմն՝ այժմ վերցրեք զոհեր ու նվերներ և մատուցեք
ծառերի ու մեհյանների առաջ, ուստի կազատվեք այդ ցավե-
րից ու հարվածներից»: Եվ նախապես նրանց սարսափեցնե-
լու համար, ինչպես որ նրանք ասում էին, այդպես էլ անում
ու կատարում էր սատանան: Այլև երբեմն երևակայական ու
ցնորական բաներով սաստիկ անձրևներ էին ցույց տալիս,
երբեմն էլ երաշմանքով ցամաքեցնում էին հողը դիվանար
ու սատանայական մոլորութուններով: Այնուամենայնիվ, գայ-
թակղում ու կործանում էին նրանց երկիրը, որովհետև իրենք
մոլորված էին ու մոլորեցնում էին տատանվողներին:

Բայց այն ժամանակ այս բաներից ոչ մեկը չկարողացան
գործադրել և կիրառել ու զարհուրեցնել աստծու մարդուն և
հաղթել նրան, որովհետև սուրբ խաչի նշանով կապվեցին-
կապվեցին նրանց ամբողջ գորութունները:

Ապա սկսեց խոսել ու ասել սուրբ օրենստուլայց եպիս-
կոպոսը հոնների իշխաններին ու մեծամեծներին, թե՛ ձեռ չեմ
վախենում ու սարսափում կամ մտածում դրանց զրախոսու-
թյունների մասին, որովհետև դրանք հենց աստծու ճշմարիտ
կյանքից հուսակտուր են և կամենում են դիվապաշտական
կախարդութամբ ինձ, ինչպես և մարդկանցից այլ հիմար-
ների վախեցնել: Ոչ էլ մեհյանների շատ բարձր ծառերի մա-
սին եմ մտածում ու նրանցից վախենում, որոնք իմ առջև
զանազան կերպարանքներ են ընդունում. այլ ես ձեր ամեն-
քի առաջ բացարձակ ու աներկյուղ գործում եմ՝ հուսալով
Քրիստոսի սուրբ խաչի շնորհներին: Եվ ձեր սրտից կասկա-
ծանքները ու այդ ծառապաշտ մոլորութունը վերացնում եմ,
որոնք բացարձակ ոչինչ են և շար կամ բարի բան չեն կարող
անել, ո՛չ իրենց սպասավորներին կարող են պատվել և ո՛չ
էլ իրենց թշնամութուն անողներին կարող են անարգել, այս
բանը այժմ դուք կտեսնեք ձեր աչքերով համր կուռքի նկատ-
մամբ, թե ինչպես կփշրվի իմ ձեռքերով և գետին թափվելով
կտրովի ամբողջ երկրի ոտքի տակ»:

Այդ ժամանակ եպիսկոպոսը հրամայում է քահանաներին
կացիներ վերցնել, ծուճր դնել ու աղոթել և դիմել աստծուն
այս սաղմոսով. «Թող վեր կենա աստված, և ցրիվ լինեն նրա
բոլոր թշնամիները. թող փախչեն նրա ստեղծները նրա երե-

սիք՝ ու եվ ապա խաչակնքեց բարձր ծառերի վրա, որ նրանք ձոնն էին գորշելի Ասպանդրատի անվանը: Եվ քահանաները միասին ներս գնալով կտրեցին ծառերը. նույն ժամին հրամայեց ծառերը բերել Վարաշան²¹⁸ քաղաքը: Իր մոտ կանչեց քաղաքի հմուտ հյուաններից և նրանց հրամայեց այն (ծառը) հավասարաչափ, բուրբաձև խաչ պատրաստել և կառուցվածքով նկարագրող խաչի վրա տեսակ-տեսակ պատկերներ ամրացրեց ու սոսնձեց՝ ամրողջովին ծածկելով գեղեցիկ նկարի նմանահանությամբ ճշգրտեց, վերից մինչև վար համանման ներկերով ներկեց: Նույն ձևով էլ աջ կողմից ավելի գեղեցիկ խաչեր մեկը մյուսի ետևից վերից վար շարելով, ամրացրեց հաստ գամերով. խաչի ներքևում երկփեղկանի քանդակագարգ, շուշանաձև, քառակուսի մի դռնակ թողեց, որի մեջ գտնվում էր մի արծաթյա խաչ, որ մասնատված էր տերունական խաչից: Այս ձևով կարգավորեց, հարմարեցրեց և չքնաղ ու հրաշալի գեղեցկությամբ այն կանգնեցրեց իբրև ուխտի ու աղոթքի վայր արքունական դասն արևելյան կողմը և ասաց. «Այս ամենակեցուց խաչի առջև երկրպագեցե՛ք ձեզ ստեղծող տիրոջը, որովհետև դուք սովոր էիք երկրպագել այդ ծառին ցնորական դատողությամբ, այժմ պարզ ու ընտանի կերպով երկրպագեցե՛ք այդ խաչին և աստծու անտեսանելի պատկերին, որովհետև ուտում ու խմում էիք անասուն զոհերի միսն ու արյունը, և ինչ որ դեերին էր, ծառերի առաջ էիք մատուցում: Դրա համար փոխանակ զոհանվեր ծառերի՝ իր խաչը կանգնեցրեց տիեզերքի մեջ և փոխանակ զոհերի արքունիների իր արյունը տվեց մեր ամենքիս քավության համար: Եվ ես գիտեմ, ինչ որ անում եք, անգիտությամբ եք անում: Բայց արդ՝ սրանից հետո ձեզ մոտեցրեք աստծու շնորհների աթոռին, թոթափեցեք հեռու ձեր անօրենության շարիքների ախտերը և դուք արժանի կլինեք ձեր անձի վրա հագնելու փառքի լույսի պատմունձանք»:

Իսկ հոնների բարկապաշտ իշխանը երբ մեծամեծների հետ միասին լսեց այս, ողևորվեց աստծու քիրով ու երկյուղով: Այն էլ տեսավ, որ գուշակներն ասում էին, թե դա մեհյանների

ծառերի կողմից կպատժվի, ծանր ցավերով կբռնվի ու կմեռնի, բայց սրանցից նրան ոչ մի շար բան չպատահեց, ընդհակառակն, ավելի ու ավելի պայծառանում, զվարթանում և ուժեղանում էր Քրիստոսին ծառայելու մեջ: Իսկ նրանք ավելի էին ամրապնդվում հավատքի մեջ և լսում էին նրա քարոզի խոսքերը: Այս ալդ ժամանակ խիստ իշխանությամբ հրաման է տալիս բռնել, ձեռքերն ու ոտքերը կապել կախարդների սատանայակիր ու դիվամուլ ցեղի՝ քրմապետների հետ միասին ու բերել աստծո մարդու առջև, և բերում, հանձնում է նրա ձեռքը: Իսկ նա հրամայում է մի մասին ճանապարհների անցումներում ու փողոցների կլք ու մուտքերում կրակը նետել՝ ցուցադրելու կախարդության փուռ զորությունը, իսկ ոմանց էլ բանտարկում է և երկիրը ազատում փուռ կրոնի պաշտամունքից ու հնազանդեցնում է Քրիստոսի ծառայության ամենաթեթև լծին: Հրամայում է պոկել ու առնել նրանց վրա եղած հեթանոսական սեկյա ձուլածո զարդերը, իսկ ինքը յուր ձեռքերով շարդում ու սրանք էլ է վերածում տերունական խաչի նշանի: Այսպես ու այս օրինակով ամենքին ցույց է տալիս իր աստվածապաշտությունը:

Այս ամբողջ կարգը ստեղծվեց մեծ պասի մեջ նաև հոնների արքունական բյուրավոր բանակում, ու այս ամենը կազմվեց, պատրաստվեց տեր աստծու կամբով, եպիսկոպոսի ձեռքով, սուրբ հոգու ազդեցությամբ. որով ծավալվում էին Քրիստոսի փառքի անպատմելի պարզևների շնորհները: Իսկ երբ պասի արվիսիայի լույսի ծագումը (զատիկը) հասավ, թրմապետներից ու կախարդ գուշակների գլխավորներից շատերը դեռևս դաժան կապանքների մեջ էին ընկած: Այս իլութվեր իշխանի համաձայնությամբ հավաքվեցին բուրբ քաղաքացիք, հրաման եղավ հրապարակ կազմել ու ատյան բանալ. երկու կողմերին տրվեց իրավունք պայքարի մեջ մտնելու ստվարախիտ բազմության ներկայութամբ: Եպիսկոպոսը ըսկրսեց Աստվածաշնչի վարդապետական խոսքը գործադրել և սաստիկ հանդիմանում էր նրանց, նախատիքի ու պարսավանքի խոսքերով խեղդում: Զրապաշտ ու թշվառական քուրմերը ամոթով մնացին տերունական խաչից, որը իր ձեռքին բռնած էր եպիսկոպոսը. նրանք վախենում, լեղապատառ էին

* Սաղմ., ԳԷ, 2:

լինում: Եվ հենց իրենք իրենց անարգեցին, խոստովանեցին իրենց հանցանքները ու եկան ճշմարիտ հավատի: Բոլորին կորստի մատնող բախտաքվեները տվին եպիսկոպոսի ձեռքը ու կրակի մեջ ոչնչացրին. սուրբ ավագանի միջոցով վերստին արժանի եղան ծնունդի:

Իսկ երբ հոների իշխանը տեսավ այդ բանը, ամբողջ բազմության հետ միասին ավելի հաստատվեցին Քրիստոսի հավատքի սիրո մեջ և հեռացան սուտ ու փուտ պիղծ պաշտամունքից, որովհետև նորոգազարդ խաչի տոնի օրը, որը (խաչը) եպիսկոպոսը կանգնեցրել էր արքունական պալատի մոտ, իշխանը և բոլոր մեծամեծները զահաբերումներ կատարեցին: Երբ խաչի առջև նվիրաբերությունների վրա քահանաները կամենում էին օրհնարանություններ երգել, եպիսկոպոսը ասաց իշխանին. «Ահա աստծու հանդեպ ունեցած քո սիրո խոստովանքը այսօր հատուցիր տիրոջը և նրան հաշտեցրու: Ընդ հետ՝ հեռացնելով ձեզանից անօրհնությունը, որպեսզի սրանից հետո խոչընդոտ չլինի քո ոտքերի առաջ. մանավանդ որ այս քրմապետներին սուրբ հոգին այս անգամ փորձում է, դրանով դուք ևս կատարյալ կդառնաք, ինչպես որ ձեր երկնավոր հայրը կատարյալ է: Արդ՝ համաձայնվեցեք այս խոսքին. նախ այս նշանավոր օրը որոտընդոտ խալամների* գերեզմանները, որ կոչվում են Գարբունանդ, պետք է այրվեն դրանց պաշտող քրմապետների ձեռքով, որոնք պիտի գնան անիծելով անիծեն, ապա այրեն, նրանից հետո մկրտվեն ու կերակուր ճաշակեն»:

Երբ հոների բարեպաշտ իշխանը այս լսեց, անմիջապես նրա ձեռքը հանձնեց՝ քանդելու մեհյանները: Այդ ժամանակ եպիսկոպոսը և իշխանը ուղարկեցին Մովսեսին, որը հմուտ էր արհեստի մեջ, այլ քահանաների հետ միասին, որպեսզի քանդեն ու այրեն մեհյանները. սրանց գործակից դարձան նաև քրմապետների խմբերը և, դիվական պղծանոցները բոլորը

* Չփա բառը Առձեռն բառարանը թարգմանում է խալամ, որ նշանակում է ձիու գանդ: Մենք այդ բացատրությունը ճիշտ ենք համարում, որովհետև հոները ծառերին ձիեր էին զոհարելու՝ գանգերը ծառերից կախելով, ապա դրանք թաղում և շիրիմներ էին պատրաստում:

միասին հրդեհելով, ոչնչացրին: Ինքը՝ եպիսկոպոսը, վերկացավ մի բարձր տեղ կուռքերի հանդեպ ծուր դրեց, խաչակնքեց, և ապա բարձրացավ մի ուժգին հողմ, սաստկապես վրա հասավ ու վառեց բարձր մեհյանները և զոհարանների խալամները զազրելի մորթիների հետ միասին: Այդտեղից մեծ ուրախությամբ դարձան քաղաքը և լուսազգեստ մկրտություն ընդունեցին: Եվ այդ օրը տոների տոն ու տոնախմբումների տոնախմբություն դարձրին իշխանն ու մեծամեծները:

Գ լ ու խ ԽԲ

(ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ) ՀՈՆԵՐԻ ՄԵԾ ԻՇԽԱՆ ԻԼԻԹՎԵՐԸ ԽՈՐՀՐԳԱՑՈՒՄ Է ԻՐ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ՀԵՏ, ՈՐՊԵՍՁԻ ԻՍԻՐԱՅԵԼ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԸ ՄՆԱՆՐԱՆՑ ՄՈՏ ԱՅՆՏԵՂ ՀԻՄՆԵԼՈՒ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱՌՈՒ

Հոների մեծ իշխանը բարի խորհրդի է նստում իր տերությունից բոլոր մեծամեծների ու նախարարների հետ և ասում է. «Տգիտական մթացուցիչ ոգիների ինչ-որ խավար վաղուց պարփակել էր մեզ. այդ պատճառով չէինք կարողանում ամբողջ տիեզերքի արդար լույսը նկատել: Արդ՝ մեր տեր Հիսուս Քրիստոսը իր քաղցրությունը այս եպիսկոպոսին մեզ համար կյանքի առաջնորդ ուղարկեց, որը խոսքերով ու գործերով կշտամբեց և անարգեց մեր անօրհնությունները ու մեզ ճանաչել տվեց ամենին ստեղծող աստծուն և նրա սքանչահրաշգորությունը, որին ամբողջովին իսկ ճշմարիտ կերպով հավատալով խոստովանեց իմ հոգին: Եվ ահա հավատացինք մի աստծուն՝ երկնքի ու երկրի արարչին: Մեզ համար օրինակ պետք է վերցնենք այս կրոնին հավատացող ամբողջ աշխարհը և բյուզանդացիների մեծ թագավորությունը. որովհետև ասում են, թե մի թագավոր է եղել Կոստանդինոս անունով, որը Կոստանդնուպոլիսն է շինել: Ասում են, որ այն թագավորության առաջին քրիստոնյան նա է եղել, և այնքան հավատացյալ է եղել, որ աստծու հրեշտակը սպասարկում էր նրան, և այս հավատի շնորհիվ իր բոլոր թշնամիներին հզոր հաղթություններ կործանեց: Արդ՝ եթե քրիստոնեական հավատքի մի-

չոցոյ վախպետ փառավոր ու հաղթող կարելի է լինել, մենք ինչու՞ ծուլանանք հավատալու կենդանի աստծուն: Ահա աստ-ծու պատգամներն ուսուցիչը այս մարդն է՝ Իսրայել եպիս-կոպոսը. եկեք աղաչենք սրան, որպէսզի մնա մեր երկրում և լուսավորի մեզ»:

Այս բաները միաձայնութեամբ խորհրդակցելով Իսրայել եպիսկոպոսի մոտ է ուղարկում Ավչի անունով մի ավագ իշ-խանի, որ ունեն թարխանութեան աստիճան և Չաթկասարի սենեկապետն էր: Եվ սրանք, գալով նրա մոտ, պատմում են խորհրդակցութեան բովանդակութունը. «Եթե,— ասացին,— հոնքի մեծ իշխանն ու բոլոր մեծամեծներս քո միջոցով ճանաչեցինք մեր տեր արարչին իբրև մեզ հայր, ուստի միշտ հավատում ու երկրպագում ենք սուրբ երրորդութեանը: Աղա-չում ենք քո սրբութեանը (քեզ), որպէսզի համաձայնվես մեզ եպիսկոպոս և ուսուցիչ լինել՝ մեր Վարաչան քաղաքում հայ-րապետական աթոռ հաստատելով: Ես՝ Իլիթվերս, քեզ հետ տիրոջ ուխտ կկապեմ և հեթանոսական ամբողջ պաշտամուն-քը հոնքի երկրի երեսից արմատախիլ կերպով կբնաջնջեմ, իսկ հալատի շեկող կախարդ գուշակներին հրով կայրեմ: Այն անձը, որ իբրև հեթանոս կըրջի մեր երկրում, կամ գաղտնի կուռքերին զո՞հ կմատուցի, սրով կսպանեմ: Թող նույն աստ-վածապաշտութունը առաջ գնա և քարոզվի Քրիստոսի ան-պատմելի պարգևների մասին»:

Եվ եպիսկոպոսը պատասխանելով ասում է. «Առանց Աղ-վանքի մեծ հայրապետ սուրբ Եղիազարի ես անձամբ իրավունք չունեմ այդպիսի բան անելու, որովհետև այդ իրավունքը նրան է պատկանում, իսկ ես բարեկարգ թեմ ունեմ, ինչպե՞ս կարող եմ իմ հոտը թողնել, որը աստված ինձ տվեց հովվելու: Բայց տեր Քրիստոսը՝ ըստ իր մարդասիրութեան ձեզ կհոգա, կաճեցնի ու կօրհնի և ըստ ձեր հավատքի հովիվ կտա ձեզ Քրիստոսի ավետարանով տեսչավորելու ձեզ»: Պատգամա-վորները կրկնելով, երեքկնելով նույն խոսքերն էին ասում: Եպիսկոպոսը ասում է. «Թո՛ւյլ տվեք ինձ այնքան ժամանակ, մինչև աստված ինձ շնորհ կանի գնալու իմ երկիրը՝ իմ բա-րեպաշտ որդի Վարազ-Տրդատի՝ Աղվանից իշխանի և սուրբ կաթողիկոսի մոտ: Եթե աստծուն և նրանց հաճելի լինի, աստ-

ված կկատարի այդ խոսքը: Իսկ այդ պատիվը, որ խոստանում եք, ինձ չի պատկանում. բայց եթե ծանրամահ տանջանք-ներով ձեր կողմից առապանքի են թարկվեմ տիրոջ համար, այդ կհամարեմ ինձ պատիվ և շատ կուրախանամ: Բայց դուք պետք է ձեր այդ միտքն ու մտադրութունը գրավոր կերպով հայտնեք ամբողջ Աղվանքի ժողովրդին և Եղիազար հայրա-պետին. սուրբ Եղիշեից սկսած մինչև այսօր աստվածաբնակ քաղաք Երուսաղեմի կողմից, միայն հյուսիս-արևելքին է վի-ճակվել առաքելական աթոռ ունենալ և տիրոջ եղբայր սուրբ Հակոբից ձեռնադրութունն ընդունել: Իսկ դուք այդ թեմի սահմանն եք. առանց իմ բոլոր հայրերի, եղբայրների և աթոռակիցների կամքի ու խորհրդի այդ ինչպե՞ս կլինի, որովհետև նոր է այն գործը և նշանակութունը կարևոր: Այս ամենը եպիս-կոպոսից լսելով, կատարեցին նրա պատվերը ու պատվով նրան իբր երկիրը ուղարկեցին:

Գ Լ Խ Խ Խ Կ

Մ Ե Վ Ո Ղ Մ Ա Ն Բ Ի Ե Պ Ի Ս Վ Ո Պ Ո Ս Ի Ս Բ Ա Յ Ն Ե Ի Վ Ե Ր Ա Գ Մ Ը Ը Ը Ո Ի Ա Ս Տ Ա Ն Ի Ց
Ե Վ Ե Ր Վ Ո Ի Զ Ո Ր Ս Վ Ա Ր Ն Ե Ր Ի՝ Ն Ր Ա Ե Տ Ե Վ Ի Ց Գ Ա Ը Ը՝ Ե Ն Գ Ր Ե Ա Ո Ի, Ո Ր
Ն Ա Գ Ա Ռ Ն Ա Ի Ր Ե Ն Ց Ո Ա Ջ Ն Ո Ր Գ

Հոնքի մեծ ու բարեպաշտ իշխան Իլիթվերը իր երկրի գլխավորներից երկու հոգու՝ Խուրասան Իրթգինին և Խազր Չաթին պատրաստում, ուղարկում է սուրբ Իսրայելի ետևից իբրև բարեկամութեան պատգամատարների ու խնդրում է նույն Իսրայելին գառնալու հոնքի առաջնորդ:

Հրովարտակի պատճենը այս էր. «Հոգեղեն աշքերի տես-դութեամբ ընդունեցինք ձեր կողմից առաքվածին՝ Աստծու այր Իսրայել եպիսկոպոսին և դրա միջոցով ողջունում ենք ձեզ Աղվանքի մեծ հայրապետ Եղիազար և մեր սիրելի եղբայր Աղվանքի աշխարհակալ իշխան Վարազ-Տրդատ: Որովհետև դուք մեզնից խնդրում էիք մարմնավոր խաղաղութուն, իսկ մենք հոգևոր ողջունով տեսանք դա ինչպես աստծու պատկեր և դրա (եպիսկոպոսի) սուրբ վարքի ու նորասբանչ հրաշք-

ների միջոցով, որ բարձրալը ցույց տվեց, ճանաչեցինք մեր արարչին ու ստացանք մեր հողիներին խաղաղություն: Եվ արդ՝ ձեզանից խնդրում ենք, որ նույն իրեն՝ Իսրայելին, տաք մեզ եպիսկոպոս ու առաջնորդ, որի միջոցով շատերս հավիտենական փրկություն գտանք, և որպեսզի մեր ու ձեր միջև անբակտեղի բարեկամություն հաստատվի: Ո՛ղջ եղեք տիրոջը:»

Գ յ ու խ ԽԴ

ՀՈՆԵՐԻ ԻՇԽԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ՝ ՈՒՂՂՎԱԾ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՄԻԵՎՆՈՒՅՆ ՆՊԱՏԱԿՈՎ

«Մեծ Հայաստանի սուրբ եպիսկոպոսապետ Սահակին և Հայաստանի զորապետ մեծագույն իշխան Գրիգորին ողջունենք:

Աշխարհի գոյության սկզբից անգիտությամբ մառախլապատ մեզով խավար մեր հայրերը մեռան: Իսկ աշխարհի համար եկած փրկությունը վերին աստծու՝ երկիր իջած Քրիստոսի մասին մենք ազոտ կերպով լսեցինք իբրև լուր: Այդ երկիրը արշավելու շնորհիվ և Աղվանքի ձեր պետությանը մոտ գտնվելով՝ տեսանք, որ դուք և ամբողջ տիեզերքը ունեք միևնույն հավատքը, մեր սրտում էլ բարի նախանձ հաստատվեց: Եվ Քրիստոսի՝ մեր աստծու խոսքը լրիվ կատարվեց: Նրա ավետարանը քարոզվեց հյուսիսայիններին սահմաններում, իսկ այդ բոլորը բովանդակապես մենք սովորեցինք մի լավագույն մարդուց՝ Իսրայելից, որ եղել է Մեծկողմանքի եպիսկոպոս:

Եվ այժմ մեզանում կատարված հրաշքների մասին դուք լսել եք ձեզ մոտ եկածներից: Խնդրում ենք մեր հայրումը կատարել ախորժեք, այն է՝ նրան ուղարկեք մեզ համար եպիսկոպոս: Եվ ձեզանից՝ սուրբ հայրապետ Եղիազարից խնդրում ենք մենք՝ ձեզ նրան գործակից ու հավատակից ճանաչելով, երկուսիդ էլ աղերսում ենք, որպեսզի կատարեք մեր հողևոր խնդրանքը. նրա մեզ մոտ լինելով խուժադուժ ցեղերի զորքերի արշավանքները դեպի ձեր երկիրը կարգելափակվի, երբ մենք և դուք մի հավատի լինենք. ո՛ղջ եղեք»:

Արդ՝ երբ նրանք եկան-հասան Աղվանք և Հայաստան ու

ողջունեցին՝ պատմելով այն ամենը, ինչ աստված նրա ձեռքով կատարեց հոների երկրում, և ներկայացրին հոների մեծ իշխանի նամակները սուրբ Սահակ քահանայապետին ու հայոց Գրիգոր իշխանին. սրանք ու ամբողջ երկիրը մեծ ուրախությամբ ընդունեցին և տվին հետևյալ պատասխանը.

Գ յ ու խ ԽԵ

ՀՈՆԵՐԻ ՆԱՄԱԿԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ

«Հայոց կաթողիկոս Սահակից, ամբողջ քահանայական միաբանությունից, հայոց իշխան Գրիգորից և բոլոր եկեղեցիների աշխարհականներից տիրոջ միջոցով ողջունին:

Աստծուց ձեզ հասած կենսատու փրկության համար, ինչպես որ մեզ պատմվեց, անշափ ուրախությամբ գոհացանք Քրիստոսի անզղջալի պարգևներով. և այն նամակը, որ դուք՝ աստծու նորընծա ծառաներդ, գրել եք մեզ, ստացանք. սրանով ճանաչեցինք արարչի բարերարությունը, որը (արարիչը) ձեր երկրի վրա աստվածաճանաչման լույսը ծագեցրեց այնպես, ինչպես ամբողջ աշխարհի վրա: Է՛լ ավելի փառաբանեցինք մարդասեր աստծուն, որը ձեզ շքողեց ձեր առաջին հայրերի փուռ պաշտամունքի մեջ, այլ ձեզ ճանաչեցրեց իր սուրբ անունը, և դուք եղաք ձեր արարիչ աստծու ճշմարիտ երկրպագուները:

Ապա իմացանք, որ նրա անունը տարածվելով լցրեց տիեզերքը, ձեր գրածներից ու պատգամավորներից լսեցինք, թե ինչպես Իսրայել եպիսկոպոսի միջոցով սրտանց դարձ կատարեցիք: Եվ արդ՝ չնայած մենք և մեր երկիրը մարմնապես հեռու ենք, սակայն մեր անկեղծ սրտով համարում ենք, թե ձեզ տեսանք մեր դիմաց: Բայց ինչ վերաբերում է այն բանին, որ մեզանից պահանջում եք Իսրայել եպիսկոպոսին, ձեր այդ մտադրությունը մեծ է, որովհետև հոտը չի կարող առանց հովվի լինել: Եվ արդ՝ ծանր ու դժվարին է մեզ համար ձեր խնդրքը չկատարել, սակայն պատճառներ կան. նա մեր աթոռի իշխանության տակ չէ, այլ ենթակա է Աղվանքի տան

աթոռին: Մենք կամենում ենք ու մեծ ցանկութուն ունենք, որ նա միշտ ձեզ մոտ լինի, բայց այդ իրավունքն ու իշխանութունը պատկանում են մեր աթոռակից Եղիազարին՝ Աղվանքի հայրապետին, այդ նրա գործն է: Արդ՝ ճանաչեցե՛ք կենդանի աստծուն, որ կյանք է տալիս մարդկանց, մեռցնում ու ապրեցնում է: Սուրբ հոգու նույն շնորհը թող ձեզ հաստատ պահի աստծու երկյուղով ու նրա պատվիրանների պահպանությունով: Իսկ մենք կարոտալի սրտով անմոռաց կհիշենք ձեզ մեր եկեղեցիներում, ո՛րչէ եղեք»:

Իսկ երբ Զիթգին հուրասան ու Չաթն խազրը վերադարձան Հայաստանից և ներկայացան Եղիազար կաթողիկոսին ու վարազդատ իշխանին Պարտավ մայրաքաղաքում, հրաժեշտ խնդրեցին նրանցից և թախանձեցին տալ եպիսկոպոսին. այդ ժամանակ չկամեցան Իսրայելին տալ նրանց իրբև առաջնորդ: Ասացին. «Պա չի կարող աստծուց իրեն վստահված իր հոտը ամբողջովին թողնել և ձեզ մոտ լինել. այլ մենք կհրամայենք, որ դնա ու զա ըստ իր կարողություն, ձեզ հաստատի Քրիստոսի հավատի մեջ և անխախտ պահի մեր բարեկամությունը, որ տածում ենք միմյանց նկատմամբ: Այդ բանին մենք էլ ենք համամիտ, որովհետև եթե դա միջնորդ լինի մեր և ձեր միջև, մեր միջից թշնամությունը կվերանա, և կհաստատվի սեր ու խաղաղություն»:

Իշխանները այս ամենը լսելով՝ տազնապի մեջ ընկան կատարվածի վերաբերյալ, վախեցան ու դժկամ ցանկություն մտածումսով համաձայնվելով ասացին. «Մեզ մոտ զալն ու գնալը թող ուշուշ չլինի, հավատի դրված հիմը նորից չբանդվի, և նա մեզ որբ չթողնի, որովհետև ուրիշ վարդապետի մենք չենք լսի ու հնազանդվի»:

Եվ երանելի եպիսկոպոսը, ըստ իր քաղցր բնավորության, երկու կողմն էլ շին էր պահում: Սիրահոժար ցանկություն մտածած անձն առավ զնալ Հոնաստան, հողալ Քրիստոսի նորընծա հավատի մասին և նրանց դաշինքի ուխտն ու պայմանը հաստատուն պահել: Մեծաշնորհ եպիսկոպոսի այս հավաստիացումներին հավատալով՝ ուրախությունով լցվեցին և խաղաղությունով վերադարձան իրենց տեղը՝ փառարանելով ամենաառաքր երրորդությունը:

ՄԵՍԿՈՂՄԱՆՔԻ ԳԱՎԹ ԵԳԻՍԿՈՊՍԻ ԽԵԿԵԱՆՔԸ ՀՈՂԱՆ
ՄԱՅՐԱԳՈՐԵՑՈՒՑ՝ ԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՈՒ ՆԱՐՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՏԱԼ

Հինց այն ժամանակներում, երբ դեռևս Աղվանքի հայրապետն էր տեր Ուխտանեսը և նրանից հետո՝ Եղիազարը, բազմաթիվ հերձվածներ ու խռովություններ էին առաջանում զանազան տեղերում, գիտունների ու տգետների կողմից տեղի էին ունենում պայքար ու մրցում հույների և հայերի միջև: Սակայն Աղվանքը այս բաներից զերծ էր մնում: Նրանց լուր հասավ, թե կան ոմանք, որ պատկերները շին ընդունում, կան որ մկրտություն չեն անում, աղ չեն օրհնում, հարսանիքների պսակադրություն չեն կատարում. այս է պատճառը, որ քահանայությունը վերացել է երկրից: Սրա համար Մեծկաղմանքի Դավիթ եպիսկոպոսը գրավոր կերպով հայոց Հոհան վարդապետից խնդրեց այդ բաների պատճառը (բացատրել): Եվ նա, հմուտ լինելով այդ բանում, ճշմարտապես կատարեց՝ ասելով հետևյալը. «Այդ ազանդը առաքյալներից հետո հայտնվեց, իսկ պատկերամարտությունը նախ բյուզանդացիների մեջ երևաց, որի պատճառով Կեսարիայում մեծ ժողով կայացավ. հրամայեցին աստծու տանը (եկեղեցում) պատկերներ նկարել: Այդ պատճառով նկարիչները մեծամտեցին և կամեցան իրենց ավելի բարձր դասել, քան եկեղեցական բոլոր ստեղծվածքները»: Նրանք ասում էին. «Մեր արվեստը լույս է, որովհետև թե՛ ծերերը, թե՛ մանուկները համահավասար դիտում են, իսկ սուրբ գրքերը քչերն են կարդում»: Այստեղ աղմուկ է բարձրանում, կրկին ժողով են անում և քննելով արդարացնում են գրողներին, կարդացողներին ու մեկնիչներին և դրանց նկարիչներից գերադաս են համարում: Այս ժամանակից սկսած միշտ հայոց կաթողիկոս Մովսեսը այդ հերձվածը չէր հայտնվել: Իսկ երբ հայոց հայրապետությունը երկուսի բաժանվեց, մեծ պայքար սկսվեց Մովսեսի ու Կարնո եպիսկոպոս Թեոդորոսի միջև, որին անվանում էին փիլիսոփայապետ: Սրանք և մենք ուղղափառներս վարկաբեկում էինք բյուզանդացիների բոլոր աղանդները:

Մովսեսը իր կողմնակից վարդապետներով ժողով է անում և հրամայում է՝ ամենևին չհաղորդակցվել այն բյուզանդացիների հետ, որոնք հնազանդվել են Քաղկեդոնի շար ժողովին, որովհետև նրանց գործերը սուտ են: Նրանցից չպետք է ընդունել ո՛չ գրքեր, ո՛չ պատկերներ, ո՛չ նշխարներ:

Այդ ժամանակ Թեոդորոսը հրաման ավելց, որպեսզի իր կողմնակից հայոց եպիսկոպոսները հավաքվեն Կարին քաղաքում, և ասաց. «Մենք պետք է կաթողիկոս ընտրենք»: Եվ սյունացի Հոհան անունով մեկին բերին, ձեռնադրեցին ու հնազանդվեցին քաղկեդոնական աղանդին: Նրանցից ոչ ոք չհարեց ուղղափառ հավատին, բացի երանելի Ենոսից, որ հեռացավ նրանցից ու եկավ Մովսես կաթողիկոսի մոտ: Սրան ուրախությամբ ընդունեցին: Մովսեսը կաթողիկոս էր նստում Գլինում: Նրանք՝ հունադավան հայերը, կաթողիկոսարան կազմակերպեցին նույն ավանում, միմյանց մոտ: Նրանց մեջ գոյություն ունեւր անհաշտություն. նրանք չէին ընդունում Հոհանի կողմից ձեռնադրվածին: Ապա Հեսու անունով մի քահանա, Թադևոսն ու Գրիգորը, որոնք Մովսեսի կողմնակիցներն էին, Գլինից գնացին Սոթք²¹⁰ գավառը: Եվ որովհետև կրոնավորներ էին, բնակվեցին անապատներում ու սկսեցին սովորեցնել, թե եկեղեցիներում նկարված պատկերները ոչընչացրեք և աշխարհական քահանաների հետ մի՛ շփվեք: Խոտվություն սկսվեց գավառում, և լուրը հասավ Մովսես Հայրապետին: Մովսեսը իսկույն գրեց, թե՝ «Շտապ եկեք այստեղ»: Նրանք չեն թարկվեցին այդ հրամանին, այլ այնտեղից գնացին ու բնակություն հաստատեցին ձեր Արցախի գավառներում: Կաթողիկոսը հարցրեց իր գիտուններին, թե ինչպիսի՞ն է այդ մարդկանց գործը, նրանք հունականի վերաբերյալ ասացին, որ շեղում է:

Ապա նամակ գրեցին, թե՝ «Ոչ ոք թող չհանդգնի մերժել այն նկարները, որոնք եկեղեցիներում են: Եվ երբ Մովսես հայրապետը վախճանվեց, և սկսեց իշխել հայոց Խոսրովը, երկիրը միաբանվեց: Հայրապետական աթոռին նստեցրին ճշմարիտ ու ընտիր մի մարդու՝ Աբրահամին, որը նախ նզովբով ջնջեց Քաղկեդոնի ժողովը (օրենքները), ապա ձեռնադրովց: Իսկ պատկերամարտները, որ եկան Աղվանք, խառնե-

ցին ձեր երկիրը, ապա Գարդմանի իշխանը բռնեց երեք հողու, որոնց անունները գրված են այս նամակում, շղթայակապ բերել տվեց Հայաստան: Նրանք հանդիպեցին մեզ, և մենք հարցրինք, թե ի՞նչ պատճառով չեն ընդունում մարմնավորված աստծու պատկերը: Նրանք պատասխանեցին, թե՝ «Դա պատվիրաններից դուրս է, և այդ բանը հատուկ է կուսակառուցներին, որոնք բոլոր արարածներին պաշտում էին: Մենք պատկերներին չենք երկրպագի, որովհետև Ասավածաշնչից այդպիսի պատվեր չունենք»: Ապա մենք մատնացույց արինք Մովսեսի խորանի նկարակերտ լինելը ու Սողոմոնի տաճարի քանդակագործությունները և ասացինք, որ նույն բանը ընդօրինակում ենք մեր եկեղեցիներում: Այս և սրա նման խոսքեր ասացինք, նրանց շեղումը ուղղեցինք»:

Գ լ ո լ խ Խ Ե

ԽՈՐՀՐԳԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ԹԵ ԵՐՐ ԱՆԻՄՎԵՑ ՔԱՂԱԿԳՈՒՆԻ ՉԱՐ ԺՈՂՈՎԸ²²⁰ ԵՎ ԱՂՎԱՆՔԸ ԱՅՎ ԱՂԱՆԴԻՑ ՋԵՐՄ ՄՆԱՑ, ՎՐԱՑԻՆԵՐԸ ՉԱՅԵՐԻՑ ԲԱԺԱՆՎԵՑԻՆ, ԵՎ ԹԵ ԱՐՐԱՉԱՄ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՐ ԱՂՎԱՆՔԻ ՉԱՄԱՐ ԻՆՉ ԱՐԵՑ

Բյուզանդացիների թվականությամբ²²¹ քառասուներեքերորդ տարին էր, երբ Հայաստանը քրիստոնյա դարձավ, Աղվանքի՝ քրիստոնյա դառնալուց 270 տարի առաջ: Հայրի քրիստոնյա դառնալուց 180 տարի անցած՝ հայոց կաթողիկոս Բարզանի ժամանակ Քաղկեդոնի աշխարհակործան ժողովի առթիվ տեղի ունեցավ քննաժողով: Հույները, ամբողջ Իտալիան, հայերը, աղվանները և վրացիները միաբանված նզովեցին Քաղկեդոնի շարափառ (հերձվածող) ժողովը և կոնի տոմարը բյուզանդական բարեպաշտ թագավորներ Զենոնի ու Անաստասի հրամանով: 878 տարի անցնելուց հետո՝ հայոց կաթողիկոս Աբրահամի ժամանակ վրացիները անիծյալ Կյուրոնի միջոցով բաժանվեցին հայերից, սրանց հետ բաժանվեցին նաև հույներն ու Իտալիան: Իսկ աղվանները չհեռացան ուղղափառությունից և հայերի հետ միաբանվելուց: Կյուրոնի ընդդեմ դառնալու առթիվ Աբրահամը շրջաբերական նամա-

կում նրա մասին բոլոր ազգերին մեղադրականներ է գրում՝ հողմոր սրով կտրելով ու դեն նետելով: Նախ հայտնում է ազվաններին, նրանց իմացնում է և իր նամակում այսպես է գրում. «Քն հայերի աթոռակալութունից առաջ հաստատվել է Աղվանքի աթոռակալութունը.²²² նրա մեզ հետ համաձայն լինելով և նրանց կամակեցութեամբ մենք ու աղվանները նզովեցինք, պեցեցինք կյուրոնին՝ ըստ մեր հայրերի կանոնական հրամանի, որ գրեցին բյուզանդացիների վերաբերյալ, և մնում է բնդմիշտ: Նույն բանը հրամայեցինք նաև վրացիների վերաբերյալ, այն է՝ ամենևին չպետք է շփվել նրանց հետ ո՛չ աղոթելիս, ո՛չ ճաշելիս, ո՛չ էլ խմելիս, ո՛չ բարեկամութեամբ, ո՛չ դայակութեամբ. աղոթելու չպետք է գնալ այն խաչի մոտ, որ Մցխեթ վայրով է հռչակված. չպետք է գնալ նաև Մանգլիսի խաչը, նրանց մեր եկեղեցիներում չպետք է ընդունել, իսկ ամուսնական կապերից ամենևին պետք է հեռու մնալ. միայն կարելի է առևտուր անել նրանց հետ այնպես, ինչպես հրեաների հետ: Արդ՝ ով որ առանց խտրութուն գնելու շփվի՝ նրանց անհավատութեանը համամիտ լինելով, թող հողով ու մարմնով նզովվի, իսկ ովքեր որ այս հրամանը կարճամարհեն, թող իրենց ամբողջ կյանքով անշատ մնան աստծու եկեղեցուց, լինեն խավարի բնակիչներ և հավիտենական հրո կերակուր»:

Գ Լ Ո Լ Խ Խ Ը

ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ՔԵ ԻՆՉՊԵՍ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱՅԻՆԵՐԸ ՎԻՃՈՒՄ ԷՆԵ
 ՉԱՅԵՐԻ ՉԵՏ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆԸ ԳՍՍԱԿԱՐԳՈՒՄ
 ԶՈՒՆԵՆԱԿՈՒ ՊԱՏՃԱՌՈՎ: ՉԱՅԵՐԻ ԶԳՏՈՒՄԸ, ՈՐՊԵՍՋԻ
 ԱՂՎԱՆՔԻ ԱՐՔԵՓԻՍԿՈՊՈՍԸ ԻՐԵՆԵՑ (ՉԱՅԵՐԻ) ՄՈՏ ՁԵՌՆԱԳՐՎԻ,
 ԱՂՎԱՆՔԻ ՄԵՐԺՈՒՄԸ, ՍՅՈՒՆԻՔԻ ԱՆՋԱՏՈՒՄԸ ՉԱՅԱՍՏԱՆԵՑ,
 ԵՎ ՄԻՈՑՈՒՄԸ ԱՂՎԱՆՔԻՆ, ՍՅՈՒՆԻՔԻ՝ ԱՅՍ ՎԵՐՋԻՆԵՐԻՑ
 ՁԵՌՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՁԵՔ ՍՏԱՆԱԸ

Սրբ թագավորում էր բյուզանդացիների շարամիտ Մարկիանոսը, անմիշտպես հրապուրվեց մի կարգալույծ նեստորկանի կնոջից՝ պիղծ Պողքերայից, շտապով ուղղափառ հավատի սահմանները քանդեց Փաղկեդոնի ժողովով: Դրանից հետո

նրանց հետևողները բազմաթիվ անգամ վեճի մեջ մտան հայերի հետ, որպեսզի սրանք նմանվեն նրանց: Բացի նրանից, որ շատ անգամ նամակներ ուղարկեցին, նաև դեմառդեմ ժողովի կանչեցին մի անգամ Կոստանդնուպոլիս, երկու անգամ էլ Թեոդոսիոպոլիս: Ջանք էին թափում նրանց իրենց կողմը քաշել իրրե մոլորվածներին: Չնայած որ թագավորի հրամանով հավաքված տեղական կրթութուն ստացած բյուզանդական ճարտարաբանները հիլլեն սուր լեզվի վրա վստահ էին, որ պերճախոսութեամբ կհաղթեն, սակայն ըստ այդ պերճախոսութեան էլ պատասխան էին ստանում: Թեպետև նոր էր հայկական եկեղեցիներում կրոնական ուսմունքը, բայց հունարենին լավ տեղյակ էին: Այլև հայերը Հոհան Մայրապոմեցու մասին լուր հանեցին, թե նա հույների կողմն է և իրենց դեմ է դուրս գալիս: Այս զրպարտութեան պատճառը եղավ Սողոմոն անունով մի ճգնավոր, որ հետո դարձավ հայոց կաթողիկոս: Նա հարցրեց իր Սողոմոն վարդապետին, որ մաքենացիներին²²³ վարդապետ էր. նա գրավոր հայտնեց, որ «Հայերը հավատի հարցում չպարտվեցին, այլ խիստ պարտվեցին նրանով, որ հույները ասացին, թե աստված եկեղեցի կարգավորեց ինը դասերով: Ինչպես այնտեղ վերևում երկնայինները, այնպես էլ գահակալեցին ներքին եկեղեցու պարիարքները, որ են հայրապետ, արքեպիսկոպոս, որ կոչվում է եպիսկոպոսապետ, մետրոպոլիտներ, եպիսկոպոսներ, քահանաներ, սարկավագներ, կիսասարկավագներ, գրակարդացներ, սաղմոսերգուներ: Այս բոլորը միաբանվելով կարող են ձեռնադրել հայրապետ, իսկ այս վերջինն էլ՝ բոլորին:

Արդ՝ եթե ճշմարտութեամբ հավատում եք, ապա խոստովանեցեք, թե ո՛վ է ձեր պատրիարքը, որովհետև երկրի վրա միայն չորսն էին. Ալեքսանդրիայիցը Մարկոսի աթոռն էր, Անտիոքիցը՝²²⁴ Մատթեոսի, Հռոմիցը՝ Ղուկասի, Եփեսոսիցը՝²²⁵ Ասիայում Հովհանի. աշխարհի չորս անկյունում նստում էին ըստ դրախտի քառավտակ գետի, ըստ չորս կերպարանք ունեցող կենդանիների, ըստ չորս ալիտարանիչների, ըստ մովսեսական չորս օրենքների, քանի որ աստծու օրենքները նորից կրկնելը այլ է համարվում: Մենք բոլորին ենք հնազանդվում, դուք հնազանդվեցեք նրանցից մեկնումեկին, կամ

ամենքին, որպեսզի միահավատ լինենք, քանի որ ձեր եպիս-
կոպոսապետ սուրբ Գրիգորը ձեռնադրվեց միայն Կեսարիա-
յում, և նրանից հետո եկողները նույնպես այնտեղ են ձեռ-
նադրվում մինչև այսօր: Այա սրանից զատ մի այլ ուղղափառ
եկեղեցի ճանաչում էր: Յույց տվեք նաև ձեր պատրիարքին,
որին է ենթարկվում ձեր արքեպիսկոպոսը. մինչև այսօր մեզ
էր ենթարկվում: Այա եթե պատրիարք և ամբողջ եկեղեցու
այլ կղերականներ չունեք, պարզ է, որ խոտորված հերձվա-
ծող եք՝ Արիոսի, բարբարոսների և այլ շարափառների հետ
միասին: Սրանով հայերը մնում են առանց պատասխանի և
պարտվում են, որովհետև եկեղեցին այդ վիճակում էր կառա-
վարվում:

Իսկ երբ Հուստինիանոսն էր թագավորում, սա սուրբ
Հովհաննես ավետարանիչի մասունքները փոխադրեց Կոս-
տանդնուպոլիս և այնտեղ հայրապետական աթոռ հաստատեց,
բուն աթոռը մնաց այնտեղ՝ Եփեսոսում: Նույնպես և
Մատթեոսի աթոռը Անտիոքից Երուսաղեմ փոխադրեց, ասե-
լով՝ «Որովհետև սա մեծ արքայի քաղաքն է»: Իսկական աթո-
ռը մնաց Անտիոքում: Այդ ժամանակ բոլոր մեծամիտները
գլուխ բարձրացրին և, որտեղ որևէ առաքյալ էր վախճանված,
ամենքի աթոռն էլ պատրիարքական համարեցին: Նրանց
կողմից կարգ ու կանոն դրվելուց հետո այնտեղ խոսք բացվեց
նաև մեր մասին: Պարսիկներն ու հույները Հայաստանը բա-
ժանել էին. տեր Մովսեսն էր նստած սուրբ Գրիգորի աթոռին
Գլինում, իսկ հունական կողմում Մովսեսին հակառակ նստեց-
րին մի ոմն Օհանի՝ նրան մոտիկ: Սյունիքի տերերը հայրա-
պետության երկուսի բաժանվելը մերժեցին և երկուսից ոչ
մեկին չընդունեցին: Իրենց եպիսկոպոս առաքինի Պետրոսը,
որ արդեն իր վերջին օրերն էր ապրում, պատվիրեց իր թեմին
ձեռնադրվել Աղվանքում և օրհնության մեռոնը այնտեղից
ստանալ, մինչև որ սուրբ Գրիգորի աթոռը միասնանա: Այս
պատճառով Աղվանքի Զաքարիա սուրբ Հայրապետի կողմից
Սյունիքի եպիսկոպոս ձեռնադրվեց Վրթանեսը: Միաժամանակ
սյունեցիները օրհնության յուղը ամեն տարի վերցնում էին
Աղվանքից, մինչև որ հակաթոռությունը վերացավ, և Արա-
համը հայրապետական աթոռի միապետը դարձավ: Ինը դա-

սակարգության պատճառով եկեղեցական գլխավորները քա-
հաճ կերպով ըստ իրենց գոռոզ բնավորության Արահամին
պատրիարք են կարգում հայերին, Աղվանքի համար արքե-
պիսկոպոս են դնում, իսկ վրացիների համար՝ մետրոպոլիտ:
Վրաց մետրոպոլիտը, որի անունն էր Կյուրոն, չենթարկվեց և
վճռեց հակառակվել, իսկ Արահամ հայրապետը ասում էր,
որ Աղվանքը վրացիներից ավելի առաջ է հավատացյալ դար-
ձել, նրանց հասնում է եպիսկոպոսապետություն: Այս վիճա-
բանությունից ելնելով վրացիները դիմեցին ուղղափառ հավա-
տին և դարձան քաղկեդոնականներ: Այա հունական զորավար-
ները գրգռեցին հայերին՝ պահանջել զահրեց լինելու Աղվանքի
վրա, սրան չհամաձայնվելով՝ Աղվանքը այլ մարդու ցույց
տվեց, որ նախապես ուղարկվել, եկել էր Աղվանք: Սրա անունը
Նդիշա էր և տիրոջ աշակերտներից էր՝ ձեռնադրված տիրոջ
եղբայր սուրբ Հակոբի կողմից. այնտեղ նա քրիստոնեություն
քարոզեց և եկեղեցի շինեց ավելի առաջ, քան Հայաստանում.
արևելքի մայր եկեղեցիներից առաջինը Գիսի եկեղեցին էր,
որ հիմնադրեց նա և ինքը նվիրվեց նրան: Աղվանքը հայերից
ձեռք բաշեց՝ որևէ մեկի իշխանության տակ չլինելու համար:
Այա հայերը հույների մեծամտության հետևանքով, որոնք
ամեն կերպ ջանում էին փոքրացնել թաղեոս Առաքյալի հան-
գրստավայրը, որպեսզի չունենան եպիսկոպոսապետ ու մետրո-
պոլիտ, մտածեցին մետրոպոլիտ դարձնել մարդպետական
եպիսկոպոսին, տալով նրան խաչ ու պատիվ միայն, բայց ոչ
եպիսկոպոս ձեռնադրելու իրավունք: Սա խնդրեց, որ երկու
կամ երեք եպիսկոպոս իր հետ լինեն, բայց երկրի գլխավոր-
ները չհամաձայնվեցին՝ վախենալով, թե մի գուցե այժմ մի
այլ տեսակ բաժանում կատարվի միապետող աթոռի նկատ-
մամբ: Այա տեսնելով, որ Սյունիքի տերերը աստվածավախ ու
հյու հնազանդ են տիրոջ պատվիրաններին, իսկ եկեղեցիների
հոգևորականությունը լավ կրթված և ուղղափառ է ամեն բա-
նում, նրանց իրավունք տվին հայերի համար մետրոպոլիտ
դառնալ՝ խաչանիշ կրելու մեծարանքով, բայց չհանդգնել
խառնվելու այլ գործերի և ոչ էլ հայրապետին եպիսկոպոսա-
պետ համարել: Երկրում էլ նախկին կարգերը թողին, որ
խոտվություն չառաջանա: Այդ պատճառով սյունեցիք եպիս-

կոստուսապետ Ղևոնդիսին և ոչ էլ հայերին պատասխան գրութիւն մեջ եպիսկոպոսապետ գրեցին, որովհետև եթէ կարելի էր բանալոր անվանել, ապա նաև կարելի էր գրել. բայց ոչ բանալոր ասելով մեծ կլինի և ոչ էլ գրելով: Բայց խաշակնքելը տիրոջ մատքի համար է, իսկ անունը միայն խաշով ու քարոզով է հաստատուում և ոչ թե որևէ մեկի նրա տակ գտնվածի հիշատակով: Այսպես նշանակեցին ինք կարգերը, իսկ Սյունիքում հոգևորական կոչումները գրվում էին «հոգևոր», «տեր», իսկ նրանք գրում էին «ծառայից»: Ապա տեր Սղիայի Երիցվանքում²²⁸ արած անմտութիւն պատճառով, երբ Աղվանք գնաց, նրա համար չգրեցին «ծառայից», նրանք էլ արգելեցին «հոգևոր» անվանումը. այս է իրողութիւնը:

Գ լ ու խ Խ Թ

ԱՄՐԱՍԻ ԿԻՐՈՐ ԵՊԻՍԿՈՍՈՍ ԵՄՄԱԿԵ ՊԱՏԱՆԱՆԵՐ ՀԱՅԵՐԻ
ԿՈՂՄԻՑ, ՈՐԸ ՀԱՅՀԱՅԱԿԱՆ ԷՒՆ ԳՈՒՐՍ ՔԵՐԵՆ ԿՐՔԵՐՈՒՄ

«Ձեզ՝ պատվական գտնվածներիդ ու զե՞հ հուշակվածներիդ, որոնք տկարութիւնը հոժարութեամբ նախընտրեցին և անտեղի բաները բացասեցին, հարմար է ասել, որ նաև նմանվողներ լինելով կամավոր կերպով հավասարվեցիք ավենական նորագույն հայրերի ջանքին: Հյուսիսային կողմերի ներկա ժամանակի լսողների ու պատմողների մեջ հալածողներ դարձաք տատանվողներին, մանավանդ եկեղեցական խորհուրդների ամբացման համար: Ամարասի եպիսկոպոս տեր Մխիթար, Մեծիրանց եպիսկոպոս Սիմոն, նաև սուրբ եկեղեցու այլ եպիսկոպոսներ, որոնք համախոհ են նրանց, ազատներ և Աղվանքի ժողովրդից այլ մարդիկ:

Հայոց կաթողիկոս Աբրահամից, մարդպետական²²⁷ եպիսկոպոս Թեոդորոսից, Բագրեանդի²²⁸ եպիսկոպոս Ստեփանոսից, Սյունյաց եպիսկոպոս Գավթից, Խոռխոռունյաց²²⁹ եպիսկոպոս Մովսէսից, Ապահունյաց եպիսկոպոս²³⁰ Քրիստափորից և այլ եպիսկոպոսներից, եկեղեցիների միաբանութիւնից ու ազատներից, աղոթալիք և սրտի բուռն խնդիրքով

ցանկանում ենք տերունական հոգեխառն ողջույն ասել ձեզ: Որովհետև դուք մեզ գրելիս պատմեցիք ձեր պաշտամունքի հանգամանքները, բայց ձեր կամեցողութեան մասին, թե որքան եք կողմնակից ստեղծված հակառակութիւններին, այս մասին տեղեկացանք Գրիգոր անունով սյունեցի մի նախարարից: Որովհետև ձեր ծառայից հարցրի կերտողի մասին, հրաժարվեց, բայց մենք գուշակեցինք, որ դուք բարեպաշտութիւն եք որոնում և ձեր կամքով շարժվում եք դեպի երանելի նախահայրերի ճանաչումը: Թեպետև նրանից ստացած լուրերը տարբեր էին, բայց հին ժամանակներից սկսած ձեր եղբայրական սերը մեզ բունի կերպով բերեց հետևյալին. որովհետև ձեր գրածը կամեցաք հավատի համառոտ խոստովանութիւն համարել և նրա մոտ դնել սուրբ հոգու վարդապետութիւնը, մասամբ ճշմարտութիւնից հեռանալ և կամ ընդունել այն շատ բաների հետ ծանոթանալուց հետո: Հայտնիք ինձ քո միտքը, բայց ոչ կեղծք, այլ ուղիղը և մի՛ դասվիր հակառակողների մեջ, որովհետև աստժու եկեղեցին այդ չի ընդունում: Ձեզանից ստացված նամակը մեզանից չնչին գոհունակութիւն արտահայտելուց հետո մեզ իմացրեց, որ ամբաստանութեան ճառ է այն մարդու մասին, որ խիստ տկար մեկն էր սահմանված և որ մեր՝ նրան հավատալը իբրև թե անմտութիւն է ու անտեղի: Եթե մեր մասին խոսենք, մենք ոչ թե թերեկ ենք, այլ հավատքով կատարելապես նման ենք ձեզ, որովհետև առաքյալներն ու վարդապետները հավասար ու միանման ավետարանեցին, և ապա մի քանի խոսքից սուրբ երրորդութիւնը որոշ տարբերութեամբ ավելի առաջ էր աստվածաբանված, քան հավիտենական էութիւնը: Եվ երկար խոսելուց հետո դուք տիրոջ մարմնավորվելը տարբեր ձևով բացատրեցիք, որպիսի ուսմունք Քրիստոսի եկեղեցին առաքյալներից չի ստացել, և ոչ էլ Սուրբ գրքի խոսքերը նույն իմաստին է բունի կերպով հարմարեցրել. այլ գայլերը եկեղեցուց կորզեցին մարդկանց, որոնք թշուր կերպով խոսում են և իրենցից հետո թողնում են իրենցը աշակերտածներին: Իսկ մյուս խոսքերը, որոնք սրան չեն համապատասխանում, իբրև միամիտներին խաբելու կեղծ դուռ, մեզ՝ հավատացյալներին մոտ փակվում է, և որ այդ այդպիսի է, ո՛վ դուք, պատվական մար-

դիկ, ուշադրութիւն դարձրեք ձեր խոստովանութեան վրա և տեսեք, թե ո՛ւր է քաշում և ինչպե՛ս է մեկուսացնում սուրբ հոգու վարդապետութիւննից:

Արդ՝ ամեն մի խոսքին բազմաթիւ ու հատու պատասխանելով՝ լույսը խավարի հանդեպ ճանաչեցեք՝ ավելի խոր քննելով: Եվ դու, ո՛վ բարիքներ ցանկացող, ինձ հետ քո սուր հայացքը բարձրացրու դեպի սուրբ երրորդութեան սահմանները, ինչպես որ Պողոսը վարդապետում է հոռոմայեցիներին: (Պողոսի Առաքելոյ առ Հռովմայեցիս թուղթ). «Աղաչում եմ ձեզ, — ասում է, — Հիսուս Քրիստոս տիրոջ միջոցով և սուրբ հոգու սիրով, որպեսզի մարտակից դառնաք ինձ առ աստված ուղղված իմ ազոթքներում և ընդունեք, որ անը Հիսուս Քրիստոսը և սուրբ հոգին աստված են»: Այսպես էր նա սովորեցնում սուրբ երրորդութեան անունը և մինչև իսկ զրում էր, թե՛ «Առաքելական բոլոր կտակարանները լի են այս արտահայտութեամբ (սուրբ երրորդութուն), որի անունով մենք հրաման ստացանք մկրտել և փառք վայելել մի երկրպագութեամբ:

Արդ՝ ինչո՞ւ տեղիք տանք Բոբովամին²³¹, որպեսզի աստծու եկեղեցին բաժան-բաժան անի, որոնց աստծու որդին մի գավթի մեջ խմբեց: Թող մեզանից դուրս չգան Նազարն ու Աբիուզը²³² և անհավատ կերպով օտար կրակ շմատուցեն, որպեսզի հրատաշտը չլինենք. մեզ վերստին երկնող Քրիստոսին մեր հավատը այլափոխելով շանարգենք, որպեսզի Նոյի դեպի Քանան ուղղված անեծքը մենք շառնենք նրանից, որը ոչ-խարները բաժանում է այծերից: Այս ձայնը մեզ և քեզ է ուղղված, ո՛վ Մխիթար, որ գլուխ ես անցել Ամարասի եկեղեցուն և հոշակում ես, թե դա սուրբ Գրիգորն է հիմնադրել, և որ դու միևնույն հավատն ունես: Ժառանգն ես և բարեխոսում ես Քրիստոս աստծուն, որպեսզի մենք էլ ժառանգակից լինենք նրան: Թող այնպես չլինի, որ լսենք, թե դուք Քանանի զավակ եք ու ծառայում եք մեղքերին և ոչ թե խոստովանող Հուդայի զավակ, և կհրամայվի մեջտեղից կտրել կեղծավորների մասն էլ: Եթե մենք որդիներն ենք այն հայրերի, որ իրենց հավատքով առաքյալներից չեն տարբերվում, ապա և նրանց սովորեցրածը ամուր պետք է պահենք և ջուր շխառնենք կրի հետ անարատ կաթին նմանեցնելով, որովհետև այն, որի

անունով մենք պարծենում ենք, հենց նա մեր մասին վատ կխոսի երկնավոր հոր մոտ, այլև վրեժի շատութեամբ չպետք է հրապուրվենք: Բայց ըստ Սողոմոնի խրատի չպետք է շատերի հետ ձգտել դեպի շարիքը: Պետք է ջանանք ութ հոգու հետ տապանակում փակվել²³³ անջատվելով այն ամբոխից, որոնց քաշում է ջրահեղձույց պատուհասը: Պետք է Ղովտի²³⁴ հետ ազատվենք հրակեզ անձրևներից, վեց հազար տապաստ ընկածներից, երկու ազատվածի հետ պարզեված երկիրը պետք է մտնենք: Որովհետև միշտ բարի հովիվը, լեռները դղրդացնելով, ասում է. «Մի՛ վախենա, փոքրիկ հոտ, քանի որ ձեր հայրը բարեհաճեց ձեզ արքայութիւն տալ*»: Եվ սրա մեջ համառոտներին մենք միշտ հորդորում ենք դեպի նույնը: Բայց մենք ինչպես որ ընդունեցինք երկրպագութեամբ պատվելու սուրբ երրորդութունը, առանց թերահավատ դառնալու, առհավատ կբռնենք և կպահենք՝ խորշելով ամեն մի այնպիսի եղբորից, որը այս բանում անկարգութիւն կանի»:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ծ

ՀՈՎՍԵՓ ԱՆՍՊԱՏԱԿԱՆԻ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ԲՆԱԿՎՈՒՄ ԷՐ ԱՐՏԱԽՈՒՄ, ՆՐԱ ԵՐՈՒՍԱԳԵՄ ԳՆԱԼԸ ԵՎ ՄԻԱԺԱՄԱՆԱԿ ՍՐԲԵՐԻ ՄԱՍՈՒՆՔՆԵՐԸ ԲԵՐԵԼԸ

Հերակլի թագավորութեան, Հազկերտի պարսկական ջախջախված թագավորութեան, հայոց Եզրի կաթողիկոսութեան, Մուշեղի սպարապետութեան, Գրիգորի Սյունյաց իշխանութեան և Մաթուսաղայի եպիսկոպոսութեան ու Գարգամանա տիրոջ՝ Վարազ-Գրիգորի Աղվանքի իշխանութեան ժամանակ ես՝ Հովսեփ անապատականս, Գեղամա զավառի Բրտիայրլաց վանքից գնացի շար ու ծանր ժամանակի պատճառով, երբ անօրենները զայրացած ոտնատակ տրորեցին եկեղեցիները և տառապյալներին հարկապահանջութեամբ ու անառակ ընթացքով կործանեցին. մանավանդ զորեղանալ սկսեց արաբական

* Ղուկ., ԺԲ, 32.

առյուծաբրու ցեղը և ամբողջ աշխարհը դարձրեց տրորելու հող: Այսպիսի նեղութիւններից խուչս տալով՝ եկա Արցախ գավառի Հըերկ գյուղը՝ ծերունի Միհր եպիսկոպոսի մոտ: Նա ինձ անարժանիս ընդունեց, գյուղացիներից այս տեղը խընդրեց, սուլն եկեղեցին շինեց, և ես մնացի սրա մեջ տասներկու տարի, ապա նա վախճանվեց:

Նրա աթոռը գրավեց Անդրեասը, որ իշխեց տասնմեկ տարի. իմ տերը ինձ հանձնարարեց նրան, որը մեծ սիրով այս տեղը հաստատեց ամեն ինչով: Բայց այդ վայրերում սրբերի մասունքները չկային: Իսկ Տանձիթից²³⁵ Մխիթար անունով մի անապատական ցանկացավ տեսնել Երուսաղեմ սուրբ քաղաքը. երկու ընկերներով գնաց, երկրպագեց բոլոր սրբութիւններին, և մի տարի այնտեղ մնալուց հետո, սուրբ Ստեփանոսի ու սուրբ Գևորգի մասունքներից Քրիստոսը շնորհեց նրան մի հավատավոր բյուզանդացի գյուղացու միջոցով, որը պահել էր իր մերձավորների համար, և երբ նրանք վախճանվեցին, սրբութիւնները տվեց Մխիթարին ու ասաց. «Կտանես դրանք մեր երկիրը և մի արժանավոր վայրում կտեղավորես»: Նա գանձը վերցրեց ու մեծ աճապարանքով գնաց դեպի Բյուզանդիայի կողմը՝ երկյուղ կրելով թշնամուց: Հասավ Տավրոս լեռան մոտ, Սուրբ Անդրեի վկայարանը, որ բազմաթիվ ընկերներով նահատակվեց Մելեկիոս թագավորի կողմից: Այնտեղ նա մեծ աղաչանքով սպասավոր Թոմասից խնդրեց Անդրեի մասունքներից. նա էլ զիջելով նրա թախանձանքներին՝ տալիս է նրա խնդրածը:

Այդ ժամանակ ընդունելով թանկագին գանձը՝ գալիս հասնում է Արցախի կողմերը: Ես՝ Հովսեփս, լսելով նրա համբավը, ընդառաջ ելա նրանց. սրբութիւնները արժանի կերպով հանգստացրի այդ օրը, մյուս օրը հարցրի Մխիթարին, թե ո՞ւր ես ուզում դրանք տանել: Նա ասաց. «Որտեղ աստված կամենա, դրանք այնտեղ կրնակվին»: Իսկ ես ի սեր սրբերի համոզելով ասացի նրան. «Գիտեմ, որ ես անարժան եմ գալ դրանց սպասավորելու, բայց քեզ հետ միասին, Մխիթար, հուչս նենեմ սպասավորելու մեր ամբողջ կյանքի ընթացքում»: Այդ ժամանակ նա համաձայնվում է և սրբութիւնները դնում է վկայարանում, որ շինել էին մի փոքրիկ հյուան ու նրա որդի

Հոհանը երեք տարում Բախտաներ Գարբինի օժանդակութեամբ. ըստ կանոնների կատարեցինք նրանց հիշատակը:

«Սրանից հետո իմ մեջ ցանկութիւն առաջացավ սուրբ Հովհաննեսի նշխարներից ստանալ, որ, ըստ փրկչի վկայութեան, կանանցից ծնվածների մեջ ամենամեծն է: Եվ իմ աշակերտներ Քրիստոսատուրի, Գրիգորի, Սարգսի հետ պատրաստվելով՝ գնացի որոնելու Կարապետին Անդրե Երեցի հրամանով ու ճանապարհածախսով, իմ միաբանութեան՝ կրոնավորներ Հովհանի ու Մխիթարի համաձայնութեամբ: Եվ գնացի-հասա սուրբ քաղաք Երուսաղեմ: Այնտեղ երկրպագութիւն կատարելով մեծ տրամութեամբ վերադարձա, որովհետև բոլորն էլ գունավորվել և ընդունել էին Քաղկեդոնի աշխարհակործան ժողովը: Նրանց առանց ողջուլն տալու անգամ եկա իմ Գեղարքունի գավառը Պուհավանքը, որ ես գիտեի մանկութիւնից, ուր պահված է Հովհաննու մասունքների մի մասը և ես բուռն ցանկութեամբ խնդրեցի սրբի սպասավոր Գրիգորիկից: Աստծու ողորմութեամբ համաձայնվեց նա, բաց արեց տապանակը, և այնտեղ գտանք սուրբ Մկրտչի, Թոմաս առաքյալի և նախավկա Ստեփանոսի մասունքները, որոնք առաջին հայրերը բերել էին՝ ստանալով սուրբ Երուսաղեմի ուղղափառներից: Ես՝ Հովսեփս, ստացա և բերի նույն վկայարանը. և ժողովուրդը, մեծապես խնդակեցելով մեզ, ընդառաջ ելալ: Եվ այսպես տեղավորվեցինք ու ըստ հիշատակի տոն նշանակեցինք համաձայն հրամանի Կյուրեղ Երուսաղեմացու, որն ի փառս մեր Քրիստոս աստծու ընթերցվածքները ցույց տվեց: Սրանից հետո Գեղամա գավառի բոլոր սրբերը հաճույք զգացին. յուրաքանչյուրին անունով ու գրութեամբ բերին, դրին եկեղեցին, որոնց բարեխոսութեամբ տեղ աստված թող ողորմի աշխարհին»:

ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ՔԵ ԵՐՈՒՍԱԿԵՄԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔՆԵՐԸ
ԻՆՉՔԱ՛Ն ԵՆ ԵՎ Ի՛ՆՉ ՉԱՓԵՐՈՎ ԵՆ ՀԻՄՆԱԳՐՎԱԾ, ՍՏՈՒՑԳԸ
ԱՅՍՏԵՂ ԿԳՏԵՆՍ

Կենարար Քրիստոսի անձնաշափ (իր անձի չափով) տա-
պանափոր քարը մեկ ու կես գրկաշափ հեռու է սուրբ կենարարի
գերեզմանի մեջտեղի գմբեթից: Եվ գմբեթածև սյուների վրա
է, եկեղեցու վրա, որ շինված է հարյուր կանգուն բարձրու-
թյամբ և հարյուր կանգուն լայնությամբ, նրանցից յուրաքան-
չյուրի մեջ տասներկու սյուն կա. տասներկու սյուն վերնա-
տան ներքեից, տասներկու սյուն վերեից: Այդ վերնատանն են
գտնվում Քրիստոսի գեղարգը, սպունգը և ոսկեպատ սկա-
վառակը: Իսկ մատուռ անվանված Կաթողիկե եկեղեցին, որ
խաչի գլուտն է, քսան կանգուն ավելի հեռու է Հարության
տաճարից՝ վերևում ու ներքևում երկայնությամբ վաթսու-
հինգ սյուն ունի: Իսկ սուրբ Գողգոթայի եկեղեցին, որ կռված
է Ադամի գերեզման, Հարության տաճարից հեռու է տասը
քայլ. սա ներքևում և վերևում ունի պատարագի սեղան, ուր
վեմի վրա խաչվեց Քրիստոսը: Իսկ սուրբ Սիոն եկեղեցին մի
ասպարեղ հեռու է Հարության տաճարից. սա ունի հարյուր
կանգուն երկայնություն, յոթանասուն կանգուն լայնություն
և կառուցված է ութսուն կամարակապ սյուներով: Վերնատուն
չունի, այլ փայտյա վանդակաշար է կապված, և վանդակաշա-
րից՝ կախված է այն փշեպսակը, որ դրին կենարարի գլխին:
Եկեղեցուց աջ գտնվում է պատարագի վերնատունը և փայտյա
գմբեթը: Վերնատան մեջ նկարված է փրկչի ընթրիքի արա-
րողությունը, այդտեղ է արարողության սեղանը, իսկ պատա-
րագ մատուցվում է Սիոնի վերնահարկում, որ դառնում է մի
վերնատուն: Նաև սուրբ Սիոնը գտնվում է Պիղատոսի սենյակի
աջում, որ կռվվում է Կապպաթա. այստեղ է նաև այն քարը,

* Վանդակաշար բառի դիմաց բնագիրը ունի բաբբ: Առաջին անգամ
Շահնազարյանն է բացատրել (վանդակած հյուսված): Փաբբը ցանցածև
սարբ է, որով ձկներ են բռնում:

որի վրն Պիղատոսի առջևում կանգնած էր փրկիչը, և ուր լայծմ
երևում է ոտքերի հետքը. սրա ներքևում ավազանն է, որտեղ
նա լվաց աշակերտների ոտքերը: Սիոնից ձախ բանտն է, ուր
բանտարկեցին տիրոջը՝ Քրիստոսին. այնտեղ կա սեղան, որի
վրա պատարագ է մատուցվում: Այն տեղում, քաղաքից դուրս,
որտեղ հրեան բռնեց սուրբ կուսի դազաղը և թույլ շտվեց
թաղել, չորս սյունից մի գմբեթ է կառուցված և սյուներին, որ
մարմարյա են, պղնձե խաչ է ագուցված: Այնտեղից ցած երկու
հարյուր հիսուն քարյա աստիճաններ են շինված մինչև սուրբ
կուսի գերեզմանը, որ Գեթսեմանի ձորում է գտնվում, իսկ
այստեղից մինչև Զիթենյաց լեռը, որտեղից համբարձվեց
Քրիստոսը, ութ հարյուր աստիճան է:

Համբարձման տեղում Հարության եկեղեցու ձևով կա մի
գեղեցիկ գմբեթարգ կառուցվածք, որի երկարությունն ու լայ-
նությունը հարյուրական կանգուն են կազմում. այստեղից
երևում են Հորդանան գետը, Հովր լեռը և շատ գավառներ: Իսկ
Բեթղեհեմը Հարության տաճարից ավելի հեռու է: Հեռավորու-
թյունը արևմտյան կողմից երկու հարյուր քսան հրասախ²³⁶
է: Եկեղեցու մեծության չափը հետևյալն է. երկու հարյուր
կանգուն երկայնությունն է, հարյուր կանգուն լայնությունը,
կառուցված է իննսուն մարմարյա սյուներով և քարե կամար-
ներով. սրա մեջ է դարձյալ այն քարայրը, որն Աբրահամը գնեց
իրև շիրմավայր: Բեմից ներքև գտնվում են սուրբ քարայրն ու
մսուրը, որտեղ սեղանն է, և պատարագ է մատուցվում: Եկե-
ղեցուց աջ մատուռն է, ուր Հերովդեսի կողմից սպանված մա-
նուկների մասունքներն են պահվում: Այստեղից արևելք՝
Հորդանանի կողմից, Բեթղեհեմից երեք ասպարեղ հեռու այն
տաղավարն է, ուր երկու եկեղեցի կա, և պատարագ է մատուց-
վում. իսկ Հորդանան գետը, որտեղ փրկիչը մկրտվեց, դեպի
արևելք, Երուսաղեմից հեռու է յոթ հրասախ²³⁶, որտեղ խա-
չանման սաղաշեն (տափակ քարաշեն) մի եկեղեցի է շինված
ութսուն կանգուն երկայնությամբ և ութսուն լայնությամբ.
այդտեղ կա երեք պատարագի սեղան, և պատարագ է արվում.
Իսկ Զիթենյաց լեռը Երուսաղեմի արևելյան կողմն է:

ԵՐՈՒՍԱԳՆՄՈՒՄ ԱՂՎԱՆՔԻ ԱՆՈՒՆՈՎ ՇԻՆՎԱՄ ՎԱՆՔԵՐԻ
ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ, ՈՐ ՎԱՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆԻՆ ՈՒՂՎԱՍ
ՆՐԱՆԵՆԻ ԱՆԱՍՏԱՍԻ ՆԱՄԱԿԻՅ ԱՌՆԵԼՈՎ՝ ՍՈՎՈՐԵՑԻՆՔ,
ՄՐԱՆՔ ԵՆ

Գրանցից մեկը Պանդալանքն* է, որ Զիթենյաց լեռան արևելյան կողմն է, և որի նախաշինողն եղել է Աղվանքի Պանոն անունով մի ճգնավոր, իսկ այժմ կառավարում է Աղվանքի Պետրոս քահանան: Մրիխ Սուրբ քառասունք վանքը, որ միևնույն կողմում է և մոտ է նրան, այժմ արաբներին է պատկանում: Պարտավի Սուրբ Աստվածածինը, որ Դավթի աշտարակի մոտ է, այժմ մի շամբորեցի Մարիամ անունով կին է կառավարում, իսկ կեսին տիրում է արաբ: Կաղանկատուքի վանքը միևնույն կողմում, այժմ տիրապետում է Թեոդորոսը՝ մի քրիստոնյա արբահամական դպիր արաբ: Աբուղվամեսի, Աղիովիտի, Զարիշատի³³⁷ (վանքերին) տիրում է մի շար արաբ: Արցախի Սուրբ Աստվածածին վանքը Սուրբ Ստեփանոսից հարավ՝ ամբողջովին գրավում են արաբները: Ամարասի Սուրբ Գրիգորի վանքին այժմ տիրում է Գրիգորի անունով մի կին. իսկ կեսը պատկանում է արաբի: Աղվանից ուրիշ երեք վանքերի անունները, որ բնությամբ տիրել են արաբները, հայտնի չեն: Աղվանքի մի այլ վանք, որ Առավենքի վանքի տակ է գտնվում, շուկամեջն է, և այժմ տիրում են արաբները, ավելի ճիշտ Երուսաղեմի հայրապետները նախանձից զրդված խանգարեցին վանքերի կողմից Հայաստանին և Աղվանքին օգնելը. քանի որ այնտեղ գտնվող ավելի քան հարյուր վանք, որոնց տիրում էին հայոց իշխանները, յոթ կենդինար³³⁸, որ անում է յոթանասուն հազար դահեկան, տվին Հուստինիանոս թագավորին և բոլոր վանքերը ազատեցին հայրապետների բռնի տիրապետությունից. իսկ հետո մերոնց անհոգ գտնվելու պատճառով բոլորը փոխվեց:

Վերջացավ Աղվանից միջին պատմության երկրորդ հատորի շարադրանքը:

* Գարգմանի Պանդալիոն վանքի (Պանդավանքի) անունով:

Գ յ յ ո յ խ Ա

ՆԱՆ ԱՐԱՐՆԵՐԻ ՀԱՐՁԱԿՄԱՆ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱՎ
ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԵՐԿՐԻՑ՝ ԳՐԱՎԵՂՈՒ ԱՇԽԱՐՀԻ ԲՈՂՈՐ ԾԱՅՐԵՐԸ,
ԵՎ ՈՐ ԱՅՍ ՍԿՍՎԵՑ ՍՈՒՑ ՄԱՐԳԱՐԵ ՄԱՀՄԵՅԻ ԿՈՂՄԻՑ

Գալիքի բացահայտումը, ինչ որ ստացանք հոգի ուրախացնող ուսուցիչներից, արտահայտել կսովորենք, հիշելով նահապետի խոսքը, որ Իսմայելի վերաբերյալ մարդարեացավ, թե՛ դրա ձեռքը ամենքի վրա պետք է լինի, և դա դառնալու է մեծ ցեղ*:

Պարսից սասանյան թագավորության թուլանալու ժամանակ սուտ մարգարեներից՝ Մահմեդ անունով մի մարդ հայտնվեց, որի մասին լսեցինք փրկչից: Սա ապրում էր անապատում և դիվական հոգով, վայրագ աղեղնավոր մի մարդ էր: Մի օր սատանան վայրի երեխի կերպարանք է առնում և սրան հանդիպեցնում է Բահիրա անունով արիստական մի կեղծ միայնակյացի. սատանան տեղնուտեղը շքանում է, իսկ լիալիճ աղեղը Մահմեդի կողմից ուղղվում է այդ մարդուն: Այս վերջինը սաստիկ գոռալով ասում է. «Մի՛ մեղանչիր, որդի, որովհետև ես էլ քեզ նման մարդ եմ»: Մահմեդը նրան ասում է. «Ի՞նչ մարդ ես և ինչի՞ համար ես քարանձավում»:

Այդ ժամանակ նա Մահմեդին իր մոտ է կանչում և սկսում

* Մենդոց, ԺԷ, 20, ԺԶ, 12:

է սովորեցնել Հին ու Նոր կտակարաններից՝ ըստ Արիոսի, որն աստծու որդուն արարած է համարում: Իսկ ինչ որ նրա՝ այդ պիղծ ուսուցչի միջոցով սովորեց, հրամայվեց նրան, որ նա այդ նույնը պատմի վայրենաբարո արարների, և պահանջում էր, որ ոչ ոք չգիտենա նրա տեղը: Եվ անգետ, հեթանոս ու կեղծավոր այդ ցեղը զարմացած էր մնացել հրաշալուստության պատճառով: Ասում են Մահմեդին. «Որտեղի՞ց ես դու այդ իմանում»: Մահմեդը, խաբելով իր անտեղյակ ցեղին, պատասխանում է. «Հրեշտակն է խոսում ինձ հետ, որպես աստվածախոս առաջին մարգարեներից մեկի հետ»: Նրանք գաղտնի լրտես են դնում իմանալու, թե ո՞վ է նրան այդ բաները պատմում կամ որտեղի՞ց է նա այս ամենը իմանում: Իսկ Մահմեդը, այս դավաճանությունը իմանալով, թաքուն սպանում է իր շար ուսուցչին և ավագաթաղ անում: Ինքը նստում է միևնույն տեղում ու լրտեսներին ասում է. «Այստեղ հրեշտակը երևում է ինձ ու մեծամեծ հրաշքներ է պատմում»: Նրանք, սրան միայնակ տեսնելով, եկան պատմեցին սխալական, մոլորամիտ արար ցեղին: Նրանք մեծ խմբով հավաքվեցին, դիմեցին անշուր, դիվական անապատը և մեծ պատվով այդ դիվաշունչ Մահմեդին բերին իրենց մեջ:

Եվ ահա փրկչական խոսքը այնտեղ կատարվեց, որ ասում է, թե հանգես կգա սուտ մարգարե*։ Դիվախար Մահմեդը սկսեց մարգարեություն անել, ասելով. «Եթե դուք անսաք իմ մարգարեությունն ու քարոզությունը և կատարեք, մեր ցեղը մեծ իշխանություն կհասնի, ինչպես որ բյուզանդացիների գիրն է ասում, թե մեզ աստծուց իշխանություն տրվեց մեր հավատքի պատճառով: Եվ իրենց ատրուշանների ու զոհարարությունների տեղերը անվանեց Աբրահամի գմբեթ և աստվածակոխ տեղ: Հրամայեց այնտեղ կոտորած սարքել ու այդ կոտորած անող զորքը Աբրահամի զորք անվանեց. հրամայեց շորսանկյունանի զոհարանում աղոթք անել, քարարձան կանգնեցնել ավեց և համբուրել էր տալիս Աբրահամի անունով: Եվ երանելի մարգարեն իր մարգարեությունը նրա վերաբերյալ արեց. «Եթե ամուսինը թողնում է իր կնոջը, և այդ կինը այլ տղա-

* Մարկ., ԺԳ, 22:

մարդու հետ է լինում, երբ վերադառնում է իր ամուսնու մետ, չէ՞ որ պղծվելով պղծվում է այդ կինը»։ Հենց այս բանը կատարեց Մահմեդը:

Տալը անունով մի արար մի գեղեցիկ կին ունեւր: Նրա համար Մահմեդը պատգամ է ուղարկում ամուսնուն, թե աստված հրամայեց, որ դու թողնես քո կնոջը: Իսկ այդ Տալը իր կնոջը բերեց հրապարակի մեջ, երդումով վկաներ բռնեց և բաժանվելով՝ իրենից հեռացրեց: Իսկ Մահմեդը այդ կնոջը իր մոտ վերցրեց, իր մոլի կրքերին բավարարություն ավեց. ու դրանից հետո դարձյալ ասաց Տալին. «Աստված հրամայեց, որ դու քո կնոջը ետ առնես»: Եվ այս զղվելի** օրենքը մուսք զործեց նրանց ցեղի մեջ, այսինքն՝ եթե մեկը թողնում է կնոջը, այդ կինը պառկում է ուրիշի հետ, ապա կրկին իր մոտ է առնում: Եվ այնպես է նրանց անօրեն օրենադրությունը, որ մինչդեռ աստծու անհղ անունով երգվելիս, ստում են, իսկ երբ կանանց ամոթույքով են երգվում, երդումը չեն կոտորում: Եվ ուրիշ շատ ազտեղություններ Մահմեդը ավանդեց այդ ցեղին, որոնք Նեոի կարապետներն ու զորքն են. դրանք լինելու են նրա երկրպագուներն ու մարտակիցները: Նրանց վերաբերյալ է ասում օրհնյալ Պողոսը. «Այն մարդիկ, որոնք մեղքերով սպականված են և անպիտան են հավատքի մեջ, նրանց անմտությունը հայտնի կդառնա մեծ դատաստանի օրը»***: Եվ մի այլ տեղ ասում է. «Անգամ լաց լինելով Քրիստոսի խաչի թշնամիների վերաբերյալ ասում եմ, որ դրանց արածը կորուստ է տանում****»:

Երբ լրացավ հայոց վաթսուհինգ թվականը, մուլար Մահմեդը հայտնվեց Մեդին քաղաքում, իսկ յոթանասուն թվականը լրանալիս եկավ Աբրահամի գմբեթը և այդտեղից Մաֆար²³⁰

* Երեմիա, Գ, 1:

** Բնադրում տաղակալի բառն է, որ թարգմանեցինք զղվելի: Այս բառը ունի տալակի, տաղակի տարբերակները: Աճառյանը կարծում է, որ տալեց արարեբեն բառն է, որ սպահարզան է նշանակում: Մենք այդ ճիշտ չենք համարում: Տաղակալի դարարում նշանակում է զղվելի, զարչելի և տեղին էլ կիրառված է: Համեմատիր. տիգմ տաղակալի:

*** Բ Տիմոթ., Գ, 9:

**** Փիլիպ., Գ, 18:

ամսին գնաց այն քաղաքը, որ այժմ իր անունով կոչվում է Մահմեդի (քաղաք): Այնտեղ մնաց մի տարի և ամբողջ տարին այդ քաղաքից ասպատակներ էր սփռում. շահր բարի դովադ²⁴⁰ ամսին սկսելով՝ քամաղան²⁴¹ ամսի տասնիննին գրավեց Աբրահամի գմբեթը. այս ժամանակ նրա իշխանություն ութերորդ տարին էր: Շավադ²⁴² ամսի տասնհինգին կովեց Բեփ պարսիկ հետ. հազկաթ²⁴³ ամսին օրհավասարի ժամանակ եկավ Մեքքա և այնտեղից վերադարձավ իր քաղաքը այն ժամանակ, երբ դեռ նույն տարում աղկադէ²⁴⁵ ամսից վեց օր մնում էր: Մեքքայում ամիրա նշանակեց Աբուաբիդի որդի Սեդին: Նրա ընկերները վերադարձան Մեքքայից: Աբուհիփ որդի Աբուբքրը ընկերների ավագն էր, և այդ Մահմեդի իշխանության իններորդ տարին էր: Տասերորդ տարում շահ բարիալու²⁴⁴ ամսի երկուսին երկուշաբթի օրը մեռավ Աբուբքրը՝ իշխելով տասը տարի: Տասներեք տարվա իր մոլորեցնող քարոզությունից հետո զաղտնի կրոն հաստատեց: Երբ հանդես եկավ, քառասուն տարեկան էր, իսկ վաթսուներեք տարվա մեջ մեռավ:

Չ Ի Ո Ւ Խ Բ

ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ԲՆ ՈՎ ՔԵՐ ԷԻՆ, ՈՐՈՆ Ք ՍՈՒՏ ՓԱՐԳԱՐԵ ՄԱՀՄԵԳԻՑ
ՀԵՏՈ ԱՄԻՐՄՈՒՄԵՒՔ ԵՂԱՆ

Մահմեդից հետո, իբրև երկրորդ, արաբների իշխանությունը գրավեց Աբուբքր Աբուկահփյանց, որ տիրեց ինը տարի: Սրանից հետո իշխանության գլուխ անցավ մար Իբն Խաղաբը, որ տիրեց յոթ տարի, սրան սպանեցին: Ութման Իբն Ափանը իշխեց տասնմեկ տարի, ապա թուլլ շոլին, որ նա իշխի, և Ութմանը իշխանությունը տվեց Աբդյային, և իբրև պատիվ սա իրավունք ստացավ մազերի ու մորուքի վրա քրքում ցանել: Մավխան տիրեց ինը տարի: Եզիդ Իբն Մավխան իշխեց ութ տարի: Սրա ժամանակ ապրում էր Հաջեջ Իբն Հուսուփը: Աբդլմեխի Իբն Մրվանը իշխեց տասնմեկ տարի: Աբդլմեխի որդի Վլիթը իշխեց ինը տարի: Սուլեյման Իբն

Աբդլմեխիբը տիրեց տասնչորս տարի: Աբդլաղլիզի որդի Ումարը՝ տասը տարի: Եզիդ Իբն Աբդլմեխիբը՝ վեց տարի: Հեյմ Իբն Աբդլմեխիբը՝ քսան տարի: Վլիթ Իբն Եզիդը՝ մի տարի, սրան սպանեցին, և արաբների մեջ խառնաշփոթություն ընկավ: Մահմադի որդի Մրվանը իշխեց չորս տարի, սա սպանեց Կուրիշիկներին՝ արաբների գլխավորներից վաթսուն մարդու, որոնք սպանել էին Վլիթ ամիրային՝ իր առջև ակնարկելով սպանողներին:

Աբլ Աբասը Մարաստանից եկավ Խորասանի իշխան Աբու Մսլիմի գործերով ու օգնությունը, սպանեց Մրվանին և գրավեց իշխանությունը յոթ տարի: Հետո իշխեցին Մահմադի որդի Աբլ Աբաս Աբդլան, Աղայի որդին, Աբդլայի որդին, Աբդլ Աբասի որդին. Աբդլ Մուտադիբի որդին, սրոնք այժմ հեյամիկներ են կոչվում. վերջինս գաղտնի սպանեց Աբու Մսլիմին. երբ իշխանության հասավ, նրա սպանությունից հետո ինքն էլ մեռավ: Աբու Ջափրը, որ Աբդլա կոչվեց, նրա եղբայրն է, սա իշխեց քսաներկու տարի և մեռավ Աբրահամի Գմբեթում: Աբդլայի որդի Մադին, որ Մահմադ է կոչվում, իշխեց ինը տարի: Մուսին՝ մի տարի, Մահմադի որդի Հարունը, որ կոչվում էր Մահդուն, իշխեց քսանհինգ տարի: Սա աշխարհին շատ նեղություն պատճառեց, սրա պատճառով Հայաստանի շատ գավառների բնակչությունը փախավ Բյուզանդիա: Հարունի որդի Մահմուդը տիրեց երեք տարի. իսկ կենդանության օրոք Հարունը իշխանությունը բաժանեց իր երկու որդիներին՝ Մահմադին ու Մայմունին. ըստ ավագության Մահմադը գրավեց Բաղդատի ու Խորասանի իշխանությունը, իսկ Մայմունը նրա դեմ գուրս եկավ պատերազմով: Մահմադը մեռավ, իսկ Աբդլան, որ կոչվում էր նաև Մայմուն, ամբողջ իշխանությունը գրավեց: Իբրախիմը իշխեց տասը տարի: Հարունը Մահմեդից հետո քսաներեքերորդ ամիրամունին էր, իսկ այս ժամանակ հայոց թվականության երկու հարյուր ութսուն տարին էր:

Գ յ ու խ Գ

ՈՄՆ ԵՐԿԱՐՆԱԿ ԲԱԿՈՒՐԻ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ՈՒՆԵՐ ՆԵՐՍԵՍ ԱՆՈՒՆԸ,
ԵՂՍՎ ԱՂՎԱՆՔԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Աղվանքի կաթողիկոս Երանելի Եղիազարի մահվան ժամանակ Բակուր անունով քաղկեդոնական մի ոմն երկաբնակ աղանդավոր կար, որ մի ժամանակ եղել էր Գարդմանի եպիսկոպոս և հորջորջվել էր Ներսես: Սա Վարազ-Տրդատի կնոջ՝ Սպրամ տիկնոջ հետ, որ հետևում էր նույն աղանդին, դաշինք էր կնքել փառամուլ իշխանություն հասնելու համար. սա ասել էր. «Ծթե դու կամենում ես, ինձ Աղվանքի հայրապետական աթոռը բարձրացրու, և ես ամբողջ Աղվանքը խոստովանություն քաղկեդոնական կդարձնեմ»: Սրան լսելով շարափառ կինը՝ խորհրդակցեց Աղվանքի եպիսկոպոսների ու մեծամեծների հետ, որոնցից ոչ ոք չիմանալով դավադրությունը, միահամուռ հանձն առան կատարել այդ խնդիրը: Իսկ ամենակարող սուրբ հոգին ներշնչեց Մեծիրանքի եպիսկոպոս Հովելին, որը բազմամարդ ժողովի առաջ Ներսեսից պահանջեց Քաղկեդոնի ժողովը և Լևոնի տոմարը նզովելու հայտարարություն՝ կնքված կաթողիկոսական մատանիով: Նա ստացավ նամակը, որը, ըստ կանոնական սահմանադրության, արևելյան (Աղվանքի) ժողովի կողմից ընդունվեց: Եվ ապա նույն ինքը՝ Հովել եպիսկոպոսը ու այլ եպիսկոպոսներ հայրապետական շնորհներով նրան հրավիրում են բազմելու Աղվանքի սուրբ աթոռին: Հենց նույն ժամին Հովել եպիսկոպոսը իր մոտ է վերցնում նզովքի թուղթը և զգուշություն արհուլում: Սրանից հետո ապրում է տանջորս տարի ու վախճանվում է:

Այդ ժամանակ Ներսեսը հարմար է համարում կատարել իր մտադրությունը. իսկույն շտապում է Մեծիրանք գավառը, իրեն գործակից է ճարում վանահայր Զաքարիային, խոստանում է սրան եպիսկոպոս դարձնել և շնորհել տերունական հասը, եթե միայն սա վերադարձնի իր ձեռագիրը (նզովքի թուղթը), որպեսզի այրի: Նա նրան է տալիս երգման սուրբ գրությունը, իսկ սա առնում և տեղնուտեղը անմիջապես հրկիզում է: Այս Զաքարիային ձեռնադրում է Մեծիրանքի եպիսկոպոս և նրան

իր մոտիկ բարեկամը համարելով, վերադառնում է իր նախկին փոխածին, որին երկար ժամանակ սպասում էր: Սպրամ տիկինը սրան դրդում է, և նրա ու այլ նախարարների օգնությամբ, որոնք քաղկեդոնություն էին ընդունել, Ներսեսը քարուքանդ է անում բազմաթիվ սեղաններ եկեղեցիների, որոնց հանդեպ նա հաղթող դուրս եկավ: Եկեղեցու արժանաժառանգ ուղղափառ զավակներին հալածեց ու դարձրեց տաբաբնակ: Ամենից առաջ հալածեց Մեծկողմանքի հրաշագործ երանելի Իսրայել եպիսկոպոսին, որ խաղիրների, հոների շատ երկրներ քրիստոնյա դարձրեց, սրա հետ հալածեց նաև Գարդմանա եպիսկոպոս Եղիազարին: Իսկ եպիսկոպոսներից ոմանք շնթարկվեցին նրան. դրանք էին Կապադակի եպիսկոպոս Հովհաննեսը, Ամարասի եպիսկոպոս Սահակը, Հոշի եպիսկոպոս Միմոնը, Աղվանքի Շերո մեծ իշխանը իր ազնվականներով. և եկեղեցու ուխտի բազմությունը մեծ ժողով գումարելով, նզովեցին Ներսեսին բոլոր հերձվածողների հետ միասին և նամակ գրեցին Հայաստան աղետավոր անցքերի մասին:

Գ յ ու խ Դ

ԱՂՎԱՆՔԻ ԺՈՂՈՎԻ ՆՄՄԱԿ ՈՒՂՎԱՍԾ ՀԱՅՈՑ ԵՂԻԱ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ

«Հայոց Տեր Եղիա կաթողիկոսին Աղվանքի միաձայն ժողովից երկրպագություն:

Որովհետև մեր և ձեր միևնույն հավատք ունեցող հայրերք հոգ էին տանում միմյանց հոգիների փրկության համար, և տեր աստծու ներողամտությամբ զորացավ քաղկեդոնական աշխարհակործան խիստ վտանգավոր կրոնը ու լցրեց աշխարհը, սակայն մեր կողմերը մինչև այսօր անարատ էին մնացել այդ աղանդից: Իսկ այժմ Ներսեսը, որին մենք կարծում էինք, թե բարի հովիվ էր մեզ համար, գայլ է եղել ու սկսել է հոշոտել Քրիստոսի բանավոր հոտը. դրա համար կամեցանք ձեր սրբությունը հիշեցնել, որպեսզի այցի գաք մեզ սրպես ձեր անդամների և բժշկեք մեր վնասվածքը:

Ո՛ղջ եղեք տիրոջ շնորհիվ»:

ՀԱՅՈՑ ԵՂԻԱ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԵԱՄԱԿԸ ՈՒՂՂԱՍ ԱՐԳԼՄԵԼԻՔ
ԱՄԻՐՄՈՄԵՆԻՆ ՄԻԿՎՆՈՒՑՆ ԿՏՔՈՎ

«Աշխարհակալ Արզլ ամիրմոմնիին՝ հայոց եպիսկոպոսապետ Եղիայից:

Ամենակալ աստծու շնորհիվ Քրիստոսին ծառայող մեր երկիրը հնազանդված ենք գտնում ձեր տերութեանը. թե՛ մենք, թե՛ Աղվանքը Քրիստոս աստվածուծայան մի հավատք ենք պաշտում: Իսկ այժմ նա, որ Աղվանքի կաթողիկոսն է և նստում է Պարտավում, խորհրդակցել է բյուզանդացիների կայսեր հետ, նրան է հիշատակում աղոթքներում և ստիպում է, որ ամբողջ երկիրը հավատակից դառնա նրան և միաբանվի նրա հետ: Արդ՝ ի գիտութունն թող լինի ձեզ, և անտարբեր մի՛ մնաք այդ խնդրի վերաբերյալ. նրան մեղսակից է նաև մի հարուստ տիկին. ձեր մեծ իշխանութեամբ հրամայեցե՛ք պատժել նրանց՝ արժանի իրենց այն գործերի, որ աստծու դեմ մեղանշել կամեցան»:

ԱՐԳԼՄԵԼԻՔ ԱՄԻՐՄՈՄԵՆԻ ՊԱՏԱՍԵԱՆԸ ՀԱՅՈՑ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԵՂԻԱՅԻ ԵԱՄԱԿԻՆ

«Աստծու մարդ Եղիայիդ՝ հայոց ազգի կաթողիկոսիդ, մտերմական նամակը կարդացի և իբրև քեզ շնորհ իմ հավատարիմ ստորադրյալին բազմաթիվ գորքով ուղարկեցի: Մեր տերութեան դեմ ապստամբ Աղվանքի վերաբերյալ հրամայել ենք, որ, համաձայն քո կրոնի, նրանց ուղղութեան բերի, իսկ մեր պատիժը քո ներկայութեամբ մեր ծառան կգործադրի Պարտավում. ներսեսին և նրան համախոհ տիկնոջը միևնույն շղթայով կապված անարգանքով կբերի արքունի դուռը, որպեսզի բոլոր ապստամբների համար իբրև ցույց նրանց նշավակեմք»:

ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԵՂԻԱՅԻ ՊԱՏԱՍՎ ԳԱԼԸ, ԵՆՐՍԵՍԻՆ
ՊԱՏ ԺԵԼԸ ԵՎ ԱՂՎԱՆՔԻ ԺՈՂՈՎԻ ԿԱՄՔՈՎ ՄԻՄՈՆ ՍԱՐԿԱՎԱԳԱԳՈՒՅԻՆ
ԵՆՐՍԵՍԻ ՏԵՂԸ ԵՍՏԵՑՆԵԼԸ

Հայոց մեծ հայրապետ Եղիան գալիս-հասնում է Աղվանքի Պարտավ խոշոր քաղաքը. նստում է մեծ եկեղեցում և հրամայում է ներսեսին բերել իր առջև. բայց նա թաքնված էր ու շէր գտնվում: Այդ ժամանակ Աղվանքի խիստ հավատացյալ Շերո իշխանը բռնելով նրա մերձավորներին՝ հրամայում է բերել ներսեսին: Նրան կանգնեցնում են բազմամարդ ատյանի մեջ՝ Եղիայի առջև: Այդ եզկելին ոչինչ չպատասխանելով, ըստ արքունի հրամանի, տաժանելի վերքեր ստացավ: Ոտ ոտի կցված կապվեց այն կնոջ հետ, և պատրաստվում էր նրան օտար երկիր տարագրել, բայց որովհետև այդ պատճառով ութ օր անավաղ մնաց, ուստի վախճանվեց: Նա իրեն թաղել տվեց միևնույն շղթայով և անիծեց Շերոյին, որովհետև սա նրան և Սպարամին առաջնորդեց դեպի շարը, և այդ այն պատճառով, որ Շերոյի և Սպարամի միջև տարաձայնութուն կար իշխանութեան վերաբերյալ:

Ներսեսը ուղղափառ կերպով աթոռակալեց տասնչորս տարի, իսկ քաղկեդոնականութեամբ՝ երեք ու կես տարի՝ նմանվելով Նեոին, որ պատրաստվել է հանդես գալու վերջի՝ օրերում:

Մրանք այսպես լինելուց հետո նույն ժողովում ընտրեցին Սիմոնին, որ մի պարկեշտ ու սուրբ մարդ էր և ձեռնադրեցին նրան Աղվանքի հայրապետ, որ ներսեսի խոռվութունը վերացրեց երկրից և բազմաթիվ ուղիղ կարգ ու կանոն ավանդեց շեղված եկեղեցուն. իսկ եզկելի ներսեսի հերձվածային գրքերը, որ նա լցրել էր արկղերը, վերցրեց բոլորը և իր Բեդակուր²⁴⁶ կոչված ամառանոցավայրում լցրեց Տրտու²⁴⁶ գետը. սա աթոռակալեց մեկ ու կես տարի:

ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԵՂԻՍԵՒ ԱՂՎԱՆՔԻ ԺՈՂՈՎԻՑ ՊԱՇՏՆԱԶԱՄ
ՔՈՒՂՊԸ, ՈՐ ՎԵՐԱԲԵՐՈՒՄ Է ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՒ ԱՂՎԱՆՔԻ
ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳՆՇԵՆՔԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅԱՆ

Որովհետև բազմաթիվ ու տեսակ-տեսակ շարունակամբ, ինչպես որ ամեն ժամանակ սովոր է բարին ատող և ընդհանուր փրկության հակառակորդ սատանան որսալ մարդկանցից միամիտներին և ըստ իր բնածին սովորության կռվել եկեղեցու ծառաների դեմ, այդպես էլ կամենում է գտնել նաև ընտրյալների մեջ՝ ըստ այն խոսքի. «Մեր թշնամի սատանան առյուծի նման մոնչում է և շրջում, թե ում արդյոք կլանի»²⁴⁷, քանի որ մեր նախահոր ամենաառաջին ստեղծման ժամանակ ապստամբ զինվորի (սատանայի) միևնույն շարունակումը հեռացրեց մեզ կենաց փայտից և քաղցր ու ախորժելի փափուկ դրախտից: Եվ սատանան հենց սկզբից մեղանշում է մանավանդ մտքով թույլ ու տատանվող, դիվամոլոր անմիտ այն մարդկանց հանդեպ, որոնց միտքը կուրացած է համաձայն շարունակամբ ընթացող ժամանակների, որպեսզի Քրիստոսի փառքի լույսը նրանց վրա չծագի: Որովհետև բանասարկուն ինչ-որ զրկվեց իր սկզբնական շարունակամբ կուռքերին երկրպագություն տալու մոլորեցնող խաբեությունից, այժմ անմիտ, աստծու եկեղեցին պառակտող մարդկանց շնորհիվ նոր խոսքով ու անմաքուր ձևով կամեցավ ձեռք բերել թե՛ դրամագլուխը և թե՛ տոկոսը: Այդ պատճառով էլ նաև մեր մեջ այժմ երևաց նեստորի ու Մաքսիմիանոսի շար ու դառնարմատ աղանդը՝ անօրեն դարձած Ներսեսի միջոցով, որը սուրբ հոգու ներողամտությամբ կարգվեց Աղվանքի առաջնորդ, բայց խորամանկությամբ դարձավ հավատակորույս ու մեր հոգիների մոլորեցուցիչ: Որովհետև մեր առաքելաբարոզ (առաքյալների նման քարոզող) հայրերի փրկարար ավանդությունը, որ անարատ ձեռքերով հաստատել էին եկեղեցիներում, նա անարժան ձեռքերով դուրս մղեց. բարուն նախանձախնդիր, ուղղափառ հավատի ավանդապահ

* Ա Պետրոս, Ե, 8:

եպիսկոպոսներին ցաքուցրիվ արեց. ոմանց բամբասանքներով հալածեց օտար երկրներ, ոմանց վշտի ու նեղության մեջ նետեց, պատվական աթոռը խորտակեց և ճգնաժող կրոնավորների խմբերը խառնաշփոթության մեջ գցեց: Նրա կողմից Քրիստոսի սուրբ մարմնի պատվական անդամները ցաքուցրիվ դարձվեցին, իսկ Սիոնի որդիները խաբեությունամբ բոլորովին մոլորվեցին: Մեր սուրբ տաճարը փոխվեց ապականության, ըստ Երեմիայի ողբերգության, մեր սրբության փառքը վերացավ, և շորեքիլուսի տիեզերքում մեր պարծանքների պարծանքը մարելով կործանվեց:

Բայց հենց այստեղ մեր փրկիչ աստծուն թող օրհնություն և գոհություն լինի, որ թույլ շտվեց մարդկության թշնամուն մինչև վերջ առաջ գնալ: Եվ գթալով մեր տկարության վրա, ողորմելով իր ժողովրդին՝ մեզ մոտ ուղարկեց քեզ՝ պատվական հայր Եղիայիդ, աստծու շնորհիվ հայոց կաթողիկոսիդ, սուրբ Գրիգորին զուգաթու սուրբ ու ճշմարիտ մարդուդ, ձեր եպիսկոպոսներով ու վարդապետներով, որոնք են՝ Խոսեփանույանց եպիսկոպոս Սիմոնը, Ամատունյաց²⁴⁷ եպիսկոպոս Սարգիսը, Ռոստակի եպիսկոպոս Սարգիսը, Հովհաննես վարդապետը, և ձեր ուրիշ շատ աշակերտներով եկաք-հասաք մեր Պարտավ մայրաքաղաքը ու ձեր քաղցրուտույց քարոզությամբ մեր միջից շարք վերացրիք և, հիշելով մեր առաջին հայրերի անվանդությունները, վերանորոգեցիք մեր հայրապետության աթոռը այն սրբասուն մարդու ձեռքով, որի ճշմարիտ լինելուն մենք երաշխավոր ենք: Այդ պատճառով մենք բոլորս՝ Աղվանքի Սիմոն կաթողիկոսը, Կապադակի Հովհաննես եպիսկոպոսը, Հոշո Սիմոն եպիսկոպոսը, Ամարասի Սահակ եպիսկոպոսը, Ներսիսիմոն վանքի տանուտեր սրբասեր Քրիլը աղանդից զերծ մնացած իր ամբողջ միաբանությամբ, Գտավանքի²⁴⁸ տանուտերը, Կատարո վանքի²⁴⁹ տանուտերը, Հովսեփի վանքի²⁵⁰ տանուտերը, Կաղանկատուքի Դավիթ վանականը, Տրկաղեկերտի²⁵¹ Պետրոս վանականը, Աղաժորի Պողոս վանականը, Աղվանքի իշխան Քրիստոսասեր Շերոն, Աղվանքի սպարապետ Զվանթոն, Վարդան պատրիկն ու նրա եղբայր

* Երեմիա, ԺԱ, 15:

Գազիկը, Հրահատյան Բաբը, Վարազմանյան Վախթանգը, թագավորական տոհմից Քարոյան Պատրիկը, Վարազհոհանյան Վահանը, Անաստոյան Թեոդորոսը, Ռոստոմ Վարազ Աքոյանը, Զարմիրճ Վարազ Քուրդաքչյանը՝ թագավորական ցեղից, Մահմեդ Շերոյանը և այս երկրի բոլոր մյուս ազատները օրհնեցինք և հոգևորականների ու աշխարհականների միաբանութեամբ ընդունեցինք մեր առաքելական հավատը, որը նախ սուրբ Եղիշայից հիմնադրվեց, ապա սուրբ Գրիգորիսից հաստատվեց և մինչև այժմ իր ուղուց չէր շեղված: Բայց երբ փորձանքը վրա եկավ, աստված հասցրեց իր օգնութիւնը քո՝ սուրբ Գրիգորի հաշորդիդ ձեռքով, Գրիգորի, որի ուղղափառութեամբ աշակերտել ենք և այժմ կաշակերտենք քեզ՝ հայոց կաթողիկոս տեր Եղիայիդ, որ վրեժխնդիր եղավ արգարութեան թշնամու նկատմամբ:

Եվ արդ՝ մենք բոլորս նզովում ենք բոլոր հերձվածոցներին՝ առաջիններին, միջիններին ու վերջիններին, Նոմինոսին ու նրա ուսուցիչ Արիոսին, Վաղենտինոսին, Ապոլինարին, Մանիին, Մարկիոնին, Եվտիքեսին, Նեստորին, Ինդոլոսին, Թեոֆորիտոսին, Քաղկեդոնի ժողովը, Առնի տոմարը, Մաքսիմոսին ու նրա աշակերտներին, սրոնց հետ նզովեցինք նաև մեր եղկելի Ներսեսին, որը ընդունեց երկաթնակ աղանդը, և նրանց, որոնք հետևում են այդ աղանդին: Սույն կանոնները աստծու և ձեր սրբութեան առաջ հաստատեցինք, որպեսզի սրանից հետո մեզնից ոչ ոք չհանդգնի մեր ու ձեր հայրերի ավանդութիւնից դուրս գալ: Իսկ եթե մի որեէ հանդուգն գտնվի, որը կրկին մոլորութիւն մեջտեղ գցի, թող այդպիսին նզովվի սուրբ երրորդութիւնից ու մեր միաբանութիւնից, սուրբ հոգու շնորհներից անմաս մնա և խոստացված արքայութեանը չհասնի: Իսկ եթե եպիսկոպոսներից մեկը այդպիսին կլինի, պատվազուրկ կարվի և բարձր աթոռից կընկնի, իսկ եթե քահանաներից լինի, թող նույնը կրի, եթե կրոնավորներից մեկը լինի, նզովվելով կհալածվի, իսկ եթե ազնվականներից է, կհեռացվի եկեղեցուց, չի թույլատրվի ընկերների հետ շփվելու, մինչև որ շուղվի: Նույնպես և Աղվանքի կաթողիկոսների ձեռնադրութեան համար այսպես սահմանեցինք. քանի որ մի կարճ ժամանակ մեր կաթողիկոսները մեր եպիսկոպոսներից

էին օժիւում, բայց որովհետև մեր երկիրը սխալ գործ բունեց և հերձվածող դարձավ, դրա համար աստծու և ձեր հայրութեան առաջ պայմանավորվեցինք, որ Աղվանքի հայրապետութեան ձեռնադրութիւնը մեր երկրի միաձայնութեամբ սուրբ Գրիգորի աթոռի միջոցով լինի, ինչպես որ էր սուրբ Գրիգորից սկսած, որովհետև քրիստոնեութիւնը մենք այնտեղ ընդունեցինք և ճշմարտութեամբ գիտենք, թե այն, ինչ դուք եք ընտրում, աստծուն և մեզ հաճելի է: Այս պայմանից ոչ ոք իրավունք չի ունենա դուրս գալ կամ այլ ձևով վարվել: Իսկ եթե այսպես չլինի, անվավեր ու փուչ կլինի, և այդ ձեռնադրութիւնը ընդունելի չի համարվի: Արդ՝ նրանք, որոնք աստծու երկուզով մեր սահմանադրութեան կանոնները կկատարեն, սուրբ երրորդութեան ու աստծու բոլոր ուղղափառ ծառաներից կօրհնվեն. իսկ եթե որեէ մեկը ընդդիմանալով շեղվի այս ճշմարտութիւնից, ով էլ որ լինի, ինքն է աստծուն պատասխան տալու: Այս թուղթը գրվեց միաձայնութեամբ և աստծու միջնորդութեամբ երկու կողմերի միջև հավատի հաստատուն ու անշարժ լինելու համար՝ արաբների ութսունհինգ և հայոց հարյուր քառասունութ թվականներին, հրոտից ամսին²⁵⁸: Կնքվեց կամքով ու մատանիներով մեր, որոնց անունները գրված են վերևում»:

Գ լ ու յ Թ

ՉԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂՈՎՈՍ ՏԵՐ ԵՂՎԱՆՔԻ ՊԱՅՄԱՆԻ ԲՈՒՂԹԸ՝ ՈՒՂՎԱՍԻ ԱՂՎԱՆՔԻՆ

«Աղվանքում գտնված շարափառ Ներսեսը իր շարժումը հավատի վերաբերյալ և Քաղկեդոնի երկաթնակ աղանդի գունդազարդումը սերմանեց շատերի հոգիներում և իր խորամանկ շարութեամբ վտանգեց եպիսկոպոսներին, քահանաներին, կրոնավորներին. այդ զգալով ես՝ հայոց կաթողիկոս Եղիաս, իմ եպիսկոպոսների հետ եկա Աղվանք՝ ձեր գերահռչակ Պարտավ քաղաքը: Եվ ինձ մոտ հավաքվեցին հոգևորականներն ու աշխարհականները, ցույց տվին ինձ այն թուղթը, որ առաջ

նդովել և Ներսեսին գցել էր Աղվանքի կաթողիկոսությունից: Թեպետև նա բռնի կերպով մնացել էր կաթողիկոսական աթոռին, սակայն նույն եպիսկոպոսները և եկեղեցու բովանդակ միաբանությունը վերստին գրով ու կնիքով նդովեցին նրան ու աստծու միջնորդությամբ մեզ հետ միասին պայման դրեցին, թե կմանք միևնույն հաստատությամբ և շենք ընդունի Քաղկեդոնի պիղծ ազանդը ու Բակուրի ուսմունքը: Արդ՝ եթե հավատարիմ եք մնում նույն պայմանին և սուրբ հայրերի ավանդությանը, ընդունեցե՛ք նրանց և սիրեցե՛ք ինչպես ձեր հոգևոր տեսուչների, իսկ եթե որևէ մեկը շեղվի այս պայմանից, լինի կաթողիկոս կամ եպիսկոպոս, իշխանություն չունի ձեզ վրա. դուք մնացե՛ք ձեր եկեղեցիներում և միշտ ու անդադար աղոթք մատուցեք աստծուն: Թող ձեզ վրա աստված լինի իշխան և ուղղափառ վարդապետները: Այս իբրև ձեզ համար ապահովություն հանձնեցի Ներսմեհրի վանքի վանահայր սրբասեր Քշիկին և Հովսեփի վանքի վանահայր սրբասեր Գրիգորին: Ես՝ հայոց կաթողիկոս Եղիաս, իմ եպիսկոպոսների հետ միասին Աղվանքի ժողովից ստացա ձեր միավորման թուղթը և այս պայմանի թուղթը հանձնեցի ձեզ, որպեսզի ոչ ոք չհանդգնի շեղվել կնքված ուխտից: Եվ երկու նամակն էլ իմ մատանիով կնքեցի, տվեցի պահպանության Ներսմեհրի միաբանությանը սրբասեր հայր Քշիկի միջոցով՝ որպես ապահով լինելու պայման»:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ

ԸՍՏ ՆԱԽԱՊԱՏՎՈՒԹՅԱՆ ԱՂՎԱՆՔԻ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ՅՈՒՑԱԿԸ,
ՈՐԸ ՆԵՐՔԵՆԻ ԱՔԴԼՄԵԼԻՔ ԱՄԻՐՄՈՄԵՆԻ ՏԱՐԱՎ ԵՎ ԴՐԵՑ
ԱՐՔՈՒՆԻ ԴԻՎԱՆԸ .

Սուրբ հավատի այս խոստովանագիրը, որը պահանջեցինք Պարտավի ժողովից՝ գրավոր կերպով մեզ ծանոթացնելու ճշմարտությունը, երկու բնույթ ունի. առաջին՝ հերետիկոսությունը ժխտող խոսք է և հոգի ուրախացնող վարդապետների ընդդիմախոսությունն է. անմիջապես ստույգ կերպով իմա-

ցանք, նախ ես՝ Աղվանքի իշխան Շերոս, աղվանից սպարապետ Զվանթոն, Վարդան պատրիկը և նույնի եղբայր Գաղիկը, Վախթանգ Վարազմանյանը, որի նախնին Միհրական տոհմից քաջ Վարդանն է, որը Աղվանքի արքա Վաչագանի ժամանակ արքայի կողմից Աղվինում²⁵⁴ ժողովի նախագահ եղավ, բնակվեց Գարդմանում. արքաների զարմից Պատրիկ Քարոյանը, որի տոհմը միևնույն Վաչագան արքայի հրամանով բնակվեց Աղբերդ գավառում²⁵⁵, սրա նախնիները քաջ Վաչագանն ու Վաչեն էին, որոնց անունները ըստ կարգի կան ցուցակում. Բաբ Հրահատյանը, որի տոհմը Ատրպատականի իշխաններից է՝ բնակված Կապաղակում և Կողթում²⁵⁶, Վահան Վարազ-Հոհանյանը՝ մաղինացիների զարմից, որոնք հավատքով հակոբյան են և եկան, բնակվեցին Կամբեջանում. Ռոստոմ Վարազ-Աքոյանը, որի տոհմը Պարսկաստանի Ստահր գավառից է, բնակվեց Ուտի գավառի Կաղանկատուք ավանում. Զարմիր Վարազ-Քուրդակյանը և Մահմադ Շերոյանը՝ Դըղմունքի²⁵⁷ աերերի որդիները, որոնք բնակվել էին Աղվանքի արքայատուր Դղմահողքում²⁵⁸, Այս բոլորը արձանագրվեցին Աբգլմելիք Ամիրմոմինի դիվանում այն պատճառով, որ եթե սրանցից մեկնումեկը գտնվի երկաբնակ եղած, սրով ու գերությամբ բնաջնջվի: Այսպիսով Աղվանքի բոլոր եկեղեցիները խաղաղվեցին:

Գ Լ Ո Ւ Խ ԺԱ

ԱՂՎԱՆՔԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՏԵՐ ՍԻՄՈՆԻ ԿԱՆՈՆԵՐԸ ՆԵՐՍԵՍԻ
ՏԱՊԱՂՈՒՄԻՑ ՀԵՏՈ

Այս կանոնադրությունը սահմանվեց Աղվանքի Սիմոն կաթողիկոսի կողմից, երբ նա աթոռ նստեց ժողով գումարելու համար, որ տեղի ունեցավ անիծյալ Ներսեսի պատճառով, քանի որ սա եկեղեցիների կարգ ու կանոնը փոփոխեց: Այդ պատճառով հարկ եղավ վերստին ուղղել:

Բայց քանի որ բարերար ու մարդասեր ամենակալ աստված, ըստ իր մեծ ողորմության, կամեցավ զթալ մեզ քաղցրու-

թյամբ, իր անշափ սիրո շնորհիվ հովիվ, տեսուչ ու առաջնորդ նշանակեց մեզ՝ իր բանավոր հոտի համար, որը սուրբ առաքելական եկեղեցին է։ Եվ այս աստվածային ու մեծ պատիվը մեզ շնորհել է Քրիստոսը ոչ թե մեր բարեգործ ու արժանի լինելու համար, այլ ըստ իր անշափ ողորմության կամեցավ հենց ինքը և մեզ պարզեց իր շնորհով։ Ինչպես ասում է երանելի առաքյալը, որի բերանով Քրիստոսն էր խոսում. «Սուրբ հոգին ձեզ իր հոտի համար հովիվներ ու տեսուչներ նշանակեց, արդարութեամբ հովվելու համար. այդ պատճառով ձեզ պատվիրում եմ. զգուշացե՛ք ձեր անձերի ու հոտի համար՝ նաև՝ երբ տե՛րը Մովսեսին քահանաների վերաբերյալ պատվիրում էր, այսպես էր ասում. «Քեզ գլուխ և առաջնորդ եմ կանգնեցնում իմ ժողովրդին, որպեսզի դու նրանց զգուշացնես, որ իմ պատվիրանը պահեն, ժրացի՛ր, քա՛ջ եղի՛ր ու մի՛ ծուլանա»⁹։ Այդ նույն օրինակով նաև այլ մարդարների միջոցով մեզ է զգուշացնում մարդու որդի տերը. «Քեզ դիտորդ նշանակեցի իմ ժողովրդի վրա. հիշեցե՛ք նրանց պատգամները, ինչպես իմ կողմից ասված, որպեսզի մեղավորն ու անօրենը, դառնան իրենց շարճանադարճից ու ապրեն. եթե շղզուշացնեք, նրանց արյան համար ձեզ պատասխանատու կդարձնեմ¹⁰»։ Տիրջից ունեք այս ահավոր ու սոսկալի պատվերը, այլև այն, որ ասում է. «Ձեզ իրավունք տվի թողութուն տալ մեղքերին ու մարդկանց մեղքի կապանքներից արձակել»։ Եվ արդ՝ ոչ թե մեր անձով կամ ուժով առանք այս իշխանութունը, պատիվը և առաքելական աթոռը, այլ բոլորի արարիչ ու ստեղծող աստված մեզ նշանակեց այս տեղում, որպեսզի ժողովուրդներին հովվենք՝ ըստ նրա հաճության։

Դրա համար, ո՛վ իմ սիրելի ու պատվական եղբայրներ, Քրիստոսի ընտիր աշակերտներ և նրա պատվիրանների ճշմարիտ սպասավորներ, մեզ պետք է ու արժան է պողաբերել աստծու համար բարի ու քաղցր պտուղի հաճույս նրա և առաքելական հիմքի վրա շինել, որը Հիսուս Քրիստոսն է, ոսկի,

⁹ Գործք, Ի, 28։

¹⁰ Դատ., ԺԱ, 11։

¹¹ Եզեկ., ԷԳ, 7։

արծաթ, թանկագին քարեր, այսինքն՝ տեսակ-տեսակ առաքինութուններ ու ամեն բարի գործ, որպեսզի մեր փրկիչ աստծուն ներկայանալիս ընդունենք փառքի պսակ։

Արդ՝ ընտրենք բարին ու մերժելով անարգենք շարք, սուրբ հոգու շնորհիվ ու նրա պատվիրաններով. ինչպես մեզ հրամայեց տերը՝ մարգարեների, առաքյալների ու վարդապետների միջոցով, պետք է նախ ամբողջ սրտով սիրել աստծուն և պահել նրա պատվիրանները, մեր ճշմարիտ ու աստվածային հայրերից ընդունածները անշարժ ու հաստատուն բռնել. նույնպես սուրբ եկեղեցու կարգ ու կանոնները անխափան պահել, անարատ քահանաների ու սպասավորների միջոցով պայծառացնել. միմյանց սիրել ինչպես սեփական անձը, միաբան կերպով կրոնավորել ըստ կանոնական հրամանի, շթողնել ու թույլ շտալ անարժաններին ու զինվորականներին գրավել եկեղեցու իշխանութունը. ո՛չ պոռնկորդներին, ո՛չ շնացողներին, ո՛չ մարդասպաններին, ո՛չ գողերին, ո՛չ ստախոսներին, ո՛չ սուտերդմանակերներին, ո՛չ զրկողներին ու շարաշք ազահներին, ո՛չ զուհիներին, ո՛չ էլ ամենևին զինվոր մարդկանց, հեծյալների ու մաքսապետների, ոչ սքչհանդգնի տալ եկեղեցու իշխանութունը և ո՛չ էլ ալդայիսիներին հանձնի հացն ու հասը, որովհետև աստվածային օրենքով ինչ որ ժողովուրդը իր մեղքերի համար տալիս էր աստծու տանը, այն վայելում էին քահանաները, սեղանի անարատ պատարագիչներն ու սպասավորները, քանի որ հասը պատկանում է նրանց, որոնք զօր ու գիշեր աստծուց խնդրում են սեք ու հաշտութուն աշխարհի համար, մեղքերի թողութուն, հոգիների ու մարմինների առողջութուն, և ոչ թե աստված հրամայել էր, որ անարժանները կամ զինվորականները տիրեն եկեղեցու իշխանությանը, և ցատում առաջ բերեն աշխարհի ու իրենց վրա։ Որովհետև փառքի տերը երբ Մովսեսին տաճարի մասին պատվերներ էր տալիս, ասաց, թե՛ «Անարատ ու սուրբ քահանաներին ընտիրը Ղևտի ցեղից և ոչ թե Խարայելի մյուս ցեղերից ընտիրը զինվորի անարժան հանցավոր մեկին կամ արատավորի՞»։ Ինչպես հենց ասում է օրինակ գիրքը, թե՛ «Թող

¹² Թուրք, Գ, 6—10, ԺԸ, 2—7։

անարժանները չհանդգնեն իմ սեղանի առջև կանգնել և ոչ էլ համարձակվեն եկեղեցու տուրքերից ուտել: Նույնիսկ քահանաները, որոնք իրենց վարքով անարժան են, մերժվելով հեռացվում են ժառանգությունից. և հասարակ ժողովուրդը բոլորովին չպետք է մոտենա ո՛չ պաշտամունքի, ո՛չ կարգ ու կանոնի և ոչ էլ քահանաների ցեղին, իսկ նա որ հանդգնի, պատժվելով կսպանվի, ինչպես Կորնթ, Գաթանը և Աբիրոնը²⁵⁹, որոնք խորատուզվեցին, կամ նույն ինքը Ռզան²⁶⁰, նույնպես և ուրիշ շատերը, որոնք իրենց աստիճանից վեր հանդգնեցին աստծուն պաշտամունք մատուցել: Որովհետև խորանը, սուրբ եկեղեցու նոր ուխտի քահանաները օրինակ էին, որ անարժաններն ու զինվորները չհանդգնեին եկեղեցում ապրել. այս պատվերը փրկչի հրամանով ավելի ևս հաստատեցին սուրբ առաքյալները, ասելով թե՛ «Սուրբ հոգուն և մեզ հաճո թվաց՝ այսպես կարգել. զինվորներն ու անարժանները չպետք է հանդգնեն եկեղեցին գցել իրենց իշխանության տակ, իսկ ով որ հանդգնի, թող նզովվի»: Ըստ այդմ նաև մեր երջանիկ հայրերը հաստատել են. «Թե ոչ ոք իրավունք չունի աստծու եկեղեցին հանձնել անարժան մարդկանց ու զինվորների, կամ ծախել իբրև ունեցվածք, կամ տալ իշխաններին ու նրանց դայակներին իբրև նվեր: Նույնպես էլ քահանաները իրավունք չունեն եկեղեցու հասույթը կամ հացը տալու անարժան մարդկանց եղբայրներին ու որդիներին և ոչ էլ պետք է հանդգնեն վաճառել եկեղեցու ժառանգությունը. նույնիսկ եթե քահանաները ու սրանց եղբայրներն ու որդիները անարժան լինեն, պետք է զրկվեն ժառանգությունից, իսկ նրանք, որոնք կը հանդգնեն, թող նզովյալ լինեն»^{*}:

Մենք աստծուց և նրա պատվիրաններից այս հրամանն ունենք, ուստի չպետք է աստծուն հակառակ լինենք: Եվ եկեղեցիների վերաբերյալ այս օրենքները այսօր էլ պահում են բոլոր կալվածատերերը, որովհետև, երբ իրենց սեփական գյուղերը վաճառում են, պայմանագիրը այսպես են գրում, թե դատ է եկեղեցուց և եկեղեցու հողից: Քանի որ աստծու եկեղեցիները ազատ են և որևէ մեկի իշխանության տակ չեն

գտնվում, բացի եպիսկոպոսներից և նրանցից, որոնց հանձնում են եպիսկոպոսները, այսինքն՝ անարատ մարդկանց ու ճշմարիտ սուրբ քահանաներին և ոչ թե անարժան զինվորականներին. ուստի սրանից հետո և առաջ ոչ ոք թող չհանդգնի այդ այդպես անել: Աստծու պատվիրաններին հակառակ է և հոգու ու մարմնի փրկության համար կորուստ եկեղեցու ազատությունը անարժանների ձեռքը մատնել: Այդ առթիվ շատերից լսում եմ, որ տրտնջում են, թե շատ տեղերում աստծու եկեղեցուն վանականությամբ հանդերձ զինվոր մարդիկ են տիրում, որոնք իրենց չար գործերի պատճառով արժանի չեն եկեղեցի մտնելու, թող թե եկեղեցական հասույթն ու հացը ուտելու:

Այս առթիվ ներսմեհրի²⁶¹ վանահայր սրբաուն Քշիկը գրել է, թե աղվանից իշխան Վարազ-Տրդատը մի փոքրիկ գյուղակ է նվիրել սուրբ խաչիս իր հոգու փրկության համար սպասավորելու, իսկ այժմ Փուսան-Վեհ անունով մի աշխարհիկ հեծելակ, որ անառակությամբ կյանք է անցկացնում, թուղթ է մեջտեղ բերում, թե Աղվանքի իշխանը ինձ է տվել այդ եկեղեցին վանականությամբ, որպեսզի ես հոգամ: Այդ պատճառով, ո՛վ սիրելիներ, այս իրավունքները կմնան այսուհետև ու ապագայում, իսկ այն Փուսան-Վեհը, ըստ սուրբ հոգու հրամանի, չպետք է տիրի այն եկեղեցուն, այլ անբիծ ու անարատ քահանաները կիշխեն եկեղեցու վրա, քանի որ նա ո՛չ աստծուց է իրավունք ստացել և ո՛չ էլ մեզնից:

Արդ՝ ես աստծու շնորհիվ աղվանից կաթողիկոս Սիմոնս, ըստ աստվածային պատվիրանների ու կանոնների այսպես հրամայեցի, որ աստծու եկեղեցու իրավունքները իրենց ձեռքը վերցնեն ճշմարիտ, ուղղափառ քահանաները, որոնք շրջադասեցին եղկելի ներսեսի աղանդը. զինվորներն ու աշխարհականները եկեղեցու վրա իշխանութուն չունենան և բռնի կերպով չվերցնեն եկեղեցուն տրվող նվերից: Բայց եթե որևէ մեկը հանդգնի, աստծու և մեր կողմից պատժի կենթարկվի: Իսկ եթե որևէ մեկը եկեղեցու վերաբերյալ թուղթ մեջտեղ հանի ըստ մարմնավոր ու աշխարհական իրավունքների և ոչ թե աստվածային պատվիրաններով ու կանոններով, այդպիսի թուղթը անվավեր է ու չհաստատված, և ոչ ոք այն վավերա-

* Տե՛ս վերը՝ Աղվանի ժողովի կանոնները:

կան չսխտք է ճանաչի, որովհետև աստված հրամայել է, որ եպիսկոպոսներն ու քահանաները հոգ տանեն եկեղեցու մասին և ոչ թե անարժան մարդիկ, այսինքն՝ զինվորներն ու հեծյալները:

Այժմ, դուք, ո՞վ սիրելիներ ու եղբայրներ, սուրբ աթոռների վիճակված աթոռակից եպիսկոպոսներ, նույն կանոնական իրավունքները պահեցե՞ք յուրաքանչյուրը ձեր թեմում և թուլյ մի՛ տաք աստու եկեղեցին ճնշել, իսկ քահանաներին ծառայեցնել ու հարկի տակ պցել, որպիսով աստված մեզ հետ հաշտվի և սղորմելով վրդի մեզ բոլոր նեղություններից: Քանի որ տերն՝ ասաց, «Ձեր մարգարիտները մի՛ թափեք խողերի առջև և սրբությունները մի՛ տաք շներին»*: Ինչպես որ աստված կամեցավ կոշել սրբություն սրբոց նույն իրենց անարատ քահանաներին և ոչ թե անարժաններին ու աշխարհակոտն դիմադրներին:

Արդ՝ ամենքին պատվիրում եմ, աստու պատվիրանների վերաբերյալ զգո՛ւյ՜ջ կացեք և անսպառ գոհություն մատուցեք սղորմած աստու, որ երկարակ պիղծ ներսեանց վրժ հանեց և նրա ջար որումը հեռացրեց մեզանից՝ խաղաղության արմատ հաստատելով իր եկեղեցու մեջ: Այդ պատճառով զգաստորեն հոգացեք եկեղեցու կարիքները, որովհետև մենք բոլորս պետք է կանգնենք Քրիստոսի ահեղ ատյանի տառ և ժողովրդի ու մեզ համար հաշիվ պետք է տանք: Դարձյալ աղաչում ու ասում եմ, զգո՛ւյ՜ջ կացեք: Եվ թող սուրբ հոգին ձեզ հետ լինի, ամեն:

* Մատթ., է, 6:

ԱՂՎԱՆՔԻ ԻՇԽԱՆ ՎԱՐԱՉ-ՏՐՊԱՍԻՆՆԵՐԻ ՎՐԻ ՊԱՆՆԱԶԵԼԸ,
ԲՅՈՒՋԱՆԳԻՒ ԳՆԱԼԸ, ՈՐԴԻՆՔԻՆ ՊԱՏԱՆԳ ՏԱԼԸ, ԻՐ ԵՐԿԻՐԸ
ՎԵՐԱԳԱՌՆԱԼԸ ԵՎ ՍՈՄՈՆԵՑ ԼԵՏՈ ՄԻՔԱՅԵԼԻ՝ ԱՂՎԱՆՔԻ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԳԱՌՆԱԼԸ

Պարտից թագավորության խաղառ անկումով և հարավալին ցեղի, այսինքն՝ արարների զորեղանալով — աշխարհի, մանավանդ արևելյան կողմերի, հարկատվության շափերը սաստկացան. Աղվանքի Վարազ-Տրդատ իշխանը երեք պետության էր հարկ տալիս՝ խաղիքներին, արարներին և բյուզանդացիներին: Իսկ ազելի խիստ նեղություն նրան հասավ բյուզանդացիներից, որովհետև իր որդիներով կայսրի կողմից արգելակված էր մայրաքաղաքում, որդիներին պատանդ տալով՝ ինքը՝ իշխանը, այնտեղ հիվանդացավ ու մնաց: Երկրի բնության մասին ասում են, թե ժանտաբեր է, և երբ օտար մարդիկ զարնանը մուտք են գործում այնտեղ, անմիջապես հիվանդանում, ու այդ պատճառով մաղերն ու մորուքները թափվում են: Եվ Վարազ-Տրդատը երկար մնաց այդտեղ, մի օր այնպես եղավ, որ բյուզանդացիների թագավորը ընտրեց թանկագին քարեր և Աղվանքի իշխանին կանչելով ցույց տվեց նրան, իսկ նա խորամանկելով ասաց, «Իմ տանը դրանցից ավելի թանկագինները կան», ես դրանք կտամ ձեր աստվածապսակ անձին, որովհետև իսկ և իսկ ձեզ է վայելու: Այդ ժամանակ իշխանի բյուզանդիայում մնալու հինգ տարին էր: Այս բանի համար աստու օգնականությամբ դուրս պրծավ, եկավ հասավ իր երկիրը: Դրանից հետո նա արևելյան երկիրը (Աղվանքը) հանձնեց արարներին և հարկ էր տալիս միայն նրանց:

Նույն Վարազ-Տրդատի իշխանության ժամանակներում անտանելի սով ընկավ Աղվանքի սահմաններում, այդ պատճառով ոմանց կողմից առասպելաբանվեց, որպես թե կորեկը ասել է. «Ծս՝ կորեկս, Շակաշեն»²⁶² գավառի Հակու վայրում թաքնված էի. գեորդների բազմությունը ինձ անուշադրության էր մատնել և շէր գնում. եկավ մի բարի ժամ, երբ տիրեց իմ եղբայր Սովը, և ահա ես դարձա երևելի ու բարձրացա Վարազ-

Տրդատ իշխանի ու Եղիազար կաթողիկոսի սեղանները: Ուլ-
քեր որ ինձ կերան, նրանցից արյուն գնաց, ներդամիտ եղեք»: Իսկ Աղվանքի իշխան Վարազ-Տրդատի որդիները՝ Գագիկն ու Վարդանը, որոնք Բյուզանդիայում պատանդներ էին, թագավորի բարկության հետևանքով տասներկու տարի մնացին մի մթին զնգանի մեջ. պատճառը արևելյան երկիրը (Աղվանքը) նրանց հոր կողմից արարներին տալը եղավ: Երբ բյուզանդացիների թագավոր Հուստինիանոսը վախճանվեց, թագավորն սկսեց Վարդան Փիլիպիկոսը, որ հայ ազնվականներից էր. սա հիշեց նրանց, որոնք խավար բերդում կենդանի արգելափակված էին. թագավորը հրամայեց անտանելի տանջանքներից դուրս բերել նրանց, որոնց տեսողությունը խավարը ծածկել էր: Ապա քիչ-քիչ լույսի մեջ հանելով՝ թագավորը պարզեցրեց տվեց և ուղարկեց իրենց երկիրը: Գագիկին շնորհեց տիեզերքի լույս կենսատու խաչից մի մաս: Նա եկավ և մեծ պարզեցրեց տվեց Աղվանքի կաթողիկոս Միքայելին: Տերունական խաչ կանգնեցրին, որի վրա այսպես է գրված. «Քրիստոս աստված, հիշի՛ր քո կամավոր շարշարանքները սրա վրա, որոնք դու կրեցիր մեր փրկության համար: Ընդունի՛ր այս խաչը, որը դու տվիր քո երկյուզածներին, ների՛ր իմ՝ Աղվանքի կաթողիկոս Միքայելի հանցանքները, որպեսզի քո այս երկիրն՝ ամեն կարգի փորձություններից փրկելով, որպեսզի քո դաշտայան օրը արժանի լինենք կանգնելու քո այ զողմը: Նաև աղաչում եմ քո ծառա Գագիկի, սրա քույր Մարիամի և մեծ ոսկերիչ Վարազոյի համար»:

Գ Լ ու խ Ժ Գ

ԱՂՎԱՆՔԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՄԻՔԱՅԵԼԻ ԺՂՂՎ ԳՈՒՄԱՐԵԼԻ՝
ԱՐՅՈՒՆԱԿԻՑՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ ԱՄՈՒՍՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՐԳԵԼԵԼՈՒ ՀԱՄԱՔ

Միմոնից հետո Աղվանքի հայրապետական աթոռն է նրստում երջանիկ Միքայելը և ապրում է երեսունհինգ տարի: Մրա օրոք Աղվանքի իշխանները ամուսնանում էին իրենց արյունակիցների հետ. այսպես՝ Վախթանգի որդի Վարազ-

մանի թոռ Վարազոն իր թոռնակից Վարդանուհուն է առնում: Տեր Միքայելը արգելում է նրան, ասելով, թե մի՛ հանդգնիր առնել, որովհետև թոռնակիցներ եք: Իսկ նա, կորստյան միտք հղանալով, գրում է վրաց կաթողիկոս Թալիլին, որ այս վերջինը օրհնի իր անօրինական ամուսնությունը: Իսկ այն շարափառ մարդը, այսպես է առաջարկում. «Եթե դուք ընդունում եք իմ դավանանքը, օրհնված եք, իսկ եթե մնում եք աղվանից ավանդություններին հավատարիմ, ձեր գործն է»: Այդ ժամանակ Աղվանքի կաթողիկոս Միքայելը իրեն ենթակա եկեղեցու ուխտի ժողով է անում և իր մոտ է կանչում հոշակավոր Սողոմոնին, որ մաքենացիների²⁶³ սուրբ ուխտի առաջնորդն էր, իսկ այդ ուխտը իր ժամանակին Հայաստանի պարծանքն էր: Եվ նրանց բուրբին հավաքեցին Շամքորի Բերդ վանքում, որոնք միաբան ժողովով նզովեցին Վարազոյի տունը: Միևնույն ժամին արարները հասան և մոր գրկում սրով փողոտեցին նրա մի ուղուն, իսկ մյուս որդուն ձին տարավ, սպանեց: Ժողովականները նամակ գրեցին վրաց եպիսկոպոս Թալիլին. թե՛ «Ինչո՞ւ հանդգնեցիր սուրբ առաքյալների աշակերտների կողմից արված կանոնները քանդել, որոնք (աշակերտները) հավաքվելով Անտիոքում Պողոս Սամուսացուն վտարեցին սուրբ եկեղեցուց և սահմանեցին կանոնական օրենքներ. «Թե՛ ոչ ոք չպետք է հանդգնի իր արյունակցի հետ ամուսնանալ, և դա սուրբ Աթանասի կանոնական հրամանն է, որ այդպիսի ամուսնությունը ոչ թե ամուսնություն է, այլ պոռնկություն: Նաև երանելի Բարսեղն է այս առթիվ խոսել: Արդ՝ մենք ուղղափառ ժողովս քեզ նզովեցինք բոլոր հերձվածողների հետ, իսկ արդարադատ Քրիստոսին կմատուցենք բազմապատիկ փառք»:

Գ լ ո լ խ ժ Դ

ԱՂՎԱՆՔԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏ ՆՈՒՅՆ ՄԻՔԱՅԵԼԻ ՈՐՈՂՈՒՄԸ ՉԱՔԱՐԱՅԻ
ՊԱՊԱՆԱՉՄԱՆ ԵՎ ՓՐԿՉԻ ԾՆՆԳՅԱՆ ՈՒ ՀԱՅՏՆՈՒԹՅԱՆ
ՎԵՐԱՔԵՐՅԱԼ՝ ԸՆԳԳԵՄ ԵՐԿԱՐԱԿԱՆԵՐԻ .

Մովսեսը իսրայելացիների համար տոներ նշանակեց յոթ-
երորդ ամսին, այսինքն՝ թշրինի²⁶⁴ առաջին օրը՝ փոզերի
տոնը, տասերորդ օրը՝ քաժուխի տոնը, տասնհինգերորդ օրը՝
տաղավարահարների տոնը, տասնյոթերորդ օրը տեղի ունե-
ցավ Զաքարիայի պապանձումը մինչև նույն թշրին ամսի
քսաներկուսը: Ապա գնաց իր տունը և հղիացավ նրա կին Եղի-
սաբեթը, ինչպես որ ասում է Ղուկաս ավետարանիչը. «Թե
թաքցնում էր իրեն հինգ ամիս, իսկ վեցերորդ ամսում աստժու-
կողմից ուզարկվեց Գաբրիել հրեշտակը»:

Արդ՝ տեսնենք վեցերորդ ամիսը ո՛րն է. քննեցինք տոմարը
և գտանք այսպես. թշրին ամսի քսաներկուսը համընկնում է
հոտմեական հոկտեմբեր ամսի իննին: Արդ տասից առաջ ըսկ-
սում ենք լրացնել վեց ամիսը, լինում է ապրիլի յոթը, որն
ըստ հրեշտակի ասածի, թե այս նրա վեցերորդ ամիսն է, իսկ
երբայեցիների նիսանի²⁶⁵ տասնյոթը ավետիք կուշտինն է:
Դրանից առաջ մինչև հունվարի հինգը անում է երկու հարյուր
յոթանասուն օր, որ է ինն ամիս և ապա Քրիստոսի ծնունդը:
Այս առթիվ ունենք նաև վարդապետների ասածները. իսկ
ծնունդը, հայտնությունը և ավետիք եկեղեցին կատարում է
իրբև մի տոն, որովհետև մի աստժու ծնունդը և մեր հոգևոր
փրկությունը իրբև մի տոն է կատարվում, ինչպես որ աստվա-
ծային վարդապետներից մեկն ասաց. «Երեք ծնունդ է ճանա-
չում մեզ համար միածինը. մեկը՝ փշումով, երկրորդը՝ մարմնա-
նալով և մկրտությունը, որ մի ծնունդ է համարում, իսկ երր-
որդ՝ հարությունը»: Նույնպես և Երուսաղեմի Մարկոս հայրա-
պետը, որ նիկիական²⁶⁶ հայրերից մեկն էր, իր խրատական
թղթի մեջ մկրտության մասին գրեց հայերին, թե մի օրում

ենք տոնում ծնունդն ու մկրտությունը, և ինչպես որ մահն
ու թաղումը անկատար է առանց հարություն, կամ ինչպես
հարություն ավետարանը նախ խաչումն ու թաղումն է հայտ-
նում, և ապա ավելացնում է հարությունը, նույնպես էլ անում
է փրկությունը. ինչպես օրինակ, դարձյալ ասում է աստվա-
ծաբանը. «Բայց այժմ աստժու հայտնություն տոնն է, որով-
հետև աստված ծնունդով հայտնվեց իրբև մարդ»: Երուսաղեմի
եպիսկոպոսները մինչև Կյուրեղը քառասուներկու են. սրանցից
հետո մյուսները ծննդյան ու հայտնության տոնը կատարում
էին հունվարի վեցին մինչև Հոբնաղիոսի ժամանակ. իսկ հա-
րությունից մինչև Հոբնաղիոսը հաշվվում է չորս հարյուր
տարի: Դարձյալ այն, որ ընթերցվածում Դավթի ու Հակոբի
օրվա մասին ասում է, թե այլ քաղաքներում Քրիստոսի ծը-
նունդը տոնում են դեկտեմբերի քսանհինգին. այլ քաղաքնե-
րում այսպես են ասում, թե հեթանոսներից հավատացյալ-
ներ կային և ոչ թե թլպատվածներից, իսկ հեթանոսության
ժամանակ նրանք սովոր էին արեզակի ծնունդը տոնել այն
օրը. այդ պատճառով չէին համաձայնվում թողնել տոնը:
Ապա առաքյալները ստիպված եղան համաձայնվել և նրանց
համար Քրիստոսի ծնունդը նշանակել այդ օրը: Իսկ նրանք,
որոնք թլպատվածներից էին, ամեն տեղ հունվարի վեցին են
տոնում, որ ավանդվեց մեր նախնիներին, և որը պահպանում
ենք մինչև այժմ, ինչպես որ ասում է, թե՝ «Երեսնները Սիոնից
կեննեն, իսկ աստժու խոսքը՝ Երուսաղեմից»:

Գ լ ո լ խ ժ Ե

ԱՅՆ ԳՈՐԾԵՐԸ, ՈՐ ԿԱՏԱՐՎԵԼ ԵՆ ՀԵՐԱԿԼԻ ՈՐԳՈՒ ԵՎ ՆՐԱ
ԹՈՒՒ ՕՐՈՔ

Բյուզանդացիների թագավոր քաջահաղթ Հերակլեսը զա-
նազան պատերազմներ շահելով՝ քաջի հիշատակ թողեց աշ-
խարհում: Նրանից հետո Բյուզանդիայի թագավոր է դառնում

* Ղուկ., Ա, 22, 24, 26, 27:

* Սալթ, Բ, 3:

նրա որդի Կոստանդինը՝ երեք տարի: Սրա օրոք արարները տիրեցին Ասորիքին և սուրբ քաղաք Նրուսահեմի եկեղեցին հարկի տակ դրին. այս բանը տեղի ունեցավ հայոց ութսուն թվականին: Իսկ այդ վերջինի որդի Կոստասը թագավորեց քսանինը տարի: Սրա հինգերորդ տարում Արաբիայում կոիվ եղավ, իսկ վեցերորդ տարում արաբները եկան Հայաստան և գրավեցին Դվինը. գերվածների թիվը հաշվվեց երեսունհինգ հազար: Կոստասի տասնիններորդ տարում հայոց կաթողիկոս է նստում տեր Ներսեսը՝ քսան տարի: Այս ժամանակ հայոց հարյուր տասնմեկ թիվն էր: Սա նույն Կոստանդինի հայրացուն էր և նրա միջոցներով Քաղաքադաշտում²⁰⁷ շինեց բանավոր հոտերի հոյակապ փարախը՝ Սուրբ Գրիգորը, և ավարտման հանդեսին հրավիրեց բյուզանդական թագավորին, որը անշափ հիացավ կառույցի վրա ու հրամայեց կառուցողներին գնալ իր ետեփց, որպեսզի նույնաձև մի տաճար ինքը կերտի մայրաքաղաքում: Բայց դեռևս չժամանած՝ ճանապարհին քարազործը վախճանվեց:

Գ լ ու խ Ժ Զ

ԵՐԿՐՈՐԿ ՄՈՂՄԵԳԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԳԱԼԸ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻՆ ՀՆԱԶԱՆԳԵՑՆԵԼԸ, ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՑ ԱՂՎԱՆՔՈՎ ԱՃԱՊԱՐԵԼԸ ԵՎ ՉՈՂԱ ԳՈՒՈՒՐ ՄՏՆԵԼԸ, ԱՅՆՏԵՂ ՀԱՅԵՐԻ ԱՊՍՏԱՄՐՈՒԹՅԱՆ ՄՔԱՆ ԼՍԵԼԸ, ԱՅԳ ՊԱՏՃԱՌՈՎ ԱՅՆՏԵՂԻՑ ՎԵՐԱԳԱՌԵԱԼԸ, ԳԱԼԸ, ՍԵՎԱՆ ՄՈՎԱՊԱՏ ԿՂԳԻՆ ԳՐԱՎԵԼԸ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՈՒ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ՋՈՐՔԵՐԻՆ ԿՈՏՈ ԵԼԸ, ԻՇԽԱՆՆԵՐԻՑ ՈՄԱՆՑ ԻՐ ՀԵՏ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆ ՏԱՆԵԼՆ ՈՒ ԱՅՐԵԼԸ, ԱՅՍՏԵՂԻՑ ԱՍՈՐԻՔ ԳՆԱԼԸ, ԱՅՆՏԵՂ ՉԱՐԱՉԱՐ ՄԱՀՈՎ ՄԵՌԵԼՆ ՈՒ ԱՅԼ ՊԵՏ ՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայոց հարյուր քառասունվեց թվականին Հայաստան է դալիս Մահմեդ երկրորդը. այնտեղից Աղվանքով շտապում և մտնում է Չոզ: Իսկ ապստամբված հայերը արաբներին արգելափակում են Դվինում և դրանցից վաթսուներկու հազար կոտորում են՝ Բյուզանդիայից շատ զորքեր բերելով: Հենց նույն տարում սուրբ Գրիգորի տոհմը վերջացավ: Մահմեդը Չոզից վերադարձավ, եկավ, երեք տարի պաշարեց Սևան

ծովապատ բերդ-կղզին, ապա գրավեց այն և կղզում ուս որ գտավ, սրածեց: Այնտեղից անցնելով Հայաստան՝ կոտորեց բյուզանդական ու հայկական զորքերը: Իսկ նրանց համար, որոնց չկարողացավ բռնել, հանդիսավոր երգումով դարան պատրաստեց. դավով ու խաբեությամբ իր մոտ հավաքեց հայոց իշխաններին և տանելով Նախիջևան քաղաքը, ութ հարյուր մարդ եկեղեցին լցնելով կենդանի-կենդանի այրեց, չորս հարյուր մարդ էլ խրամում այրեց, իսկ նրանցից մնացածներին սրածելով կոտորեց: Եվ նրանց այս կորստյան պատճառըն այն էր, որ ընդհանրապես մոլորության շունչն էր նրանց մեջ շնչում, արհամարհանքով ծաղրում էին հայրապետին, քահանաներին, կրոնավորներին, ձանձրացնում ու նեղութուն էին պատճառում նրանց: Եվ չնայած հայերը կրեցին այդ ծանր հարվածները, բայց տեր աստված Մահմեդին լիթոզեց այդ վրեժը, այլ երբ Մահմեդը հասավ Ասորիք, մահվան ծանր ցավը բռնեց նրան, և յոթ ամիս հոգեվարքի մեջ մնալով, հազիվ շունչը փչեց ու սատկեց: Երեք անգամ թաղվեց, բայց գերեզմանից դուրս էր թռչում, հողը նրա գարշելի մարմինը չէր ընդունում: Ապա մի շուն բռնելով շամփրեցին Մահմեդի հետ, և այս ձևով հողը պարտակեց այդ շարիքը:

Սրանից հետո Աղվանքի իշխան Շերոյին ազնվականների հետ միասին տարան Տարոն. իսկ այնտեղից էլ՝ Ասորիք: Այս ժամանակ հայոց հարյուր հիսուներեք թիվն էր: Մյուս տարին Ասորիք տարան Շիրակի տիրոջը: Երկու տարի հետո արաբական իշխան Մովանը անցավ Ալանք, բայց չկարողացավ մտնել: Խազիդների իշխանը ութսուն հազար զորքով գրավեց Աղվանքը: Այդ ժամանակ հայոց հարյուր հիսուներեք թվականն էր: Երկու տարի հետո հայոց հարյուր վաթսուն թվականին Աղվանք եկավ արաբ իշխան Արդ Ալիզը և նստեց Պարտավում: Այնտեղ նրա առջև բերին Մանկիկ ու Միրզազատ եղբայրներին, որոնք ազնվական տոհմից էին. քրիստոնեական հավատքի համար բազմաթիվ ու տեսակ-տեսակ տանջանքներ կրելով՝ երանելի Մանկիկը, նահատակի անուն ժառանգելով, պսակվեց Քրիստոսի կոզմից: Նրա թանկագին մասունքները դրվեցին Պարտավի Սուրբ Գրիգոր մեծ եկեղեցին: Իսկ նրա եղբայր Միրզազատը, չդիմանալով տանջանքներին, բազ-

ժամարդ ժողովի առջև ուրացավ Քրիստոս ասածուն, ապա զզջաց, հետո դառն ու հորդահոս արտասուքներով հաշտեցրեց նրան, որին խռովեցրեց (Քրիստոսին)։ Նաև իր ամբողջ կյանքի ընթացքում իր արտասուքը քավութեան ավազան դարձնելով՝ լվանում էր նրանց, սրունց աղտեղելով գալթեցրեց։ Եվ սրտի խորքերից հեծեծանքներ էր առաքում գաղտնիքների գիտակին։ Մինչև կյանքի վախճանը անմխիթար սզով մնաց։ Բայց նա, որ ողորմած է ու գթած, նրան նահատակների հետ ընդունեց. նրա մահվան ժամին զարմանալի հրաշքներ կատարվեցին։

Նույն տարին Արդլ Ազիզը անցավ Կուր գետի այն կողմը։ Երեք տարի հետո եկավ Մսլիմանը, ավերեց Դերբենդը և մտավ Խազիբը, որտեղից շխարդացավ դուրս գալ։ Ապա թողեց ամեն ինչով կազմ ու պատրաստ բանակը, մինչև անգամ հարձերին իր վերջապահներին հանձնեց։ Եռանշահիկ Վաչագանին՝ Աղվանքի ազնվական իշխանին, որը քաջ, կորովի աղեղնավոր էր, իր ամբողջ զորքով իրեն վերջապահ նշանակեց, որի ետևից ընկնելով խաղիւրները պարտվեցին ու փախուստի մատնվեցին։ Այսպես ազատվելով Մսլիմանը գնում է Վրաստանի կողմով, իսկ հայոց հարյուր յոթանասունչորս թվականի ամառը տեղի է ունենում անասունների համաճարակ, և ձմեռը կատարվում է հերթական աշխարհագիր, որ մարդ, անասուն, հող ծանր հարկերի տակ դրեց։ Միևնույն ժամանակ Աղվանքի իշխան Զվանշիրին սպանեցին ամեթեղուները։ Նույն տարին մեռավ հայոց Սմբատ իշխանը, իսկ այդ տարին, որ հայոց հարյուր յոթանասունհինգ թիվն էր, ծանր սով էր տիրում։ Երեք տարի ևս անցնելուց հետո Զառահը երկրորդ անգամ Աբխազիայի վրայով մտավ Խազիբը։ Մյուս տարի հանդես եկավ խաղիւրների իշխան Ատորդղին և սպանեց Զառահին ու ձերբակալեց Զագիկին։ Հայոց հարյուր ութսուն թվականին Մսլիմանը դարձյալ շինում է Դերբենդը արաբների համար, բայց Աղվանքի կաթողիկոսարանը չի քանդում, որ դեռևս գոյություն ունի այնտեղ։

ՍՏՈՒՆՅԱՑ ԵՊԻՍԿՈՍՍ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՄԱՍԻՆ, ՆՐԱ ԲՅՈՒԶԱԼԳԻՍ ԳՆԱԼԸ ԵՎ ԱՅՆ ԳՐՔԵՐԸ ԲՆՐԵԼԸ, ՈՐՈՆՔ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ ԶԿԱՅԻՆ. ՆՐԱ ՎԱՆՃԱՆԸ ԵՎ ԱՅՆ ՊԱՏԻՃՆԵՐԸ, ՈՐՈՆՔ ԱՍՏՈՒ ԿՈՂՄԻՑ ՀԱՍՆ

Այս ժամանակներում Ստեփանոս Մյունեցի անունով մեկը, որ հասակով դեռևս պատանի էր, բայց Սուրբ գրքի մեջ հմուտ և լավ վարժված, հակաճառում է հայոց երկաթնակ Սմբատ ասպետին՝ թողնելով նրան անհավատություն մեջ, գնում է Բյուզանդիա։ Այնտեղ մի ուղղափառ մենակյաց է գտնում և նրա մոտ ուսման է մտնում։ Իսկ այս երկաթնակ Սմբատը գրում է Բյուզանդիայի թագավորին, թե Ստեփանոս հերձվածողը այստեղից եկել և բնակվում է այսինչ անունով մենակյացի մոտ։ Թագավորը խիստ բարկանալով պահանջում է, որ նա պալատ գա։ Մենակյացը խրատ է տալիս նրան, որ նա թագավորի առջև իր մասին ասի, թե ինքը տուն-տեղ չունեցող մուրացիկ է։ Եվ երբ այս լսում է, բռնակալի ցասումը իջնում է։ Այդ ժամանակ Ստեփանոսը համարձակություն է առնում և ասում է կայսրին. «Ես քեզանից խնդրում եմ, որ պեսգի սրբերի արկղերը բացվեն»։ Այնտեղ հավատի վերաբերյալ մի ոսկետիպ գիրք գտնելով, ներկայացնում է նրան։ Այս գիրքը կարդալով՝ կայսրը Ստեփանոսին ուղարկում է Հոռմ քաղաքը, որպեսզի այնտեղից բերի միևնույն բովանդակությամբ երեք գիրք ճշմարիտ հավատի վերաբերյալ՝ երկիրը այդ գրքերի բովանդակած կրոնին դարձնելու համար։ Իսկ նա Հոռմից գրքերը վերցնում և ինքնակալի հրամանը անտես անելով, ուղևորվում է Դվին քաղաքը, որովհետև նա կամենում էր ամբողջ երկիրը ավորեցնել այն գրքից։ Բարեբնի ու Քուրդոյի խնդիրքով սա ձեռնադրվում է Մյունեյաց եպիսկոպոս։ Մի տարի եպիսկոպոսություն անելով՝ Մոզ³⁶⁵ գավառում սպանվում է։ Ասում են, թե անբարոյական կանայք են սպանել նրան։ Նրա մարմինը բերին Հարկազյան²⁶⁹ սենյակը, այնտեղից փոխեցին Թանահատների²⁷⁰ վանքը թաղելու համար։

Սրբ երանելի Ստեփանոսը գրքերը Հոռմից բերեց, հայոց

եպիսկոպոսութեան երրորդ դասի մեջ կարգվեց Սյունիքի եպիսկոպոսութեանը: Իսկ Նոյ անունով մի մենակյաց երազում տեսնում է, որ Ստեփանոսը, գոգը արյունով լի բռնած փրկչի առաջ, ասում է. «Տե՛ս, տեր, այս, որովհետև քո դատաստանները արդար են»*: Եվ իմացնելով գավառին, որ բարկութուն է գալու, պահանջում է աղոթք անել: Եվ ի վերուստ անտեսանելի մի խավար պատեց Մոզի սահմանները, ու քառասուն օր այդ վայրը շարժվեց երկրաշարժով. մոտ սասը հազար հոգի կենդանի-կենդանի թաղվեցին. այդ պատճառով վայոց Ջոր անվանվեց²⁷¹:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Ը

Ի ԼԻՈՆ ՔՍՂԱՔԻ ԱՎԵՐՄԱՆ ԵՎ ՀՈՒՄԻ ԿԱՌՈՒՅՄԱՆ ՄԱՍԻՆ.
ԱՅՑ ՊԱՏՄՈՒՔՏՈՒՆԸ ԳՏԵՎԵՑ ԱՅՑՈՒՆՑԱՑ ԵՊԻՍԿՈՍՈՍ ՍՏԵՓԱՆՍԻ
ԳՐՔԵՐԻ ՄԵՋ

Արդան դատավորի ժամանակներում Իլիոնը²⁷² գրավվեց հետևյալ ձևով. այս քաղաքը պատկանում էր աքայացիների երկրին, որ մոտ էր Պողոպանիս²⁷³ երկրին՝ եվրոպական Մակեդոնիայի արևմուտքում: Այդ ժամանակ հույները թագավոր չունեին, այլ միայն իշխաններն էին տիրում ամբողջ երկրին: Իլիոնը մի մեծ քաղաք էր, որին հավասար քաղաք աշխարհում չկար: Այդ ժամանակներում քաղաքի երիտասարդ իշխաններից մեկը զրոսանքի նպատակով գալիս է Մակեդոնիայի արևելքում գտնվող Թեսալոնիկ քաղաքը: Քաղաքի մեծամեծների կողմից լավ ընդունելություն է գտնում. բայց սուփական ցանկություն էր ցուցնում մի մեծ մարդու դատեր նկատմամբ, որին հրապուրելով տանում է Իլիոն քաղաքը: Մնողները որոնելով իմանում են, որ հիշյալ երիտասարդն է հափշտակել. նամակ են գրում Իլիոնացիներին և ստանում են շատ խիստ պատասխան: Աղջկա հայրը ի լուր իր ժողովրդի կարդում է նամակը. այդտեղ բոլորը լցվում են վրեժխնդրություններ ու ամ-

բողջ շրջակայքի ժողովուրդներին օգնության կոչ են անում: Հավաքելով անթիվ զորքեր Իլիոնի դեմ՝ տասնհինգ տարի պատերազմ են մղում՝ ոչնչացնելով ամբողջ երկիրը: Գրանից հետո այլ միտք են հղանում. հաշտության առաջարկ են ուղարկում քաղաքացիներին, ասելով, թե՛ «Իլիոնի աստվածները մեծ են, այդ պատճառով թուլացավ մեր զորությունը. սրանից հետո դադարեցնենք պատերազմը, միմյանց հետ բարեկամություն հաստատենք և Իլիոնի աստվածներին ընծաներով պատվենք»: Նրանք այս առաջարկությունը համաձայնվում են: Սրանք պատրաստում են փայտյա ձիեր, որոնք ունենում են երկու հազար փոր, ներսում լցնում են թվով քառասուն հազար մարտիկներ իրենց զենքերով. ձիերը սկսվում, արծաթով զօծած դնում են սայլերի վրա և կործանարար պարզկները տանում են քաղաքադուռը. մուկեռիկը աղաղակում է. «Ահա սրանք են Իլիոնի աստվածների ընծաները»: Եվ որովհետև ձիերի բարձրությունը քսան կանգուն էր, չէին կարող քաղաքադռնից ներս մտցնել, պարսպի մի մասը քանդում են. և նախապես պայմանավորված՝ ինչելու ժամին բացված խրամով զորքերի բազմությունը ներս է խուժում, ու քաղաքը ծեր թի երեսյա սրի է մատնվում: Նրանց կանանց գերելով լցնում են նավերը, որպեսզի վերադառնան Ասիա, բայց մի ուժգին քամի արևելքից գալով նավերը քշում է երկու հազար հինգ հարյուր մղոն և դուրս է գցում մի օտար երկիր, որ կոչվում է Իտալիա: Այդտեղից երկրորդ անգամ կամենում են նավարկել իրենց երկիրը, սակայն գերված կանայք կես գիշերին այնպես են հրդեհում նավերը, որ ոչ մի հատ չի մնում, որպեսզի իրենք չգնան ստրկություն: Տղամարդիկ, տեսնելով կատարված փաստը, ակամա մնում են այդ երկրում և ամուսնանում գերված կանանց հետ: Երկար ժամանակ անցնելուց հետո ժողովրդի միջից Հուսուրոս անունով մեկին իրենց համար առաջնորդ են դարձնում, որը ծովից ավելի քան քսանհինգ մղոն հեռու իր անունով շինում է Հուսուր քաղաքը: Ահա հուսուրացիները սրանք են: Այս բանը տեղի ունեցավ Իլիոնը գրավելուց չորս հարյուր քառասունմեկ տարի հետո: Սրանից քառասունչորս տարի հետո Հուսուր թագավոր նստեց Փիլիպոսը: Երբ Հուսուր կա-

* Սաղմ., ՃԺԸ, 39:

սուցման հազար տարին լրացավ, կոստանդիանոսը այնտեղից
թագավորութունը Բյուզանդիա փոխադրեց, որ այժմ կոչ-
վում է Կոստանդնուպոլիս:

Ք Մ Ա Ն Ի Ս Ժ Թ

ԱՅՆ ԳՈՐԾԵՐԸ, ՈՐ ԿՍՏԱՐՎԵՑԻՆ ԱՂՎԱՆՔԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐՈՒՄ
ՀԱՅՈՑ ԵՐԿՈՒ ՀՍՐՅՈՒՐ ԹՎԱԿԱՆԵՑ ԱՅՍ ԿՈՂՄ

Այդ ժամանակներում աշխարհի շուրջ կողմը սփռվեց,
տարածվեց հարավային ազգի (արաբների) դաժան ու մոր-
մորքնող բռնակալութունը, որը, ինչպես հուր, լափեց մարդ-
կանց ամբողջ վայելչութունն ու փառքը. և ըստ սուրբ Պողո-
սի խոսքի, այն ապատամբության հայտնի ժամանակը եղավ,
թե՛ դատավարը հասել է դոստ մոտ և մերժ է՛ ահարկու ժամը՝
չարի անաչառ օրը: Այսպես իմայիլյան գազազած հագարա-
ցիք իրենց համար գրավեցին աշխարհի առատութունը. թե՛
ծով, թե՛ ցամաք հնազանդվեցին՝ Նեոի կարապետներին՝
կորստյան դավակներին: Այս մեծ գրկանք եղավ Աղվանքի
համար, որովհետև Պարտավ մայրաքաղաքը արաբները խլե-
ցին Աղվանքի իշխաններից՝ համաձայն իրենց անառակ ազգա-
պղծության: Ինչպես իրենց իշխանության առաջին աթոռը
հաստատեցին Ասորիքի Դամասկոսում, նույն ձևով այստեղ
Աղվանքում՝ Պարտավում նստեցրին փոխարքա՝ կողոպտելու
այս երկրի բարիքները. արքունի մարդկանցից մեկը եկավ
բնակվեց Պարտավում: Իսկ հայերը իրենց երկրի հոգսերի
համար իրենց կաթողիկոս տեք Եսայուն եպիսկոպոսների հետ
միասին ուղարկեցին նրա մոտ. Հայրապետի գալուստը իմա-
նալով՝ Վարդանուհի տիկինը խիսա խոցվել էր աստծու դատա-
տանից: Հնդառաջ է գնում, որպեսզի հայրապետը կարեկից
լինի իրեն հասած ահավոր աղետների համար, որը տիրոջ
ձեռքից խմեց դառը բաժակը, ըստ վերևում նկարագրածի:
Եվ հայոց երանելի հայրապետը խոնարհվեց այդ կնոջ արտա-
սուբնների առջև ու օթևանելով նրա մոտ, գիշերահսկումով
մաղթանքներ էր մատուցում աստծուն՝ լուծելու համար առա-

ջին հայրապետների անեծքները: Միաժամանակ և Աղվանքի
կաթողիկոս տեք Սողոմոնը խորհրդակցեց իր եպիսկոպոսների
հետ, նա էլ լուծեց իր աթոռակալների կապանքները, բայց
ամեն մեկի խնդրանքից մի հետք մնաց վշտահար տիկնոջը՝
Եվ Վարագմանի որդի Վարագ-Տրդատին աստված կյանք
շնորհեց, իսկ նրա որդի Ստեփանոսը վաղաժամ մեռավ. նրա
եղբայր Վարագմանը սխալվելով ընկղմվեց կուր դեպը, որը
եղավ նրա գերեզմանը: Իսկ ժառանգ մնաց նրա եղբայր Զվան-
շերիկը: Այսքանը մինչև այստեղ:

Իսկ երբ լրացավ հայոց երկու հարյուր յոթանասուն թիվը,
Պարտավից գաղաթնի դուրս եկան արաբ ընտիր մարդիկ, ավարի
ենթարկեցին Ամարաս գավառը, և, մոտ հազար հոգի գերեվարե-
լով, ամրացան Մեծիրանքի սահմանում մի տեղ, որ կոչվում է
Շիկաքար: Այդ ժամանակ քաջ ու շքեղատեսք Սահդի Ամբատ-
յան Յոանշահիկ իշխանը և իր քաջադոր եղբայրները իրենց
զորքերով լուսադեմին վրա տվին, նրանց բոլորին միասին
դիմախալ արին, ցիրուցան դարձրին և, ինչպես առյուծի
ժանիքներից, գերիներին խլեցին: Նույն տարին Հայաստան
ասպատակեց աշխարհավեր արաբ Սևազան, որ հայտնի էր
Ավառանշան անունով. սա ավարի ենթարկեց ամբողջ Աղվան-
քը, դնաց Սյունիք և ամրացավ Շաղատ²⁷⁴ ավանի Բերդատե-
ղում, որը Մղիկք գավառում է: Սյունյաց իշխան Վասակը
Բարանին բերեց Պարսկաստանից, կոտորեց նրանց և փախըս-
տական դարձրեց: Նույն տարին էլ վախճանվեց Սյունիքի իշխա-
նը, և նույն ժամանակ Բարանը ամուսնացավ Սյունիքի իշխան
Վասակի դստեր հետ: Նույն տարին Փղիսյան Ներսես իշխանը
սպանեց Վարագ-Տրդատ Ստեփանոսյանին և նրա որդուն մոր-
թեցին մոր գոգում, ու նրա ամբողջ ունեցվածքը հափշտակեցին:
Այս Վարագ-Տրդատը Միհրական տոհմից էր, որոնք որդեց-
որդի առնելով ժառանգեցին Աղվանքը: Սա Աղվանքի առաջին
իշխան Վարագ-Գրիգորից սկսած ութերորդն էր: Սրանից
հետո Բաղաց²⁷⁵ գավառը շինթարկվեց անօրեն Բարանին.
Իսկ նա եկավ Պարսկաստանից, գրավեց ու ավերեց երկիրը,
սրածեց Բաղաց գավառի կանանց ու մանուկներին: Այդտեղից
Բարանը հաջորդ տարին անցավ Գեղարքունի գավառ ու
բնակիչներից մոտ տասնհինգ հազար հոգու սրի քաշեց և այ-

րեց մաքենացիների մեծ մաշրաքաղաքը. բացի ջրաղացից ոչ մի բան չմնաց. այս ժամանակ հայոց երկու հարյուր յոթանասունվեց թվականն էր:

Երկու տարի հետո Բաբանը սպանեց Տավուսինին և հալածական դարձրեց մոտ հարյուր հիսուն հազար մարդ: Մյուս տարին Բաբանը սպանեց Ղեթի որդի Աբրահամին: Նույն տարին սիրո և խաղաղության դավաճանները, որոնց անուններն էին Դավոն և Շապուհ, սպանեցին Աբլասագ կոչված Ստեփանոսին, որը բերեց Բաբանին և կոտորեց բաղակացիներին, որոնք նիզակներով ու սրերով կոտորեցին Բերձոր²⁷⁵ գավառն ու Ուտիքի²⁷⁷ ավանները՝ Կառնակաշը, Հակարին և Տափատը: Եվ Բաբանից ապստամբվածները նահանջելով դեմադրական պատերազմով ամրացան Գորոզ²⁷⁸ բերդում ու տասնեքկու տարի տիրեցին Վերին Վալկունիք, Բերձոր, Սիսական, Հաբանդ-Ամարաս, Պաղկանք, Մխանք և Տրի²⁷⁹ գավառներին: Դրանից հետո Աբլասագի սպանողներին նրա մերձավորները բռնեցին ու չարաչար կերպով սպանեցին: Հիսալի անվանված Աբու Մուսեհն՝ Աբլասագի բռնորդին, որ մի խաղաղասեր մարդ էր, գրավեց հիշյալ գավառները ու իշխեց բոլորի վրա: Նույն տարին Բաբանը Պարսկաստանից եկավ, անցավ Արաքս գետից այս կողմ և բնակվեց Ամարաս գավառում. սկսեց խաղաղության բանակցություն վարել, որպեսզի հնազանդվեն իրեն. ոմանք ժամանակավոր զղբումով հնազանդվեցին և հետո դավելով անհնազանդ դարձան: Այդտեղից Բաբանը վերադարձավ իր երկիրը՝ Պարսկաստանի Ատրպատական, իր տեղը թողեց ինչ-որ Ռոստոմ անունով մի զորավար զորքի հետ միասին և նրան պատվիրեց չպատերազմել բերդի դեմ, այլ սիրով գրավել, որպեսզի հնազանդվեն: Իսկ Ռոստոմը անտեսեց Բաբանի պատվերը, դուրս եկավ պատերազմելու բերդում ամրացվածների դեմ: Այն ժամանակ բերդեցիներն ապավինեցին Քրիստոսի զորությունը և խաչերն ու սրբերի մասունքները դիմացները բռնելով, ծանր հարվածներով ջարդեցին պարսկական զորքը: Ազատվելով նրանից՝ գոհանալով փառաբանում էին Քրիստոսին:

Նաև ասում են, թե նույն ժամանակ ոմն Սերոբ, լինելով Ամարասի եպիսկոպոս, գնում է Բյուզանդիա և թագավորից

խնդրում է սրբերի մասունքներից ինչ-որ մաս. թագավորը շնորհում է նրան այդ, որի մասին ասում են՝ որպես թե սուրբ Գրիգորի աչք ազդուկն է, որով օրհնություն յուզն են խնկարկում բոլոր գրքերից դուրս (այսինքն՝ ոչ մի գրքով չի օրհնականացված այդ բանը): Բայց զարմանալին ու սոսկալին այն է, որ ասում են, թե սուրբ Գրիգորը Կեսարիայում սովորեց յուզ օրհնելու կարգ ու կանոնը, որը հոռմեական հայրապետների տնօրինության տակ է, իսկ ինքը չկարողացավ ձեռք օրհնել, այլ հայերը մինչև Քաղկեդոնի ժողովը Կեսարիայից էին ձեռք առնում: Ապա հերձվածի ուժեղանալու պատճառով իրենք շատ հակառակություններով ու ինչ-որ հնարներով յուզի օրհնության կարգը հաստատեցին՝ նրանցից բաժանվելով. բայց սա հավելվածներից առնված ինչ-որ տեղեկություն է և ոչ թե օրինականացված և ուղիղ կարգ. դա խոտորում է ու հերձվածողական գործ:

Գ լ ու խ Ի

ԱՐԱՐՆԵՐԻ ՄԱՄՈՒՆ ԻՇԵԱՆԻ ՌԱԶՄԵՐԹԸ ԲՅՈՒԶԱՆԳԻՍ ԵՎ
ԱՅՆՏԵՂ ԵՐԱ ՄԱՀԸ. ՄԻԱԺԱՄԱՆԱԿ ԶԱՆԶԱՆ
ՊԵՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ՝ ԿԱՐՃԱՌՈՏ ԽՈՍՔԵՐՈՎ

Հայոց երկու հարյուր ութսուն թվականն էր, երբ արաբ Մամունը կամեցավ արշավել Բյուզանդիա: Նա հարյուր նավ է պատրաստում և նավերը լցնում է մոտ հարյուր հազար ուժեղ մարդիկ ու դուրս բերելով ծով՝ կամենում է պաշարել Կոստանդնուպոլիս մեծ քաղաքը: Այդ ժամանակ իմաց է տրվում բյուզանդացիներին, որոնք իսկույն դուրս են գալիս ծովի մի այլ կողմով ցամաքից շրջապատելով պաշարում են Քրիստոսի խաչի թշնամիներին և կործանիչ հարվածով խապոս ոչնչացնում են նրանց: Հենց իրեն՝ Մամունին, սպանելով՝ մեջտեղից վերացնում են: Նույն հաղթությամբ առաջ ընթանալով ծովում՝ նավերի մեջ գտնված բազմությունը սրի ու ջրի ճարակ են դարձնում այնպես, որ նրանցից ոչ մի մարդ չի մնում: Այս Քրիստոսի կենարար խաչի զորությունը ծանր հարված եղավ արաբների համար:

Իսկ երեք տարի հետո մի ոմն Քաղաղի ամիրա արաբների ամիրմուլմնի կոչված իշխանի հրամանով եկավ հասավ Նախճա-վան քաղաքը. այստեղ նրա կողմից Հոհան անունով մի պա-տանի է բռնվում և, դեպի Քրիստոս ունեցած հավատի պատ-ճառով ծանր տանջանքներ կրելով, նահատկվում է սուրբ քառասունքին, սուրբ պասի օրվա մոտերքը: Մյուս մասունք-ները լուսաճաճանչ փայլումով զարմացնում էին թշնամիներին, նրանք, տեսնելով այդ բանը, գիշերը անհայտացրին ու քրիստոնյաներից ոչ-ոք չիմացավ՝ ի՞նչ արին. նրան պսակո-ղին է միայն հայտնի մնում: Իսկ մյուս տարին քառասուն օր տեղատարափ անձրևներ լինելու պատճառով ծովը ափե-ափ լցվեց և իր սահմաններից դուրս գալով տասնհինգ հրա-սասխ ցամաքում ծով կապեց: Աշխարհով մեկ տարածված կասուլից ծովից հայտնվեց լեռան նման մի հսկա վիշապաձուկ, որ ձկնորսների ձկները իր որովայնն էր լցնում, ուստի որ-սորդները մնում էին առանց վաստակի: Այստեղ նավորդները ինչ-որ բան են հնարում և հավաքվելով միատեղ պոչի կողմից սրով մաս-մաս կտրատում են այն, մինչև սատկում է, և կուր գետը տանում է այն, որտեղից եկել էր: Պրանից հետո որ-սորդները դուրսուծված էին ձկներ որսում, որովհետև կարծես թե ձկները բանտից ազատված գալիս էին:

Նույն տարին վախճանվեց հայոց կաթողիկոս տեր Դավիթը և անիծեց սուրբ Գրիգորին հողից հափշտակողներին, որոնք հետևյալներն էին. Ջահաբի որդի Աբդլ Մելիքը սրով սպան-վեց, Հարճի որդի Աբդլ Ասուրը և Աբու Ջափր Արածացին բերվեցին Պարտավ, և երկուսն էլ կենդանի-կենդանի տիկ հանվեցին: Եվ ամիրմուլմնի Դարապասի մասին այս սովորե-ցինք, թե դրան աչ կողմը նստում է Շուրտայաց ավագը, որ բոլոր դահճապետներից մեծ ավագ է, իսկ ձախ կողմը՝ դատա-վորն ու զանձի ամիրան, որոնք դատում էին և հավաքում ամբողջ աշխարհի հարկային վճարումները: Օրվա իններորդ ժամին ներկայանում էին և վաղորդայնին պատվեր էին ստա-նում ու մարդկանց համար օգտակար գործեր էին կատարում:

Հայոց երկու հարյուր ութսունվեց թվականին տասներկու հազար հեծյալներ, հանկարծառա լինելով Բաղդադից, ար-շավում են Աղվանք: Այդտեղ հոգ է տանում Սահլի Սմբատ-

յանը, որ գարմիրհական արքաների տոհմից էր. նա իրեն գործակից է վերցնում մեծ նահատակ Գեորգիոսին, վրա է տալիս, ինչպես որ արժիվը խոչանում է տկար թռչունների մեջ, ցաք ու ցրիվ է անում այս ու այն կողմ, դիտապասս փոսում է դաշտերը և ետ շարտում: Նույն տարին միևնույն իշխան Սահլի Սմբատյանը ձերբակալում է ապստամբ Բաբա-նին, որը մարդախողիսող, աշխարհավեր, աբլունարբու գազան էր, և հանձնում է ամիրմուլմնի ձեռքը: Իր վաստակների դիմաց արքունիքից մեծ վարձատրուծություն է ստանում: Իրա-վունք է ստանում Հայաստանի, Վրաստանի ու Աղվանքի վրա՝ բոլորին ախրելու արքայական իշխանությունը:

Բայց հայոց երկու հարյուր ութսունյոթ թվականին Աբրա-համ ամիրմուլմնին մեծ զորքով գնում է Բյուզանդիա և սրով ու դերուծված գրավում է Զեմովրիա* մեծ քաղաքը, այնտեղից դառնում է իր բնակավայրը: Սա Աբու Սահակն է: Մույն տարում իշխանաց իշխան Հովհաննեսը, որ տեղ դարձավ Հայաստանին, Վրաստանին ու Աղվանքին, արքունիքից կրկին անդամ խընդ-րեց երեք երկրները՝ Բուղարը, Խոյտան, Փատգոսը²⁸⁰:

Այդ տարին հազիբքի կողմերից մորեխներ եկան, որ դար-մանալի կերպով ավելի մեծ էին, քան ճնճուկը, և Աղվանքի մի մասի բուսականությունը ոչնչացրին:

Երկու տարի հետո սաբսափելի ծանր ձմեռ եղավ, տան-ջալից կոտորած բերեց բազմաթիվ անասունների ու հովիտ-ների: Այդ օրերում եկան քաղականացիներ և մեծ վնաս հաս-ցրին Սիսվան, Տրի ու Ամարաս գավառներին: Եսայի կոչված Աբու Մուսեհն դուրս եկավ նրանց դեմ ու կոտորեց:

Արանից ևս երկու տարի անց եկավ խազր Փատգոսը, որը մի մտլեգին ու անողորմ մարդ էր, բայց նույն տարին մեռավ, իսկ նրա որդին եկավ ու գրավեց Աղվանքը սրով ու դերուծվածք և բազմաթիվ եկեղեցիներ այրեց ու գնաց Բաղդադ: Ապա այնտեղից արքունի հրամանով վերադարձավ և փողով Արշա-կաշեն գավառում 295 թվականին կառուցեց Գանձակ քաղաքը:

* Պետք է լինի «Զենոբիա» նփրատ գետի ափին. բյուզանդական ամրոց քաղաք է, որ կառուցել է Զենոբիա կայսրուհին. այժմ այտեղ Զենի իթ գյուղն է (տե՛ս Պրոկոպիոս Կեսարացի, Երեան, 1967 թ., էջ 181, ծան. 17):

Սրանից հետո արշավում է Սյունիք, գրավում է Բաղաց սահմանները, գալիս իջնում է Աղահեջ²⁸¹ գավառը, Արքուզետ կոչված մի ավան և իսկույն հրամայում է այրել եկեղեցին, որ անվանադրված էր սուրբ Գրիգորի անունով: Այդ ժամանակ աստծու զորութունը հասնում է. ճերմակ ձիով մի հեծյալ գուլթա է գալիս եկեղեցուց բոլորի աչքի առջև և ընթանում է դեպի բանակը: Այդ անօրին մարդուն շփոթության մեջ է գցում բանակով հանդերձ և փախուստի է մատնում դեպի Ողջուր ևոցի կոչվող սարը. այստեղ մի դաժան փոթորիկ մըրկելով շրջապատում է նրանց, և միայն ձիերին ապավինած՝ փախչում ազատվում են. իսկ բեռնավորվածներն ու ավարը լեռների վրա անհայտացան, և գերվածները աստծուն փառք տալով հանգիստ մնացին:

Հայոց թվականության երեք հարյուր տարելիցին հայոց և աղվանից հավատացյալ իշխանների մեղքերի տուգանքները լրացան. այս տարում նրանք բռնվեցին արաբների ձեռքով և կապված շղթաված տարագրվեցին իրենց տներից, բռնի կերպով գնացին Բաղդադ: Այնտեղ անօրենները տանջելով ստիպում էին հրաժարվել իրենց հավատից: Դրանից շատերը մեռան անմահ մահով՝ թողնելով սուրբ հավատի անկողուտելի գանձը: Իսկ ոմն երանելի Շապուհ Արծրունի և հայոց ազնվականներից մի այլ ընտիր մարդ ընտրեցին նահատակութունը և ոչ թե փուշ կյանքը: Այդ ժամանակ արաբների բռնակալը հրաման տվեց երկաթյա կապանքներով նրանց ողջ-ողջ նետել Եփրատ գետը: Երկար ժամանակ լույսի բազմաթիվ ջահեր էին երևում գետի վրա: Ամիրմուսնին նախանձում է դրա վրա և հրամայում է, որպեսզի մարդիկ իջնեն գետը, դուրս բերեն ոսկորները ու այրեն: Երբ ջրսուզակները մտնում էին, լույսը աներևութանում էր, իսկ երբ նրանք որոնված ջրերից դուրս էին գալիս, միևնույն լույսը ջրերի առատության մեջ նորից էր լինում: Ապա ամիրմուսնին կանչում է ասորիների եպիսկոպոս Զափրին և նրան հրամայում է որոնել նրանց մասունքները: Եպիսկոպոսը գալիս է Եփրատ գետի եզրերը և ջրսուզակներ է իջեցնում. երանելիների ոսկորները գտնում. տանում է իր եկեղեցին և գրավոր կերպով նրանց հիշատակի տոն է նշանակում:

Այս նույն տարին անձրևների շատութունը Մեծիրանք գավառում տեղատարափ է դառնում և հեղեղի հոսանքը հասնում է Գաստակերտ գյուղը: Գետերին միանալու տեղում խաշնարածների ութ հարյուր վրաններ տարավ, որոնք ամռանը եկել էին Կովկասից անանարտախ: Նույն տարում Վայոց ձորում վախճանվեց տեղի Սուփանը: Հաջորդ տարին Հայաստան եկավ Բուզան, Տիգրիս քաղաքում սպանվեց Իսմայիլյան Սահակը, և Բուզան երեք տարի իշխեց Հայաստանի վրա մինչև որ իշխաններից ազնվական կանանց հետ քշեց Բաղդադ: Ապա շորրորդ տարում եկավ Խաղթի որդի Մահմադը, և մեռավ իշխան Վասակ Գարոն:

Հայոց երեք հարյուր տասնութ թվականին տեղի ունեցավ Դվինի անասելի ու շրմեցուցիչ երկրաշարժը, որը մի ամբողջ տարի ցնցելով անդունդ տարավ մոտ տասներկու բյուր մարդիկ: Ահա ինչու է ասվում, թե մարդը խոտի է նման:

Գ Լ Ո Լ Խ Ի Ա

ՊԱՐՏԱՎԻ ՊԱՇՏՈՒԽՄԸ ԵՆԵՒ ՈՐԴՈՒ, ՀԱՅՈՑ ԵՎ ԱՂՎԱՆԻՑ
ՋՈՐՔԵՐԻ ԿՈՎՄԻՑ, ՍԱՄՎԵԼԻ ԻՆՔՆԱԳՈՒԻՑ ԶԵՌՆԱԳՐՎԵԼԸ ԵՎ
ԳՎԻՆ ԳՆԱԼԸ

Այն խոսվության ժամանակ, որ տեղի ունեցավ Շեխի որդի Եսայու և իր կառավարիչ Մահմեդի որդի Եմեմիկ կոչված Աբլվահդի միջև, Աշոտ իշխանի համաձայնությամբ զորատողով է անում Շեխի որդին Ասորեստանում, որպեսզի Աշոտը նույնպես աղվանից իշխանների հետ հավաքի իր զորքերը, և գնան ոչնչացնեն Պարտավի ամբողջ զորքերը. նրանք քաջաբար դիմադրեցին տասներեք ամիս: Այդ օրերում վախճանվեց Աղվանքի Հովսեփ կաթողիկոսը. Աղվանքի իշխանները ժամանակ չունեին նոր հայրապետ ընտրելու: Մեծկողմանքի Սամվել եպիսկոպոսը իմաստասեր կոչված Միսայել քահանայի հետ խոսքը մեկ արած խորհրդակցում է և առանց ծայրագույնի աջի իր եպիսկոպոսութունը տալիս է Միսայելին, իսկ ինքը՝ Սամվելը, անօրինական ձեռնադրութուն է ստանում իր

եպիսկոպոսից: Այս լուրը բանակն է հասնում, և Աղվանքի իշխանները սարսափելի գրգռվում են: Այդ ժամանակ միաբանութան կողմից այս բանը զեկուցում են հայոց կաթողիկոս տեր Գևորգին, իսկ սա կանոնական սահմանադրութամբ գրում է հայոց իշխաններին և պահանջում է միջամտել այդ գործին ու խաղաղությունը վերականգնել: Բայց Սամվելը խելամիտ կերպով համաձայնեցնում է Աղվանքի գլխավորներին ու իշխաններին և խաղաղություն է հաստատում նրանց միջև: Սակայն նրանք արժանանում են հայերի նգովքին: Իսկ հայոց Աշոտ իշխանը պահանջում էր սուրբ Գրիգորի դրած կարգ ու կանոնով վարվել և ձեռնադրություն Հայաստանից ստանալ. նրանք միառժամանակ համաձայնվեցին Սամվելի ու Մխայելի պիտոման հետ, որի մասին հայոց մեծ իշխանը գրում է Գևորգ հայրապետին և ամբողջ Աղվանքի ցանկությամբ համաձայնեցնում է Սամվելին: Ինքնահատված Սամվելը ակամա մեկնում է Դվին և երկրորդ ձեռնադրությունը առնում հայոց Գևորգ կաթողիկոսից հայոց իշխան Աշոտի օրենքում՝ հայոց երեք հարյուր քսանվեց թվականին:

Հայոց նույն իշխան Աշոտը, որպես իմաստուն մարդ, Սողոմոն եպիսկոպոսի և Գևորգ հայրապետի հետ միասին վերստին նորոգում է Սյունիքի վաղուց ի վեր դադարեցրած ժամերգությունը:

Այս նույն ժամանակներում՝ 336 (887) թվականին, հաջողվեց Աշոտ Բագրատունուն Հայաստանում բարձրացնել իր թագավորական գահը, երբ երկար ժամանակ թագավորությունը վերացված էր Քորգոմյան տանից (Հայաստանից): Իսկ արաբների Հայաստան գալը, երկիրը գրավելն ու ստրկական հարկերի տակ դնելը տեղի ունեցավ հայոց երեք հարյուր քառասուն երկու թվականին: Դրանք բռնեցին հայոց Գևորգ հայրապետին և երկաթյա կապանքներով պատած բերին Պարտավ: Ապա բարեպաշտ Համամը, որը եղավ նաև Աղվանքի թագավոր, նույնպես Աղվանքի կործանված թագավորությունը վերականգնեց, ինչպես որ Աշոտ Բագրատունին նորոգեց հայոց թագավորությունը: Սրանք միևնույն ժամանակ կատարվեցին: Նույն ինքը՝ Համամը, աստծու նկատմամբ գործած մեծամեծ հանցանքների պատճառով, որը այս փուլը կյանքի համար իր

եղբոր արյան պարտքը իր վրա էր առել, ուրախությամբ ու անընդհատ մեծամեծ բարեգործություններ կատարեց եկեղեցու բոլոր կարոտյալների ու շքավորների հանդեպ. նաև հայոց մեծ հայրապետ Գևորգին ազատել տվեց անօրեն արաբների բանտից, մեծ դանձեր նվիրելով և նրան բազմաթիվ մեծարանքներ ցույց տալով՝ ողջ-առողջ Հայաստան ուղարկեց: Իսկ շորս տարի հետո, երբ տարեմուտը համընկնում է սուրբ պատեքի օրվան, իր հարազատ Սմբատի կողմից սպանվեց Աղվանքի իշխան Ապու Ալի Հայկազունին, որ մեծ սուգ պատճառեց իր առհին: Նույն տարում Աշոտ Բագրատունու որդի հայոց Սմբատ թագավորը զորածողով է անում և ասպատակ սիսեթով անցնում է Ասորիք: Այստեղ նրա զեմ դուրս են գալիս արաբական զորքերը ու փախուստով նրան վերադարձնում են Հայաստան՝ ամեն ինչ թափուր և ունայն դարձնելով: Այդտեղ մեկնում են Հայկազն Աշոտ իշխանը և սակավաքանակ զորքեր: Միևնույն ժամանակ Վասպուրականի մեծ իշխան Ապու Մրվանը սպանվում է իր զորքի կողմից: Նույն տարին անօրեն արաբը երկրորդ անգամ գալիս է Հայաստան և սրա հրամանով Պարտավի արքունիքից դուրս է գալիս ներքինին Հայաստան գալու: Սա լիրբ ու անաստված մի մարդ էր, ուր որ նրա ոտքը ընկնում էր, ավերում, քանդում էր աստծու եկեղեցիները. որտեղ Քրիստոսի խաչը տեսնում էր, փոշու նման մանրացնում էր: Երբ նա Հայաստան հասավ, Սմբատը ժամանակավորապես փախստական դարձավ: Նա գրավեց Սմբատի ամրոցը, և թագուհուն տիկիններով, սրանց որդիներով, ունեցվածքները, կտակարանները ու սուրբ սպասները, խաչերը, բազմաքանակ գանձերի հետ միասին գերեվարեց: Նույն տարին արշավեց Վրաստան, սրա զեմ դուրս եկան վրաց երկու քաջ զորավարներ՝ Գևորգ իշխանը և սրա Արևես եղբայրը, բայց երկուսն էլ շարաշար կերպով սպանվեցին նրա ձեռքով: Այդ ժամանակ վախճանվում են հայոց մեծ հայրապետ Գևորգը և սյունյաց Աշոտ իշխանը, որոնց վրա ողբերգակ կանայք կական բարձրացնելով ասում էին. «Քող այսպիսի տարի չգա ու չլինի աշխարհի վրա, քանի մարդկային ցեղը կա»: Այս ժամանակ հայոց երեք հարյուր քառասունվեց թվականն էր: Բայց այդ բոլորը սկիզբն երկանցն էր այն տազնապի,

որ պատահեց Հայաստանին: Քիչ ժամանակ անցած նույն իրեն՝ մեծ թագավոր Սմբատին, հասավ աստվածային պատուհասը, որ կատարվելու էր աշխարհում: Վերնայինի զորութիւնը նրանից հեռանալու պատճառով նա բռնեց իր և Հայաստանի կործանման ճանապարհը: Ներկայացավ արաբական գազանադեմ իշխանին, որը ունէր շան ու շամարդի բարք. սա բռնեց կամավոր եկած թագավորին և խաչափայտի վրա սպանեց: Ապա ադետավոր ձայն հնչեց Քորգոմյան տանը, և ընդհանրապես ավերածութիւն հասավ Հայաստանին. այս ժամանակ հայոց երեք հարյուր վաթսուներեք թվականն էր: Սմբատի սպանութեան վրեժը միայն աստված առավ, որովհետև այդ անագորույն արաբը Հայաստանից փոխադրվեց, գնաց, անցավ Ասորիք՝ կամենալով տիրել արաբներին. տերը, որ դատում է երկիրը, կաշկանդեց նրան. արաբների տիրակալի ձեռքով բռնվեց ու ողջ-ողջ թաղվելով ոչնչացավ: Այս դեպքերից որոշ ժամանակ անցնելուց հետո արաբների ցեղը հեռանում է ասպարեզից, և հայտնվում է մի այլ ցեղ, որին կոչում են դելեմիկներ²⁸²: Սրանց Սաղար անունով մի ինչ-որ գլխավոր եկավ իր իշխանութիւնը համատարած կերպով սփռելով, տիրեց Աղվանքին, Պարսկաստանին ու Հայաստանին. եկավ Պարտավ և անմիջապես տիրացավ:

Միևնույն ժամանակներում հյուսիսային կողմերից հայտնվում է այլակրոն, անծանոթ մի ցեղ, որին ռուզիկ են անվանում, սրանք ոչ ավելի, քան երեք ժամ ընթանալով՝ մրրկի նման համատարած կասպից աշխարհածովի ելքով, հանկարծ հասան Աղվանքի Պարտավ մայրաքաղաքը. սա ուժ չունեցավ նրանց դիմադրելու, և քաղաքը մատնեցին սրածութեան, խլեցին բնակիչների ամբողջ ունեցվածքը: Նույն ինքը՝ Սաղարը, պաշարեց նրանց, բայց ոչ մի վնաս չկարողացավ տալ, որովհետև ուժի կողմից անհաղթելի էին: Իսկ քաղաքի կանայք հնար մտածելով թույն խմեցրին ռուզիկներին. սրանք իմա-

* Բնագրում այդ սանիլի նաև յերիս ժամանակս քրքրեալով: Առաջարկված է ժամանակս ուղղել հագաթս Այդպիսի ուղղումը հիմք չունի ժամանակայտեղ ժամ է նշանակում: Ուղղում է սուր շատ արագ անցան:

ցան դավադրութիւնը և անխնա կոտորեցին կանանց ու նրանց մանուկներին: Եվ Պարտավում վեց ամիս մնալով՝ թագուր ու դատարկ թողին, գնացին: Իսկ մնացածները իբրև վախկոտներ բազմատեսակ ավարներով գնացին իրենց երկիրը:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ի Բ

ՏՈՂՄԵՐԻ ԺԱՌԱՆՊԵՆԱՆ ԶԱՅՈՐԳՈՒԹՅԱՆ ԶԱՄԱՆՈՑ ԹՎԱՐԿՈՒՄԸ

Ստույգ ու ճիշտ խոսքով այսպես իմացանք, որ Հայկազունները խնամիութեամբ կապվեցին Միքհական տոհմի հետ և այս խնամիութեամբ որոշեցին երկուսով տիրել արևելյան կողմերի պետութեանը՝ Աղվանքին: Այն արքաների անունները, որոնք վերևում հիշատակվեցին քաջ Վաչագանից մինչև բարեպաշտ Վաչագանը, տասն են. սրանցից միայն բարեպաշտ Վաչագանը արևելքում տարվա օրերի թվով եկեղեցիներ շինեց: Նրա մահից հետո այդ տոհմը սկսեց նվազել: Եվ Միրհայանը, որ Սասանյան տոհմից էր, գալով Պարսկաստանից՝ հաստատեց նախարարութիւն: Սրանց անունները որդին հորից սկսելով հետևյալներն են՝ Միրհ, Արմայել, Վարդ, քաջ Վարդան, որը հավատաց Քրիստոսին և ոչ թե Գարդման բերդը շինող Վարդանը, սրա որդի Վարդը, Վարդը սերում է Վարազ-Գրիգորին՝ Աղվանքի առաջին իշխանին, որ սերեց չորս որդի՝ Վարազ-Պերոժին, Ջվանշիրին, Հեզուտ-Խոսրովին և Վարազմանին:

Սրանցից ըստ կարգի կրերենք ավագ որդուց սերվածների անունները, որոնք հայտնի են հայերին, իսկ մնացածները կմնան. զրանք են՝ Վարազ-Պերոժը, Վարազ-Տրդատը, Վարդանը, Ներսեհ-Գժնդակը, որ մարդկանց գլխի մազերը հանում և ճաղատ էր դարձնում: Եվ տառապալների ոտքերը երկաթյա շղթաներով կապվեցին: Դրա պատճառով շատերը խորշակահար ու շնչահեղձ մեռան: Միևնույն նպատակով գնում է Ներսեհը, անցնում է Հացիվ գյուղով և մտնում է Ասորիք. այդ օրը կիրակի էր: Նա բաժանվելով ընկերներից միայնակ վերադարձավ սուրբ խաչի սպասավոր հոգևոր հայր Սիմոնի մոտ

և թաքցնելով իր անունը՝ ուրիշների հետ աղոթում էր: Իսկ երանելի Սիմոնը նրան ձայն տալով ասում է. «Մ՛ով ես գուտեք աստված հայտնեց քո աշխարհակործան անօրինությունը, և քո որդիներից ոմանք քո անուր շարությունը կիրառում են իբրև տառապայանների կործանման գավազան: Չէ՞ որ դու ներսեհն ես, որ Քրիստոսի ատելիներով դնում ես՝ նույն շարությունը գործագրելու արևելյան եկեղեցիների վրա: Այժմ գնում ես քո երկիրը, բայց բաց աչքով շես տեսնի քո հայրերի երկիրը»: Իսկ ներսեհը ընկավ ծերունու ստեբրը, բայց վերջինից ոչ մի պատասխան չլսեց. միայն երբ ճանապարհ էր գնում, մեռավ և ըստ հայր Սիմոնի խոսքի միայն անշնչացած մարմինը բերվեց իր հողը: ներսեհի որդին էր Գագիլը, Գագիլի որդին՝ Ստեփանոսը, իսկ սրա քույրն էր Ապրսամիլը: Այս վարազ Տրդատին և իր որդի Ստեփանին սրանց ազգական ներսեհ Փիլիպյանը միևնույն ժամին խորաձորում սպանեց, որ կոչվում է Գաղոյի վանք²⁸³: Ապա այն աղետներից՝ սպանվածի կինը զինվում է այրական քաջությամբ, վերցնում է իր ողջ մնացած դուստր Սպրամին, գիշերային տաժանելի ճամփորդությամբ գնում է Խաչենի բերդը: Իր տան մասին բարիք մտածելով Սպրամին ամուսնացնում է Սահլի որդի Ատրներսեհի հետ. Սահլը Հայկի տոհմից էր և Սյունիքի տերը. սա բունությամբ գրավել էր Գեղամա գավառը, սրա որդի Ատրներսեհը հանդիպեց զգաստ կնոջ, որոնք (Սպրամը և իր մայրը) երկուզած էին աստծու հանդեպ, բարեպաշտ կյանք էին վարում և սիրելի էին ամբողջ երկրում:

Այս Ատրներսեհը շինում է Հանդի բերդը²⁸⁴ և ապարանք է կառուցում Վալկունիք²⁸⁵ գյուղում, որտեղ կա արքունական բաղանիք: Ատրներսեհին այլ իշխանների հետ տարան Պարսկաստան. այնտեղ նա մնաց շատ տարիներ. բայց տիկին Սպրամը ավելի էր բազմացնում իր բարեգործությունները. սա մեծածախս տենչանքով Սոթք²⁸⁶ գավառում ամենափառահզ զարդերով կառուցում է նորավանքը. նույն ժամանակ Ատրներսեհը դուրս է պրծնում արաբների կողմերից և գալիս է. միառժամանակ խաղաղ կերպով ապրում և ապա մեռնում է: Սա ունենում է Գրիգոր և Ապուսե անուններով որդիներ: Գրիգորը կառուցում է Հավախաղացի²⁸⁷ բերդը և իր իշխանու-

թյան ձեռքը մեկնում է այն կողմը: Գրիգորը ունենում է հինգ զավակ, որոնցից ավագ որդի Ապուսե սպանվում է իր ազգակից Սմբատից, իսկ մյուս որդին՝ Սահակը, որ կոչվեց նաև Սևադա, մի քաջ ու խելացի մարդ էր: Սա միաժամանակ տիրեց Գարդմանին, Քոսա և Փառնա²⁸⁸ գավառներին, այլև ամբողջ Չորոգեթի²⁸⁹ ավազակապետների իշխանը դարձավ ու հետամուտ եղավ զրագիտության և իր տան մեջ ուսուցիչներ նշանակեց: Սրա դեմ մեծ ջանքերով ու հնարներով պայքարեց հայոց Սմբատ թագավորը, բայց նրան չկարողացավ շեղել իր մտադրութուններից: Սևադան սերում է երկու որդի՝ Գրիգոր և Դավիթ անուններով: Գրիգորը սերում է Սևադային, որը իշխան անունով էր կոչվում, և Ատրներսեհին: Իշխան անունով սերում է չորս գավակ՝ Հովհաննես, Գրիգոր, Ատրներսեհ և Փիլիպե: Բարձրյալի աջը Հովհաննեսին ընտրեց, որը և Մենեքերիմ կոչվեց, բարձրացնելով թագավորական գահ: Ամենաքերիմ կոչվեց, բարձրացնելով թագավորական գահ: Ամենակալ տերը սրա միջոցով վաղուց ի վեր խափանված թագավորությունը վերականգնեց: Պարսից թագավորը շատ մեծամեծ զարդերով զարդարեց նրան, տվեց իր հոր թագը և երկվարը: Նույն տարում Դավիթ անունով մեկը, որ հուճեաց մագիստրոս էր, մի շքնաղ թագ և արքայական ծիրանի ուղարկեց այդ աստվածահաջող մարդուն իբրև պատիվ ու զուկնատ, որը հայրապետական աջով թագավորական օծում ստացավ ի փառս Քրիստոսի:

Գ Լ Ը Խ Ի Գ

ԱՂՎԱՆ ՔԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏՆԵՐԻ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ, ՏԱՐԻՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԳՈՐԾԵՐԸ

Հայրապետական անունների վերաբերյալ պատշաճ կլիներ ստույգը գրությամբ հիշատակել: Բայց քանի որ հին ժամանակներից անցած նախակարապետ առաջնորդների գործերը, ժամանակները և անունները հրկիզվել են անօրենների կողմից, իսկ կտակարանները, սպասքները և նրանց գտնվելու տեղերը մեզ անհայտ են, այնուամենայնիվ լսելով չէ, որ ներկայացնում

ենք, այլ փոքր ի շատեցուց տալով բացահայտեցինք, որ պեսզի նրանք, որոնք հետաքրքրվում են այս հարցով, իմանան:

Արդ՝ մեր մեջ լուսավորութեան առաջին տարածողը եղավ սուրբ առաքյալ Թադեոսի աշակերտ սուրբ Եղիշան, որ ձեռնադրվեց Երուսաղեմում սուրբ Հակոբի ձեռքով: Սա եկավ և լուսավորիչ դարձավ երեք երկրների՝ Չոզի, Լիփնքի, Աղվանքի, ուր և վախճանվեց նահատակութեամբ: Այս տեղ սուրբ Գրիգորիս Պահլավիկը՝ հայոց լուսավորիչ մեծ Գրիգորի թոռը՝ եղավ հայրապետ, որը երկու տեսակ փառքով մնաց նույն աթոռի վրա: Հետո Երուսաղեմից եկած Աղվանքի կաթողիկոս սուրբ Շուփաղիշոն, տեղ Մատթեոսը, տեղ Սահակը, տեղ Մովսեսը, տեղ Պանդը, տեղ Ղազարը, տեղ Գրիգորը, տեղ Զաքարիան, տեղ Գավիթը, սուրբ Հովհաննը, որը նաև եղավ հոների տեղ հայրապետական շնորհով, բայց ինչպես լինելը չդիտենք: Տեղ Երեմիան՝ սրա ժամանակ երանելի Մեսրոպը գիր ստեղծեց Աղվանքի համար, սա մեծ ջանքով գիր ստեղծեց նաև հայերի ու վրացիների համար: Տեղ Աբասը, որ հայոց թվականութեան սկզբից հայրապետական աթոռը Չոզից փոխադրեց Պարտավ՝ իշխելով քառասունչորս տարի մեծիրանք կոչված եպիսկոպոսութունում: Սրա ժամանակ սովորութուն դարձրին հանձնարարական թղթում անվանել Աղվանքի, Լիփնքի և Չոզի կաթողիկոս: Այս առթիվ Գլխի ժողովից գրեցին, որպեսզի ասվի, թե մարդկային և աստվածային էությունը մեկ է, և «սուրբ աստված» կապակցությունը ավելացվի «անմահ և խաչվեցիր»: Որովհետև նրանք սովորեցին Կոստանդնուպոլսի հայրապետ Պրոկղի առաջարկից, որ Եփեսոսի ժողովի երկու հարյուր սուրբ հայերը միացրին սուրբ երրորդությունը: Եվ Ալեքսանդրիայի հայրապետ Տիմոթեոսից ու Պետրոս Անտիոքացուց հետո, երբ սրանք եկան Անաստաս կայսեր մոտ, Միջագետքի եպիսկոպոս Հակոբի ձեռքով ավելացվեց, և վերոհիշյալ հայրապետներն էլ սահմանեցին, որ ուղղափառները ասեն, «անմահ որ խաչվեցիր» ինչպես որ իսկ և իսկ կա: Աբաս հայրապետը չէր սահմանել այս ասելու, որովհետև սովորություն չկար, և ոչ էլ երկրում հերձվածներ կային, չնայած որ սրա քննության անհրաժեշտությունը կար: Այս հետո Եզր կաթողիկոսի ժամանակ Գարգամանի

եպիսկոպոս Ստեփանոսը գնաց Եզրի մոտ, բանակեց նրա հետ, և Գարգամանն ու Արցախը ընդունեցին այս ավանդությունը, որը մինչև այժմ բոլորս պահպանում ենք:

Տեղ Վիրոն իշխեց երեսունչորս տարի: Սա հայոց, վրաց և աղվանից գերիներին ազատեց Շաթ խազրից, սա խոսքով արքայից խնդրեց երկրի կուսակալների գրությունների վրա իբրև Գարգամանի պատիվ գրել «տեղ և իշխան Աղվանքի», որը մինչև այժմ էլ գրում են:

Տեղ Զաքարիա, մի սուրբ մարդ էր, որ իշխեց տասնհինգ տարի. սա երաշխավորեց Պարտավ մեծ քաղաքի համար և իր ազդեցությունով գերութունից ազատեց բազմաթիվ մարդիկ: Սյունիքի համար եպիսկոպոս ձեռնադրեց Վրթանես անունով մեկին առանց հայերի համաձայնություն:

Տեղ Հովհան, սա իշխեց քսանհինգ տարի, հայրապետական աթոռ կանչվեց Ամարասի եպիսկոպոսությունից:

Տեղ Ուխտանես, իշխեց տասներկու տարի, սա ազգապղծություն համար անիծեց Աղվանքի նախարարներին, որոնք ոչնչացան:

Տեղ Եղիազար, իշխեց վեց տարի. հայրապետական աթոռ կոչվեց Շաթի եպիսկոպոսությունից: Սուրբ Մեսրոպի կողմից Գիս գյուղում թաղված խաչը սա գտավ և նույն կենսատու փայտից մի մաս առավ, գրեց հարյուր քսան դահեկանանոց ոսկու մեջ և վրան գրեց. «Եղիազարինն է»: Նաև կարգ սահմանեց Գիսում խաչի օրը տոնել:

Ներսես, Գարգամանի եպիսկոպոսությունից. իշխեց տասնյոթ տարի: Սա խելքը թոցրից, կամեցավ իր սեփական Աղվանքի տունը տակն ու վրա անել՝ թեքվելով քաղկեդոնական ազանդի կողմը. սակայն մարմնով և հոգով կապվեց և աղվանից ու հայոց կողմից անեծքով մերժվեց աստուծու որդու փառքից՝ իր համար իբրև բաժին առնելով այն, ինչ որ հերձվածողներն առան:

Տեղ Սիմոն, իշխեց մեկ ու կես տարի, սա աթոռի սարկավազապետ էր, որը ներսեսի խառնակչությունը վերացրեց երկրից՝ դնելով յոթ տուն կանոններ:

Տեղ Միքայել, իշխեց երեսունհինգ տարի, սա սարկավազ էր Շաթից և իր մոտ կանչեց մաքենացիների վանահայր Սո-

դոմոնին ու անիծեց Ազվանքի իշխաններին, որոնք ամուսնացել էին իրենց եռապորտ աղգականներին հետ, և որոնց անմիջապես պատիժ վրա հասավ, ու ոչնչացան: Սրանց հետ նզովեցին նաև վրաց Թավրի առաջնորդին, որովհետև անօրեն ամուսնութեան հրաման էր տալիս:

Տեր Անաստաս, իշխեց չորս տարի:

Տեր Հովսեփ՝ տասնյոթ տարի. սրա հինգերորդ տարում լրացավ հայոց երկու հարյուր թվականը: Սա հայրապետական ասթոռ եկավ Ամարասի եպիսկոպոսութեանից:

Տեր Դավիթ, իշխեց չորս տարի: Սա էլ հայրապետական ասթոռ նստեց Ամարասի եպիսկոպոսութեանից, ազատեց սրբութեաններին հողերն ու սպասները, դավադիրների ձեռքով մահացու դեղ խմելով վախճանվեց:

Տեր Դավիթ, իշխեց ինը տարի, Մեծկվյանքի եպիսկոպոսութեանից էր. սա վաճառեց Մադրինքի դաստակերտը, սահմանը խաչ դրեց:

Տեր Մատթեոս, իշխեց մեկուկես տարի. Կապաղակի եպիսկոպոսութեանից էր, սա էլ վախճանվեց թուլնով՝ դավոդների ձեռքից:

Տեր Մովսես, իշխեց երկու տարի: Տեր Ահարոն՝ երկու տարի: Տեր Սողոմոն՝ կես տարի: Տեր Թեոդորոս՝ չորս տարի: Սա Գարդմանի եպիսկոպոսութեանից էր եկել: Տեր Սողոմոն՝ տասնմեկ տարի: Տեր Հովհաննես՝ քսանհինգ տարի: Սա կաթողիկոսարանը փոխադրեց Բերդակ²⁹⁰, որ իրենց ամառանոցավայրն էր, երբ Պարտավից դուրս բերվեց: Տեր Մովսես՝ կես տարի: Տեր Դավիթ, իշխեց քսանութ տարի, Կապաղակի եպիսկոպոսութեանից էր: Սա օրհնեց Շաքիի իշխանի անօրեն ամուսնութեանը: Այս իշխանի աշխարհական եղբայրը հարցընելով ասում է նրան. «Տե՛ր, որտեղի՞ց ես գալիս»: Նա պատասխանում է. «Քո եղբոր տնից»: Իսկ իշխանը Դավթին ասում է. «Այդ լեզուդ, որ օրհնեց, թող լալվի, իսկ աչդ թող շորանա»: Անմիջապես այսպես էլ եղավ, և չրուժվեց մինչև նրա մահը:

Տեր Հովսեփ, իշխեց քսանհինգ տարի, հայրապետական ասթոռ եկավ Մեծկվյանքի եպիսկոպոսութեանից. սրա հայրա-

պետութեան երրորդ տարում լրացավ հայոց երեք հարյուր թվականը:

Տեր Սամվել, իշխեց տասնյոթ տարի, Մեծկվյանքի եպիսկոպոսութեանից էր: Սա ինքնագլուխ է հայրապետ դառնում, հետո կարգաթող է արվում և ապա երկրորդ անգամ Դվինում ձեռնադրվում է հայոց Գևորգ կաթողիկոսից:

Տեր Հունան, իշխում է ութ ու կես տարի: Սա Դվինի հայոց եպիսկոպոս էր, առանց Գևորգ կաթողիկոսի թուլտվութեան գալիս է Ազվանք և ձեռնադրվում հայրապետ: Սրան էլ է նույն Գևորգը կրկին ձեռնադրում:

Տեր Սիմոն, իշխում է քսանմեկ տարի. սա սուրբ ասթոռի դասն եպիսկոպոս էր, որը սպասներով է՛լ ավելի զարգարեց սուրբ խաչը:

Տեր Դավիթ, իշխեց վեց տարի, եկավ Փառխոսի վանքի առաջնորդութեանից:

Տեր Սահակ, իշխեց տասնութ տարի, եկավ Մեծկվյանքի եպիսկոպոսութեանից:

Տեր Գաղիկ, իշխեց տասնչորս տարի, եկավ Գարդմանի եպիսկոպոսութեանից: Սրա հայրապետութեան շորերով տարում լրացավ հայոց չորս հարյուր թվականը:

Տեր Դավիթ, իշխեց յոթ տարի, եկավ Կապաղակի եպիսկոպոսութեանից:

Տեր Դավիթ, իշխեց վեց տարի, Փառխոսի²⁹¹ վանքի առաջնորդն էր, սա ձեռնադրվեց հայոց կաթողիկոս Անանիայի ձեռքով:

Տեր Պետրոս, իշխեց տասնութ տարի, եկավ Գարդմանի եպիսկոպոսութեանից:

Տեր Մովսես, իշխեց վեց տարի, եկավ Փառխոսի վանքի առաջնորդութեանից:

1. Մարտտանը կամ Մեղիան իրանական ցեղերից մեկի պետությունն էր, որ գոյություն ուներ մեր թվականությունից առաջ 7—6-րդ դարերում և գտնվում էր Իրանի սարահարթի արևմտյան մասում. հարավ-արևելքից սահմանակից էր Հայաստանին: Մայրաքաղաքն էր Եկրատանը (այժմ՝ Համադան): (էջ 2):

2. Գաղիոնը համարվում է այժմյան Կադիքսը, որն ամրոց է Բապանիայում՝ Ջիրբալթարի մոտ: (էջ 2):

3. Կիլաքը Տիգրիս գետի սեմական անունն է: Գետն սկիզբ է առնում Հայկական Տավրոսից: (էջ 2):

4. Գամիբենը ապրում էին Գամիրքում (ասորեստանյան՝ Գիմիրա, Գամիրա): Այսպես էին կոչվում անտիկ ժամանակաշրջանի Կապադովիայում հաստատված կիմերական ցեղերը: Սրանց անունով հայերը երկիրը կոչեցին Գամիրք: Գլխավոր քաղաքն էր Կեսարիան: (էջ 2):

5. Կելտերը մեր թվականությունից առաջ երկրորդ հազարամյակում ապրում էին Արևմտյան Եվրոպայում: Բրոնզից երկաթին անցնելու ժամանակաշրջանում նրանք բարգավաճեցին և տարածվեցին այսօրվա Ֆրանսիայի ու Բելգիայի տարածություններում և խառնվելով տեղացիներին՝ կազմեցին այն ժողովուրդը, որին հռոմեացիները կոչեցին գալլեր: Հայ մասնագրություն մեջ անվանվում են գաղիացիներ: Մեր թվականությունից առաջ երրորդ դարում կելտերը ավերիչ արշավանք կազմակերպեցին Բաղևյան թերակղզում և այնտեղից 278—277 (մ. թ. ա.) մտան Փոքր Ասիայի կենտրոնը և կազմեցին Գաղատիայի երկրամասը: (էջ 2):

6. Գաղաթացիք՝ գալաթները, բնակիչներն էին Գաղատիա պետության, որ կազմվեց 278—277 թվականներին (մ. թ. ա.) Փոքր Ասիայում, կելտերի ձևով: Գալաթները իրենց լեզուն ու սովորությունները պահպանեցին մինչև մեր թվականության 5-րդ դարը: Գաղատիայի կենտրոնն էր Անկյուրան (Անկարա): (էջ 2):

2. Անտը կամ մեղացիները Սարատանի բնակիչներն էին: Տե՛ս ծանոթ. 1- (էջ 2):

8. Թեալիան Բաղտրիան է՝ Միշին Ասիայում, որ կոչվում է նաև Քուշահաց երկիր, իսկ այստեղ Թեալիան հավանորեն շփոթված է Թեսալիայի հետ, որը Հունաստանում է գտնվում: (էջ 2):

9. Լաբիկիան (ալվելի ճիշտ՝ (Բ)լիբիկա) պատմական այն երկիրն է, որ բռնում էր Բալկանյան թերակղզու հյուսիս-արևմտյան մասը, որտեղ բնակվում էին լաբիկացիները (ալվելի ճիշտ՝ իլիրիացիները): Համեմատիր 1-ին: (էջ 2):

10. Սարմատներ Հարավային Ռուսաստանի և Հյուսիսային Կովկասի տարածաններում ապրած քոչվոր ցեղերի ընդհանուր անունն է: Սարմատական լեզուն իրանական լեզու է: (էջ 2):

11. Բնագրում «Սուրմատք», ուղղում ենք Սավրմատք՝ ըստ «Անանուն ժամանակագրության»: (էջ 2):

12. Միգլիթացիները Միցիլիա կղզու բնակիչներն էին: (էջ 2):

13. Տյուրեմացիները Իտալիայի հյուսիս-արևմուտքում գտնվող Տյուրենիայի (Հոթուրիայի) բնակիչներն էին: (էջ 2):

14. Հավիցիները Հուդաս կղզու բնակիչներն էին: (էջ 2):

15. 16. Կիտիացիները Կիպրոս կղզու հին քաղաք Կիտոնի բնակիչներն էին: Բնագրում՝ «կիտարացի», ուղղում ենք ըստ «Անանուն ժամանակագրության» վեներիկ, 190%: (էջ 2):

17. Չեպա (ελλας), որից Հելլադա՝ Հունաստանի անունն է հույներն հորջորջմամբ: (էջ 2):

18. Սալեոացիները եգիպտոսի Սալո քաղաքի բնակիչներն էին: Ասիաց գտնվում էր Նեղոսի գետալուծ: Բնագրում՝ «սալեոացի», ուղղում ենք ըստ «Անանուն ժամանակագրության»: (էջ 2):

19. Թերեացիները Թերս քաղաքի բնակիչներն էին: Թերսն Հունաստանի Բեոպոնի գավառի նշանավոր քաղաքն էր: (էջ 2):

20. Սիզոնացիները՝ փյունիկյան գլխավոր նավահանգիստ Սիզոն քաղաքի բնակիչներն էին, որոնք զբաղվում էին առևտրով: (էջ 3):

21. Կազեդոնացիները Աֆրիկայի հյուսիսային ափին, Թունիսի ծովածոցում գտնվող Կազեթին (ըստ հայ մատենագիրների՝ Կազեթոն) քաղաքի պետության բնակիչներն էին: Հնուն: (էջ 3):

22. Տյուրեսցի Փյունիկիայի ծովափնյա հուլիավոր վաճառաշահ քաղաք է, որ այժմ կոչվում է Մուր: (էջ 3):

23. Օվիլիոնոսը, ըստ անտիկ գրականության և «Հյուսիսային Կովկասի» Ատլանտյան օվիլիոնոսն է՝ հարյուրից Հյուսիսային և Բալթիկ ծովերով: (էջ 3):

24. Ամազոնիան ըստ հունական առասպելաբանության գտնվում էր Փոքր Ասիայում: (էջ 3):

25. Մեծ և Փոքր Հայք, Մեծ Հայքի տարածությունը տարբեր ժամանակներում եղել է 31: հարյուրից մինչև 284 հարյուր քառակուսի կիլոմետր, ըստ Ստրաբոնի՝ Մեծ Հայքի սահմանները Հյուսիսում սկսվում են Դառույճա (Եկեղյաց գավառի սահմանի մոտ) ամրոցից դեպի արևելք, տեղում են Սկու-

դիսես (ս. Գրիգորի) լեռներով, ապա շարունակվում են Պոնտական լեռներով ու հասնում մինչև Աճարայի լեռները: Մասնից հետո Մեծ Հայքի սահմանը դառնում է Վրաստանը, Քրիստիան լեռներով, Կուր գետով հասնում է մինչև Կասպից ծովը: Այսպիսով, Մեծ Հայքի մեջ է մտնում Կուրի ողջ աչափնյա մասը: Կուրի գետաբերանից դեպի հարավ սահմանագիծը անցնում է Կասպից ծովի ափով մինչև Աստարա: Այստեղից սկսվում են Մեծ Հայքի հարավային սահմանները, որ անցնում են Պարսիստաթրաս լեռներով (Կասպից լեռներ), Հայկական լեռներով (այժմ՝ Դարաղաղի): Հարավ-արևելքից Մեծ Հայքը սահմանագծում է Կասպուտան լիճը, ապա Նոր Եփրատը, իսկ հետո սահմանագիծն անցնում է արևմուտք, որտեղ Մեծ Հայքը իր մեջ է առնում Կորդաց երկիրը և Միջագետք Հայոցի սահմաններով հասնում է Եփրատ գետը, որը Մեծ Հայքը արևմտյան կողմից բաժանում է Փոքր Հայքից, Կապադոկիայից և Կոմագենից:

Իսկ Փոքր Հայքը եփրատի և Անտիտավրոսի միջև ընկած երկրամասն է, որն առանձին թագավորություն էր և հետո միացվեց Պոնտոսին: Մ. թ. ա. 65 թվականին Փոքր Հայքի արևմտյան մասը զբաղեցրին հռոմեացիները, իսկ արևելյան մասը ընդմիջո միացվեց Մեծ Հայքին: Հետո 378—386 թվականներին Քեղոս Ա Մեծի ժամանակ Փոքր Հայքը բաժանվեց երկու նահանգների՝ Առաջին Հայք, երկրորդ Հայք: Այս շրջանում նրա տարածությունը հավասար էր 68 հազար 700 քառակուսի կիլոմետրի (տե՛ս Ա. Երևմյան, «Հայաստանը ըստ Աղշարհացոյց-ի», էջ 66—70 և 88): (էջ 3):

26. Կապադոկիայի հնագույն անունն է Գամիրք, որը ալվելի հաճախ է գործածվում հայ մատենագրության մեջ: (էջ 3):

27. Կոլիսը եգիպաց ալտարհն է, որ սկսվում է Սև ծովից դեպի արևելք մինչև Կովկասյան լեռները: (էջ 3):

28. Բասիլորիան այժմյան Ղրիմում և Ազովյան ծովի ավազանում գոյություն ունեցող պետություն էր: (էջ 3):

29. Մեովտիսը Ազովի ծովն է: (էջ 3):

30. Դեոիսը մեզ անհայտ երկրամաս է: (էջ 3):

31. Սարմատիա տե՛ս 3-ին: 10: (էջ 3):

32. Տավրիսը գտնվում էր Ալպերի ստորոտում: Հաննիբալը Ալպերից անցնելիս առաջին անգամ այդտեղ իշով: Վլիսավոր քաղաքն էր Թուրիսը: (էջ 3):

33. Ըստ անտիկ գրականության՝ Սկյութիան ընդգրկում էր Հարավային Ռուսաստանի, Միշին Ասիայի և Հյուսիսային Կովկասի վաղատուն ցեղերով բնակված տարածությունները: (էջ 3):

34. Մովիսը Բեոպոնիայում Պլատոնի մոտից հոսող գետ է: (էջ 3):

35. Թեսալիան Հյուսիսային Հունաստանի նահանգներից մեկն է: (էջ 3):

36. Լաբիսը Հունաստանի այն մասն է, որ Պառնաս լեռով բաժանվում է երկու հատվածի. ըստ ավանդույթի՝ Արևելքի բնակիչները կոչվել են լաբիսներ: (էջ 3):

37. Իսովպար Սիշին Հունաստանի ամենաընդարձակ երկրամասն է (էջ 3):
38. Հետալիան Հին Հունաստանի գավառներից մեկն է (էջ 3):
39. Ատտիկեն Հունաստանի կենտրոնական նահանգն է, որտեղ գտնվում է Աթենք մայրաքաղաքը (էջ 3):
40. Ամալիա՝ Պելեպոնեսի հյուսիսային շրջանն է: Հոմերոսի «Օդիսսեոս» էպոսի մասնակ Աթալիա էր կոչվում կենսային Հունաստանը՝ առանց Մակեդոնիայի (էջ 3):
41. Պելոպոնես Պելեպոնես թերակղզին է, որ կորնթոսի պարանոցով միանում է Միջին Հունաստանին: Անանուն ժամանակագրության մեջ այդպես էր կոչվում է. «Պելոպոնես», որ կոչի Պոդեպոնեսիոս (սիրիական Մասնակագրությանը, Սրևան, 1944, էջ 360): (էջ 3):
42. Ակադեմոս, ավելի ճիշտ՝ Ակարնանես կամ Ակարնանիա, Հունաստանի նահանգներից մեկն է (էջ 3):
43. Բնագրում՝ «Հուլիոսիոսի» ուղղում ենք ըստ Անանուն ժամանակագրության: Հեպիրոսիոս կամ ավելի ճիշտ՝ էպիրոս: Հունաստանի հյուսիս արևմտյան նահանգը (էջ 3):
44. Բնագրում՝ «Իլլիրիա», ավելի ճիշտ՝ Իլիրիա, ուղղում ենք ըստ Անանուն ժամանակագրության: Հին անունն է Բալկանյան թերակղզու հյուսիս արևմտյան մասի առաջին երկրամասի: Համեմատի՛ր ծան. 9: (էջ 3):
45. Իլլիրիոսը Սերիդայի լիճն է այժմյան Հարավսլավիայում: Իլլիրիոսն է կոչվում ըստ Պտղոմեոսի նաև Սևանա լիճը (էջ 3):
46. Ադրիակն անունից է առաջացել Ադրիատիկ ծովի անունը (էջ 3):
47. Գալիան (ըստ հայ մատենագիրների՝ Գալիան) բռնում էր Հյուսիսային Իտալիայի, ժամանակակից Ֆրանսիայի, Բելգիայի, Լյուքսեմբուրգի, Նիդերլանդների և Եվելյացարիայի տարածությունների մի մասը: Բնակիչները հելլոս-գալական ցեղեր էին: Մեր թվականության 5-րդ դարում դերմանները կործանեցին հոմերոսական կայսրության 5-րդ դարում դերմանների վրա ստեղծվեցին մի քանի «բարբարոսական» թագավորություններ (էջ 3):
48. Սպանո-Կալիան Իսպանիայի այն մասերն են, որոնք հարում են Ֆրանսիային (էջ 3):
49. Իբերիա անունը առաջացել է հայերի կողմից գործածվող Վիրի երկրանունից, որ այժմյան Արևելյան Վրաստանն է: Անտիկ աշխարհում Իբերիա էր կոչվում նաև Իսպանիան: (էջ 3):
50. Սպանիա Մեծը բուն Իսպանիան է (էջ 3):
51. Ըստ Անանուն ժամանակագրության՝ Պավտամիոս: (էջ 3):
52. Հունարեն բնագիրն ունի εως Μαστουσίας τής καθ' ἡλιον այսինքն՝ մինչև արևելքում գտնվող Մաստուսիան, մինչև «Ժամանակագրության» թարգմանիչը ἡλιος, որ նշանակում է արևելք, համարել է Իլիոն հատուկ անունը (տե՛ս «Բանբեր Մատենագրանի», № 8.

- «Անանիա Շիրակացուն վերագրվող «Ժամանակագրության» և նրա բանաբարի հարցի շուրջը՝ Հրաչ Բարթիկյանի հոդվածը) (էջ 3):
53. Եվրիան (կամ Եվրեիա) Էգեյան ծովի ամենամեծ կղզին է, որ կոչվում է նաև Նեգոպոլիս (էջ 3):
54. Հոդոսը (Ռոդոս) Հունաստանի կղզիներից մեկն է, ուր գտնվում էր աշխարհի յոթ հարաշարիներից մեկը՝ Հելիոս աստծուն նվիրված հույական արհեստը (էջ 3):
55. Փիոսը Էգեյան ծովի կղզիներից մեկն է (էջ 3):
56. Լեմնոս Էգեյան ծովի կղզիներից մեկը: Բնագրում՝ «Լեմնոս», ուղղում ենք ըստ «Ժամանակագրության»: (էջ 3):
57. Կիբրոսը կղզի է Էգեյան ծովի մուտքի մոտ (էջ 3):
58. Զակինթոսը կամ Զանթոն Հոնիական ծովի կղզիներից մեկն է (էջ 3):
59. Կեյալոնիան նույնպես Հոնիական ծովի կղզիներից մեկն է (էջ 3):
60. Իրակեն, որ այժմ կոչվում է Թեսալի, նույնպես Հոնիական ծովի կղզիներից է (էջ 3):
61. 62. Հոնիական կղզիներ: (էջ 3):
63. Տրապիզոն, բնագրում՝ «Տրապոն», ուղղում ենք ըստ «Ժամանակագրության», այսինքն՝ Տրապիզոն: (էջ 4):
64. Հեարակեոսը (կամ Հունարակեոս) ամրոց-քաղաք էր և գտնվում էր Մեծ Հայքի, Վրացի ու Ալբանիա—Աղվանքի սահմանների հատման կետում՝ Խրամի գետաբերանի մոտ (էջ 5):
65. Պարտավը Աղվանքի մայրաքաղաքն էր՝ սկսած 462 թվականից և գտնվում էր Մեծ Հայքի Ուտիք նահանգում: Նրա ավերակներից հարավ գտնվում է այժմյան Բարդա ավանը (էջ 6):
66. Արտազը Վասպուրականի գավառներից մեկն էր՝ Մակու բերդաքաղաքով: Դա Արտառունի նախարարական տոհմի ժառանգական կալվածքն էր (էջ 7):
67. Մասոբները կովկասյան լեռնարևակ ժողովուրդ էին. այժմ անհետացել են: Բնակվում էին Գերբենդից հարավ-արևելք: Մասոբների մայրաքաղաքն էր Չոլը (տե՛ս ծան. 68): Այդ անունը հայ մատենագիրները սովորաբար գործածում են «Չոլա» սեռական հոլովով: (էջ 7):
68. Չոլը մասոբների Արշակունի թագավորության մայրաքաղաքն էր, որ գտնվում էր այժմյան Բիլիջի երկաթուղային կայարանի մոտերքը (էջ 7):
69. Սանաո կամ Սուխաո (ՍՀաո), տե՛ս ծան. 101: (էջ 7):
70. Զպետք է շփոթել Նուխու մոտ գտնվող Քիչ գյուղի և ոչ էլ Լեռնային Ղարաբաղի Մարտունու շրջանի Գիչ գյուղի հետ: Բնագրում հիշատակվում էր Գիսը, ուր իջնում է Մեսրոպ Մաշտոցը և որտեղ նահատակվում են նրա աշակերտներից շատերը, ինչպես գրում է Կաղանկատյացին, գտնվում էր Ուտիքում, Կուրից հարավ, հավանաբար Պարտավից արևմուտք: (էջ 7):
71. Ղերգունի զարտակր պետք է տեղադրել Լեռնային Ղարաբաղի Մարտունու շրջանի արևելյան մասերում: (էջ 7):

72. Հովհաննէս տեղագրութեամբ և դաշտային Կարաբաղում (էջ 7):
73. Ուտեհանը կամ Հոռեկայ վանքը Արցախի Ջրաբերող գաղափարի բնակավայրերից մեկն է, այժմյան Քալիլ գյուղի մոտ, ուր պահպանվում է հին անուր Լոռեկավանքը (էջ 8):
74. Ներսիմիոսը կամ Ջովչտիկը կրօնական միաբանութեան վայր էր Մեծ Հայքի Արցախ նահանգում: Ջովչտիկ վանքը գտնվում է Քարթառի կիրճում և կոչվում է նաև Նդիշի առաքյալի վանք: (էջ 8):
75. Շավարշանը Արտազ գաղափարի ավելի հին անունն է. տե՛ս ծան. 66: (էջ 9):
76. Բաղդ կամ Բաղլ բասիլեների երկիրն է. տե՛ս ծան. 82: (էջ 9):
77. Արեխլ, Արեխլան կոչվում էր Արեխլից աշտարհ ասելով մեր պատմիչները մեծ մասամբ հասկանում էին Հայոց Արշակունցը, այն է՝ Արցախ և Ուտիք սահանգները (էջ 10):
78. Հոգա պանակ կամ Ժորա պահակ. գտնվում է Գերբենդից հարավ, Կասպից ծովի ափին, մասքուլներով երկրում, Ջող բաղաբի մոտ: (էջ 11):
79. Խալլանդուր կամ Խալլանդուր այն հոնների անվանումն է, որ ապրում էին Կովկասում: Ըստ Մարկավարտի՝ Խալլանդուրը կոչվում է հոնների արքայական հորդան: (էջ 12):
80. Գուռն Ալանոց (Ալանաց գոնեքը) այժմյան Դարբայի կիրճն է և Նեղաղբում է Գերբենդից հյուսիս, այժմյան Մախաչկալայի դաշտավայրում: (էջ 12):
81. Հեսուն հրեական առաջնորդ և զորավար էր, որ հաջորդեց Մովսեսին և նվաճեց Պաղեստինը: (էջ 16):
82. Բասիլենք, ըստ հոնների, մարմատիայում ապրող ժողովուրդն էր: Ըստ «Աշխարհացոյցի»՝ բասիլենքը ապրել են Աթլ (Վուրգա) գետի ստորին հոսանքում: (էջ 21):
83. «Գորգարացոց» այստեղ «Գորգարացոց» ձևի ազգավաղումն է, որով տեղեկվել ու տարածվել է այն հեթանոսական, թե, իբր, Արցախի Կարկառ գետը Գորգար ցեղի անունից է, և որ Արցախը նույնպես կոչվել է Գորգար: Սա պատմություն շինողի հեթանոս է: Եվ Արցախի դաշտը երբեք Գորգարացոց գաշա չի կոչվել: Գորգարացոց դաշտը գտնվում է պատմական Գուգարքում: (էջ 21):
84. Հոնքը հոնների թագավորության երկիրն է, որը կոչվում է նաև Սաղիք: Հոնաց աշխարհը (նեղ իմաստով) գտնվում էր Կասպից ծովի ափին, Գերբենդից հյուսիս: (էջ 21):
85. Փայտակառանը Մեծ Հայքի տասնմեկերորդ նահանգն էր՝ համանուն քաղաքով, որ այլ անուններով կոչվում է նաև Կասպք, Աշխարհը Կասպից, Պարսք և այլն. գտնվում էր Արաքս և Կուր գետերի միջև՝ Կասպից ծովի ափին: (էջ 21):
86. Արտուրյանը, ըստ աստվածաշնչական ավանդության, Իսրայելի թագավոր Դավթի ընկերն էր: Երբ Արտուրյանը ապստամբվեց Դավթի դեմ, Արտուրյանը գաղափարեց և անցավ Արտուրյանի կողմը: Բայց զգալով, որ Արտուրյանը պարտվելու է, իրեն կախեց: (էջ 22):

87. Լեկացուն հայերեն համապատասխանում է «Լեկա-ին», այժմյան լեզգիներն են: (էջ 22):
88. Քորգոմյան երկիրը, ըստ Աստվածաշնչի (Երեմիա, ՄԱ, 27), համարվում է Հայաստանը: Մեր պատմության մեջ Արաքս գետը Քորգոմի երկրորդ է, սևտի հայերը մեր մատենագիրների կողմից կոչվում են նաև «Արաքսագետներ»: (էջ 24):
89. Հարանգը (մյուս) Արցախ նահանգի կենտրոնական գավառն էր, որ բռնում էր հետագա Վարանդայի և Գիլգալի մելիթուլթյունների տարածությունը: Այստեղ էր գտնվում Ամարաք իր հուշակավոր վանքով, որ Արցախի և Աղվանից եկեղեցու զվարճող կենտրոններից մեկն էր, որ հիմնադրվել էր Գրիգոր Լուսավորչի կողմից: (էջ 26):
90. Պանդարյանը Աղվանքի արքա Վաչագան Գ բարեպաշտ թագավորի որդին էր, որ նահատակվեց Կ. Պոլսի մոտ գտնվող Բյուրանիա երկրի մայրաքաղաք Նիկոմիդիայում: (էջ 28):
91. Յրի կամ Յոխ Ամարասից հարավ (տե՛ս ծանոթ. 89) գտնվող քաղաք, այժմ գյուղ է և կոչվում է Յոր: (էջ 28):
92. Վատեյան դաշտը գտնվում է Գերբենդից հարավ՝ Կասպից ծովի ափին: (էջ 29):
93. Արգեսագիլ՝ հավանորեն Գերգեսագից, Ղուկասի Ալեսարանի Ը, 26-ում գրված է. «Եվ նավարկեցին իշան գերգեսագիները երկիրը, որ Գալիլայի դիմաց այն կողմն է»: (էջ 29):
94. Ճիլքերը ապրում էին Լիխիցից հյուսիս, Պիրիքիթեի-Ալազանի խորածորում: (էջ 30):
95. Հեփթաղեքը Միշին Ասիայի քոչվորական ցեղերից էին: (էջ 32):
96. Կամրեշ կամ Կամրենանը Մեծ Հայքի ամենահյուսիսային սահմանն է Կուրի ձախ ափին: Կամրենանը ընդարձակ գավառ է, որի միջով հոսում է Կամրեշ (Իրա) գետը: (էջ 37):
97. Ռուտակը (թերևս՝ «Ռուտակ», «Ռուտակ») Ուտի-Առանձնակ գավառի վայրերից մեկն է, որ վաղին սեփական կալվածքն էր: (էջ 38):
98. Դյուտակաքը գյուղ էր Արցախի Ջրաբերող գավառում, Քարթառ գետի ափին՝ Քալիլ և Մատաղիս գետերի միջև: Այժմ ավերակ է: (էջ 49):
99. Արցախը Մեծ Հայքի 10-րդ նահանգն է: Բռնում է 11 հազար 528 քառակուսի կիլոմետր տարածություն: Ներկայիս Լեռնային Ղարաբաղն է՝ իր հարակից շրջաններով: (էջ 49):
100. Գարախը Պարտավ քաղաքի մոտերքը գյուղ էր: Տե՛ս Ալիշան, «Տեղագիր», № 180: (էջ 51):
101. Սուրա կամ Մահառ, Մահառ քնակալայր, որի տեղադրությունը զժվար է որոշել: Ըստ Բարխուտարյանի՝ Սահառը կամ Սըհառը հենց ինքը Կասպակի քաղաքն է. տե՛ս ծան. 107: (էջ 51):
102. Արտառքը Արցախի բնակավայրերից մեկն էր Ամարասի մոտերքը: (էջ 52):
103. Քարվենը գյուղ է, որ պետք է Ամարասից շատ հեռու չգտնվի: (էջ 53):
104. Պաղանեք, գյուղություն ունի նաև Պարականք ձևը: Այս գավառը

ըստ Տ. Բարխուտարյանի, ընկած է սերասխ գետի ձախ ափին՝ Հաղբութի և Դիզափալտի լեռնաշղթայի զազաթնադժի մեջ»։ «Արցախ»։ (էջ 55)։

105. Սափուղը Բարախլի առաջին թագավորն էր, որին հաջորդեց Երափեսա Դավիթը։ (էջ 63)։

106. Աղվինը, ըստ Լեոյի, գտնվում էր Մուսլուսարի հարավային լանջին, Պարտավի դիմաց։ Ամառանոցային վայր էր («հնդկացի տեղիք»)։ Տե՛ս Լեո, «Հայոց պատմություն», հ. 2, Երևան, 1947 թ., էջ 156։ (էջ 65)։

107. Կապաղակ քաղաքը Աղվանից թագավորության մայրաքաղաքն էր. այժմ գյուղ է Եթ գյուղի մոտ և կոչվում է Կաբալա Այս քաղաքը առաջին անգամ հիշատակում են Պլինիոսն ու Պտղոմեոսը։ (էջ 65)։

108. Հաջու՝ Աղվանքի հպիսկոպոստիստ բնակավայրերից մեկը։ Աղվենի կանոնների մի շատ հին ձեռագրում այդ տեղանվան մի այլ ձևն է Հրուոյ (սեռական)։ (էջ 65)։

109. Շահնազարյանի տպագրությունն ունի եւուտոյ թորեպիսկոպոսք, այնինչ պետք է լինի և Ուտոյ Փող եպիսկոպոսք։ Աղվանքի կանոնների մի հին ձեռագիր ունի եւուտոփղ, մենք ուղղում ենք՝ և Ուտոյ Փող ձևով։ (էջ 65)։

110. Կաղանկատուր Ուտիքի Ուտի-Առանձնակ գավառի գյուղերից մեկն էր, ուր, ըստ ավանդական կարծիքի, ծնվել է Մովսես Կաղանկատուցին։ Տեղադրվում է Թարթառ գետի հովտում՝ Պարտավից դեպի արևմուտք։ (էջ 65)։

111. Այս տեղանունը, ինչպես երևում է, ազավաղված է Նոր Զուղայի ամենահին կանոնագրից (X դար) տալիս է Գայեզուն, որին հետևեցինք. Կաղանկատուցու ձեռագրերը ունեն նաև Գայելուն, զելուճ գայելոհուն, զեզանա։ (էջ 65)։

112. Յուր Յոր կամ Յոի քաղաքն է։ Տեղադրվում է այժմյան Յոր գյուղի տեղը Դիզակում։ (էջ 65)։

113. Դարանը տե՛ս ծան. 100։ (էջ 65)։

114. Բերը (այժմյան Փոթի գյուղը) գտնվում է Շամախու Գարգման գավառում։ (էջ 65)։

115. Արմանուր, այս տեղանունը ձեռագրերում աղավաղված է, առկա են հետևյալ ձևերը. ուրբաթ այրմանուշաց, ուրբաթայր մանուշէից, մենք հետևեցինք Նոր Զուղայի հնագույն կանոնագրերին՝ Ուրբաթայր Մանուշէից։ (էջ 65)։

116. Գրիվը չափ է մտաւորապես 10 կգ քաշով։ (էջ 66)։

117. Փաթը հեղուկի չափ էր, որի տարողությունը հայտնի չէ։ Ըստ Աճառյանի՝ պետք է ուղղել Քաս, որ հիշտ չէ։ (էջ 66)։

118. Կամբիկեները Հյուսիսային Կովկասում ապրող վաչկատուն ցեղ լինւ (էջ 70)։

119. Սարոտայնները Հյուսիսային Կովկասում ապրող ցեղ էին, ըստ Կաղանկատուցու՝ Մեարոպ Մաշտոցը սրանց զբաղիտություն էր սովորեցնում։ (էջ 70)։

120. Մեծ Կվյանե (Կվենք կամ Կվանք) Արցախ նահանգի չորրորդ գավառն էր և, ըստ Կաղանկատուցու տեղեկությունների, բռնում էր Թարթառ գետի ափերը,

ատորին ավազանում, այժմյան Սարտակերտի շրջանի հյուսիս-արևելյան մասը։ (էջ 73)։

121. Աստղաբուրը Արցախի Հաթերք գյուղից արևելք Թարթառի ձախ ափին մի բլուր է, որ ունի մատուռ, որտեղ, ըստ ավանդության, թաղված է Նահատակ Քաղուհու մարմինը։ (էջ 73)։

122. Տրուու կամ Տրուուական գետ ներկայիս Թարթառն է, որ Արցախի ամենամեծ գետն է։ (էջ 73)։

123. Ռոսմոսոֆ հունքի թագավորի՝ դրական ճանապարհով հորինված անունն է։ (էջ 73)։

124. Խաղխաղը Փարպեցին գյուղ է համարում, իսկ Ազաթանգեղոսը և Եղիշեն՝ քաղաք։ Ըստ Ազաթանգեղոսի՝ այս քաղաքը եղել է հայոց թագավորների ձմեռանոցը և գտնվել է այժմյան Ղազախի դաշտավայրում, մոտավորապես արդի Ղազախ քաղաքի մոտերքը։ (էջ 73)։

125. Ուտիքի ութերորդ գավառն է, որ կոչվում է նաև Ուտի-Առանձնակ, Ուտի-Ռոստակ, որի կենտրոնն էր Պարտավ քաղաքը։ Այս գավառի անունով էլ ամբողջ Նահանգը կոչվել է Ուտիք։ Կաղանկատուցին հիշատակում է այստեղի գյուղերից Բազինք, Կաղանկատուք։ (էջ 74)։

126. Ազիստրատոնյան, ազիստրոսյան, ազիստրատյան անհասկանալի անվանում է։ Արդյո՞ք օգոստոսական (ազոստոսական) չէ, այսինքն՝ արքայական։ Շահնազարյանը կապում է լատինական էքստերն (այրուձի, ասպետ) բառի հետ։ (էջ 78)։

127. Բաղաբերդը Գեղի և Ողջի գետերի խառնման տեղում ամրոց էր՝ որ համարվում էր Սյունիքի ամենամուր բերդը։ (էջ 81)։

128. Տազատը Սյունիքի Մղուկ կամ Միսական (այժմ՝ Միսիան) գավառի գյուղերից մեկն է։ (էջ 81)։

129. Վարագազի նշանակում է վարազի պատկերը կրող (մատանի), որը կնիքի գեր էր կատարում։ (էջ 82)։

130. Ակուրը «ենկորզան» անվան աղավաղված ձևն է։ Նակորզանը գտնվում էր Ծրասխ (Արաքս) գետի ափին, այժմյան Խուղաֆերիկի կամուրջի մոտ։ (էջ 83)։

131. Հոռի ամիսը հայոց երկրորդ ամիսն էր, որ հաջորդում էր նավասարդին, իսկ նավասարդի սերիզը անշարժ տոմարով օգոստոսի 11-ն էր։ (էջ 83)։

132. Խոտը այժմյան Գորիսի շրջանում Շենքերի մոտիկ գյուղ է։ (էջ 84)։

133. Լուրնաս կամ Լուխնաս գետը գտնվել է Լիհնաց աշխարհում։ Սխալ է այն Աղստև գետի հետ նույնացնելը. տե՛ս ծան. 134։ (էջ 86)։

134. Լիխներ գտնվում էր Ալաղան գետի ձախ ափին, Այրկուլս Կախեթում։ Լիխների մայրաքաղաքը («Լիխնաց քաղաք») Պտղոմեոսի «Լուրնոսն» էր և տեղադրվում է այժմյան Թեխավից հյուսիս։ (էջ 86)։

135. Կապկոն էր կոչվում Կովկասյան գլխավոր լեռնաշղթան։ (էջ 87)։

136. Գարգմանը Ուտիքի վեցերորդ գավառն է և համընկնում է այժմյան Ղազախի շրջանին։ (էջ 88)։

137. Դիզափայրը Արցախի այժմյան Զիարաթ լեռն է, որի վրա գտնվում է մինչև այժմ սրբավայր հանդիսացող Կատարո վանքը։ (էջ 90)։

138. Կազատաւ Արցախի Բարձր գավառի (Վերին Խաչնի) գյուղերը ձեկն էր (էջ 92):

139. Բագատակեր երկիր՝ Կահանգ և զաշտավայր, պետք է տեղադրել Կասպին ծովի ափին, Կուրից հուանիս: Մետրոպ Մաշտոցը Աղվանքի թագավորանիստ Կապաղակ բաղաբուն գորգարների համար գիր ստեղծելուց հետո իշակ այդ դաշտը և դպրութիւն տարածեց: (էջ 92):

140. Մեծ Կողմակեր կամ Մեծկողմանքը Արցախի 4-րդ գավառն է, որ կոչվել է նաև Մեծ Կլկներ. տե՛ս ծան. 120: (էջ 92):

141. Կոստրովի 35-րդ տարին 590 + 35 = 625, որին համապատասխանում է և Մուս թվականը 118 Կահանգ՝ հաշված մեհեկան ամսի հայտնութիւնից: Հայոց թվականն սկսւում է 552-ից, երբ Կապառարդի 1-րդ հուլիսի 11-ն է և հետևաբար Մեհեկանի (1-ը) հավասար է 556 թվականի հունվարի մեկին: Այս է հայտնութիւն մեհեկանը, որից հաշվելով 18 Կահանգ (4.18) հավասար է 72 տարի: Կաստրովի 553 + 72 = 625 (Աղոնց): Աղոնցը հետևում է Գուգրիներն: (էջ 97):

142. Ըստ Աղոնցի՝ պարսից արքաների ամառանց եղած Գանձակ քաղաքն էր Գայլ ավանը, որ ներկայումս կոչվում է Թախտի-Սուլեյման: Արար-նեկը կոչում են Երզ և վկայում են, թէ հիմա կոչվում է Ջրտ, որ Գաղան (Գան-ձակ) արաբական արտասանութիւնն է: Գալը նույնն է Ջիսի հետ, ուստի պետք է անշտ գրել և ոչ թէ Գայլավան: (էջ 100):

143. Աղոնցը առաջարկում է «Քրտակարին» ձևը գրադրել «Քրտարա-կան»՝ ըստ Թեոփանեսի. որ գրում է kardaragan: (էջ 102):

144. Արևելյան մեծ ծովը տվյալ գեպորում Կասպին ծովն է, որ այդպես է կոչվել Հայաստանից արեւելք գտնվելու պատճառով: (էջ 103):

145. Բուսար դետն անուն էր Գորգնիի մտերմը: (էջ 108):

146. Եպեացիները մեզբեկներն են, որ այժմ էլ բնակվում են Ռիոն դետի ստորին հովտում, որ կոչվում էր Եզեր. սա հնագույն Կողքիսն է: (էջ 108):

147. Ըստ Աղոնցի՝ Եաթ ոչ թէ հատուկ անուն է, այլ տիտղոս ishad կամ alshad և Բայց ինչպես որ իշխան և՛ տիտղոս է, և՛ հատուկ անուն, առկայես էլ այստեղ Եաթը հատուկ անուն է: (էջ 108):

148. Առնվեն, ըստ Սեբեոսի, Թանկեհան. Թանկե-Վահան, որի պարս-կերեն ձևն է Թուզեն — լավորյա, բարեբախտ: (էջ 110):

149. Վենարտաշիր Տիգրիսի ափին Սելևկյանների կողմից կառուցված Սելևկիա քաղաքն է, ըստ Աղոնցի՝ Վենարտաշիրը ստորական Reh-Ardasir-ն է: (էջ 112):

150. Քատակի ճեղուկան մարտապանդ կոչվում էր Վենարտաշիր քաղաքից դուրս գտնվող Կոստրովի պալատի մի դահլիճը: Քատակի ճեղուկան ըստ Ալիշանի՝ աթուի հնդկի տուն նշանակելու, այսինքն՝ թվում է, թէ նշանա-կում է հնդկի տուն («Հայաստանում», Թ, էջ 221): Արդո՞ք կապ չունի Հընդ-կաստանի հարավում դրսևող Քատակ քաղաքի անվան հետ: (էջ 114):

151. Իսմայիլի սերունդները փոխաբերական իմաստով հասկացվում են արարները: (էջ 114):

152. Տե՛ս ծան. 147: (էջ 110):

153. Կողք-ազարակը Արցախի Կողք գավառի գյուղերից մեկը պետք է լինի: (էջ 120):

154. Զարաբեզը Խաչնի գավառում ամրոց է, որ հիշատակվում է նաև Կիրակոս Գանձակեցու և Օրբելյանի կողմից: Այժմ հայտնի է Ջրաբեռը ձևով: (էջ 121):

155. Թեղյուն խաղարներն պաշտոնի կամ կոչման անվանում է: Ավար-ների խաբանի մի ներկայացուցիչը ներսնում կոչվում էր Թունդուն (ըստ Թեոփանի): Տե՛ս Աղոնց, «Քննութիւն Մովսէս Կաղանկատվացու», «Անահիտ», 1939, № 4, 5, 6, էջ 27): Ըստ Գովսեթի պետք է գրել թղուն: (էջ 126):

156. Մեր թվականության առաջին զարի կայսր էր Վեսպասիանոսը (69—79), որ իր որդի Տիտոսի միջոցով շրջապատեց Նրուսաղեմը: Տիտոսը նրուսաղեմը գրավեց և ավերեց: (էջ 126):

157. Հուլայի թագավոր Հովակիմի մասին աստված ասում է. «Այդ մարդուն չեն ողբա և չեն առի լալա՛յ, վա՛յ, տե՛ր, վա՛յ, վա՛յ, սիրելի՛ս, որսվեան էշի թաղումով պետք է թաղվի և Կեխված շարտվի Նրուսաղեմի դռնից դուրս» (Երեմ., ԻԲ, 19): (էջ 126):

158. Հյուսիսի իշխողը փոխաբերական իմաստով նազարների խաճաճն է, որ նշանակում է արքայից արքա: (էջ 129):

159. Աշխարհապիրը կատարեց Խոսրով Անուշիրվանը, իսկ Երկրամյան հարկը արաբացի դիպրոսմաշով վճարվող հարկն էր: Գիրարաման = 25 կոպեկի: Դիա — 2, իսկ դրաբա — դրամ (հունարեն): (էջ 129):

160. Հոունիկի ուղի ասելով ակնարկում է Բյուզանդիայի կայսրին: (Հոուն քաղաքի առասպելական հիմնադիր Հոունուրոսից): (էջ 130):

161. Մանվարազը, ավելի ճիշտ՝ Մանրվարազը, իր խոսքի մեջ ակնար-կում է Ջերու խաբանի որդի Շաթին, որին մատաղատի հասակում խաբանը ներկայացրեց կայսրին (Հերակլին) 826 թվականի տեսակցութիւն ժամանակ: Կայսրը գրկեց երեխային, փայտաշէջ Շահվարազը արձամարհանքով ասում է՝ «Մտք է այդ ծովերը, ինչու՞ չլիբեց կայսրին»: (էջ 130):

162. Ամաղեկը ամաղեկացի ժողովուրդն է, որ ապրում էր Կարմիր և Մեկյալ ծովերի միջև: Երբ իտալացիները Կարմիր ծովից անցում էին, ամաղեկացիները կոտորեցին նրանց, և այդ պատճառով աստված այդ ցեղի համար ոչնչացման վճիռ է արձակում (Եր., ԺԷ, 8—16): (էջ 132):

163. Միհրավանը գտնվել է այժմյան Շամարուց արևմուտք 40 կմ հեռու, ներկայիս Ամիրվան գյուղի տեղում՝ Երկրորդ Գարդման գավառում մյուս Գարդմանը Ուտիքի նահանգում է): (էջ 133):

163 ա. Կառաշներ, այսինքն՝ Կատրշանը, Կաղեսիայի ստորական ձևն է և ոչ թէ Պարսկաստանի Կատաշան կամ Գաղշան գավառը ըստ Աղոնցի, տե՛ս «Անահիտ», 1930 թ., հոկտեմբեր-նոյեմբեր, էջ 7: (էջ 135):

164. Հագրուցի անունով քրիստոնեական աշխարհում հանաչվում են արարները: (էջ 134):

165. Զեռագրերի մեծ մասը տալիս է Ազմարտ, հավանորեն պետք է լինի արջնարույթ, որ նշանակում է սևզույն, համեմատի՛ր արջնագույն

(ան արդար), արշնազվեստ, արշնատեսակ (ան) և այլն: (էջ 136):

166. Ըստ Աղոնցի՝ Խոստապատ: (էջ 136):

167. 167^ա. Դաստակերտը և Բեկզաղը Խոսրովի սիրած նստավայրերն էին, գտնվում էին Տիրքիսի ափին դեմքիմաց. Եւնեին շրեղ պալատներ, հայկապ պարտեզներ, որոնք լիքն էին ամեն տեսակ կենդանիներով: Հերակլը 627-ին զրավեց այդ երկու քաղաքները, իսկ Խոսրովը փախավ Տիրզոն, այնտեղից էլ՝ Սեւկիա: Այս երկու քաղաքները արարները անվանում էին Մաղալին (զույգ քաղաք): (էջ 137):

168. Պերոզպատ կամ Պերոզ-Կավատ, կամ պարզապես Պերոզ, քաղաք էր Ուտի գավառում, որ Վաչե թագավորի ձեռքով շինվեց պարսից Պերոզ (457—484) արքայի կարգադրությամբ և հետո կոչվեց Պարտավ, ապա դարձավ (462 թվականից) Աղվանից մարզպանության մայրաքաղաք: Տե՛ս Հյուր-շման, Եւնե հայոց տեղյո անունները, Վիեննա, 1907, էջ 110 (էջ 138):

169. Գեղմեազգի, ըստ Աղոնցի, Դելմեազգի այսինքն՝ Գիւանի (Ընե-բում ընանվող գելմիկները կամ դելմեազգիները) (էջ 138):

170. Կապիճան կամ Կամրեճան, տե՛ս Ժան. 95: (էջ 138):

171. Գաներեցուրյունը նախարարական Հայաստանում աստիճանա-կարգությամբ մեջ առաջին աստիճանն էր, որի կրողը կոչվում էր գահերեց: (էջ 139):

172. Ջմեռային քաղաքը իր կլիմայական-աշխարհագրական դիրքով կարող էր լինել Պերոզպատ (Պարտավ), իսկ նրանից առաջ՝ հնագույն քաղաքը: Տե՛ս Ժան. 168, 124: (էջ 139):

173. Շակաչեւը ներկայիս Գանձակի գավառն է, որ Խորենացիի Շիկաչեն է կոչում: Կաղանկատացիին անվանում է նաև Արշակաչեն (տե՛ս Ժան. 189): (էջ 139):

174. Սիսակաք Սյունիքի 7-րդ գավառն է, որ համընկնում է այժմյան Մխիթանի շրջանին. կոչվում էր նաև Մղուկ: Տե՛ս նաև Ժան. 274: (էջ 139):

175. Պատրիկ բարձր իշխանական տիտղոս էր Բյուզանդիայում: Պոստոն պատրիկ նշանակում է առաջին (բարձրագույն) իշխան. արվում էր իբրև տիտղոս, իսկ իշխանությունը կոչվում էր պատրիկություն: (էջ 141):

176. Հյուպատոս բյուզանդական տիտղոս էր և նշանակում է կուսակալ, փոխարքա, իշխանությունը կոչվում էր հյուպատոսություն: (էջ 141):

177. Եպարհոս կամ Եյուպարհոս բյուզանդական իշխանական տիտղոս էր, գլխավոր իշխան: Եպարհոսությունը եպարհոսի իշխանությունն է կամ տիտղոս: (էջ 141):

178. Նիստուրյուն, ըստ Աղոնցի պետք է լիներ իլյստուրյուն, որ լատիներեն բառ է և իշխանական մի տիտղոս է: Այդ տիտղոսը հայերեն գործածված է նաև Եղիստր ձևով 636 թվականի մի արձանագրության մեջ: (էջ 141):

179. Ապհիպատ նշանակում է փոխհյուպատոս: (էջ 142):

180. Քունգր գյուղը գտնվում է Մարաստանում, Համադանի մոտ և կոչվում է նաև Կանգվաթ: Պատմությունում և Վարստանում, որ կայսրը այնտեղ եղել է: (էջ 143):

181. Գարդման գավառը Ուտիքի վեցերորդ գավառն է, որ համապատասխանում է այժմյան Ղազախի շրջանին: Կա նաև մի այլ Գարդման Շամախու շրջանում: Միջին դարերում Գարդման է կոչվել նաև այժմյան Փետարեկի շրջանը, որտեղ գտնվում է Գարդմանիկ գյուղը: (էջ 146):

182. Արաց ամիսը հայկական տոմարի 6-րդ ամիսն է: (էջ 146):

183. Սոզոմոնի տաճարը հնագույն շքնադակերտ կառույցներից մեկն էր, որ աչքի էր ընկնում նաև իր ներքին կահավորությամբ ու շքեղությամբ: Հիմնարկվեց մեր թվականությունից առաջ 1011 թվականին և ավարտվեց 1004-ին, Սրուազեմի Մորիա լեռան վրա: 588-ին (մ.թ.ա.) Բարեկունի արքա Նարուզդոնոսորը քանդեց: Երկրորդ անգամ կառուցվեց 515-ին Չորաբարեի կողմից: Սա էլ ավերվեց: Երրորդ անգամ կառուցեց Հերովդեսը մեր թվակա, առաջին գարում, որ 70 թվականին հռոմեացի զորավարների ձեռքով վերջնականապես ավերվեց: (էջ 146):

184. Դավիթ Երեմյանի Աստվածաշնչի սաղմոսների հեղինակ Բարայելի թագավոր ու երաժիշտ Դավիթն է, որ ծնվել է 1085-ին մ. թ. ա.: (էջ 147):

185. Հաբավի բազավառ ասելով պատմիչը հասկանում է արարների թագավորին: (էջ 150):

186. Աեմուտիկ եոխագ ասելով պատմիչը ակնարկում է Բյուզանդիան: (էջ 151):

187. Վայրենի վառագ ակնարկը վերաբերում է արարների թագավորին: (էջ 151):

188. Առուր այժմյան Թալիշն է՝ Թալիշի շրջանում: (էջ 153):

189. Մեծիբեբը Արցախի հաշեն գավառի հին անունն է: Կոչվել է նաև Մեծարանք (Մեծ Առանք-ից), Ներքին հաշեն: (էջ 159):

190. Ռոստակ կամ Ռեւստակ գավառը պետք է լինի Ուտի-Առանձնակի մի այլ անունը: (էջ 160):

191. Գլխովեբը նույն Հոռեկա վանքն է՝ Արցախի Մեծ Կվենք գավառում: (էջ 163):

192. Չղախը վայր էր Արցախի Մեծ Կվենք գավառում, Թարթառի ափին: (էջ 164):

193. Կոզրը Արցախի 14-րդ գավառն է. համընկնում է այժմյան Դաստափուրի շրջանին: (էջ 166):

194. Արշակաչեն (Շիկաչեն, Սակաչեն կամ Շակաչեն) Գանձակի (այժմյան Կիրովարդի) գավառն է, իսկ Դաստակերանը, Ծնշմիանը և Մամշիղունը, ինչպես երևում է, իշխող ազատամեծի անուններն են, որովհետև հաջորդ տողում պարզ ասված է. «Գիսում գտնվող Վարաթ-Պերոսի տունը, որ Ղաթնարի (այսինքն՝ Վարազ-Պերոսը) տիտղոս ուներ: Այդպես են նաև Վարաթն ու Տվերակի տները: Հեջերի նաև գավառի անուն է, որ այժմ կոչվում է Ուշարի և գտնվում է Շիրվանի տափարակում: Ըստ Ս. Երեմյանի՝ այս գավառը կոչվել է նաև Դաշտ Ի Ռազկան: (էջ 166):

195. Արածակաքը Արցախի Ամարաս ավանի մոտ գտնվող գյուղի անունն է. տե՛ս Ժան. 102: (էջ 166):

196. Կվյանբը Արցախի Մեծ Կվյանք գավառն է. տե՛ս Ժան. 120: (էջ 171):

197. Գիս տե՛ս ծան. 70: Ըստ երևույթին Գիսավանը եպիսկոպոսական թեմի անուն է: (էջ 172):

198. Միսվանը Սյունիքի Միսական կամ Ծղուկ գավառն է (Սիսիան): (էջ 172):

199. Նամեսական բառը մեր գրականության մեջ երեք անգամ է գործածված. «Եւ բարոզել ձեզ հաւատամք ոչ միայն նամեսական և մերձակալիցդ, այլ և բացականաց տարակացեւոցն» («Գիրք թղթոց», էջ 373) և երկու անգամ այստեղ: 2. Աճառյանը սկզբնապես բացատրել է «Նովական»՝ կապելով *nomos* հունարեն բառի հետ: Հետո ինքն իսկ մերժել է այդ բացատրությունը և բերելով Երեմիայի բառարանի նամեսական բառի «նախարար» կամ «խըրան» բացատրությունը՝ գտնում է, որ նամեսական նշանակում է նախարարական («Արմատական բառարան», V, էջ 36—37): «Գիրք թղթոցի» բնագրում այդ բառը նշանակում է անկա գտնվող, մտախն եզոզ, իսկ Կաղանկատվացու երկի բնագրում դարձյալ ունի նույն նշանակությունը՝ պաշտօնական, ազգամական թեքումով, այսինքն՝ թիկնապահ, թիկնապահական Համեմատի՛ր մի էջ հետո նամեսական լեզվին կապակցությունը (էջ 173):

200. Մովսիսի ցեղը, ըստ Աստվածաշնչի, Ղովտի որդի Մովսիսի սերունդներից է առաջացել: Այդ ցեղը սյնյացավ. երկիրը ավերվեց: (էջ 177):

201. Գովքը ըստ Երևույթին առասպելական Գոզ անունից է և հասկացվել է հոների հորդան: (էջ 180):

202. Կապաղակ դավաւր, որ կոչվել է նաև Ուտոսն-ի-մարդպան, գտնվել է Եսքի գավառի հարավ-արևելյան կողմում, այստեղ էր գտնվում Աղվանքի թագավորության ժայռաքաղաքը հնադրոյն շրջաններում, այժմ Կարալա գյուղը: (էջ 180):

203. Լիխնը սխալ գրուցումը Լիխն (եթի Լիխնի լիներ, սեռականը Լիխներ Լիխնաց): Տե՛ս ծան. 134: (էջ 181):

204. Միշեարցախը Արցախի լեռնալի մասն է՝ Կուրի և Արաքսի հովիտների միջև: (էջ 182):

204ա. Տաղձան՝ եպիսկոպոսական աթոռ էր Արցախի Մեծ Կվենք գավառում: Գտնվում էր այժմյան Գեղձնուտ գյուղի տեղում: (էջ 183):

205. Բարձր Հայքի գավառներից մեկը, որտեղ գտնվում էր հեթանոս Հայաստանի կրոնական կենտրոն Անին, Եփրատ գետի աջ ափին, ուր Արշակունիների տոհմական գամբարանն էր, իսկ նույն գետի ձախ ափին Անինն կից գտնվում է Կամախը: Նույն գավառում է նաև Քորդանը: (էջ 183):

206. Մեհեկանը հայոց յոթերորդ ամիսն էր, որ անշարժ սոմարով համապատասխանում է փետրվարին: (էջ 185):

207. Ճիղքեի եկեղի մասին տե՛ս ծան. 94: (էջ 185):

208. Մեծ լեռը Կովկասյան հանաչըթան է ընդհանրապես: (էջ 185):

209. Վարդգրվակը, ըստ Բարխուտարյանի, Չոզի ինչամակի շրջանի նախնի կոչվող սարահարթն է: (էջ 186):

210. Վառաշան տե՛ս ծան. 218: (էջ 186):

211. Սեբյան ցեղը, ըստ Աստվածաշնչի, Ազամի առաջին որդի Անթի

սերունդներից է առաջացել. և Անթը դարձել է աստվածապաշտ նահապետների սերնդի նախահայրը: (էջ 190):

212. Քանաեք, ըստ Աստվածաշնչի, Քամի որդին էր՝ Նոյի թոռը, որ համամիտ էր Նոյին ծաղրելու, և այդ պատճառով անեծքի տակ ընկան ինքն ու իր սերունդը: (էջ 190):

213. Քամը Նոյի որդին էր, որ նույնպես կրեց մարգարեական անեծքը Նոյին ծաղրելու համար: Ըստ Աստվածաշնչի՝ Քամը նախահայրն է բանահայրների, հարավային արարների, կթովպացիների, եգիպտացիների և աֆրիկացիների: (էջ 190):

214. Ներովը Քամի թոռն էր՝ ըստ Աստվածաշնչի Ասածուց ու մարդկանցից չէր վախենում: Իր զվիթն էր հավաքել ավազակների մեծ բազմություն: Ըստ Աստվածաշնչի ավանդությունն նա է շինել Քարենիքի աշտարակը: (էջ 190):

215. Հեթանոսական կուրքի անուն. որ պաշտվել է կռապաշտ Աղվանքում: (էջ 191):

216. Քառեխանը որպես տնորոշ անուն տրվում էր այժմյան Միջին Ասիայի անձարածիր անապատային տարածություններին: (էջ 194):

217. Աֆրոդիտեն սիրո և հեշտասիրության աստվածուհին էր, որ կոչվում էր նաև Վենուս, Վեներա, հայոց Աստղիկը: Հեշտասիրության աստվածն էր Ենիքը, որին հիշում է մեր պատմիչը: (էջ 196):

218. Վարաշանը հոների մայրաքաղաքն էր, որտեղ Ինքայելը կաթողիկոսություն պետք է հաստատեր: Տեղադրվում է այժմյան Քուշեական քաղաքի մոտ գտնվող Կուֆիք-Կուսուխի վայրում: (էջ 198):

219. Սոբը (նաև Սոգը) իր տարածությունը համընկնում է Բասարգեշարի շրջանին: (էջ 208):

220. Քաղկեդոնի եկեղեցական 4-րդ ժողովը կայացավ 451 թվականին, որ դատապարտում էր միաբնակներին՝ նրանց համարելով հերձվածողներ: Հայոց եկեղեցին չընդունեց Քաղկեդոնի տիեզերական ժողովը և պաշտպան կանոնեց դատապարտված միաբնակ եպիսկոպոսներին: Այնուհետև հայոց եկեղեցին, իրև միաբնակ գավառության հետևող, իր կապերը խզեց բյուզանդական երկարակ կեղեցուց: (էջ 209):

221. Բնագրում «Հումնացի» — Չոֆթիլու համար «Հումնացիներին» հետ, ամենուրեք դարձրեցինք թիլուանցացի: (էջ 210):

222. Հայոց կաթողիկոսը այդպիսի նստակ չէր կարող գրել, դա ոչ այնքան հեղինակի հորինածն է, որքան՝ զրիչների Կաղանկատվացու երկի ամենահին գրչագրում (1289 թ.) կա այսպիսի մի հատված. «Ոչ թէ ի հարկ է ինչ կամ թէ առաջ գոյ գձայս քան զԱղուանս հաշուեցան, այլ սակս մեծաքանչ զօրութեանն, որ կատարեցաւ ի Հայք կամ եղև սոցա կամաւ հնազանդիլ արժանաժառանգ զարմին սրբոյն Գրիգորի, Կոլեցին և հանեցան»: Այս հատվածը կեղծիք է. ավինայտ նրկաթագիրք քեղված է և վրան բոլորովին ուրիշ տառերով գրված է վերորբյալը: (էջ 210):

223. Մաքնացի ասում էր մաքնացիներին վանքի վանականը: Մաքն-

նացիների վանքը գտնվում է այժմյան ՀՍՍՀ Մարտունու շրջանում և գոյություն ունի 8-րդ դարից: (էջ 211):

224. Անտիոքը Հին աշխարհի հուշակոթող կենտրոն էր՝ Օրոնտ գետի վրա (այժմ կոչվում է Անթաքիա), Այստեղ էր շորս տիեզերական պատրիարքական աթոռներից մեկը, որը հիմնադրվել է 300 թ.: (էջ 211):

225. Եփեսոսը փոքրասիական ծաղկած քաղաք էր: Այստեղ էր գտնվում Արտեմիսի տաճարը, որ աշխարհի 7 հրաշալիքներից մեկն էր: Այս քաղաքում 431 թ. գումարվեց եկեղեցական 3-րդ տիեզերական ժողովը, որ դատապարտեց նեստորական աղանդը: Հայերը ընդունեցին այս ժողովի որոշումները: (էջ 211):

226. Երեցվանքը կառուցված է Սյունյաց Բաղաց գավառում (այժմյան Ղափանի Արծվանիկ գյուղի մոտ) 5-րդ դարում: (էջ 215):

227. Մարդպետական կամ սեպուհական տիտղոս էր կրում Վասպուրականի արևելյան գավառների եպիսկոպոսը, որը նստում էր Նախճավան քաղաքում: (էջ 214):

228. Բագրևանդը Այրարատյան նահանգի վեցերորդ գավառն էր, որ համընկնում է Ալաշկերտի հովտին: Տարածությունը՝ 5275 քառակուսի կիլոմետր: (էջ 214):

229. Խոռխուռնիքը Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգի համանուն նախարարության 16-րդ գավառն էր և գտնվում էր Բզնունյաց ժողով (Վանա լճի) հյուսիս արևելյան ափերին, Նեխ-մասիք (Սիփան) լեռան հարավ-արևելյան կողմում: (էջ 214):

230. Աղվանույց գավառը Տուրուբերան նահանգի 14-րդ գավառն էր, որ համընկնում է Մանազկերտի շրջանին: (էջ 214):

231. Ըստ Աստվածաշնչի՝ Բորովամբ որդին էր ու հաջորդը Սողոմոնի: Սրա թագավորության ժամանակ ապստամբվեցին հրեական ցեղերը՝ նրա անմիտ բռնակալության պատճառով, նա իր ամբողջ թագավորության ընթացքում պատերազմի մեջ էր: (էջ 216):

232. Նազաբը և Արիուդը, ըստ Աստվածաշնչի, Ահարոնի քահանա որդիներն էին, որոնք կրակով այրվեցին, որովհետև խնկարկույթունը արել էին հասարակ կրակով, փոխանակ այն կրակի, որ վառվում էր սղշակեղենի սեղանին: (էջ 216):

233. Ըստ Աստվածաշնչի՝ ջրհեղեղից ազատվեց Նոյի գերդաստանից ութ հոգի, որոնք գտնվում էին տապանակում (նալի մեջ), Պետր. Ա, Գ, 20: (էջ 217):

234. Ղովոր, ըստ Աստվածաշնչի, Աբրահամ նահապետի եղբորորդին էր, որ Աբրահամից բաժանվեց և իր համար իրեն ընակալալոր ընտրեց Սողոմի դաշտը. Սողոմը կործանվեց, իսկ Ղովորը ազատվեց երկնքից թափվող կրակից: (էջ 217):

235. Տաննիք հավանորեն Վայոց ձորի (Գարալագյազի) Տաննիկ գյուղն է, որ գոյություն ունի առ այսօր: (էջ 218):

236. Հրասխար կամ փառսխար երկայնությունը չափ է, որը հավասար է 5250 մետրի: (էջ 221):

237. Աղխավորը Տուրուբերանի գավառներից մեկն է՝ Վանա լճի հյուսիսային եզերքում, որ իր գլխավոր կենտրոնի անունով կոչվել է նաև Զարիշատ: (էջ 222):

238. Կենդիեարը ծանրության շափ է, որը, ըստ Հ. Մանանդյանի, կշռում է 32 կիլո 640 գրամ: (էջ 222):

239. Սաֆար՝ արաբական ամսանուն: Համապատասխանությունները չենք նշանակում, որովհետև շարժական են (լուսնային): (էջ 225):

240. Նահրաբի՝ Ղովադ տե՛ս. Ժան. 244: (էջ 226):

241. Ռամազանը արաբական այն ամիսն է, երբ արարները տոնական ծոմ էին պահում: (էջ 226):

242. Նավաղ արաբական շավալ ամսանունն է: (էջ 226):

243. Հաղիաթ (արաբական ամսանուն) և աղիադն նույնն են: (էջ 226):

244. Նահ աբխալույ արաբական ամսանունն է: (էջ 226):

245. Բեղալուրը կամ Բեբգալուրը Աղվանքի կաթողիկոսի ամառանոցավայրն էր՝ Պարտավի մոտերքը (այժմ ժողովուրդը կոչում է Եփթղիկոսարան), ինչպես որ Աղվանք թագավորի հովոցի տղին էր (Ալիշան, «Տեղագիր», էջ 180): (էջ 231):

246. Տե՛ս Ժան. 122: (էջ 231):

247. Ամատունյաց նախարարությունը Արտաղ գավառում էր (տե՛ս Ժան. 66), Ամատունիների ժառանգական կալվածքն էր նաև Սշական գյուղն իր շրջակայքով: (էջ 233):

248. Գտավանք կամ Գտշավանքը գտնվել է Արցախի հուշակավոր Քթիշ ամրոցի մոտ, այժմյան Տող գյուղի թիկունքում: (էջ 233):

249. Կատարս վանքը գտնվում է Արցախի Դիզափայտ լեռան գագաթին: (էջ 233):

250. Հովանիկ վանքը գտնվում է Արցախի Զրարերդ գավառում: (էջ 233):

251. Տկոակեռը Արցախի Տուրքուստակ կամ Տիգրանակերտ գավառն է: Այս Տկոակերտ-Տիգրանակերտը պիտի գտնվեր այժմյան Գառնակեր կամ Բարսում գյուղի տեղում: (էջ 233):

252. Աղաժուրը հավանորեն «Արցախ»-ի 296-րդ էջում բերված հիշատակարանի Աժուփն է: Ըստ Բարխուտարյանի՝ Մոպ կոչվել է Դիլիշանի ձորը: (էջ 233):

253. Հրատից ամիսը հայոց տոմարի նախավերջին ամիսն է, որ սկսվում է հուլիսի 7-ից: (էջ 235):

254. Աղվեն տե՛ս Ժան. 106: (էջ 237):

255. Աղբեղի գավառը կոչվել է նաև Քաղաղաշտ, Քալածոր: Համընկնում է Աղղաշի և Մինգեչաուրի շրջաններին: Հայկական Աղբեղը հետագայում դարձել է Աղղաշ: (էջ 237):

256. Կողթը Արցախի 14-րդ գավառն է. տե՛ս Ժան. 153: (էջ 237):

257. Դղվունի կամ Դղմունքի: Տե՛ս Ս. Ս. Երեմյան, «Հայաստանը ըստ Աշխարհացոյց»-ի, էջ 49, 115: (էջ 237):

258. Դղմառոզ՝ Աղվանից երկրի վայրերից մեկը: (էջ 237):

259. Կորխր, Գաղաբը և Արիոնը այն անհնազանդներն էին, որ ապստ...

տանը վեցին Մուսուսիս և Ահարոնի դեմ՝ ըստ Աստվածաշնչի երկիրը պատուվելով կուլ տվեց նրանց (Քուռց, ԺԶ, 1): (էջ 240):

260. Ոգան պատժվեց, որովհետև տապանակը Հորդանան անջախելուց կերպով էր փխադրում (տե՛ս Թ. Թագ, Զ, 4, Ա Մնացորդ, ԺԳ, 7): (էջ 240):

261. Տե՛ս Ժան. 74: (էջ 241):

262. Տե՛ս Ժան. 194: (էջ 243):

263. Մաբնեացիները վանելը, տե՛ս Ժան. 223: (էջ 245):

264. Քշիև հրեաների յոթնորոգ ամիսն է, որ համընկնում է հոկտեմբերին (առաջին թշրին). կա և երկրորդ թշրին, որ է նոյնմբերը: (էջ 246):

265. Նիսանը հրեաների առաջին ամիսն է, որ սկսվում է դարեանաչին արևադարձից՝ մարտի 23-ից: (էջ 246):

266. Նիկիան Փոքր Ասիայի քաղաքներից մեկն էր, ուր 325 թվականին կոստանդին կայսեր կողմից հրավիրվեց եպիսկոպոսները տիեզերական եկեղեցական ժողովը, որի նպատակն էր պայքարել Արիստոսի աղանդի դեմ (էջ 246):

267. Քաղաքադաշտ, նաև Քաղաքուդաշտ էր կոչվում Վաղարշապատը իր շրջակա տարածությունը, որտեղ ներսև կաթողիկոսը 7-րդ դարում կառուցեց հույակապ Ջվարթնոցը: (էջ 248):

268. Մոզը գտնվում է Վայոց ձորում, Մալիշկա գյուղից հարավ-արևելք, Արփա գետի աջ ափին: (էջ 251):

269. Հարկազյան սենյակ, ինձ անհասկանալի անուն է: (էջ 251):

270. Քաճահասանեի կամ Քանատի վանքը Սյունիքի նշանավոր վանքերից է: Ավերակները պահպանվում են մինչև այժմ: (էջ 251):

271. Վայոց ձոր գավառը համապատասխանում է ներկայիս Եղեգնավորի և Ագիդրեկովի շրջաններին: (էջ 252):

272. Կլիոնը Տրոյա կամ Տրոյոզա քաղաքն է՝ Փոքր Ասիայում, որ մ. թ. ա. 12-րդ դարում հույները պաշարեցին և տանաճա պաշարումից հետո գրավեցին ու կործանեցին: Այս պատերազմը նկարագրված է Հոմերոսի «Իլիական»-ում: (էջ 252):

273. Պոզոպոնիսը Պելոպոնիս թերակղզին է: (էջ 252):

274. Շաղատը Մոզակ գավառի (այժմյան Միսիանի) գյուղերից մեկն է, տե՛ս Ժան. 174: (էջ 255):

275. Բաղագ (կամ Բազք) գավառը Սյունիքի 9-րդ գավառն է՝ 925 քառակուսի կիլոմետր տարածությամբ: (էջ 255):

276. Բեքձոր կամ Բեղաձորը Արցախի 3-րդ գավառն է, որ բռնում էր այժմյան լալիների շրջանի տարածությունը, ինչպես նաև Շուշու շրջանի արևմտյան մասը, ուր այժմ էլ գտնվում է Բեղաձորը: (էջ 256):

277. Ուտիք գյուղ է, որ Ստ. Օրբելյանը տեղադրում է Վայոց ձորի գավառում (Վատու. նահանգին Միսիական, Թի Ֆլիս. 1910 թ., էջ 513): Կաղանկատացին Հակարին, Կառնակաշը (Կոռնակաշ), Տափատը համարում է Ուտիքի ավաններ, իսկ Բարխուտարյանը Հակարին և Դանակաշը տեղադրում է Բեքձոր (Բեղաձոր) գավառում: Աս նշանակում է, որ Բեքձորը նույնպես ունեցել է Ուտիք անունով գավառակ: (էջ 256):

278. Գուգի ամրոցը գտնվել է այժմյան Տումի գյուղի տեղում: (էջ 256):

279. Վերին Վայկունիք, Սիսական, Հաբանդ-Ամարսս, Պազկանք, Մխանճ Տրի Արցախի գավառներն են: Առաջինը Արցախի 2-րդ գավառն է, կոչվում էր նաև Մար, Մարա երկիր: Հայտնի էր իր շերմուկներով, որոնք կոչվում էին Բազանիք արքունականը: Միսականը նույն Մուզակն է ներկայիս Միսիանը, 3-րդը՝ Հաբանդ-Ամարսսը, Գիզակն է: 4-րդը՝ Պազկանքը (Վարանդան), իսկ 5-րդը՝ Մխանց գավառը, Արցախի 7-րդ գավառն է՝ Գարգար գետից հարավ: (էջ 256):

280. Բուլղար, Խոյտան, Փատգոս: Բուլղարը հավանորեն Պարխարն է կամ Բուլղարը, որ ընկնում է Զորոխի երկարությունը: Տե՛ս Адонц, «Армения», էջ 62: Ըստ Երևույթին, որա հետ է կապվում պատգոսական բառը, որ նշանակում է սահմանամերձ երկրի կուսակալ, իսկ Փատգոսը հավանորեն Հայաստանի արևմտյան ծայր-երկրամասերից մեկի անունն է: Ըստ Ազոնցի՝ Պատգոս փեհելի գրականության մեջ ծայրերկիր է նշանակում (провинция): Տե՛ս Адонц, «Армения», էջ 215: Խոյտան չկարողացան պարզարանել: (էջ 259):

281. Ազանքը Սյունիքի 6-րդ գավառն է, որ բռնում էր այժմյան Լալիների շրջանի տեղը: Հետագայում կոչվում էր նաև Քաղաթաղ կամ Խոժոռաբերդ: (էջ 260):

282. Գեմիկները մարական ժողովուրդ էին: (էջ 264):

283. Դաղը Վանքը գտնվում է Արցախի հաշին գավառում: Այժմ էլ կոչվում է Գաղիվանք, որ հայ նարտարապետության նշանավոր հուշարձաններից մեկն է: (էջ 266):

284. Հանգի բերդը կամ Հանգաբերդը գտնվում է Արցախի Մար (Վերին հաշին) գավառում (այժմյան Քելլաշար): (էջ 266):

285. Վայկունիք գյուղը (բնադրում՝ Վայրունիք) գտնվել է նույն Մար (Վերին հաշին) գավառում և հայտնի է եղել իր շերմուկներով: (էջ 266):

286. Սոբք տե՛ս Ժան. 219: (էջ 266):

287. Հավախաղացի բերդը գտնվում էր Արցախում Քարթա գետի ափին: Բերդը վերակառուցել է Ատրներսեհի որդի Գրիգոր իշխանը: (էջ 266):

288. Փոսս և Փառանա Քուտի (Քոս) և Փանեսս Արցախի 11-րդ և 12-րդ գավառներն են: Առաջինը համապատասխանում է Շամշաղիին, իսկ երկրորդը տարածվում է Շամշոր գետի վերին հովտում: Միջին դարերում այստեղ հայտնի էր Փառիսոս քաղաքը (այժմ՝ Կալաբենդ): (էջ 267):

289. Զոռգետ գավառը, որ կոչվում է նաև Զորոխ, Գերգի խորանորի հովիտն է: Համընկնում է Ալազիրդու շրջանին: (էջ 267):

290. Բեքակը պիտի լինի նույն Բեքակուրը. Պարտավի մոտ ամառանոցավայր էր: (էջ 270):

291. Փառխոսը նույն Փառնեսս գավառն է (տե՛ս Ժան. 288)՝ համանուն Փառիսոս քաղաքով, այժմ՝ Կալաբենդ: (էջ 271):

Ա.

Աբաս կաթողիկոս — 89, 90, 91, 92, 96, 162, 164, 165, 166, 168
 Աբգան — 252
 Աբգիչ — 92
 Աբղի — 230
 Աբղլա — 226, 227
 Աբղլարաս — 227
 Աբղլարաս Աբղլա — 227
 Աբղլազիղ — 227, 245, 250
 Աբղլասադ — 256
 Աբղլասուր — 258
 Աբղլմեղիք — 226, 227, 230, 236, 237, 253
 Աբղլմեղիք Իրն Մբվան — 226
 Աբղլմոտաղիք — 227
 Աբղլվահիդ — 261
 Աբիկալ — 65
 Աբիրոն — 240
 Աբիտալ — 216
 Աբխազիք — 250
 Աբրահամ (Դևթի որդի) — 256
 Աբրահամ Ամիրժոմեհի — 259
 Աբրահամ — 30, 64, 151, 169, 208, 209, 212, 213, 214, 221, 224, 225, 226, 227
 Աբրահամական — 222
 Աբրահամ Մամիկոնյան եպիսկոպոս — 64, 92
 Աբուբքր — 226
 Աբուբքր Աբուկահփյան — 226

Աբուհիթի — 226
 Աբուղկամեսոս — 222
 ԱբուՄուսլիմ — 227
 ԱբուՄրվան — 263
 ԱբուՄուսե — 256, 259
 Աբուշափր — 227
 Աբուչափր Արածացի — 258
 Աբուսահդ — 226
 Աբու Մահկ — 259
 Ագաթանդեղոս — 80, 169
 Ագենովր — 2
 Ադամ — 1, 189, 190, 220
 Ադոնց Ն. (ծան.) — 101, 109
 Ադրիակե — 3
 Ադրիատիկ ծով — 3
 Աթանաս — 74, 245
 Աթանասիոս — 72, 74
 Աթաշխոզա — 81
 Աթենք — 2
 Ալանաց լեռնանցք — 12
 Ալանք — 249
 Ալեքսանդրիա — 211, 269
 Ալեքսանդր Մակեդոնացի — 70
 Ալիշան (ծան.) — 123, 127, 128
 Ալիիուսթվեր — 180, 193
 Ակարեհս — 3
 Ակորդ — 83
 Ահարոն — 168, 270
 Ահմադան — 136
 Ադա — 227
 Ադաթոր — 233

Ադահեչ — 260
 Ադրերդ — 237
 Ադրիփոս — 222
 Ադրվանական, ադրվանից — 96, 137, 139, 143, 201, 222, 236, 261
 Ադրվանք — 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 15, 19, 21, 22, 23, 26, 28, 29, 30, 31, 36, 37, 38, 41, 42, 45, 48, 52, 55, 62, 64, 69, 70, 72, 73, 78, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 96, 97, 100, 101, 103, 108, 115, 116, 118, 119, 125, 128, 132, 133, 135, 137, 138, 139, 140, 142, 144, 145, 147, 148, 157, 159, 160, 163, 165, 166, 171, 175, 176, 179, 180, 181, 182, 184, 185, 186, 201, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 212, 213, 214, 222, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 237, 241, 243, 244, 245, 246, 248, 249, 250, 254, 255, 256, 259, 261, 262, 263, 264, 265, 267, 268, 269, 270, 271
 Ադվեն — 65, 237, 240 (ծան.)
 Աճառյան (ծան.) — 67, 97, 109, 123, 130, 131, 149, 155, 169, 174, 180, 181, 225
 Ամազոնիա — 3
 Ամազիկ — 132
 Ամասիա — 30
 Ամատունիք — 233
 Ամարաս — 26, 29, 46, 52, 53, 54, 56, 59, 60, 90, 92, 163, 214, 216, 222, 229, 233, 255, 256, 270
 Ամրակ — 30
 Ամրակուժ — 92
 Ամեթեղուք — 250
 Ամուս (ծան.) — 120
 Այրարատ — 144
 Այրարատյան — 143

Անակ Պարթև — 23
 Անանիա — 65, 88, 271
 Անաստաս — 153, 209, 270
 Անաստաս (կայսր) — 268
 Անաստոյան, տե՛ս Բեռզորոս Անաստոյան
 Անդոկ — 80, 81
 Անդրև — 108, 218
 Անդրե երեց — 219
 Անդրեաս — 218
 Անեբրուդիս — 78
 Անհուշ — 112
 Անտիոք — 99, (ծան.) 211, 212, 245
 Անտիոքոս — 21
 Անուշափան — 30
 Աշոտ իշխան — 261, 262, 263
 Աշոտ Բագրատունի — 262, 263
 Աշոտ Հալիպազ — 263
 Աշուշ — 89
 Ապահունիք — 214
 Ապոլոն — 18,
 Ապոլինար — 234
 Ապրամիկ — 266
 Ապու Ալի Հալիպազունի — 263
 Ապուլի — 267
 Ապու Մրվան — 263
 Ապուսեթ — 266
 Ասան — 5, 6, 8, 30, 31
 Առանշահիկ — 71
 Առավելյան — 9
 Առավենք (Առավենից) — 222
 Ասա — 31, 211, 253
 Ասիա — 3
 Ասորորդի — 250
 Ասորեստան — 72, 100, 106, 109, 132, 134, 135, 144, 152, 260
 Ասորիք — 4, 92, 248, 249, 254, 263, 264, 265
 Ասպանդիատ — 187, 191, 194, 195, 198
 Ասպարիսաձև դաշտակ — 160
 Աստղաբլուր — 73, 74, 75

Աստվածաշունչ — 35, 63, 66, 159,
160, 192, 199, 209
Ասքանաղ — 2, 24
Ավառանշան — 255
Ավետարան — 98
Ավշի — 201
Ատտիկն — 3
Ատրնբրսեհ — 138, 266, 267
Ատրպատական — 39, 86, 85, 100,
108, 137, 139, 144, 155, 237,
255
Արարիա — 248
Արա Գեղեցիկ — 30
Արաժական — 166
Արածան — 52
Արածանք — 52
Արամ — 30
Արամայեկ — 133, 265
Արամայիս — 30
Արամանյակ — 30
Արարատյան — 148, 153, 183
տե՛ս նաև Այրարատյան
Արաքս — 5, 23, 83, 100, 109,
129, 142, 148, 256
Արբակ — 30
Արբուն — 31
Արես — 178
Արեևլյան մեծ ծով — 103, 116
Արեևլի թշխան — 150, 166
Արեևս — 263
Արիոս — 94, 212, 224, 234
Արիոսական — 223
Արիստակես — 24
Արշակ — 4, 22
Արշակաշեն — 259
Արշակունիներ — 4, 28
Արշակունյաց — 32
Արշավիր Արշարունի — 86
Արշես — 69
Արտաղ — 7,
Արտաշատ — 24
Արտաշես — 9
Արտաշիր — 4, 80, 129, 134

Արտավազ — 9
Արտավազը Մանդակունի — 21
Արտավան — 4
Արցախ — 35, 55, 65, 73, 90,
105, 121, 159, 164, 175, 208,
217, 218, 222, 269
Արցախի Պաղկանք — 55
Արուխձան — 139
Արուճ — 153
Արուսյակ — 142
Արթիղիակոն — 162
Արքուզեա — 260
Արախ — 3
Աքիտսիեկ — 22
Աքոյան, տե՛ս Ռոստոմ Վարազ
Աֆրոդիտե — 196

Բ

Բաբան — 255, 256, 259
Բաբգեն — 251
Բաբելոն — 2, 4, 32, 191
Բաբիկ — 82, 83
Բաբ Հրահատյան — 234, 237
Բագարատ — 21
Բագինք — 74
Բագրատունիներ — 4, 83
Բաղբենաղ — 214
Բաղսղի — 258
Բազուկ — 31
Բախտաներ — 219
Բակուր — 65, 228
Բակուր — 69, 236
Բահիրա — 223
Բաղաքեր — 81
Բաղասական — 92
Բաղասատ — 92
Բաղաց զավառ — 255
Բաղդատ — 227, 255, 259, 260,
261
Բաղդ — 260
Բանն աստված — 94

Բաս — 9
Բասիներ — 21
Բասիրա — 91
Բարթիկյան Հ. (ծան.) — 3
Բարսեղ — 245
Բեթ — 55
Բեթղեհեմ — 221
Բեկզաղ — 137
Բենիամին — 88
Բեռզակ — 270
Բերդակուր — 231
Բերդատեղ — 255
Բերձոր — 256
Բիոպոսիա — 3
Բյուզանդացի Ն. (ծան.) — 67, 68
Բյուզանդիա — 22, 81, 88, 99,
131, 141, 147, 154, 218, 227,
243, 247, 248, 254, 256, 257, 259
Բյութանիա — 22
Բնդո — 132, 133
Բնտ — 96
Բոառ — 108
Բոհ — 91
Բոսփորիա — 3
Բրիտանական կղզիներ — 3
Բրտիարաց վանք — 217
Բուզա — 261
Բուզար — 259

Գ

Գաբրիել հրեշտակ — 246
Գազիկ — 234, 237, 244
Գազիկ (կաթողիկոս) — 271
Գազիկ (Ներսեսի որդի) — 266
Գաղիբոն — 2, 3, 19
Գաղվչիասպ — 121
Գաղան — 83, 84
Գաղրիկ — 86
Գալաթիա — 3
Գալաթիներ — 2
Գալիա — 3
Գամեր — 2, 30

Գայանե — 24, 49, 50, 53, 58
Գայեդուճ — 65
Գայլ — 100
Գայլաք — 103, 105
Գանձակ — 259
Գաննիկ — 90
Գարգարացիների գաշտ — 21
Գարգարներ — 70
Գարգման — 69, 88, 92, 133, 142,
144, 146, 152, 153, 209, 217,
221, 228, 237, 265, 267, 268,
269, 270, 271
Գեղեոն — 52, 132
Գեղեոնյան Դժնիկ — 150
Գեթսեման — 221
Գեղամ — 30
Գեղամա զավառ — 217, 219, 266
Գեղամա ծով — 131, տե՛ս նաև
Գեղամա ծովակ
Գեղամա ծովակ — 5
Գեղարբունի — 255
Գեղարբունիք — 219
Գերգեսացի — 42
Գերմանոսյան — 69
Գևորգ — 218
Գևորգ իշխան — 263
Գևորգ (կաթողիկոս) — 262, 271
Գևորգիոս — 259
Գիս — 7, 70, 71, 158, 166, 168,
213, 269
Գիսավան — 172
Գիրք թղթոց — 93
Գլխավանք — 163, 166, 171, 182,
184
Գյուլտ — 13, 19, 92
Գողեստան — 130
Գողթոթա — 220
Գոռակ — 30
Գովգի — 180
Գոր — 83
Գորիգուխտ — 147
Գորոզ — 256
Գտավանք — 233

Պրանիկ — 101
 Պրիզոր (հպիսկոպոս) — 92
 Պրիզոր Հոսովորիչ — 4, 9, 10, 13, 14, 23, 25, 26, 27, 48, 49, 50, 52, 53, 93, 183, 184, 186, 212, 216, 219, 222, 233, 234, 235, 248, 257, 258, 260, 262, 268
 Պրիզորիս — 10, 23, 27, 30, 44, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 57, 58, 59, 60, 61, 70, 90, 180, 186, 234
 Պրիզորի — 222
 Պրիզոր իշխան — 153, 204, 205, 217
 Պրիզոր (Հավախազացի բերդի կառուցույ) — 266
 Պրիզոր (կաթողիկոս) — 268
 Պրիզորիկ — 219
 Պրիզորիս — 23, 24, 42, 99, 189
 Պրիզոր նախարար — 215
 Պրիզորիս Պահլավիկ — 268
 Պրիզոր վանահայր — 236
 Պրիզոր բահանա — 208

Պ

Պաթան — 240
 Պաղոյի վանք — 266
 Պամաթիս — 3
 Պամասկոս — 151, 254
 Պամիանոս — 91
 Պանիել — 28, 29, 90, 91, 92
 Պաշտակ, տե՛ս Ասպարիսաձև Պաշտակ
 Պաստակերտ — 261
 Պաստակերան — 166
 Պավթակ — 176
 Պավթիթ — 31, 63, 152, 159, 160, 162, 163, 165, 168, 169, 181, 207, 214
 Պավթիթ Երանելի — 147
 Պավթիթ (Իսրայելի թագավոր) —

222, 247
 Պավթիթ վանական — 233
 Պավթիթ (Սևաղայի որդի) — 267
 Պավթիթ (կաթողիկոս) — 258, 268, 270, 271
 Պավոն — 256
 Պարահոջ — 49, 51, 65
 Պարանաղի — 183
 Պարապաս — 258
 Պարաբունանդ — 200
 Պեղեմիկներ — 264
 Պեռիս — 3
 Պերբենդ — 186, 250
 Պիզափայտ — 90
 Պիմաքսյաններ — 86
 Պիտորոս — 234
 Պկլաթ — 2, 3, 110, 135, 137
 Պղակ — 30
 Պղմահոջ — 237
 Պղմանք — 237
 Պյուտական — 49, 52, 62, 101
 Պովանթ (ծան.) — 67, 68, 79, 82, 93, 123, 155, 167
 Պվին — 208, 212, 251, 261, 262, 271

Ե

Եդիպտայան — 23
 Եղեկիել — 91
 Եղիզ իբն Արդմելիթ — 227
 Եղիզ իբն Մավիա — 226
 Եզր — 268, 269
 Ելզովան — 156 (ծան.)
 Եղիա — 90, 214, 229, 233
 Եղիա կաթողիկոս — 230, 231, 232, 234, 235, 236
 Եղիաշար — 167, 171, 172, 179, 184, 201, 203, 204, 206, 207, 228, 229, 244
 Եղիազար (կաթողիկոս) — 269

Եղիշա — 7, 8, 10, 72, 213, 234, 268
 Եղիշե — 203
 Եղիսաբել — 246
 Եղիսա — 2
 Եղիսե — 64
 Եղշուր Խոյի սար — 260
 Եմեմիկ — 261
 Ենիթ — 167, 174*
 Ենոս — 208
 Ենոպս — 1
 Ենոպ — 1
 Եռանշահիկներ — 134
 Եսայի (ծան.) — 32, 33, 159, 176
 Եսայի Արուստես — 259
 Եսայի (շեյխի որդի) — 261
 Եսայի կաթողիկոս — 254
 Եսվաղեն — 31, 56, 88
 Եվրիա — 3
 Եվտրիս — 234
 Եվրոպական — 252
 Երեմիա (ծան.) — 34, 116, 233
 Երեմիա կաթողիկոս — 88, 268
 Երիցվանք — 214
 Երլփատ — 2
 Երկարնակ — 237, 251
 Երվանդ — 9
 Երվանդ Սակավակյաց — 31
 Երուսաղեմ — 7, 56, 70, 72, 73, 98, 128, 160, 162, 164, 169, 203, 212, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 246, 247, 248, 268
 Եփեսոս — 93, 211, 212, 268
 Եփրատ — 136, 260

Ջ

Ջակիթոս — 3
 Ջավան — 30
 Ջարիշատ — 222
 Ջարմայր — 31
 Ջարմիր Եռանշահիկ — 134
 Ջարմիրական — 259
 Ջարմիր Վարազ Քուրդաբյան — 234
 Ջաքարիա — 28, 29, 42, 44, 50, 52, 58, 59, 101, 212, 228, 246
 Ջաքարիա (կաթողիկոս) — 268, 269
 Ջաքարիա Ս. — 56
 Ջեմովրիա — 290
 Ջենտե — 209
 Ջերգունի — 7
 Ջիթգին Խուրսան — 206
 Ջումաքատակ — 76

Է

Էմին — 123 (ծան.)

Ը

Ընծակ — 30

Թ

Թադուհի — 74, 75
 Թադեոս (առաքյալ) — 6, 23, 208, 213, 268
 Թալիլե — 245, 270
 Թանահատների վանք — 251
 Թադրի խան — 17
 Թարշիշ — 2

* Բնագրի 168-րդ էջում ենիթ բառի մասին ասված է, որ դա ստուսնա բառի հոմանիշներից մեկն է։ Աս. Մնացականյանի ճիշտ բացատրությամբ («Գրական թերթ», 1969, № 2) ենիթ-ը հին հունական դիցաբանության մեջ կրթի՝ հեշտասիրության աստվածն է։ Բայց շատ զարմանալի է, որ Աս. Մնացականյանը հայերեն բնագրի ենիթ-ը դարձրել է ենիթայ, որ ակնհայտ սեռական է։

Թեոզոս — 86 86
 Թզողոսպոլիս — 211
 Թեոզոս Փոքր — 88
 Թեոզոսիտոս — 95, 234
 Թեոզոսոս — 159, 207, 208, 214, 222
 Թեոզոսոս (կաթողիկոս) — 270
 Թեոզոսոս Անաստոյան — 234
 Թեոփան — 101 (ժան.)
 Թեոփիլոս — 76, 77, 78
 Թեսալիա — 3
 Թեսալոնիկ — 253
 Թիրամ — 2
 Թիրաս — 2, 30
 Թորեւ — 2
 Թորեւյան — 73, 74, 76
 Թումա — 65
 Թումաս — 96, 218
 Թումաս առաքյալ — 219
 Թորգոմ — 2, 30
 Թորգոմյան Երկիր — 24
 Թորգոմյան տուն — 262, 264
 Թորդան — 183
 Թրակիա — 3
 Թուրքեստան — 194

Ի

Իբաս — 96
 Իբերիա — 3
 Իբն իսաղար — 226
 Իբրահիմ — 227
 Իթակի — 3
 Իլիթիլեր — 199, 201, 202, 203
 Իլիոն — 3, 252, 253
 Իլլուրի — 3
 Իմա — 136
 Իշխան — 267
 Իսահակ — 30
 Իսայի — 256
 Իսմայել — 114, 145, 151, 223
 Իսմայիլ — 151
 Իսմայիլյան — 254

Իսրայել — 145, 158, 161, 162, 165, 166, 167, 171, 172, 181, 182, 183, 184, 185, 187, 188, 192, 193, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 229, 239
 Իսրայելի ցեղ — 239
 Իսայիա — 209, 253
 Իրթիդին — 203

Լ

Լեմնոս — 3
 Լեոնի տոմար — 209, 228
 Լիբանան — 179
 Լիուրիա — 2
 Լիքենիախ — 3
 Լոկրիս — 3
 Լուրնաս — 86
 Լուսավորիչ, տե՛ս Գրիգոր Լուսավորիչ
 Լիփինք — 70, 86, 125, 128, 181, 185, 268

ԼՊ

Լազիբներ (Լազիբք) — 80, 98, 133, 146, 147, 229, 243, 249, 250, 259
 Լազիբի — 261
 Լաղիսաղ — 73, 85
 Լալենի բերդ — 266
 Լանլիկ — 62
 Լոնկոբիկ — 42, 43, 44, 56, 57
 Լոյտա — 259
 Լոտազատ — 136, 137
 Լոտյան — 98
 Լոսկեն — 69
 Լոսրով (Ճեծ) — 9, 21, 97, 98
 Լոսրով Ա Անուշրվան — 99 (ժան.)
 100, 101, 102, 103, 105, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 115, 132, 134

Լոսրով B — 99 (ժան.)
 Լոսրով — 89, 99, 133, 208, 269
 Լոսրովանուշ — 147
 Լոսրովդղուխտ — 25
 Լոս — 84
 Լոսրածար — 266
 Լոսրասան — 227
 Լոսրխոտունիք — 92, 214, 233
 Լոսրվիրապ — 24
 Լոսր — 88
 Լոսրս — 69
 Լոսրսան Իրթիդին — 203

Մ

Մզիկ դավառ — 255

Կ

Կաթողիկե եկեղեցի — 220
 Կաղմոս — 3
 Կաղանկատուք — 65, 101, 105, 222, 233, 237
 Կաղանկատվացի, տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի
 Կաղսետ — 90, 91, 92
 Կամբեշ, Կամբեշան — 37, 237
 Կայեն — 177, 190
 Կայենա — 1
 Կայպակ — 31
 Կապադովկիա — 3
 Կապադակ — 65, 92, 182, 229, 233, 237, 270, 271
 Կապիճան — 138
 Կապիոհ — 87
 Կապպաթա — 220
 Կաննակաշ — 256
 Կասպից ծով — 4, 6, 259, 264
 Կասպք — 70
 Կապատ — 111, 112, 113, 114, 115, 129
 Կատարո վանք — 90, 233

Կատրան — 135
 Կար — 30
 Կարապետ — 219
 Կարին — 207, 208
 Կարկյուրիա — 3
 Կարմիր ծով — 105, 123
 Կելաղեմ — 3
 Կեսարիա — 207, 212, 257
 Կեփաղենիա — 3
 Կիթեթա — 3
 Կիտրիս — 2
 Կյուրեղ — 169
 Կյուրեղ Երուսաղեմացի — 219
 Կչուրոն — 209, 210, 213
 Կչուրոս — 98
 Կողմաս — 91
 Կողթ. — աղաբակ — 120, 166, 237
 Կողթիս — 3
 Կոննակ — 31
 Կոստանդին — 60, 141, 154, 248
 Կոստանդինաուք — 10, 143, 157, 169, 201, 254
 Կոստանդնուպոլիս — 93, 201, 211, 212, 254, 257, 268
 Կոստաս — 248
 Կովկաս — 5, 6, 70, 80, 103, 107, 134, 142, 180, 185, 211, 261
 Կովկասյան մեծ լեռ — 5
 Կոտայք — 156 (ժան.)
 Կորիս — 240
 Կորկյուրիա — 3
 Կվյանք — 171
 Կուր — 6, 9, 39, 73, 76, 106, 129, 138, 145, 148, 166, 180, 185, 250, 255
 Կուրիշիկ — 227

Հ

Հարանդ — 26, 29
 Հարանդ-Ամարաս — 256

Հարեթ — 1, 2, 3, 4, 5, 80
 Հաղկերս — 11, 83, 88, 89, 134,
 135, 137, 138, 140, 217
 Հակարի — 256
 Հակոր — 7, 42, 44, 65, 157, 203,
 247
 Հակոր (եպիսկոպոս) — 268
 Հակոր (հայրապետ) — 268
 Հակոր Նահապետ — 137
 Հակու — 30, 42, 213, 243
 Համադասպ — 143
 Համամ — 262
 Հայաստան — 4, 7, 9, 10, 11,
 13, 14, 21, 22, 23, 25, 26, 29,
 60, 70, 73, 80, 83, 87, 88, 89,
 90, 92, 100, 129, 130, 132,
 183, 204, 206, 209, 210, 212,
 213, 222, 227, 229, 245, 248,
 249, 255, 259, 261, 262, 263,
 264
 Հայաստան Մեծ — 184
 Հայ — 430
 Հայկազն — 4 (ծան.)
 Հայկազուններ — 265
 Հայկակ — 30, 31
 Հայկի բերդ — 266
 Հանդի բերդ — 266
 Հաշու — 65
 Հաշեցի իրն Հուսուի — 226
 Հավախաղացի բերդ — 266
 Հավնակ — 30
 Հարավային ազգ — 254
 Հարավային երկիր — 223
 Հարավի թագավոր — 150
 Հարեթ — 1
 Հարկազյան սենյակ — 251
 Հարճ — 258
 Հարմա — 30
 Հարուսթյան տաճար — 220, 221
 Հարուն — 227
 Հացիկ — 265
 Հեզուտ-Խոսրով — 134, 147, 265
 Հեղաս — 2

Հեղինե — 184
 Հենինդ — 187 (ծան.)
 Հեղամիկ — 227
 Հեղեմ իրն Արղիմեիթ — 227
 Հեպիրոտիս — 3
 Հիլերի տուն — 166
 Հեսու — 16, 30, 132, 208
 Հետալիս — 3
 Հերակ (Փլավոս) — 96
 Հերակլես — 100, 101, 102, 106,
 107, 108, 143, 144, 217, 247
 Հերակլիոս — 105, 112
 Հերովդես — 177, 221
 Հին և Նոր կտակարաններ — 93,
 224
 Հիսալի — 256
 Հիսուս — 13, 35, 37, 45, 93,
 95, 97, 158, 165, 178, 192, 201,
 216, 238
 Հղերկ — 218
 Հլուբշման — 93 (ծան.)
 Հյուսիսային կողմ — 210
 Հնարակերտ — 5
 Հնվկաստան — 3, 114, 144, 151
 Հոբ — 15, 54, 55
 Հորադ — 190
 Հորնաղիոս — 247
 Հոհան (պատանի) — 258
 Հոհան — 208, 219
 Հոհան Մայրազոմեցի — 207, 211
 Հոհանիկ — 92
 Հոմենք — 7
 Հոյ — 31
 Հոնազուր — 82
 Հոնահե — 130
 Հոնաստան — 206
 Հոշ — 229, 233
 Հոշական — 31
 Հովանիս — 3
 Հովել — 52, 53, 65, 159, 160,
 161, 162, 163, 164, 165, 228
 Հովհան կաթողիկոս — 269

Հովհան — 44, 49, 211, 219
 Հովհան (հոնեբի հայրապետ) —
 268
 Հովհանավան — 91
 Հովհաննես — 28, 42, 233
 Հովհաննես ավետարանիչ — 95,
 212, 219
 Հովհաննես (իշխանաց իշխան) —
 259
 Հովհաննես եպիսկոպոս — 229
 Հովհաննես (թագավոր) — 267
 Հովհաննես (կաթողիկոս) — 92,
 270
 Հովնաթան — 88
 Հովր լեռ — 221
 Հովսեփ — 65
 Հովսեփ անապատական — 217,
 218, 219
 Հովսեփի վանք — 236, 239,
 Հովսեփ (կաթողիկոս) — 261, 270
 Հորդանան — 221
 Հորո — 31
 Հուսբել — 137
 Հոսիսիմ — 24, 25, 50, 53, 58
 Հոսիսիմյաններ — 49, 75
 Հոսոմ — 14, 98, 101, 211, 251,
 252, 253
 Հոսմել — 130
 Հոսմելոս — 253
 Հոսմիկ — 92
 Հրահատյան, տե՛ս Բար Հրահատ-
 յան
 Հրանտ — 30
 Հրաչյա — 4, 31
 Հրեական տոմար — 95
 Մադա — 216
 Հուան — 2, 42, 65, 271
 Հունաստան — 2, 20, 23
 Հուսակ — 31
 Հուսիկ — 27
 Հուստինիանոս — 212, 222, 244

Չ

Չաղիկ — 250
 Չիթաստան — 169
 Չիթենյաց լեռ — 221, 222
 Չորագետ — 267

Պ

Պազար — 64, 268
 Պամա — 69
 Պամեք — 1, 190
 Պեթ — 256
 Պետն — 95
 Պետնդ — 92
 Պետ — 239
 Պովս — 217
 Պուկաս (ավետարանիչ) — 246

Ճ

Ճիլըր — 185
 Ճիլըք — 42, 185
 Ճնշմիան — 166
 Ճորա զուռ՝ կիրճ — 70, 80
 Ճորա մարզպան — 85
 Ճորա կողմեր — 85

Մ

Մազոզ — 2
 Մազան — 2
 Մադիամ — 116
 Մադին — 227
 Մադրինք — 270
 Մազդեզանք — 84
 Մաթուսաղա — 1, 217
 Մակեդոնիա — 3, 252
 Մահդուն — 227
 Մահիդ — 227
 Մահմադ (Խաղթի որդի) — 261
 Մահմադ — 184, 227

Մահմեդ — 248, 249, 261
 Մահմեդ Մարգարե — 223, 225, 226
 Մահմեդ Եհրոյան — 234, 237
 Մահմուդ — 227
 Մաղաղակի — 1
 Մամաս — 90
 Մամիկոնյան տոհմ — 153
 Մամիկոնյաններ — 83
 Մամշեղուն — 166
 Մամուն — 257
 Մայմուն — 227
 Մայրազոմեցի, տե՛ս Հոհան Մայրազոմեցի
 Մանանդյան Հ. — 79 (ծան.)
 Մանասե — 45, 52, 53, 65
 Մանգլիս — 210
 Մանի — 94, 234
 Մանկիկ — 249
 Մանուչե — 65
 Մաշտոց — 71, 72, 92, 158, 168, 171, 172
 Մավիս — 226
 Մատաթիա — 167
 Մատթե — 49, 51, 62, 65
 Մատթեոս (քահանա) — 95, 211, 212
 Մատթեոս — 268
 Մատուսիա — 3
 Մար — 90
 Մարասպանդ — 114
 Մարաստան — 2, 3, 4, 10, 143, 227
 Մարդպետական — 213, 214
 Մարկիանոս — 85, 210
 Մարկիոն — 94, 234
 Մարկոս — 91, 211, 246
 Մարիամ — 222, 244
 Մարութ — 69
 Մարսիմիանոս — 232
 Մարսիմոս — 234
 Մեղին — 225
 Մեծ դաստակերտ — 137

Մեծիբանք — 89, 159, 160, 162, 214, 228, 255, 268
 Մեծ լեռ — 185
 Մեծկողմանք — 159, 160, 183, 185, 204, 207, 229, 261
 Մեծկվանք, Մեծկվենք, Մեծկբլչյանք, Մեծ կվյանք, Մեծ կվենք — 73, 166, 181, 182, 270, 271
 Մեծ Հայք — 3, 10
 Մեովտիս — 3
 Մեոյալ չուր — 135
 Մեսրոպ (տե՛ս նաև Մաշտոց) — 70, 73, 88, 89, 268, 269
 Մերհավան — 31
 Մերսերուխտ — 85
 Մերուժան — 22, 23
 Մեքքա — 226
 Մեղ — 65
 Միհր — 132, 218, 265
 Միհրյան — 132, 265
 Միհրական — 237, 255
 Միհրան — 21, 133
 Միհրավան — 133
 Միչադետք — 9
 Միչնպրցախ — 182
 Միսայել — 261, 262
 Միրդադատ — 249
 Միրհորիկ — 69
 Միքայել կաթողիկոս — 243, 244, 245, 246, 269
 Միքայել Ասորի — 98 (ծան.)
 Միսանք — 90, 256
 Միսիթար — 214, 216, 218
 Մկրտիչ — 219
 Մոզ — 251, 252
 Մոկք — 92
 Մոմհարայք — 91
 Մոսոք — 2
 Մովսար — 177
 Մովղիս — 3
 Մովսես Խորենացի — 9
 Մովսես (կաթողիկոս) — 268, 271
 Մովսես Կաղանկատվացի (ծան.) — 3

93 99
 Մովսես Մարգարե — 23, 63, 116, 123, 132, 200, 209, 239, 246
 Մովսես — 78, 90, 92, 207, 208, 212, 214, 235
 Մովսեսական օրենքներ — 211
 Մորիկ — 133
 Մսլիման — 250
 Մրի — 222
 Մրվան — 227, 249
 Մցխեթ — 210
 Մուծիկ — 69
 Մուշ — 86, 87
 Մուշեղ Մամիկոնյան — 23, 217
 Մուսի — 227

Ն

Նարեզոդոնասոր — 190
 Նալաբ — 216
 Նաթան — 52
 Նախիչևան — 248, 249
 Նահապետ — 69
 Ներբովթ — 190, 191
 Նեո — 59, 95, 225, 231, 254
 Նեստոր — 89, 93, 95, 232, 234
 Նեստորական — 210
 Ներշապուհ Ռմբոսյան — 85
 Ներոն — 156
 Ներսեհ Դմեղակ — 265
 Ներսեհ Փղիկյան (Փլիկյան) — 255, 266
 Ներսես — 23, 183
 Ներսես Բակուր — 228, 229, 230, 231, 232, 234, 235, 236, 237, 241
 Ներսես կաթողիկոս — 248, 269
 Ներսիհր — 8, 233, 236, 241
 Նիկիա — 93
 Նիկիական — 246
 Նիկիտա — 144
 Նիկոմիդիա — 28, 42, 44

Նոմինոս — 234
 Նոյ — 1, 2, 129, 190, 216, 253
 Նորայր — 30
 Նորաշեն — 183
 Նորայանք — 266
 Նոր կտակարան — 224: տե՛ս նաև Հին կտակարան

Շ

Շաթ — 108, 109, 116, 118, 119, 122, 123, 125, 132, 269
 Շակաշեն — 139, 243
 Շահապակ — 101 (ծան.)
 Շահեն — 102
 Շահազարյան (ծան.) — 155, 156, 220
 Շահպրապաղական — 101
 Շահվարազ — 98, 100, 102, 130
 Շաղատ — 81, 83, 84, 255
 Շամբաթ — 4
 Շամբորի բերդ — 245
 Շապուհ — 256
 Շապուհ (պարսից արքա) — 10, 21, 22, 79, 80, 81, 82, 83, 89
 Շապուհ Արծրունի — 260
 Շապուհ Որմզդյան — 79
 Շավարշ — 30
 Շավարշան — 9
 Շարհապաղ — 105
 Շարի — 92, 167, 269, 270
 Շեխ — 261
 Շերդիր — 23
 Շերո — 229, 231, 233, 240, 249
 Շերոյան, տե՛ս Մահմեդ Շերոյան
 Շիկաքար — 255
 Շիրակ — 249
 Շմավոն — 65
 Շուշանիկ — 46
 Շուշիկ — 134
 Շուրտայաց ավադ — 258
 Շուխադիշ — 61
 Շուխհադիշ — 65, 260

Ոգա — 240
 Ուլիսիական աղբ — 193
 Որմիզ — 133
 Որմիզղյան — 97
 Որմիզղյան Շապուհ, տե՛ս Շապուհ
 Որմիզղյան

Չ

Չաթ խազր — 203, 206
 Չաթկասար — 202
 Չարաբերդ — 121
 Չղախ — 73, 160, 164
 Չղախյան հովիտ — 160
 Չող — 7, 89, 145, 248, 268
 Չողա լեռնանցք — 11
 Չոր — 103, 104, 107, 108, 125, 128
 Չորա պահակ — 186
 Չորպան-Թարխան — 129

Պ

Պազկանք — 55, 256
 Պահլավիկ — 80
 Պաղեստին — 129
 Պաղեստինյան գումարտակ — 100
 Պաճուխ — 31
 Պանդ — 268
 Պանգալիոն — 28, 29, 42, 44, 47, 50, 52, 56, 58, 59, 62
 Պանդալիոնի վանք — 222 (ծան.)
 Պանդավանք — 222
 Պանոն — 222
 Պապ — 22, 92
 Պատկանյան ք. (ծան.) — 79
 Պատրիկ Բարոյան — 234, 247
 Պարզամիզոս — 3
 Պարես — 30
 Պարպ — 65

Պարսկանք — 55
 Պարսկաստան — 4, 7, 15, 22, 32, 82, 99, 105, 110, 130, 143, 149, 237, 255, 256, 264, 265, 266
 Պարտավ — 5, 31, 65, 101, 102, 104, 123, 133, 173, 206, 222, 230, 231, 233, 235, 236, 249, 254, 255, 259, 261, 262, 264, 265, 268, 269, 270
 Պարույր — 4, 31
 Պեղենիս — 3
 Պետրոս (պիղծ) — 93
 Պետրոս Անտիոքացի — 268
 Պետրոս Առաքյալ — 13, 36, 36 (ծան.), 63, 168
 Պետրոս եպիսկոպոս — 212
 Պետրոս (վանական) — 233
 Պետրոս (կաթողիկոս) — 271
 Պերճ — 31
 Պետրդ — 11, 12, 31, 32, 33, 34, 35
 Պերոզ քաղաք — 138
 Պերողապատ — 31, 138, 148
 Պերոժ-Կավատ (քաղաք) — 140, 146, 166, 167, 185
 Պիղատոս — 220, 221
 Պողոպանիս — 252
 Պողոս — 65
 Պողոս վանական — 233
 Պողոս առաքյալ — 24 (ծան.) 63, 66, 216, 225, 254
 Պողոսի վանք — 24
 Պողոսիկ — 90
 Պողոս Սամոստացի — 94, 245
 Պողբերա — 210
 Պրոնդ — 268
 Պուհավանք — 219

Ջ

Ջահար — 258
 Ջառահ — 250

Ջափր — 260
 Ջեթու խաբան — 102, 107, 108, 124, 132
 Ջվանշերիկ — 255
 Ջվանշիր — 134, 135, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 151, 152, 153, 154, 157, 163, 165, 166, 167, 171, 172, 173, 174, 176, 178, 179, 180, 181, 250, 255, 265
 Ջվանքո — 233, 237
 Ջրվշտիկ — 8

Թ

Թահատ — 11
 Թատան — 69
 Թմբոսյան, տե՛ս Ներշապուհ
 Թշտունիք — 92
 Թողոս — 3
 Թողմի-Ողան — 98
 Թոճվեհ — 110
 Թոսլի Բահան — 98 (ծան.)
 Թոսմոսթյան — 73, 76
 Թոստոմ վարազ-Աթոյան — 234, 237
 Թոստակ — 160, 233
 Թոստոմ — 135, 256
 Թոստոմ գորավար — 256
 Թուզիկ — 264
 Թուտակ — 38

Ս

Սարավոլթ — 33
 Սաթենիկ — 9
 Սակավակյաց, տե՛ս Նրվանդ
 Սակավակյաց
 Սահակ — 65, 153, 204, 205, 229, 233
 Սահակ (կաթողիկոս) — 268, 271
 Սահակ Իսմայիլյան — 261
 Սահակ (Գրիգորի որդի) — 267

Սահառ — 7
 Սահլ — 266
 Սահլի, Սահլի Սմբատյան նոան-շահիկ — 255, 258, 259
 Սաղար — 264
 Սաղամոս — 189
 Սամոստացի, տե՛ս Պողոս Սամոստացի
 Սամվել — 261, 262, 271
 Սանատրուկ — 7, 21
 Սանեսան — 28, 29, 48, 90
 Սասանյան կոսրով — 132
 Սասանյան Ստահրացի Արտաշիր — 4
 Սասանյան, Պետրոսյան տոհմ-տուն — 114, 125, 265
 Սավրոմատես — 3
 Սավուղ — 63
 Սատո — 31
 Սարգիս — 219, 233
 Սարգիս (Սուրբ) — 90
 Սարմատիա — 3
 Սեդ — 226
 Սեթ — 1
 Սեթյան ցեղ — 190
 Սեկեկոս — 218
 Սեկունդոս — 92
 Սեմ — 1, 4
 Սեմա-Վշնասպ — 118
 Սենեքերիմ (Թագավոր) — 267
 Սևադա — 255, 267
 Սևան — 248
 Սերոբ — 256
 Սիկիլիա — 3
 Սիմոն — 229, 231, 233, 237, 241, 243
 Սիմոն (կաթողիկոս) — 265, 269, 271
 Սիոն — 116 (ծան.), 143, 220, 221, 233, 247
 Սիմոն (Էրանեի) — 266
 Սիոակ — 5
 Սիսական — 139, 256

Սիսվան — 172, 259
 Սկալորդի — 4, 31
 Սկյուլթիա — 3
 Սմբատ — 263, 267
 Սմբատ Բագրատունի — 23
 Սմբատ իշխան — 250, 251
 Սմբատյան, տե՛ս Սահգի Սմբատ-
 յան Եռանշահիկ
 Սմբատ (Թագավոր, Աշոտ Բագրա-
 տունու որդի) — 263, 264
 Սյունիք — 80, 81, 82, 83, 88,
 135, 139, 148, 155, 210, 212,
 213, 214, 217, 251, 252, 255,
 260, 262, 266, 269
 Սյունյաց — 102, 263
 Սոթք — 208, 266
 Սողոմոն եպիսկոպոս — 211, 217,
 262
 Սողոմոն կաթողիկոս — 255
 Սողոմոն (Մաքենացիների վանքի
 վանահայր) — 243, 269
 Սողոմոնի տաճար — 146, 209
 Սով — 243
 Սպանդարատ Կամարական — 23
 Սպանիա — 3
 Սպանո — Գալիա — 3
 Սպարիոն — 3
 Սպարկոս — 69
 Սպիամ — 228, 229, 231, 266
 Սոնակ — 30
 Ստահր — 237
 Ստեփան (Վարազ-Տրդատի որ-
 դի) — 266
 Ստեփանոս — 255
 Ստեփանոս (Գաղիկի որդի) — 266
 Ստեփանոս եպիսկոպոս — 92,
 269
 Ստեփանոս Աբլասազ — 256
 Ստեփանոս նախավկա — 219
 Ստեփանոս նահատակ — 90
 Ստեփանոս (սուրբ) — 218, 222,
 252

Ստեփանոս քահանա — 8
 Սուլեյման Իբն Աբդուհիթ — 226
 Սուհառ — 51
 Սուր — 30
 Սուրբ Աստվածածին վանք — 222
 Սուրբ գիրք — 64, 93, 215, 251
 Սուրբ Գրիգոր (եկեղեցի Պարտա-
 վում) — 249
 Սուրբ Գրիգոր (Զվարթնոց) — 248
 Սուրբ Գրիգորի վանք — 222
 Սուրբ քառասունք վանք — 222
 Սուրբան — 261

Վ

Վախթանգ — 244
 Վախթանգ Վարազմանյան — 234,
 237
 Վահան — 87
 Վահան Ամատունի — 22
 Վահան Մամիկոնյան — 222
 Վահան Վարազնոհանյան — 234,
 237
 Վահրամ Չոբին — 133
 Վաղարշ — 36
 Վաղարշակ — 4, 5, 34, 36
 Վաղարշակ Պարթև — 5, 6
 Վաղարշապատ — 89, 144, 182,
 183
 Վաղենտինոս — 234
 Վալդուինիք — 266
 Վայոց Չոր — 252, 261
 Վանանդ — 92
 Վաշտակ — 30
 Վաչագան (քաջ) — 6, 30, 34, 265
 Վաչագան (բարեպաշտ) — 8, 30,
 32, 36, 37, 38, 44, 47, 48, 49,
 51, 53, 60, 62, 64, 65, 69, 90,
 237
 Վաչագան Եռանշահիկ — 250

Վաչե — 11, 12, 13, 19, 30, 31,
 36, 38, 237
 Վասակ — 23, 85, 87
 Վասակ (սյունյաց իշխան) — 255
 Վասակ Գարո — 261
 Վասակ Մանուկ — 88
 Վասպուրական — 263
 Վատնյան դաշտ — 29, 48
 Վարազ Աթոյան, տե՛ս Ռոստոմ
 Վարազ-Աթոյան
 Վարազ-Գրիգոր — 134, 147, 217,
 255, 265
 Վարազդատ — 206
 Վարազնոհանյան, տե՛ս Վահան
 Վարազնոհանյան
 Վարազման — 134, 255, 265
 Վարազմանյան, տե՛ս Վախ-
 թանգ Վարազմանյան
 Վարազո — 174, 244, 245
 Վարազ-Պերոս — 71, 134, 147,
 166, 180, 265
 Վարազ-Տրդատ — 180, 181, 183,
 184, 202, 203, 223, 241, 243,
 244, 255, 265, 266
 Վարազ-Տրդատ Ստեփանոսյան —
 255
 Վարազ Քուրդակյան — 237
 Վարաժն — 166
 Վարաշան — 186, 198, 202
 Վարդ Մամիկոնյան (քաջ) — 133,
 134, 265
 Վարդան — 69, 84, 85, 86, 87,
 133, 244
 Վարդան (Գարդմանի բերդը կա-
 ուցողը) — 265
 Վարդանանք — 83
 Վարդան Պատրիկ — 233, 237
 Վարդան Փիլիպիկոս — 244
 Վարդանուհի — 245, 254
 Վարդեգրվակ — 186
 Վարոս — 90
 Վեկերտի Հոր — 55
 Վեհ Անշատոք — 99 (ժան.)

Վեհարտաշիր — 112
 Վեհիկ — 90, 91
 Վեհկավատ — 135
 Վեսպասիանոս — 128
 Վերին Հալկոնիք — 256
 Վիրո — 115, 119, 128, 134, 269
 Վլիթ — 226, 227
 Վլիթ իբն Եղիզ — 227
 Վոամշապուհ — 4, 88
 Վստամ — 30, 132, 133
 Վրաստան — 9, 23, 26, 27, 73,
 85, 89, 100, 105, 108, 116, 118,
 132, 138, 142, 144, 250, 259,
 263
 Վրթանես — 23, 24, 26, 212
 Վրթանես եպիսկոպոս — 269
 Վուրկ — 86

Տ

Տաքիթա — 65
 Տալբ — 225
 Տաղձանք — 183
 Տալբ — 92
 Տանձիք — 218
 Տավրինիս — 3
 Տավրոս — 218
 Տավուսին — 256
 Տարոն — 26, 92, 249
 Տափատ — 256
 Տիրերական ծոց — 179
 Տիրերիոս — 157
 Տիգրան — 4, 112
 Տիգրիս — 106
 Տիգրոն — 80, 110, 112, 135, 137
 Տիմոթեոս — 92, 268
 Տիտոս — 128
 Տիրազդ — 69
 Տիրան — 22
 Տիրիթ — 91
 Տկոակերտ (Տիգրանակերտ) — 233
 Տյուրոս — 3

Տվերակ — 167
Տրապիզոն — 4
Տրդատ — 8, 9, 10, 13, 14, 21,
24, 25, 60
Տրի — 91, 256, 259
Տրտու — 73, 101, 116, 160, 131
Տփղիս — 105, 123, 261

Ր

Րեփ — 226
Րորովամ — 216

Ց

Ցրի — 28, 29, 42, 43, 56, 65

ՈՒ

Ութման Իրն Ափան — 226
Ուխտանես — 143, 159, 163, 168,
167, 207, 269
Ումար — 227
Ումար Իրն Խաղար — 226
Ուտեկան — 8
Ուտիք — 256
Ուտեայր — 8, 10, 11, 13, 14, 22,
31
Ուտի, Ուտիք — 65, 70, 73, 74,
76, 79, 101, 105, 123, 133, 139,
168, 173, 180, 182, 237
Ուրբաթայր — 65

Փ

Փայտակարան — 21
Փառիսոս — 271
Փառնա — 267
Փառնակ — 30
Փառնավաղ — 31
Փավոս — 31
Փատղոս — 259
Փարավոն — 132
Փիլիպե — 267

Փիլիպոս — 253
Փիրոզ — 69
Փլավոս (Հերակլ) — 98
Փղիպյան, տե՛ս Ներսէ՛ Փղիպ-
յան
Փող — 65
Փոքր Հալք — 3
Փուսանվե՛հ — 241

Ք

Քաղաքադաշտ — 248
Քաղկեդոն — 93, 95, 208, 209,
210, 219, 228, 235, 236, 257
Քամ — 1, 4, 190
Քանան — 190, 216
Քատակի Հնդուկան մարասղանդ —
114
Քարմեղին — 91
Քարոյան, տե՛ս Պատրիկ
Քարվե՛ճ — 53, 61
Քետին — 2
Քիոս — 3
Քչիկ — 233, 236, 241
Քոսա — 267
Քվար — 187
Քրիստափոր Կախկոպոս — 92,
214
Քրիստոս — 4, 13, 19, 20, 21,
24, (ժան.), 26, 28, 29, 30,
31, 32, 35, 36, 37, 39, 41, 42,
44, 45, 47, 50, 54, 59, 60, 61,
63, 70, 75, 76, 77, 78, 91, 93,
94, 95, 97, 123, 135, 138, 141,
143, 146, 148, 152, 156, 162,
165, 169, 170, 171, 183, 184,
186, 189, 192, 193, 197, 199,
200, 201, 202, 204, 205, 206,
215, 216, 219, 220, 221, 225,
229, 230, 232, 233, 238, 242,
244, 245, 246, 247, 249, 250,
256, 257, 259, 263, 265, 266,
267

Քրիստոսական — 29
Քրիստոսատուր — 219
Քրտիկար — 102
Քունդր — 143
Քուրդո — 251

Օ

Օգոստոս — 157
Օհան — 212
Օշական — 22

Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Արևիյան Մ. Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք առաջին, Երևան, 1944 թ., էջ 456—457:
 Ադունց Ն. Խորենացիական հարցն ու Ղ. Վարդան Հացունի, «Անահիտ», 1938, № 1—3, էջ 85—87:
 Ադունց Ն. Քննություն Մովսես Կաղանկատվացու, «Անահիտ», 1939 թ., № 3, էջ 67—77, № 4—5, էջ 22—31, № 6, էջ 4—9: 1940 թ., № 1—3, էջ 21—29: Վերջին հոգվածը լույս չի տեսել:
 Ադունց Ն. Հայոց առաքելությունը հոնաց աշխարհում, «Արարատ», 1902 թ., № 3—4:
 Ալիշան Հ. Ղ. Հեղինակ Աղվանից պատմության, «Բազմավեպ», 1897 թ., էջ 575—578:
 Ալիշան Հ. Ղ. Հայապատում, Ա. Վենետիկ, 1901, էջ 73—74:
 Ակիբյան Հ. Ն. Մովսես Գասխտատուի (կոչված Կաղանկատվացի) և իր «Պատմություն Աղվանից», «Հանդես ամսօրյա», 1953 թ., էջ 1—31, 161—175, 321—349, 352—556, 1955 թ., էջ 309—329, 1957 թ., էջ 38—40, 525—536, 1958 թ., էջ 149—151:
 Ակիբյան Հ. Ն. «Հանդես ամսօրյա», 1936, № 2:
 Աղրալյան Ն. Դասախոսություններ հայ մատենագրության մասին, Պեյրուֆ, 1951, էջ 221:
 Անատյան Հ. Մովսես Կաղանկատվացի, քննություն անոր գրության ժամանակի վրա, «Բազմավեպ», 1897 թ., էջ 370—374:
 Անատյան Հ. Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ., Երևան, 1946 թ., էջ 437—440:
 Անատյան Հ. Սրբազրույթուն Կաղանկատվացու մեջ, «Երևանի պետական համալսարանի գիտական աշխատություններ», № 27, էջ 213—215:
 Անատյան Հ. Հայերեն նոր բառեր հին մատենագրության մեջ, Վենետիկ, 1913 թ.:
 Անատյան Հ. Հայերեն նոր բառեր Մովսես Կաղանկատվացու պատմության մեջ, «Բազմավեպ», 1913 թ., էջ 239—240, 249—252, 299—304:

Անդրիկյան Հ. Ն. Մխայել հայ-աղվանական եպիսկոպոսը, «Բազմավեպ», 1906, № 3, էջ 160—166:
 Առաքելյան Առ. Հայ ժողովրդի մտավոր մշակույթի զարգացման պատմություն, Երևան, 1959, էջ 458—460:
 «Բանասեր», 1903 թ., էջ 207 (Կաղանկատվացու մեկ նոր ձեռագիրն):
 Բարխուդարյան Մ. Պատմություն Աղվանից, Ա., էջմիածին, 1902, էջ 30—37:
 Դուրյան Ե. Ամբողջ երկեր, Ա., Երուսաղեմ, 1933, էջ 131:
 Զամինյան Աբր. Հայ գրականության պատմություն, Նոր-Նախիջևան, 1914 թ., էջ 149—151, Պեյրուֆ, 1941 թ., էջ 135—137:
 Զարպհանյան Հ. Գ. Հայկական հին դպրության պատմություն, Վենետիկ, 1886 թ., էջ 422—433, 1897 թ., էջ 442—454:
 Խաչիկ Վարդապետ, Մովսես Կաղանկատվացու Աղվանից պատմության Մայր Աթոռո մատենադարանում գտնված ձեռագիր օրինակները, «Արարատ», 1895 թ., էջ 235—238, 333—348, 388—390, 424—426:
 Խաչիկ Վարդապետ, Համեմատական տախտակ Պատմության Աղվանից Մ. Կաղանկատվացու և գիրք թղթոց Անանիայի կաթողիկոսի, «Արարատ», 1896, էջ 25—26, 67—71, 125—128, 176—179:
 Լեռ, Հայոց պատմություն, հ. երկրորդ, Երևան, 1947 թ., էջ 350—352:
 Հացունի Հ. Վ. Մ. Կաղանկատվացի կապերը Է. դարուն. «Բազմավեպ», 1938 թ., էջ 268—276:
 Հովհաննիսյան Ա. Գ. Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք առաջին, երկրորդ, Երևան, 1959 թ.:
 Մեսրոպ Վ. Տեր-Մովսեսյան, Սոկրատայ Աջուստիկոսի եկեղեցական պատմություն, Վաղարշապատ, 1897 թ., էջ ԺԸ—ԻԳ և «Արարատ», 1893, էջ 65:
 Մնացականյան Ա. Աղվանից գրականության հարցեր, Երևան, 1966 թ., էջ 87—240:
 Մսերյանց Զ. Տեղեկություն ի վերայ Զուանչիք իշխանի և Դավթակ ճարտասանի, «Ճառագղ», 1860 թ., էջ 76—78, (էջ 79—83, Դավթակի ողբը):
 Շահխաթունյան Յ. Ստորագրություն Կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ գաւառաց, էջմիածին, 1842 թ., էջ 330—332:
 Շահնագարեան Կ. Վ. Պատմություն Աղվանից, արարեալ Մովսիսի Կաղանկատվացու, Փարիզ, 1860, առաջաբան, էջ 79—86:
 Շարումպֆ—Զարպհանյան, Հայ լեզվի ուսումն., էջ 268—269:
 Խսկյան Հ. Մատենագրական քննություններ:
 Չամչյան Մ. Պատմություն Հայոց, հ. Ա., Վենետիկ, 1784, էջ 18, բ., էջ 1046:
 Պատկանյան Թ. Հայ մատենագիրների երկասիրությանց ցուցակը, «Փոքն», 1880, № 1, հավելված, էջ 18:
 Ծանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տփլիս, 1858, էջեր 217—222, 234—239, 248, 352, 370—375, 384—387, 391—393, 426, 471—479:
 Ս. Կ. (հավանորեն Ստեփան Կանայան) Գրախոսություն Մանանդյանի գրքի մասին, «Արարատ», 1898, էջ 117—120:

- Փափազյան Վ. Պատմություն Հայոց գրականության, Քիֆլիս, 1910 թ., էջ 141—143:
- Քիպարյան Հ. Վ. Պատմություն հայ գրականության, հ. Ա, Վենետիկ, 1944 թ., էջ 210—215:
- Օղական, Մովսես Կաղանկատվացի, «Սինն», 1927 թ., էջ 278—280:
- Մ. Կաղանկատվացվո մեկ նոր ձևագիրը, «Բանասեր», 1903, էջ 207:
- Ողբ ի մահն Ջուանչիրի մեծի իշխանի ի պատմութենէն Աղուանից գրելոց ի Մովսիսէ վարդապետէ Կաղանկատացոյ, Մահ օրհասական Ջուանչիրի Մեծի իշխանի, «Նոյան Ազգայնի», 1852 թ., Մ 36, 37, 58:

- Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908, стр. 291—296.
- Артманов М. И., Очерки древнейшей истории хазар., Л., 1936, стр. 200.
- Bore, Avec des annotations par vivien de St. Martin: Nouvelles Annales des voyages t. II, Paris, 1848, pp. 53—93.
- Bain R., Nislet, Armenian discription of the Holy places in the seventh century. Palestine Exploration Fund quarterly statement, 1896, p. 346—349.
- Eugene Boré, Correspondance et memoires d'un vouyageur en orient, t. II, Paris, 1840, p. 51—52.
- Boré, Histoire des Aghovans par Moise Galkantoune.
- E. W. Brooks, An Armenian visitor to Yerusalem in the seventh century: The English Historical Review, 1896, № 11, p. 93—97. Բրոքսի 50-րդ գլուխն է. (տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1896, էջ 185):
- Այս նույնը ուստերեն: Сообщение импер. Палест. Общество, 1896.
- Brosset M., Extraits de l'Histoire des Aghovans en armenien, par Moise Caghana(n)tovatsi.
- Brosset, Additions et éclaircissements à l'Histoire de la géorgie. st. Petersbourg, 1851, pp. 463—494.
- Dowsett C. J. F., The name and the role of Σαραβλαγταν or Šahrablakan haken. Byzantion 21 (1951), 311—321.
- Еремян С. Т. Моисей Каганкатуйский о посольстве албанского князя Вараз-Трдата к хазарскому хану Али-илитверу. Записки института востоковедения Академии наук СССР, VII, 1939, стр. 129.
- C. J. F. Dowsett. A neglected passag in the History of the Caucasian Albanians (Աղվանից պատմության անտեսված մի հատված, BSOOAS XIX/3 1957, էջ 456—68,
- Известия императорского Археологического общества, III, 1861, ст. 497—499.

- Kounik Erneste, Sur la premiere expedition Caspienne des Russes-Normands, en 944 d'apres la chronique inédite de l'armenien Mosé Caghancatowatzi: Bulletin hist. philol. de l'Academie des sciences de St. Petersbourg, t. IV, № 12, 13, p. 202—204.
- Ma n a n d i a n A., Beiträge zur albanischen geschichte. Untersuchungen über Moses den Utier (Kalankatuaci). Leipzig, 1897.
- М а н а н д я н Я. А., Средневековый итинерарий в армянской рукописи X столетия (Язык и мышление, 1935, стр. 723—729).
- Markwart Jos., Übersetzungen aus Moses Kalankajtwaci und der armenischen chroniks vom Jahre 686/687 bis zum Ende der Kaiseriste, Sê'u Hippolytus werke, Band, IV, Leipzig, 1929, S. 393—558.
- М а р р Н. Я., По поводу русского слова «сало» в древнеармянском описании хозарской трапезы VIII века (Избранные работы, том V, 1935).
- Neumann C. F., Beiträge zur armenischen Literatur, München, 1849, s. 1—16.
- Тревер К. В., Очерки по истории и культуре Кавказской Албании*, Л., 1959, стр. 13, прим. 13.

Աղվանից պատմության հրատարակություններ

- Մովսեսի Կաղանկատուացոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի. ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկուա, 1860:
- Պատմութիւն Աղուանից արարեալ Մովսիսի Կաղանկատուացոյ. ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանօթութեամբ Կ. Վ. Շահնազարեան, Փարիզ, 1860, հ. Ա և Բ:
- Մովսեսի Կաղանկատուացոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Քիֆլիս, 1912 (Մկրտիչ Էմինի հրատարակության արտատպութիւնն է):
- Մենամարտութիւն Բարկայ Սիւնցոյ ընդ Հոնին, «Բազմավեպ», 1849, էջ 180—181:
- Ընտիր հատուածք քաղեալք ի մատենագրաց հայոց, Մոսկվա, 1849, էջ 60—68 (II, Ա և ԺԲ գլուխները):
- Ծանապահորդութիւն ի Մեծն Հայաստան աշխատասիրութեամբ տեան Սարգսի Սաճաճեցոյ Ջալալեանց, մասն Բ, Տիֆլիս, 1858, էջեր 217—222, 234—239, 248, 352, 370—375, 384—387, 391—393, 426, 471—479:

* Մովսես Կաղանկատուացոյ մասին գրված ու հրատարակված են ուրիշ գրքեր ու հոդվածներ ևս, բայց որովհետև դրանք պատմասարքութիւնն են վերաբերում և գիտութիւնն ու պատմութիւնն հետ չեն առնչվում, ուստի նյութն չեն բերված:

Ընտիր էջեր, Երևան, 1947:

История Агван Моисея Каганкатваци писателя X века, перевод с армянского, Санкт—Петербург. 1861, (Թարգմ. Ք. Պատկանյանի):

- 2. Ղ. Ալիշան, Հայապատում, մասն Բ, էջ 220. Սպանումն Ապուլեզ Խոսրովու (Բ) և Թագաւորել Կաւատայ, 2-րդ գիրք, գլուխ ԺԳ:
- 2. Ղ. Ալիշան, Սասանեան պետութեան բարձումն ու ծագումն արարացոյն. 2-րդ գիրք, գլուխ Իէ, Ալիշանը գրել է գլուխ ԺԳ, տե՛ս նույն տեղում, էջ 222:
- 2. Ղ. Ալիշան, Հոնք յեօթներորդ դարու և գնալն առ նոսա կաթողիկոսին Աղսւանից, 2-րդ, ԺԳ, էջ 223:
- 2. Ղ. Ալիշան, Առումն մայրաքաղաքացն Տփղեաց և Պարտաւայ ի Հոնաց, 2-րդ գիրք, գլուխ ԺԵ, էջ 226:

The History of the Caucasian Albanians By Movses Dasxuranci translated by C. J. F. Dowsett, London, 1961.

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջարան Վ. Առաքելյան

ԳԻՐ Ք ԱՌԱՋԻՆ

Գլուխ Ա. Ներածութիւնն Աղվանից պատմութեան համար	1
Գլուխ Բ. Հաբեթի սերունդների ծագումնաբանութիւնը	2
Գլուխ Գ. Թե ո՛ր ժողովուրդներն ունեն գիր ու զրականութիւն	3
Գլուխ Գ. Վաղարշակի կողմից Աղվանքի իշխանութեան հաստատումը	5
Գլուխ Ե. Ծանոթութիւնն Աղվանքի սահմանների, հարստութիւնների և արգազանդութեան մասին, այսինքն՝ ի՛նչ ունի մարդկանց կարիքներին համար	6
Գլուխ Զ. Տեղեկութիւն մեզ՝ արեւելիներին, մեր աստուծու երեսու մասին ճշմարիտ պատմութիւն	6
Գլուխ Է. Արեւելքի լուսավորիչ սուրբ եղիշայի նշխարների հայտնաբերումը	7
Գլուխ Ը. (Թե ինչպե՞ս) Առանից մինչև Աղվանքի թագավոր Ուռնայրը և Հայոց արքա Տրդատը ժամանակագրական կարգով տեղեկութիւններ շարունակով հարեանցի դրեցինք այն, ինչին անհրաժեշտ էր տեղյակ լինել	8
Գլուխ Թ. Ուռնայրի քրիստոնյա դառնալն ու սուրբ Գրիգորի ձեռքով մկրտվելը և համայն Աղվանքի լուսավորվելը (քրիստոնեութիւնն ընդունելը) Ուռնայրի իշխանութեան ներքո	10
Գլուխ Ժ. Աղվանից արքա Վաչեի մասին, թե ինչպե՛ս հրաժարվեց հեթանոսական մոլորութիւնից, հավատաց կենդանի աստուծուն, պատերազմեց պարսիկների դեմ և սուրբ կյանքով միանձնացավ անապատում	11
Գլուխ ԺԱ. Գյուտ եպիսկոպոսի նամակը սուրբ Վաչեին	13
Գլուխ ԺԲ. Տրդատի պատերազմելը Բասիլների արքայի դեմ Աղվան-	

քում, Սանատրուկի՝ Աղվանքի վրա թագավոր դառնալը, հալերի դի- մադրութիւնը, Խոսրովի օգնութեան գալը զորքով և Աղվանքի գրա- վումն ու հարկադրումը	21
Գլուխ ԺԳ. Եսպուհի կողմից Տիրանին թագավորեցնելը և հյուսիսցիներին- րից փրկելը և դարձյալ Տիրանին կուրացնելը, հյուսիսցիների խոտ- վութիւնը, Արշակի մահը և Պապի թագավորելը, Մերուժանի մահը և այդ պատերազմում Ուտնայի վիրավորվելը	22
Գլուխ ԺԿ. Համառոտ տեղեկութիւն Հայոց լուսավորիչ սուրբ Գրի- գորի և նրա երանելի որդիների մասին. սրա հետ Վրթանեսի որդի՝ մեծ սուրբ Գրիգորի թոռ սուրբ Գրիգորիսի՝ Աղվանքի և Վրաստանի կաթողիկոս ձեռնադրվելը և սրա Աղվանք գալը՝ երկրում քրիստո- նեութիւն տարածելու համար, ապա նրա նահատակութիւնը և նրա մասունքների բերումը	23
Գլուխ ԺԵ. Անվանացանկ նշանակված իշխանների, որոնք հայտնի են Հարթի և Առանի ժամանակներից մինչև Վաչագան երրորդը	30
Գլուխ ԺԶ. Աղվանքի կյանքն ու կենցաղավարութիւնը, կարգ ու կա- նոնները, որ Վաչագան արքայի կողմից սահմանվեցին, և սրբերի մասունքների գլուտը	31
Գլուխ ԺԷ. Վաղարշակի թագավորելը և Վաչագանի՝ սրանից Աղվանքի իր թագավորութիւնն ստանալը	34
Գլուխ ԺԸ. Կախարդների շարածնունդ մանուկների համար Վաչագանի կողմից դպրոցներ բանալու ու մատնահատութեան պիղծ աղանդը գտնելու և այդ աղանդավորների վախճանի մասին	38
Գլուխ ԺԹ. Հովհաննու հոր՝ սուրբ Զաքարիայի և Նիկոմիդիա քաղա- քում նահատակված երանելի Պանդարիտի մատունքների հայտնա- բերումը, որոնք մանուկ Գրիգորիսը տարել էր Ճիղքք	42
Գլուխ Ի. Աղվանքի կաթողիկոս երանելի Գրիգորիսի մատունքների հայտնաբերումը, որ նահատակվեց մասքութեան երկրում, մաս- քութեան Սանեսան թագավորի ձեռքով	48
Գլուխ ԻԱ. Վաչագան թագավորի նամակը բոլոր եպիսկոպոսներին ու քահանաներին, որպեսզի սրանք աղոթքների ու պաղատանքների միջոցով իրեն շնորհին պահված գանձը	49
Երանելի Վաչագանի տեսիլքը	53
Գլուխ ԻԲ. Արցախի Պաղանք շատ մեծ գավառը երանելի Հոր ճոճա- վորի կողմից քրիստոնյա դարձնելը	55
Գլուխ ԻԳ. Այս տեսակ մի տեսիլք էլ երևում է Աղվանքի թագավոր Ես- վաղենի ապօրինի որդի Խոնկորիկին, որ կուսակալ էր նշանակված, և սա պատմում է թագավորին	56
Գլուխ ԻԴ. Աղվանքի արքա Վաչագանի հարցումը դիտնական Մատթե քահանային	62
Գլուխ ԻԵ. Մամիկոնյան եպիսկոպոս երանելի Աբրահամի՝ նշնցյալ- ներից վերաբերող նամակը աղվանից արքա Վաչագանին	64
Գլուխ ԻԶ. Աղվանից արքա Վաչագանի կանոնական սահմանադրու-	

թիւնը հաստատված Աղվենում տեղի ունեցած ժողովում	65
Գլուխ ԻԷ. Պատմական տեղեկութիւն սուրբ Մեսրոպի և նրա ընկեր- ների մասին	70
Գլուխ ԻԸ. Խոսք Մաշտոցի աշակերտների մասին՝ պատմական ավան- դութիւնք	72
Գլուխ ԻԹ. Հյուսիսայինների արշավանքը ամբողջ Աղվանք, Հայաս- տան ու Վրաստան և Մեսրոպի աշակերտների նահատակութիւնը	73
Գլուխ Լ. Քորեկյան մեծ զորավարի՝ Քրիստոսին որպես աստծու հա- վատալը և իր թագավորի կողմից Աղվանքում նրա նահատակվելը զորքերով, որդիներով, քահանայական դասերով հանդերձ	76

Գ Ի Ր Ք Ե Լ Ի Կ Ի Ո Ր Կ

Գլուխ Ա. Պատմութիւն, որ պատշաճ է այս գրքին	79
Գլուխ Բ. Անօրեն Հաղկերտի կողմից Աղվանքի վտանգվելը և Հայոց զորավար Վարդանից փրկութիւն գտնելը	84
Գլուխ Գ. Մերոպ Վարդապետի այցը Եսվաղեն արքային, զրեր ստեղ- ծելը և վերստին դպրոցներ ու քրիստոնեական կրոն հաստատելը Աղվանքում, նաև մնացած աղանդների վերացումը	88
Գլուխ Դ. Աղվանքի հայրապետական աթոռը խաղիւրների ավազակու- թեան պատճառով Զողից Պարտավ մեծ քաղաքը փոխադրելը և աթոռակալութիւնը այնտեղ հաստատելը, որը ավերեցին իրենց արշավանքի ժամանակ	89
Գլուխ Ե. Դիզակայտ լեռան վրա նահատակների հայտնվելը և Արաս հայրապետի ժամանակ նրանց մատունքների հայտնաբերումը	90
Գլուխ Զ. Վեհիկի տեսիլքը	90
Գլուխ Է. Հայոց կաթողիկոս Հովհաննեսի նամակը ուղղված Աղվանքի կաթողիկոս տեր Արասին՝ հավատը հաստատուն պահելու վերա- բերյալ	92
Գլուխ Ը. Աղանդավորների հայածումը Աղվանքից, որոնց աղվանից կաթողիկոս տեր Արասը արտաքսեց, երբ Հայաստանից նամակը կկալ	96
Գլուխ Թ. Տեղեկութիւն բարբարոս ցեղերի գլուխ բարձրացնելու և տիեզերահանձն դժբախտութեան տեսակ-տեսակ անցքերի վերաբեր- յալ, որ պատահեցին երկրներին	96
Գլուխ Ժ. Առաջին տասնութ յոթ նահանջից սկիզբը նկարագրելով Գլուխ ԺԱ. Բյուզանդիայի թագավորի դեմ Խոսրովի կովելու, նրան հաղթելու և երկար տարին երկու դարացիների երկիրը սրով ու գերութիւնք տիրելու մասին	102
Գլուխ ԺԲ. Հյուսիսի զորքերի՝ Հերակլին օգնութեան գալը	107
Գլուխ ԺԳ. Խոսրովի սպանութիւնը	112
Գլուխ ԺԴ. Աղվանքի աթոռակալ կաթողիկոս Վիրոյի, նրա բազմաթիվ տառապանքների և աստծու խնամատարութեան մասին	115

Գլուխ ԺԵ. Միաժամանակ սաստկացած սովի, սրածուխյան ու գերու- թյան մասին	127
Գլուխ ԺԶ. Մեծ հրաշքի մասին, որով թշնամիներից վրեժ լուծվեց Գլուխ ԺԷ. Միհրյան տոհմի մասին, որը (Միհրը) սասանյան խոսրովի ցեղից էր և եղավ Աղվանքի պետութայան գլխավոր	129 132
Գլուխ ԺԸ. Վարազ-Պրիգորի երկրորդ որդի մեծ իշխան Զվանշիրի գոր- ծերն ու քաջագործութունները, որը Պարսկաստանում մեծ արիու- թյուն ցույց տվեց	134
Գլուխ ԺԹ. Զվանշիրի սպարապետութուն անելը Աղվանքին, պարսիկ- ներից չարդելը, Հաղկերտի մահը և Բյուզանդիայի կայսրին անձ- նատուր լինելը	138
Գլուխ Ի. Զվանշիրի նամակը Բյուզանդիայի Կոստանդին թագավո- րին	141
Գլուխ ԻԱ. Նամակի պատճենը	142
Գլուխ ԻԲ. Բյուզանդիայի կայսեր Պարսկաստան գալը և Զվանշիրին կանչելը	143
Գլուխ ԻԳ. Խազդրների գալը և գետի այն ափին Զվանշիրի կողմից պար- տելվելը	145
Գլուխ ԻԴ. Գարդմանա բերդի տերունական տաճարի ավարտը, Զվան- շիրի կողմից կազմակերպված եկեղեցական հանդեսը նրա օրհնա- բանումը և Քրիստոսի խաչը կանգնեցնելը	146 146
Գլուխ ԻԵ. Զվանշիրի աղոթքը	146
Գլուխ ԻԶ. Զվանշիրի խնամիանալը հոների հետ և թշնամիների նը- կատմամբ բարեկամութուն անելը	148
Գլուխ ԻԷ. Ինչ մեծարանքներ որ հարավի թագավորի կողմից տրվեցին արևելքի իշխանին, այստեղ պատմված կգտնես	150
Գլուխ ԻԸ. Զվանշիրի երկրորդ այցը հարավի բռնակալի մոտ, բյու- զանդացիներին խեղացի կերպով օգնելը և հարկերը պակասեց- նելը	154
Գլուխ ԻԹ. Աստուծո միանձնացած այր Իսրայելի տեսիլքը սուրբ Մաշ- տոցի և աշակերտների նահատակութայան վերաբերյալ և սուրբ խաչի գլուտը, որ Գիսում էր գտնվում	158
Գլուխ Լ. Այն թղթի պատճենը, որ գրվեց Դավիթ ու Հովել եպիսկոպոս- ների և մեծ ժողովի կողմից, թե ինչպե՛ս աստված այդ մեծ հրաշա- լիքները ցույց տվեց	163
Գլուխ ԼԱ. Հայրապետի և իշխանի պատասխանները եպիսկո- պոսներին այն մասին	165
Գլուխ ԼԲ. Աղվանքի նախարարների ազգապիղծ խնամիանալը և անիծ- վելը	166
Գլուխ ԼԳ. Աստուծո սուրբ մարդ Իսրայելի քահանայանալու մասին և սուրբ խաչի գլուտը. շարադրումը պատմողաբար	167
Գլուխ ԼԴ. Մեծ իշխան Զվանշիրի օրհասական մահը	173
Գլուխ ԼԵ. Ողբ Զվանշիր մեծ իշխանի մահվան առթիվ	176

Գլուխ ԼԶ. Վարազ-Տրդատի մասին, որ եղավ իշխան և նստեց Զվանշիրի տեղը, հոների վրեժխղորութունը Զվանշիրի մահվան առթիվ և Վարազ-Տրդատի հաշտութուն կնքելը նրանց հետ	179
Գլուխ ԼԷ. Վարազ-Տրդատի հաջողութայան և զանազան կողմերից աս- տիճան ու պատիվ ստանալու մասին. Մեծ Կվենքի եպիսկոպոս Դավթի մահվան և Իսրայելի սրան փոխանորդելու մասին, որ բարի առաջնորդ եղավ	181
Գլուխ ԼԸ. Մեծ իշխան Վարազ-Տրդատի կողմից Իսրայել եպիսկոպո- սին Արարատյան զավառ՝ հայոց մեծ հայրապետ Սահակի և բարե- պաշտ իշխանի մոտ առաքելը բարեկամութայան համար	183
Գլուխ ԼԹ. Թե ինչպե՛ս Վարազ-Տրդատ իշխանը իր նախարարների հետ խորհրդակցելութուն է ունենում Իսրայել եպիսկոպոսին ու- ղարկելու հոների երկիրը հաշտութայան համար	184
Գլուխ ԼԽ. Իսրայել եպիսկոպոսի կողմից հոներին քրիստոնյա դարձնե- լը վարդապետութայան շնորհով և այս վերջինների հրաշքով քաղց- րությամբ ենթարկվելը	187
Գլուխ ԼԱ. Իսրայել եպիսկոպոսի միջոցով հոների՝ Քրիստոսին հավա- տալը, զոհարանների կործանումը և Քրիստոսի խաչի հաստա- տումը	193
Գլուխ ԼԲ. (Թե ինչպես) Հոների մեծ իշխան Իլիթվերը խորհրդակցում է իր նախարարների հետ, որպեսզի Իսրայել եպիսկոպոսը մեա նրանց մոտ՝ այնտեղ հիմնելու հայրապետական աթոռ	201
Գլուխ ԼԳ. Մեծողմանքի եպիսկոպոս Իսրայելի վերադարձը Հունաս- տանից և երկու զորավարների նրա ետևից գալը՝ խնդրելու, որ նա դառնա իրենց առաջնորդ	203
Գլուխ ԼԴ. Հոների իշխանի նամակը ուղղված Հայաստան միևնույն նպատակով	204
Գլուխ ԼԵ. Հոների նամակի պատասխանը	205
Գլուխ ԼԶ. Մեծողմանքի Դավիթ եպիսկոպոսի խնդրանքը Հոնան Մայրաղոմեցուց արձանների ու նկարների վերաբերյալ	207
Գլուխ ԼԷ. խորհրդակցելութուն այն մասին, թե ե՛րբ անիծվեց քաղկե- զոնի շար ժողովը: Եվ Աղվանքը այդ ազանդից զերծ մնաց, վրացի- ները հայերից բաժանվեցին և թե Արարհամ կաթողիկոսը Աղվանքի համար ինչ արեց	209
Գլուխ ԼԸ. Այն մասին, թե ինչպես բյուզանդացիները վիճում էին հա- յերի հետ եկեղեցական կարգավորութայան ինը դասակարգում չու- նենալու պատճառով: Հայերի ձգտումը, որպեսզի Աղվանքի արքե- պիսկոպոսը իրենց (հայերի) մոտ ձեռնադրվի, Աղվանքի մերժումը, Սյունիքի անջատումը Հայաստանից և միացումը Աղվանքին: Սյու- նիքի՝ այս վերջիններից ձեռնադրութուն և ձեթ ստանալը	210
Գլուխ ԼԹ. Ամարասի Մխիթար եպիսկոպոսի նամակի պատասխանը հայերի կողմից, որը հայհույական էին դուրս բերել գրքերում	214
Գլուխ Մ. Հովեպի անապատականի մասին, որ բնակվում էր Սրբա-	

խում. նրա Երուսաղեմ գնալը և միաժամանակ սրբերի մասունք- նէր բերելը	217
Գլուխ ԾԱ. Այն մասին, թե Երուսաղեմի եկեղեցիների կառուցվածք- ները ինչքան են և ի՞նչ շարքերով են հիմնադրված. ստույգը այս- տեղ կդանես	220
Գլուխ ԾԲ. Երուսաղեմում Աղվանքի անունով շինված վանքերի անուն- ները, որ Վահան Մամիկոնյանին ուղղված երանելի Անաստասի նամակից առնելով՝ սովորեցինք, սրանք են	222

Գ Ի Բ Ք Ե Ր Բ Ո Ր Գ

(Աղվանից պատմության երրորդ հատոր)

Գլուխ Ա. Նախ արաբների հարձակման մասին, որ տեղի ունեցավ հարավային երկրից՝ զբաղվելու աշխարհի բոլոր ծայրերը և որ այս սկսվեց սուտ մարդարե Մահմեդի կողմից	223
Գլուխ Բ. Այն մասին, թե ովքե՞ր էին, որոնք սուտ մարդարե Մահմե- դից հետո ամիրմոմնիք եղան	226
Գլուխ Գ. Ռմն երկաթեակ Բակուրի մասին, որ ունեցր ներսես անունը, եղավ Աղվանքի կաթողիկոս	228
Գլուխ Դ. Աղվանքի ժողովի նամակը ուղղված հայոց Եղիա կաթողիկո- սին	229
Գլուխ Ե. Հայոց Եղիա կաթողիկոսի նամակը ուղղված Արզմելիք ա- միրմոմնիին միևնույն մտքով	230
Գլուխ Զ. Արզմելիք ամիրմոմնիի պատասխանը հայոց կաթողիկոս Եղիայի նամակին	230
Գլուխ Է. Հայոց կաթողիկոս Եղիայի Պարտավ գալը, Ներսեսին պատ- ժելը և Աղվանքի ժողովի կամքով Սիմոն սարկավազապետին ներ- սեսի տեղը նստեցնելը	231
Գլուխ Ը. Հայոց կաթողիկոս Եղիայի աղվանից ժողովից պահանջած թուղթը, որ վերարբերում է Հայաստանի ու Աղվանքի միաբանու- թյան և դաշինքի հաստատության	232
Գլուխ Թ. Հայոց կաթողիկոս տեր Եղիայի պայմանի թուղթը՝ ուղղված Աղվանքին	235
Գլուխ Ճ. Ըստ նախապատվության աղվանից նախարարների ցուցակը, որը ներքինի Արզմելիք ամիրմոմնին տարավ և զրեց արքունի դիվանը	236
Գլուխ ՃԱ. Աղվանքի կաթողիկոս տեր Սիմոնի կանոնները Ներսեսի տապալումից հետո	237
Գլուխ ՃԲ. Աղվանքի իշխան Վարադ-Տրդատի հարկ պահանջելը, Բյու- զանդիա գնալը, որդիներին պատանդ տալը, իր երկիրը վերադառ- նալը և Սիմոնից հետո Միքայելի՝ Աղվանքի կաթողիկոս դառնալը	243
Գլուխ ՃԳ. Աղվանքի կաթողիկոս Միքայելի ժողով գումարելը՝ արյու- նակիցների միջև ամուսնությունն արգելելու համար	244

Գլուխ ՃԿ. Աղվանքի հայրապետ նույն Միքայելի որոնումը Չաքա- րիայի պապանձման և փրկչի ծննդյան ու հայտնության վերաբեր- յալ՝ ընդդեմ երկաթակնների	246
Գլուխ ՃԸ. Այն գործերը, որ կատարվել են Հերակլի որդու և նրա թուոի օրոք	247
Գլուխ ՃԹ. Երկրորդ Մահմեդի Հայաստան գալը և հայերին հնազանդեց- նելը. Հայաստանից Աղվանքով աճապարհելը և Չողա գուպը՝ մըտ- նելը. այնտեղ հայերի պատամբություն մասին լսելը, այդ պատ- ճառով այնտեղից վերադառնալը. գալը Սևան, ծովապատ կղզին զբաղվելը և հայոց ու բյուզանդացիների զորքերին կոտորելը, իշ- խաններից ոմանց իր հետ նախիջևան տանելն ու այլևից, այստե- ղից Ասորիք գնալը, ուր շարաշար մահով մեռնելն ու այլ պետքական պատմություններ	248
Գլուխ ՃԿ. Սյունյաց եպիսկոպոս Ստեփանոսի մասին, նրա Բյուզան- դիա գնալը և այն գրքերը բերելը, որոնք արևելքում լիային. նրա վախճանը և այն պատիժները, որոնք պատժու կողմից հասան	251
Գլուխ ՃԸ. Իլիոն քաղաքի ավերման և Հռոմի կառուցման մասին այս պատմությունը զտնվեց Սյունյաց եպիսկոպոս Ստեփանոսի գրքերի մեջ	252
Գլուխ ՃԹ. Այն գործերը, որ կատարվեցին Աղվանքի սահմաններում հայոց երկու հարյուր թվականից այս կողմ	254
Գլուխ Դ. Արաբների Մամուն իշխանի ռազմերթը Բյուզանդիա և այն- տեղ նրա մահը. միաժամանակ զանազան պատմություններ կար- ճառոտ խոսքերով	257
Գլուխ ԴԱ. Պարտավի պաշարումը Շեխի սրբու, հայոց և աղվանից զոր- քերի կողմից, Մամվելի ինքնազուխ ձեռնադրվելը և Դիլին գնալը	261
Գլուխ ԴԲ. Տոհմերի ժառանգական հաջորդության համառոտ թվար- կումը	265
Գլուխ ԴԳ. Աղվանից հայրապետների անունները, տարիները և նրանց գործերը	267
Մանրագրություններ	273
Անվանացանկ	292
Գրականություն	310
Բովանդակություն	315

ՄՈՎՍԵՍ ԿՍՂԱՆԿԱՏՎԱՅԻ

Պատմություն Աղվանից Աշխարհի

Խմբագիր՝ Ս. Հ. ՈՒՄԱՌՅԱՆ
Նկարիչ՝ ԱՆ. Վ. ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ
Տեղ. խմբագիր՝ ՅՆ. Ս. ՓԱՆԻԿՅԱՆ
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Լ. Շ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Հանձնված է արտադրության 5/III 1968 թ.: Ստորագրված է տպագրության 11/II 1969 թ., թուղթ տպագրական №1 84×108 ¹/₃₂ տպագ. 21,25 մամ = 17,55 պայմ. մամ., հրատ. 16,0 մամ.:
ՎՖ 08005: Պատվեր 520: Տիրաժ 20000: Գինը. 1ռ. 20կ.:
«Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան — 9, Տերյան 91:

ՀՍՍՀ Մինիստրների սովետի մամուլի պետական կոմիտեի պոլիգրաֆարդյունարկության գլխավոր վարչության Հակոբ Մեղապարտի անվան պոլիգրաֆկոմբինատ Երևան, Տերյան 91:

